МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА

СЕЛЯНСТВО, ЗЕМЛЯ І ВЛАДА В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РР.)

Черкаси – 2020

УДК 94(477)»1917/1921»
С 29

ISBN 978-966-353-481-7

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 13.02.2020).

Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. – 440 с.

Рецензенти:

Лазуренко В. М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету.

Священко З. В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Монографію присвячено вивченню соціокультурних трансформацій в українському селі на початку XX ст., аналізу аграрного законодавства, проведенню перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, а також на широкий загал читачів, усіх, хто прагне повніше осягнути події Української революції 1917–1921 рр.
Монографію підготовлено згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

© Автори, 2020
© ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2020

ЗМІСТ

Вступ.....5

Розділ 1. Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор.....9

1.1 Суб'єктний складник Української революції (С. В. Корновенко).....9

1.2 Селянство як основна мілітарна сила доби Української революції 1917 – 1921 рр. (В. В. Масненко).....17

1.3 Жіноче населення українських земель в умовах революційних трансформацій початку XX ст. (Н. І. Земзюліна).....40

Документи і матеріали до розділу.....55

Розділ 2. Політика Тимчасового уряду з вирішення аграрного питання та її вплив на події в Україні (Ю. Г. Пасічна).....69

2.1 Суспільно-політична активність селянства України в 1917 р.....69

2.2 Аграрна законотворчість трьох коаліцій Тимчасового уряду.....77

Документи і матеріали до розділу.....112

Розділ 3. Аграрна політика Центральної Ради (Н. А. Ковальова).....119

3.1 Формування керівних органів земельної адміністрації в Україні влітку 1917 р., перші земельні законопроєкти, III Універсал.....119

3.2 Обговорення аграрного питання Українським крайовим земельним комітетом та VIII сесією Центральної Ради, ухвалення земельного закону 18 січня 1918 р.....124

3.3 Аграрна політика Центральної Ради у березні – квітні 1918 р., ставлення до неї селянства.....128

Документи і матеріали до розділу.....133

Розділ 4. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин (Н. А. Ковальова).....139

4.1 Основні напрями аграрної реформи Української Держави.....139

4.2 Розробка аграрного законодавства.....144

4.3 Перегляд положень про землеустрій, причини невдачі аграрної реформи.....150

Документи і матеріали до розділу.....152

Розділ 5. Аграрна політика Австро-Угорщини й Німеччини в Україні (1918 р.) (Б. В. Малиновський).....175

5.1 Період Української Народної Республіки: Центральні держави й визначення засад аграрної реформи в Україні.....175

5.2 Період Гетьманату: Центральні держави й реалізація засад аграрної реформи в Україні.....188

Документи і матеріали до розділу.....200

Розділ 6. Аграрна політика Директорії УНР (Н. А. Ковальова).....205
6.1 Аграрна програма Директорії УНР та її реалізація (кінець 1918 – 1919 рр.).....205
6.2 Пошуки Директорією УНР нових шляхів проведення аграрної реформи в 1920 – 1921 рр.....215
Документи і матеріали до розділу.....220

Розділ 7. Аграрне питання і його вирішення в ЗУНР (ЗОУНР) (Б. В. Малиновський)...228
7.1 Особливості аграрного питання на західноукраїнських землях.....228
7.2 Становлення національної державності на західноукраїнських землях, розробка аграрного законодавства.....230
Документи і матеріали до розділу.....239

Розділ 8. Теорія і практика вирішення аграрного питання Особливою нарадою (С. В. Корновенко).....245
8.1 Проєкт аграрної реформи міжвідомчої земельної комісії та земельної комісії В. Колокольцова (березень – липень 1919 р.).....245
8.2 Результати роботи земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.).....254
8.3 Політика Особливої наради зі стабілізації соціально-економічної ситуації на селі.....267
Документи і матеріали до розділу.....284

Розділ 9. Аграрна політика Уряду Півдня Росії (С. В. Корновенко).....300
9.1 Напрацювання земельними комісіями аграрного законодавства Уряду Півдня Росії.....300
9.2 Зміст врангелівського аграрного законодавства.....310
9.3 Волосні та повітові земельні ради: створення і діяльність із розподілу і закріплення землі у приватну власність селян.....323
Документи і матеріали до розділу.....342

Розділ 10. Радянська аграрна політика періоду Української революції (1917 – 1921 рр.) (О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов).....360
10.1 Програмні положення більшовиків із аграрного питання.....360
10.2 Аграрні перетворення радянської влади.....363
10.3 Наслідки «аграрної революції».....371
Документи і матеріали до розділу.....381

Висновки.....397
Список використаних джерел та літератури.....405

ВСТУП

Кожна історична епоха унікальна по-своєму. Має внутрішню логіку подій, смислове навантаження, активних суб'єктів тощо. Вона безпосередньо пов'язана з минулим і так само визначає майбутнє. Кардинально змінюючи реальність, епоха не завжди є епохальною у сенсі хронологічних меж. Чим ближче до XX ст., тим стрімкішими є сутнісні соціокультурні трансформації й обмеженішим час їх тривалості. Зазначені процеси значно пришвидшилися на початку XX ст. і є ще більш швидкоплинними у XXI ст. До таких історичних, рубіжних епох української минувшини, на нашу думку, належить Українська революція 1917 – 1921 рр.

За відносно короткий проміжок часу, 1917 – 1921 рр., відбулися тектонічні зрушення в історії України, її націо- та державотворенні, суспільно-політичних та соціально-економічних процесах, інтелектуальній та ідеологічній, духовній та культурній сферах. Не менш карколомних змін зазнало відображення цього українського «Рубікону» в історико-науковому наративі, починаючи від 1991 р.[1] Інтерес з боку науковців, громадськості до революційних подій тієї доби є постійним. Тільки упродовж першого десятиліття державної незалежності в Україні було захищено понад 150 дисертацій; вийшли друком численні монографії, наукові видання, статті, посібники, присвячені історії революції та її концептуальному осягненню – усього 3000 видань[2]. За останніми підрахунками, що наводять О. Лупандін і В. Верстюк, від 1991 р. з революційної тематики захищено близько 500 докторських і кандидатських дисертацій[3]. За даними В. Солдатенка, новітня історіографічна спадщина Української революції нараховує понад 6000 позицій[4].

Така увага науковців до революційної тематики, на нашу думку, не лише підтверджує актуальність її вивчення, вона об'єктивно зумовлена глобальністю і кардинальністю змін, яких зазнав тогочасний український соціум, феноменальністю самої революції як історичного і соціокультурного явища. Тому їх вивчення сьогодні має неабияке науково-практичне та суспільно-політичне значення. Про це йдеться в Указі Президента України від 22 січня 2016 р. «Про заходи з дня відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр.»[5]. Відповідно до нього, 2017 р. було проголошено Роком Української революції 1917–1921 рр., а відзначення цієї дати визначено пріоритетним напрямом у діяльності органів влади, наукових та громадських інституцій.

У новітній українській історіографії загалом та з цієї тематики зокрема рельєфними стали цивілізаційні орієнтири в осмисленні та інтерпретації історії Української революції 1917 – 1921 рр. З цього приводу Я. Калакура резонно зауважив: « … пріоритетними орієнтирами для істориків незалежної України стало створення наукової історії українського народу в контексті цивілізаційного виміру, який сповідує такі підходи, як: гуманістичний, антропологічний, синергетичний, аксіологічний або ціннісний підхід тощо»[6].

У новітньому українському історіописанні утвердилося якісно відмінне від попереднього концептуальне розуміння сутності революційних по-

дій в Україні у 1917 – 1921 рр. По-перше, визнається обґрунтованим вживання терміну «Українська революція»; по-друге, Українську революцію вважають одним із найбільш важливих, складних і драматичних періодів в історії українського народу в XX ст.; по-третє, Українську революцію аргументовано визначають 1917 – 1921 рр.; по-четверте, Українську революцію вважають породженням Лютневої революції в Росії. Водночас, зумовлена розпадом російського імперського організму, розвиваючись, Українська революція 1917 – 1921 рр. набула виразних самодостатніх форм, перетворившись на окреме самодостатнє явище. Стосовно Жовтневої революції, то вони (Українська та Жовтнева) розвивалися паралельно і самостійно, хоч і мали потужні взаємовпливи[7]. Резонними є міркування В. Верстюка і О. Лупандіна з приводу того, що «сучасна історична література з революційного минулого позбавлена ідеологічної монотонності»[8].

Вважаючи обґрунтованим розуміння Української революції 1917 – 1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного та соціокультурного явища[9], обстоюємо думку про те, що з-поміж усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917 – 1921 рр. було селянство. Це дає нам підстави говорити про селянський характер Української революції. Водночас це не суперечить тому, що Українська революція – національно-демократична.

По-перше, селянство чисельно домінувало у структурі тогочасного українського соціуму. Загальновідомо, що до революції 5% населення імперії Романових становили робітники, а 82% – селяни. В тогочасній лише Наддніпрянській Україні з 30 млн всього населення 25 млн – селяни.

По-друге, Лютневі події 1917 р. носили локальний характер, оскільки відбувалися у великих містах – промислових центрах. Справжня селянська революція розпочалася влітку-восени 1917 р. За підрахунками В. Красіна, тогоріч відбулося 2000 селянських виступів[10]. Одним із її активних суб'єктів став селянин у сірій шинелі, «людина з рушницею». Колишні солдати, повернувшись у рідні села, були каталізатором селянської революції. Вони, наприклад, виступали ініціаторами формування місцевих селянських органів влади[11]. На наше переконання, Українську революцію 1917 – 1921 рр. спричинило не лише аграрне питання як соціально-економічна і суспільно-політична проблема. Передусім її каталізатором стала поява на початку XX ст. селянина нового типу – селянина-ідеомана, активного суб'єкта історії. Поділяючи думки Р. Конквеста, Е. Гофера та інших закордонних дослідників[12], вважаємо, що селянин-ідеоман – селянин, схвильований ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана – це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин – селянин доби революції з радикальними гаслами.

По-третє, упродовж усієї Української революції аграрний сектор економіки залишався найважливішим, а фактично – єдиним джерелом постачання продовольчих товарів для всіх антагоністів – учасників революції, а селянство становило чи не єдине масове джерело людських ресурсів для збройних формувань різних політичних режимів.

По-четверте, саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором[13].

Зважаючи на значущість аграрного питання в історії України періоду революції 1917 – 1921 рр., його важливість на сучасному етапі розвитку нашої держави, автори запропонованої до уваги читача монографії поставили за мету, ґрунтуючись на здобутках попередників та аналізі широкого кола джерел, дослідити сутність і зміст соціокультурних трансформацій в українському революційному селі, тогочасну аграрну політику, реалізовану різними владними інституціями. Дослідження грунтується на аналізі представницької та достовірної джерельної бази. Під час наукового пошуку авторами монографії опрацьовано як опубліковані, так і неопубліковані історичні джерела. Основою джерельної бази монографії стали неопубліковані історичні джерела, що зберігаються в архівосховищах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військового архіву тощо.

В основу наукового пошуку покладено принципи науковості, об’єктивності, аргументованості та інші складники новітньої методології науково-історичного пізнання. Авторський колектив переконаний у тому, що у демократичному суспільстві історична наука повинна повністю бути позбавлена упередженості в аналізі й оцінці будь-якого із суб’єктів історичного процесу. Автори впевнені, що науково-історичне дослідження має бути вільним як від симпатій, так і антипатій щодо намірів, вчинків, оцінки наслідків діяльності тієї чи іншої політичної сили, що реалізовувала аграрні перетворення в Україні протягом 1917 – 1921 рр.

У першому розділі авторами проаналізовано соціокультурні трансформації в українському селі. Об’єктом наукової уваги став суб’єктний складник Української революції 1917 – 1921 рр. – селянин нового типу, що сформувався упродовж другої половини XIX - початку XX ст. Представлено селянство як мілітарну силу Української революції 1917 – 1921 рр. Проаналізовано вплив революційних подій на соціально-правовий статус жінки-селянки, її світоглядні засади.

У другому розділі монографії докладно проаналізовано політику Тимчасового уряду у справі вирішення аграрного питання. Розкрито суспільно-політичну активність селянства України у 1917 р. З’ясовано сутність і зміст аграрної законотворчої діяльності трьох коаліцій Тимчасового уряду, дискусії довкола неї.

Вивченню аграрної політики Центральної Ради присвячено третій розділ монографії. У ньому закцентовано на розкритті особливостей формування керівних органів земельної адміністрації в Україні влітку 1917 р. Представлено обговорення аграрного питання Укра-

їнським крайовим земельним комітетом та VIII сесією Центральної Ради. Висвітлено зміст аграрного законодавства та практику реалізації аграрної політики того часу.

Специфіку аграрної політики Гетьманату 1918 р. відображено у четвертому розділі книги. У ньому розкрито основні напрями аграрної політики в Українській Державі. З'ясовано розробку аграрного законодавства, дискусії, що виникали навколо цього. Виявлено причини перегляду положень про землеустрій.

У п'ятому розділі йдеться про аграрну політику Австро-Угорщини та Німеччини, реалізовану ними в Україні у 1918 р. Ґрунтовно вивчено її засади у період Центральної Ради. Висвітлено реалізацію аграрної політики Австро-Угорщини і Німеччини в Україні за Гетьманату.

Аграрна програма Директорії УНР – предмет спеціального розгляду шостого розділу дослідження. Виокремлено етапи її реалізації. Вивчено аграрну політику Директорії УНР наприкінці 1918 – 1919 рр. З'ясовано особливості її реалізації у 1920 – 1921 рр.

Стан справ у землеволодінні/землекористуванні на західноукраїнських землях розкрито у сьомому розділі монографії. У ньому вивчено сутність і зміст аграрного законодавства ЗУНР (ЗОУНР). Представлено ставлення до нього селянства.

У восьмому та дев'ятому розділах дослідження проаналізовано аграрну політику цивільних властей Білого руху Півдня Росії. Виявлено підходи і розуміння лідерами Білого руху Півдня Росії сутності аграрного питання та шляхів його вирішення. Розглянуто аграрне законодавство і аграрну політику як Особливої наради, так і Уряду Півдня Росії.

Вивченню радянської аграрної політики присвячено десятий розділ книги. У ньому увагу приділено дослідженню програмних положень більшовицької партії з аграрного питання. З'ясовано заходи з реалізації радянської аграрної політики. Узагальнено результати «аграрної революції».

Для зручності читача у монографії після розділів уміщено основні документи і матеріали відповідно до їх тематики. У такий спосіб читач має можливість ознайомитися з історичними джерелами і доповнити свої знання від прочитаного.

Запропоновані у монографії положення, узагальнення, висновки – результати, що неодноразово проходили апробацію на різноманітних наукових форумах, в яких брали участь автори колективного дослідження, і знайшли належне схвалення з-поміж колег. Окремі з них вже були представлені у попередніх дописах авторів і доповнені чи розширені ними у монографії з урахуванням власних нових досліджень, новітніх досягнень історичної науки.

Автори висловлюють вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки яких тією чи іншою мірою стали у нагоді, а також колегам за дружню підтримку і допомогу, слушні поради та конструктивні зауваження під час написання монографії.

РОЗДІЛ 1
УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – 1921 РР.): СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР

1.1 Суб'єктний складник Української революції (С. В. Корновенко)

В історіографічній традиції, суспільно-політичній практиці другої половини XIX – початку XX ст. утвердилося необґрунтоване, на нашу думку, розуміння селянства як інертної, промонархічно налаштованої, консервативно мислячої соціальної верстви, що не може бути самодостатнім, активним суб'єктом історичного процесу у широкому сенсі цього слова. Очевидно, що трактування селянства як неповноцінного учасника суспільно-політичного та соціально-економічного життя зумовлювалося урядовою протекціоністською політикою щодо нього у другій половині XIX – на початку XX ст.[14]

У подальшому ідею селянської меншовартості на озброєння взяли більшовики[15]. Ними було розроблено концепцію селянства як союзника пролетаріату у боротьбі за світле майбутнє. Однак гегемоном проголошувався пролетаріат, якому, нібито, не було чого втрачати, окрім власних кайданів[16]. Натомість селянин розглядався як суб'єкт з «двоїстою психологією».

У будь-якому разі селянство для інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. залишалося непізнаним. Цей «Янус у лаптях» для більшості тогочасного соціуму становив об'єкт і предмет пізнання, будучи «річчю у собі», яку намагалися збагнути, приписуючи йому здебільшого невластиві характеристики, намагаючись утиснути його у відомі тогочасні моделі та схеми. Власне пізнання селянства як самого себе, через йому властиві ознаки, не відбулося.

Однак уважний аналіз історії селян Російської імперії початку XX ст. дозволяє говорити про появу у селянському середовищі, передусім Наддніпрянщини, якісно нових ознак, про перетворення селянства в активного суб'єкта історії. Насамперед йдеться про те, що за сорок пореформених років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. Він стає активним суб'єктом суспільно-політичних процесів і соціально-економічних трансформацій. Послуговуючись термінологією західної історіографії[17], вважаємо, що цей новий тип – тип селянина-ідеомана.

Селянство на початку XX ст. було якісно відмінним як від міського пролетаріату, так і від селянства попередніх століть, сформованим за принципово нових умов посткріпосницької дійсності. Якісна відмінність полягала у відсутності кріпацтва не лише як правового статусу. Насамперед йдеться про відсутність кріпацтва як способу буття, ведення господарства, стилю мислення тощо. Це було покоління, виховане за умов капіталізації сільського господарства, індустріалізації, трансформації общини, – всього того, що прийнято вважати модернізацією другої половини XIX – початку XX ст.

На формування нової селянської свідомості, суспільно-політичної активності, становлення селянства як активного суб'єкта тогочасного соціокультурного простору впливали такі фактори: 1) ліквідація кріпацтва, яка виявилася соціокультурним шоком для селян, поміщиків, держави; 2) жодний зі згаданих вище суб'єктів не знав відповіді на запитання: «Як жити/бути далі»; 3) політика протекціонізму держави над селянством у пореформений період не спрацювала. На практиці опіка виявилася тягарем для селян; 4) питання землеволодіння/землекористування, що потребували негайного вирішення; 5) низький правовий статус селян.

Події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях з усією очевидністю засвідчили появу нового типу селянства як активного суб'єкта історії, започаткували нову сторінку в історії селянства не лише імперії Романових, а і країн Центрально-Східної Європи. Вони дали поштовх до подій, відомих в історії як селянська революція. Селянська революція початку XX ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Російська імперія у перші десятиріччя XX ст. Саме на тлі селянської революції розгорталися інші революції – соціальні, політичні тощо. Селянська революція 1902 р., відповідно до концепції В. Данилова, з якою ми погоджуємося, – захисна реакція селянства на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній»[18].

Селянська революція, розпочата у 1902 р. селянами Харківщини і Полтавщини, носила історичний, природний характер. Вона була зумовлена природою тогочасного російського імперського соціокультурного організму. На нашу думку, її не варто вважати лише захисною реакцією селянства на модернізацію. Вона була реакцією і на «тупцювання» на місці тогочасного російського імперського соціокультурного середовища. Насамперед «тупцювання» щодо вирішення аграрного питання, суб'єктивізації селянства як частини тогочасного російського суспільства.

Протестні настрої та виступи були завжди властиві селянству України, Росії. Згадати хоча б селянсько-козацькі війни в Україні кінця XVI – першої третини XVII ст., Коліївщину, Пугачовщину, що майже збіглися у часі. На початку XIX ст. щорічно відбувалося понад 20 селянських повстань. Після поразки Росії у Кримській війні, напередодні скасування кріпацтва, селяни бунтували дедалі частіше. За даними, що наводить С. Простаков, у 1856 р. відбулося 66 виступів, у 1857 р. – 100, 1858 р. – 378, 1859 р. – 797[19]. Селянські виступи не припинялися й після Великої реформи 1861 р. За підрахунками В. Безгіна, у 1870-х рр. відбулося 36, у 1880-х рр. – 73, у 1890-х рр. – 57 виступів щорічно[20]. У 1897 – 1900 рр. мало місце 232 селянських виступи[21].

Однак події 1902 р. на Полтавщині й на Харківщині мали якісно інший характер. Вони дали поштовх розгортанню селянської революції, що тривала, на наше переконання, до початку 1930-х рр.[22] На думку В. Данилова, яку ми поділяємо, повстання селян Харківщини та Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, селянськими настроями, вимогами[23]. Нове, як слушно зауважує дослідник, у селянських виступах виявилося у тому, що виступ селян одного села зі

звичайної причини ставав детонатором для виступу селян сусідніх сіл, останні детонували виступи в інших селах. У такий спосіб утворювалася ланцюгова реакція. Її результатом стала масштабність селянських виступів, територіальна поширеність. Так, упродовж 1901 – 1904 рр. відбулося 577 селянських виступів, 1905 – 1907 рр. – 7165[24]. Остання цифра, наведена С. Простаковим, збігається з даними М. Лещенка. Радянський історик підрахував, що у 1905 – 1907 рр. в Україні відбулося 7 тис. селянських виступів[25]. Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони, в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, були охоплені полум'ям селянських повстань. За даними, що наводить В. Данилов, у 1905 р. відбулося 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337[26]. С. Дубровський конкретизує їх, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувалося 71 селянський виступ, у жовтні 1905 р. – 219[27]. За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських виступів, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 рази[28]. Про масовість селянських виступів говорить чисельність їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 13,1 млн. жителів сіл, охоплених селянським бунтом у 1905 – 1907 рр., лише селяни Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4 – 4,5 млн. осіб, або понад 1/5 українського селянства[29].

Міністр землеробства О. Єрмолов, повідомляючи імператора про масштаби селянських антиурядових виступів та зміст селянських гасел навесні 1905 р., писав, що в Росії розпочалася селянська війна проти поміщиків за передачу всієї землі тим, хто її обробляв. «Гаслом повсталих … була ідея належності всієї землі селянам», – доповідав міністр Миколі II[30]. Отже, порівняно з 1856 – 1900 рр., спостерігаємо багаторазове збільшення селянських виступів.

Водночас, окрім тих нових характеристик, про які писав В. Данилов, були й інші. Розглянемо їх предметніше. Джерелом селянської революції став бунт. Про це неодноразово йшлося у науковій літературі, це відзначали сучасники тих подій. Наприклад, О. Лопухін – директор Департаменту поліції у грудні 1904 р. стосовно подій 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях писав Миколі II: «Ці заворушення справді можна назвати бунтом …»[31]. Ставлення до нього філософів й істориків різне. Наприклад, А. Камю писав про те, що бунт – це протест людини проти її перетворення у річ, це утвердження властивої всім людям природи, … це відмова від однієї частини буття в ім'я іншої, яку бунт звеличує[32]. П. Кабитов, пояснюючи відмінність повстання від бунту, пише: ««Повстали», «встали», «стоять» – етимологія підказує, що є заради чого повставати, вставати, стояти. Значить, є на що сподіватися. Бунт – пояснити і складніше, і простіше: люди не хочуть терпіти, вони не хочуть чекати, їм немає на що надіятися… Втомилися»[33]. На переконання В. Булдакова, бунт – природна мова селянства і єдиний спосіб його взаємин з владою без посередництва бюрократії[34]. Стосовно сутності бунту як джерела селянської революції і селянських настроїв, він став метафізичним. Якщо раніше «я бунтую, а тому ми існуємо», то метафізичний бунт змінив цю формулу. Відтепер, беручи до уваги судження А. Камю, «я бунтую, оскільки ми самотні»[35]. Справді, предметно проаналізувавши тогочасний соціокультурний імперський організм, переконуєшся у тому, що селянство, попри багатомільйонну чисельність, було самотнім, позбавленим суб'єктності, суб'єктних інституцій, самотужки не могло вирішити нагальні питання

буття. Це переконливо підтверджує низький правовий статус селянства у другій половині XIX – на початку XX ст. Отримавши особисту свободу, селяни упродовж двох років, до 1863 р., залишалися у правовому статусі тимчасовозобов'язаних. У такому статусі вони перебували до підписання уставної грамоти. Станом на 1 січня 1863 р. уставні грамоти були підписані для 75,4% селян Наддніпрянської України. Зважаючи на це, бунт стає інструментом самоствердження багатомільйонного селянства у тогочасному соціокультурному імперському бутті. Бунтувало нове покоління селян – покоління, що не знало кріпацтва: особистої залежності від пана як буття, що неможливо змінити. Воно могло його змінити, оскільки уже знало особисту свободу. Бунт був не скільки «проти», скільки «за». Він носив не лише економічний, а і політичний характер.

Відсутність у селян безпосередніх закликів до повалення царату не є свідченням відсутності політичного складника у протестних настроях і виступах селянства. Політичний сенс був присутнім, його поява стала новою, що свідчило про політизацію селянської свідомості, посилення селянської суспільно-політичної активності. Він виявився у такому. По-перше, інтеграція селян після Маніфесту 1861 р. у соціально-економічний і суспільно-політичний організм імперії – внутрішня політика. По-друге, запровадження на селі органів селянського самоврядування, наділення їх правами, повноваженнями, компетенціями – делегування політичної влади на місця. По-третє, селянські сходи – потужні самоврядні інституції селянства. Держава протегує їм. Вони були виборні. Це була своєрідна «політична школа» селянства, формування його політичної свідомості й культури, «обкатка» селянської виборності[36]. По-четверте. На початку XX ст. аграрне питання на теренах Російської імперії з суто соціально-економічного трансформувалося у соціально-економічну і суспільно-політичну проблему, яка визначала курс внутрішньої політики у державі. По-п'яте. Суб'єктом селянського бунту як джерела селянської революції був селянин-ідеоман. Його суспільно-політична активність була первинною і носила природний характер. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Фактично українські селянські республіки у селі Великі Сорочинці на Полтавщині та у селі Люботино Сумського повіту на Харківщині та інших, – результат природної політизації селянства, розвитку селянського самоврядування. Організаторами і керівниками селянських республік були офіційні особи селянського самоврядування.[37] Так, наприклад, у Васильківському повіті Київської губернії селянський схід Ракитинської волості без участі будь-якої політичної партії для управління цією територією обрав комітет. До його складу увійшло дванадцять селян і два євреї. Комітет було проголошено єдиною владою у волості. Він користувався авторитетом у населення, заходи, що ним застосовувалися були подібні до інших, де селяни брали владу у свої руки[38]. По-шосте. Красномовним підтвердженням політизації селянства під час селянської революції стало створення Всеросійської селянської спілки (далі – ВСС) як форми політичної самоорганізації селянства. За даними П. Замкового, які ґрунтуються на підрахунках М. Лещенка, в Європейській частині Російської імперії на кінець 1905 р. діяло 470 волосних і сільських об'єднань ВСС – 200 тис. осіб, з яких 120 об'єднань – в Україні[39]. Її діяльність була наповнена реальним змістом, що безпосередньо впливав на політичну свідомість, культуру і активність селянства. Зокрема, у роботі II Всеросійського з'їзду ВСС 6 – 10 листопада 1905 р. взяло

участь 187 селян-делегатів 27 губерній Європейської частини імперії. Окрім економічних питань на порядку денному роботи з'їзду стояли і питання запровадження загального виборчого права, демократизації селянського місцевого управління.

Новий характер виступів свідчив про те, що на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. Селяни почали поступово усвідомлювати себе як окремішня спільнота тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Такі наші міркування перегукуються з позицією й інших сучасних дослідників[40]. Упродовж сорока пореформених років відбулася самоідентифікація селянства. Раніше їх світ замикався і обмежувався їхньою особистою залежністю від пана та держави. З ліквідацією кріпацтва відбулося формування селянської персони у широкому сенсі. У такому контексті нам імпонують міркування А. Гордона стосовно того, що ліквідація кріпосного права перетворила селянина на «раціонального агента» у тлумаченні класичної політекономії й тверезого глузду. Психологія селянина стала еластичнішою до тих нових явищ, що активно проникали у селянське буття. Складно не погодитися з В. Піскуном у тому, що ліквідація кріпосного права дала поштовх до модернізації, змінила свідомість селянина, зміцнивши у ньому почуття власника[41].

Сплеск суспільно-політичної активності селянства на початку XX ст. у Російській імперії мав ефект несподіванки. Селянська революція 1902 р. була неочікуваною як для влади, так і для різних політичних сил. На нашу думку, це можна пояснити тим, що і влада, і різні політичні сили не ідентифікували селянство як активного суб'єкта тогочасної історії. До нього ставилися за звичкою, не помічаючи тих тектонічних зрушень, що відбулися і відбувалися у селянстві, у громаді. Наприклад, аналіз тогочасних документів переконує у тому, що Микола II свято вірив у те, що «народ за царя». Це дає нам підстави говорити про кризу влади і різних політичних сил у їхньому розумінні селянства.

Відбулася політизація не лише індивідуальної, а і колективної селянської свідомості. Підтвердженням тому є перетворення сільської громади в активного суб'єкта селянської революції. Слушними з цього приводу є міркування В. Безгіна стосовно того, що для влади повною несподіванкою стала трансформація громади із союзника у супротивника. Владі з усією очевидністю було продемонстровано її силу. Весь алгоритм селянського бунту виявляв сутність селянської громади. Боротьба селян за поміщицьку землю не порушувала звичного господарського ритму. Селянськи виступи вдало «вписувалися» у календар хлібороба. Селяни орали, сіяли, жнивували і водночас травили, палили, грабували[42].

Несподіваним для влади виявився радикалізм настроїв і вимог селянського бунту. Численні виступи, за спостереженнями В. Данилова, супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, руйнацією хлібних комор, вивезенням зерна, підпалами садиб, збройним опором військам[43]. За різними підрахунками істориків, упродовж 1905 – 1907 рр. у губерніях лише Європейської Росії було знищено 3 – 4 тис. дворянських маєтків, що становило 7 – 10% від їхньої загальної чисельності. Найбільше їх було зруйновано у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській та Чернігівській губерніях[44].

Окрім того, на нашу думку, селяни втрачають нерішучість у своїх діях. Вони не бояться бунтувати, виявляють затятість в обстоювані своїх інтересів. В одному з тогочасних

документів повідомлялося: «Селяни почувають себе господарями становища, грубі, зухвалі, свавільні, часто можна почути від селян посадовцю, що «тепер всі пани і всі рівні»»[45].

Нове виявилося і в тому, що бунтував голодний селянин. Про голод як причину селянського бунту у грудні 1904 р. Миколі II повідомляв директор Департаменту поліції О. Лопухін. Він, зокрема, звернув увагу імператора на те, що селянській революції 1902 р. передувало п'ять неврожайних і голодних років. Неврожай і голод 1901 р. урвав селянський терпець[46].

В історіографії предметно з'ясовано недороди і голодування селян наприкінці XIX ст. Неврожайними були й наступні роки. У часі вони збігаються з селянською революцією і припадають на другу половину 1905 – 1906 рр. Наприклад, за спостереженнями В. Безгіна, у другій половині 1905 р. окреслився недорід озимини і ярини у Воронезькій, Орловській, Тамбовській губерніях. У 1906 р. неврожай охопив 14 губерній[47]. Не кращою була ситуація в Наддніпрянській Україні. На допитах заарештовані селяни так пояснювали свої вчинки: «Їсти хочемо»[48]. У «Записке об аграрных беспорядках, происходивших в мае – июле месяцах 1905 г. в Харьковской губернии» генерал-ад'ютант Струпов вказував на причини заворушень стан малоземельних господарств. Він подав підрахунки: «… пересічно на кожен двір по тих волостях, де були розруха, припадало по 4 десятини надільної землі, ураховуючи сади. Вилучивши з цих 4 десятин бодай чверть десятини під хату та город, матимемо розмір селянського поля, бачимо що припадає на двір 3,75 десятин. Потім, за трипільного господарства, третина з цієї землі лишається необробленою (толока) і править за пасовисько, а отже під озимий і яровий хліб селянський двір пускає лише 2,5 дес., тобто по 1,25 дес. під озимий та стільки ж під яровий хліб. Взявши за основу пересічну врожайність у Лебединському повіті на селянських полях жита 51 пуд і вівса 59 пуд, а ціну за пуд жита у 56 коп. і вівса у 50 коп., матимемо, що двір дістає прибутку з надільної землі лише 79 крб. 52 коп. на рік (76,2 пуди жита 42 крб. 63 коп. і 73,7 пудів вівса 36 крб. 85 коп.). За ці гроші родина з 6 осіб має протягом цілого року прохарчуватися, одягтися, купити паливо, придбати мертвий та живий реманент, прогодувати худобу, придбати зерно на засів, обробити наділ, і нарешті, сплатити всі державні, земські та громадські податки і повинності. Наведене переконливо засвідчує, що надільної землі селянинові у Лебединському повіті ніяк не вистачає для того, щоб задовольнити його навіть найнеобхідніші потреби»[49].

Революційна активність селянина-ідеомана на початку XX ст. здетонувала у 1905 – 1907 рр. пролетарську революцію. Остання розгорталася на фоні селянської, для якої 1905 – 1907 рр. були черговою фазою розвитку. Факт осібності селянської революції, незначний вплив на селян робітників визнавали есери. Аналізуючи уроки революції 1905 – 1907 рр., вони вважали, що союз сил міського пролетаріату і трудового селянства існував лише «в ідеї», перебуваючи у зародкову стані на практиці. В. Ленін за це їх гостро критикував, обстоюючи ідею стосовно того, що селянсько-пролетарський союз мав місце. Щоправда, на його думку: «Цей союз був стихійний, неоформлений, часто неусвідомлений»[50].

Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної імперської російської соціокультурної моделі. Активна суспільно-політична позиція селян-

ства України та Росії стала причиною того, що лейтмотивом внутрішньої політики властей у передреволюційне десятиліття стало покращення матеріального та правового становища селянства. Саме на вирішення цього завдання спрямовувалася діяльність проурядових комісій та Кабінетів Міністрів С. Вітте і П. Столипіна. Наприклад, С. Вітте був цілковито свідомий того, що «Росія є державою «мужицькою», оскільки вся сіль російської землі, все майбутнє російської землі, вся історія, теперішня і майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І, якщо, незважаючи на той жахливий час, котрий ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, що вона переживає і, на жаль, буде переживати, вийде з усіх цих нещасть перероджeною і великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю у російське селянство, вірю у його світове значення у долях нашої планети»[51].

Зупинимося на ключових, на нашу думку, моментах, пов'язаних із суспільно-політичними, правовими, соціально-економічними трансформаціями, що зазнали як селянство, так і Російська імперія на початку XX ст. Як слушно зауважує З. Священко, фактично у 1902 – 1906 рр. робота різних державних комісій, нарад тощо проходила під впливом селянської революції, динаміки її розвитку[52]. Як згадував В. Леонтович, «ще до революційного вибуху 1905 р. уряд запровадив заходи, котрі можна вважати прогресом у ліберальному смислі слова»[53]. Так, у Маніфесті від 26 лютого 1903 р. ряд положень стосувалося аграрного питання. Ним передбачалося, відповідно до завдань щодо зміцнення народного господарства, спрямувати діяльність державних кредитних установ, передусім дворянського і селянського поземельного банків, на зміцнення і розвиток добробуту основ імперського селянського буття – дворянства і селян. Йшлося про пошук механізмів полегшення виходу окремих селян із общини. Найпрогресивнішою була новела документу, що стосувалася негайного застосування заходів, спрямованих на скасування кругової поруки[54]. 12 березня 1903 р. указом імператора на селі було ліквідовано кругову поруку. Маніфестом царя від 11 серпня 1904 р. заборонялося застосовувати тілесні покарання до селян[55]. В указі від 12 грудня 1904 р[56]. Миколою II було викладено основні положення щодо удосконалення державного порядку. Цар під впливом селянської революції засвідчив готовність до змін, навіть якщо вони зумовлять правки у законодавстві. Пріоритетним завданням визначалося покращення добробуту селянства. Йшлося про правову інтеграцію селян до загальноімперського законодавчого поля. Насамперед закони щодо селян мало стати частиною загальнодержавних, узгоджуватися з ними. Влада мала всіляко сприяти тому, щоб селяни без перешкод і ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, щоб селяни реально послуговувалися своїм правовим статусом «повноправних вільних сільських мешканців». Маніфестом від 17 жовтня 1905 р. селяни отримали виборчі права[57]. Під впливом наростання селянської революції 3 листопада 1905 р. Микола II підписав Маніфест[58], яким проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни одержували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так й політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, держава відмовилися від серйозних бюджетних надхо-

джень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн. 642 тис. руб. Держава від цієї операції, за підрахунками І. Озерова, втратила 386 млн. руб[59]. Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на селян, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного аспекту, то це була своєрідна фінансова жертва держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти налагодженню політичної стабільності в країні. З приводу правового. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти общинні наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із общини, інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, апелюючи до статей 12 і 106 положення про викуп 1861 р., могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалося правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне. Указом від 5 жовтня 1906 р. селяни, як і представники інших податних станів імперії, набули рівних прав у вступі на державну службу, до навчальних закладів, у духовне звання і чернецтво, щодо вільного вибору місця проживання тощо[60].

Гостре питання землекористування/землеволодіння передбачалося вирішити під час аграрної реформи. Її реалізацію у 1906 р. було покладено на уряд П. Столипіна. Прем'єр-міністр розумів, що «найголовніше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів!»[61]. П.Столипін у неодноразових своїх виступах перед членами Державної Думи окреслював і визначав головну мету уряду під час проведення реформ на селі: «В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка ця створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею Монарха Батьківщина наша повинна перетворитися у правову державу...»[62].

У такий спосіб відбулося утвердження селянства у тогочасному соціокультурному імперському просторі. Водночас трансформацій зазнали як політичний, так і економічний складники імперії Романових. Про селянство заговорили не лише як про активний суб'єкт історії, а як і про соціальну основу держави.

Потужним фактором суб'єктивізації селянства на початку XX ст. стала Перша світова війна. Як явище цивілізаційного порядку, феномен, за своїм історичним змістом, вона була набагато складнішою і ширшою, ніж власне війна[63]. Обґрунтованою і усталеною у вітчизняній історичній науці є теза про те, що у роки Першої світової війни село набуло тільки негативного досвіду у всіх сферах взаємовідносин із владою і державою[64]. Так, війна спричинила занепад сільського господарства України. Вона відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва. Чисельність мобілізованих до армії чоловіків перевищила критичний рівень. Село зубожіло: не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього скарбу. Зменшилися посівні земельні площі й прибутки від польового господарства. Утримання на попередньому рівні сільськогосподарського виробництва стало неможливим.

Під впливом війни, як слушно зауважує Н. Ковальова, в українському селі в 1914 – 1917 рр. тривала трансформація системи цінностей[65]. До традиційних селянських уявлень про мудрість та авторитет долучився новий образ – «людина з рушницею». Селяни, одягнені в сірі шинелі, ставали джерелом нової важливої інформації про події в навколишньому світі та ініціаторами політизації селянської свідомості й суспільно-політичної активності селян.

Отже, узагальнюючи, констатуємо. На початку XX ст. на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. На авансцені історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман. Селяни усвідомили себе як окремішня спільнота тогочасного соціокультурного імперського простору. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях стали початком селянської революції. Революційна активність селянина-ідеомана на початку XX ст. здетонувала у 1905 – 1907 рр. пролетарську революцію. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917 – 1921 рр. селянство увійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкту історії. У такий спосіб суб'єктний аспект аграрного питання став одним із пріоритетних передумов Української революції 1917 – 1921 рр. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державності.

1.2 Селянство як основна мілітарна сила доби Української революції 1917 – 1921 рр. (В. В. Масненко)

Селянство і військова справа: домодерний і ранньомодерний час

Проблема мілітаризації селянства виходить за сенсові та хронологічні межі власне Української революції 1917 – 1921 рр., оскільки стосується явищ соціокультурних і ментальних, які, безперечно, мають більшу тривалість і складніший алгоритм саморозвитку, а тому потребують детальнішого пояснення.

Почати варто ще з доби середньовіччя, коли панував досить консервативний становий устрій, на якому й трималося тодішнє традиційне суспільство. У межах цієї соціальної конструкції функція збройного захисту була монополізована пануючими верствами (точніше – репрезентанти цих станів змогли зробили їх пануючими, оскільки вони були воїнами і мали монопольне право на легітимне насильство). Військово-власницькі верстви – шляхта, а пізніше козацтво стали основними дієвими силами української історії у XV – XVIII ст. Селяни у своїй більшості не були військовиками (принаймні у східній частині Європи). Їхній життєвий світ апріорі мав позамілітарний характер. Більше того, представники правлячих станів вважали вкрай ризикованим озброювати селян, тим більше допускати самовільну мілітаризацію селянства, оскільки це могло мати фатальні наслідки для суспільної рівнова-

ги. Такий стан речей існував століттями і значною мірою зумовлював низький соціальний статус, селянства, як дискримінованої, неповноправної верстви.

Ранньомодерний час приніс помітні зміни щодо перспектив мілітаризації селянства. Серед них, у межах нашої теми, найбільше зацікавлення становить явище масового покозачення українського селянства підчас Хмельниччини. Вочевидь його можна розглядати як своєрідний третій етап загального ранньомодерного емансипаційного процесу (після т.зв. «шляхетської» та «козацької революцій»). За рахунок приєднання до повстанського війська, ядром якого було козацтво, селяни намагалися здобути вищий соціальний статус – «перестрибнути» через свою низьку станову «планку». Однак реально здійснити це вдалося далеко не всім. Переважна маса повсталих селян, зважаючи на відсутність відповідного військового вишколу та досвіду, так і залишилися на полях битв ще на початковому етапі Визвольної війни.

Крім того, частина українських дослідників вважає, що насправді ризикована військова доля мало приваблювала українське селянство, оскільки воно намагалося лише скористатися революційними подіями для поліпшення соціального статусу, не втрачаючи водночас свого звичного способу життя і господарювання. Зокрема, В. Смолій слушно зауважив: «Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки і займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї»[66]. Цієї ж думки притримується й В. Степанков, який вважає, що покозачуючись, посполиті залишалися проживати у своїх поселеннях і лише менша їх частина вливалася до складу козацьких полків[67].

Окремі дослідники бачать у покозаченні селянства і негативні аспекти. Так, Т. Таїрова-Яковлева переконана у тому, що цей процес, точніше його наслідки, шкодили розбудові Козацької держави, оскільки лише частина з посполитих стала професійними військовими, інші ж «становили багаточисельну декласовану масу, яка шукала можливості грабунку і наживи і активно прикривалася «козацьким іменем»»[68]. Зрештою, на думку дослідниці, саме це породило найбільшу проблему Українського Гетьманату, для якого «небезпечним був соціально-психологічний феномен покозачення, який не тільки створив величезну переможну армію, але й породив багатотисячну групу людей, що були вибиті з звичного життя, і звикли силою і криками вимагати здобич й привілеї, і не бажали повертатися до мирного існування»[69]. До речі, ця дослідниця звертає увагу й на аналогічні процеси у період Першої світової війни, коли масова мобілізація селянства стала однією з передумов революції 1917 р.

Також варто згадати т.зв. «селянські війни», які також можуть розглядатися як характерні ознаки ранньомодерного часу. Типовий приклад – Селянська війна у Німеччині першої чверті XVI ст. Це явище, значною мірою спричинене реформаційним рухом, було яскравим свідченням емансипації селянства. Спроби совєтської історіографії запровадити означення «селянських війн» щодо повстань Болотнікова, Разина, Пугачова тощо мають вигляд доволі штучних ідеологічних конструктів і не відображають справжнього характеру вказаних подій.

Цікаві спостереження щодо концепту «селянської війни», стосовно його застосування на означення козацьких повстань у ранньомодерній українській історії висловив Д. Вир-

ський. Він зауважив, що цей концепт має таку довгу народницьку і совєтську історію, що якось вже і підзабулося, що запровадив його Шимон Окольський (1580-1653). Він у своєму «Діаріуші» про повстання 1637 р., виданому в 1638 р., за зразок свого опису взяв річний запис за 1525 р., присвячений Селянській війні у Німеччині, з книжки француза Гілберта Генебрарда, виданої в Парижі 1580 р. У такий спосіб Ш. Окольський хотів заперечити (понизити) лицарський статус козаччини. У продовженні свого «Діаріуша», яке описувало козацьку війну 1638 р., Ш. Окольський додав глибини у розумінні новизни події. У зверненні «До Читача» автор формулює військову кампанію 1638 р. як зіткнення «шляхетського» і «хлопського» – «королівського маєстату» і «хлопського регіменту [= порядку]». Античну рамку для свого нового твору Ш. Окольський шукає у Плутарховому життєписі Олександра Македонського – у такий спосіб піднімає значення подій на «світовий» рівень. Отже, попередні думки, що козаки не той супротивник, перемогою над котрим варто хизуватися, цілком відійшли у минуле. «Хлопські війни» оголошуються Ш. Окольським головними загрозами існування держави.

Натомість наступні періоди, особливо XIX ст., для українського селянства в межах Російської імперії стало відворотним від військової справи. Закріпачений стан селянства мав неодмінну складову – рекрутчину. Селяни давали найбільшу кількість рекрутів до армії – фактично, теж кріпаків, тільки прикріплених до війська майже на все доросле життя. Отже, мілітарність була чужою для соціокультурних настанов традиційного селянського світу. Звідси у селянській свідомості зафіксоване чітке уявлення про трагічність долі рекрута (відповідний фольклорний цикл), а москаль (у сенсі служилий) – чужий для селянського соціуму. Хоча в тих українських регіонах, де найдовше зберігалась Гетьманщина і козацький стан, час від часу виникали «рецидиви козаччини»: формування добровольчих полків під час війни 1812 р. на Полтавщині і Чернігівщині, «Київська козаччина 1855 р.» тощо.

Модерний час обернувся суттєвими соціальними трансформаціями людства. Основна тенденція полягала в руйнації традиційного суспільства, яка охопила найрізноманітніші аспекти буття. Ознакою часу стала масовизація політичного життя (з розвитком парламентаризму, появою масових політичних партій). Відбувалася зміна соціальних ролей і поведінки різних соціальних станів і верств. Емансипація селянства в широкому розумінні цього поняття була однією із провідних тенденцій загального процесу модернізації. Одним із визначальних чинників, який його прискорив стала поява масових армії та винайдення механізму загальної військової повинності, необхідний для їхньої комплектації. Зрозуміло, що в аграрних суспільствах основним призовним компонентом було селянство.

Українське селянство в Російській імперії з помітним запізненням було втягнуто у модернізаційний процес. Проте це лише дещо пригальмувало його емансипацію, яка набула прискореного характеру в умовах Першої світової війни й наступних революційних подій.

Перша світова війна – переломний період у трансформації соціальної ролі селянства

Перша світова війна стала переломним періодом у трансформації соціального статусу українського селянства. Мільйони селян були відірвані від традиційного селянського

буття, вирвані зі звичайного селянського світу, втратили зв'язок із звичним для них способом життя і господарювання. Така карколомна катастрофічна подія не могла не позначитися на суттєвій трансформації селянського світогляду. Дослідники вже звертали увагу на особливість цього процесу. Так, російський історик О. Гордон зауважив, що селянство, яке воює, глибоко и радикально пориває із попереднім, власне селянським способом життя, повернутися до якого воно вже не в змозі. Зрештою війна призводить до масового розселянювання, оскільки кардинально змінюється селянський світогляд – руйнується циклічне світосприйняття, яке пов'язане зі зверненням до усталеному порядку речей, прив'язаністю до землі тощо. Якщо селянин стає революціонером, то йому назад дороги немає[70]. Остання теза, вочевидь, потребує певної корекції, враховуючи ту обставину, що солдат-селянин в умовах революції повернувся таки у село, але повернувся вже іншим – готовим відповідати на екстремальні виклики радикальними діями.

Безпрецедентні масштаби загибелі людей, технологізація масових вбивств, розгул жорстокості, учасниками та свідками яких протягом декількох років були покликані в діючу армію селяни, за словами О. Поршневої, поставили їх «по той бік» вироблених в мирний час морально-релігійних норм і заборон, не могли не викликати зміни їхніх моральних установок в оцінці меж і допустимості насильства, цінності людського життя, значущості релігійної віри[71]. Цілком можна погодитися з думкою В. Лозового, що в воєнних умовах відбулася повна переоцінка моральних засад і релігійних цінностей: від християнського принципу «не убий» до воєнного імперативу «убий ворога». Мародерство і пограбування мирного населення на захоплених у ворога територіях було самозрозумілим і допустимим. Руйнувалися базові світоглядні селянські уявлення про гріх, зникав страх перед Богом і людьми[72].

З іншого боку, навіть у нових воєнних обставинах селянство продовжувало зберігати деякі власне селянські особливості світосприйняття. Так, А. Куренишев звернув увагу на те, що селянинові як воїну були притаманні всі ті риси локальності мислення, про які так багато писалося у зв'язку з попередніми селянськими повстаннями і війнами: «Селянин, одягнений в солдатську шинель, погано розумів, навіщо потрібно робити замах на чужу і досить неякісну землю Галичини, обороняти таку ж в Польщі, коли своя, чорноземна, лежить марно через відсутність господарів-працівника»[73].

В умовах Першої світової війни, на думку О. Михайлюка, «Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т.п., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя, і було взаємовиключне до будь-якої державності. Все це робило прагнення і дії селянства несумісними з політикою практично всіх державно-політичних утворень»[74].

Можна погодитися з думкою Н. Ліпатова, що під час війни «солдати-селяни були однією з найбільш уразливих соціальних груп. Їх поведінка характеризувалася підвищеним ступенем конфліктності». Оскільки безпосередня участь селян-солдатів у насильстві призвела до посилення психологічної настанови на жорстокість у величезної багатомільйонної маси людей, вироблення у них мілітаризованої свідомості, схильності до крайніх силових дій, девальвації цінності людського життя. Серйозному світоглядному випробуванню, на думку О. Поршневої, корозії піддалася під час війни православна віра солдатів,

учорашніх селян. У результаті християнські етичні норми і цінності в свідомості мас були значною мірою девальвовані, розчищено ґрунт для панування іманентних для ментальності традиційного хлібороба язичницьких уявлень, архаїчних розумових стереотипів, що химерно поєднувалися з породженими модернізацією і технічним прогресом раціоналістичними установками[75].

Отже, під час Першої світової війни селяни в лавах російської імперської армії набували нових соціокультурних ознак, які суттєво підважували їхній попередній світогляд. Звичайно, не всі з них стали справжніми воїнами («бравими солдатами»). Затяжна окопна війна в більшості випадків, породжувала типову «сіру солдатську масу», репрезентанти якою мали єдину мету – вижити в умовах «кривавої м'ясорубки». Однак саме із селянської верстви походила більшість солдат, які завдяки особистій хоробрості й природженій кмітливості здобули унтер-офіцерські звання. Майбутній генерал армії УНР М. Капустянський так характеризував цю категорію військових: «…«Хахли», як їх називали в армії, були найбільш бажаними у кожній частині. Це, здебільшого, селяни, слухняні, не розбещені, боєздатні, розумні. Великий відсоток із них ішов у фельдфебелі, вахмістри…»[76]. Інший учасник війни, а пізніше й революційних подій, Н. Авраменко, також звернув увагу на цю особливість: «Українці становили переважаючий процент у кадрі унтер-офіцерські, в масі кінноти і гвардії. Виділялися дисциплінованістю, почуттям обов'язку. Національна свідомість слаба, приглушена 250-літнім гнітом московських царів…»[77]. Подібну характеристику зустрічаємо й у О. Удовиченка: «Український вояк завжди відзначався своєю дисциплінованістю, вищим щаблем розвитку, виявом ініціативи, завдяки чому майже 40 відсотків нижчих командних посад в російській армії, як, наприклад, ройові, чотові, бунчужні, були обсаджені українцями»[78].

Згодом, в умовах революції, саме ці люди відіграють особливу роль у розгортання селянського збройного опору.

Здобутий військовий досвід сприяв формуванню нових рис селянської свідомості, в якій війна та зброя тепер посідали одну з ключових позицій, а цінність людського життя була значно підважена.

Початок революції – «українізація» багнета

Наступний етап мілітаризації селянства започаткували революційні подій 1917 р. Загальна дезорганізація та деморалізація діючої російської імператорської армії, десакралізація уявлень про природу влади та її реальне усунення, падіння авторитету військового начальства, переобрання командних функцій солдатським комітетами прискорили трансформацію соціальної ролі селянина у солдатській шинелі. З вірнопідданого государю-імператору безправного «нижнього чина» він раптово перетворився в «господаря власної долі», який міг диктувати свої вимоги не тільки колишньому начальству, а і будь-якій владі. Як справедливо зауважив В. Лозовий, світогляд і поведінка солдата революційної доби визначали парадоксальне поєднання цінностей та норм світосприйняття сільської общини (громади) та мілітаризованої психології колективної агресивності, набутої під час війни[79].

Важливу роль відіграв також процес українізації військових частин російської армії. З одного боку, це була ініціатива українських політичних діячів (М. Міхновський, С. Петлюра) і свідомої частини вояцтва (діячі Українського військового клубу гетьмана Павла Полуботка, Українського військового генерального комітету, делегати Всеукраїнських військових з'їздів). Українське політичне середовище було налаштовано надзвичайно оптимістично, зокрема С. Петлюра сподівався сформувати в найближчому майбутньому до двадцяти українських дивізій[80].

З іншого боку, петроградський Тимчасовий уряд і військове командування, всупереч великодержавним аспіраціям, змушені були погодитися на формування українських національних частин, які виявляли опірність більшовицький пропаганді та вирізнялися з-поміж інших належною боєздатністю. Саме ці частини виявилися найбільш придатними до бойових дій під час невдалого т.зв. «наступу Керенського» у червні-липні 1917 р.[81]

Класичним прикладом українізованих частин, як правило, називають 34-й армійській корпус під командуванням П. Скоропадського, пізніше перейменований у 1-й Український. Хоча сам генерал певний час вагався щодо доцільності створення окремих українських військових частин, але стрімкий перебіг революційних подій змінив його налаштування. Наприкінці липня 1917 р., коли почало прибувати українське поповнення, комкор занотував: «У мене була надія, судячи по цим людям, що українізація може дати справді добрий бойовий контингент. Було особливо приємно те, що серед цих українців не було озлоблених, незадоволених, розпропагандованих осіб. Всі виглядали весело і хотіли працювати. Завзяті націоналісти і нічого більшого; коли начальство українське і український корпус – то все добре. Праця у нас закипіла, і я сподівався, що все піде добре»[82].

В українізації корпусу великою була заслуга і помічників П. Скоропадського. Начальником штабу (булави) корпусу після полковника Петіна, який не влаштував комкора з багатьох причин, став генерал-майор Я. Сафонов, командиром 1-ї дивізії – генерал-майор Я. Гандзюк, який повернувся у стрій після тяжкого поранення, начальником штабу – полковник М. Капустянський; командиром 2-ї дивізії – генерал-майор В. Клименко, начальником штабу – полковник Крамаренко; гарматним інспектором корпусу залишився генерал-майор О. Аккерман. Командирами полків стали старшини, які ввійшли до історії українських визвольних змагань: Д. Масалитинів, Н. Никонів, Г. Порохівський та інші.

Попри всі ускладнення, спротив і гальмування офіційних російських військових чинників, великодержавно налаштованих офіцерів, недостатню допомогу Українського військового генерального комітету, проведена П. Скоропадським українізації дала Україні перше боєздатне військове з'єднання. Пізніше, потягом листопада-грудня 1917 р., саме корпус П. Скоропадського, поповнений окремими загонами «вільних козаків», відбив перший наступ більшовиків на Київ.

Безперечно, що масова «українізація багнета» сприяла зростанню національної свідомості у середовищі солдат-селян. Водночас цей процес також збільшував їхнє усвідомлення себе як самодостатньої озброєної сили, яка може впливати на прийняття рішень загальнонаціонального рівня, насамперед щодо аграрного питання, яке найбільше турбувало селян. Так, у резолюції Другого Всеукраїнського військового з'їзду, серед делегатів якого

переважили солдати-селяни, висловлено дієву підтримку постановам Всеукраїнського селянського з'їзду з аграрного питання. У такий спосіб озброєний селянин став важливим політичним чинником розгортання революційних подій.

Всезростаюча революційна хвиля зрештою практично знищила Західний, Південно-Західний і Румунський фронти проти країн Четвертного союзу. Майже стихійно демобілізована в кінці 1917 – початку 1918 рр. армія наповнила села України. Колишні солдати (дезертири) стали власниками величезної кількості зброї та військового майна. До рідної хати селяни повертались, принаймні, з гвинтівкою і добрим запасом набоїв, а часом із кулеметами і навіть гарматами.

Окрім «природнього» самоозброєння мали місце й цілеспрямовані акції окремих політичних сил. Так, Н. Махно у спогадах описав дії анархістського Комітету захисту революції у серпні 1917 р., який провів вилучення зброї на території Гуляйпільщині з поміщицьких маєтків, куркульських хуторів і заможних німецьких колоній. «Отже, зброю у буржуазії відібрано і роздано в руки революційного селянства. Відбирання проведено спокійно, без жертв»[83], – із задоволенням констатував майбутній лідер наймасовішої селянської армії.

Напередодні Звенигородського повстання зброю, зібрану Ю. Тютюнником у державних складах (з березня 1918 р. той був уповноваженим з демобілізації в повіті), було передано в розпорядження селян. Упродовж кількох днів і ночей по селам таємно розвезли 10 тис. гвинтівок, 43 кулемети, 2 гармати, один панцерник і багато комплектів військового спорядження[84].

Пізніше велика кількість зброї потрапила до селянських рук під час евакуації з України німецьких та австро-угорських військ. Революціонізовані військові частини добровільно передавали зброю українським повстанцям за дозвіл безперешкодно виїзду на Батьківщину. Ті ж нечисленні німецькі підрозділи, які залишилися в Україні, також із часом були роззброєні. Так, у лютому 1919 р. у наслідок переговорів з контр-адміралом фон Кеслером німецька залога Миколаєва передала всю свою зброю повстанцям отамана Н. Григор'єва[85].

Про величезну кількість зброї та військового майна, які перебували у руках селянства, свідчить звернення С. Петлюри у вересні 1919 р.: «Знаю, що в кожному селі зараз знайдуться кулемети, в кожній хаті – рушниця та набої і тому, як Головний Отаман, я вимагаю від Вас, Селяни, допомогти мені в справі негайного забезпечення зброєю наших славних лицарів-козаків. Боятися банд грабіжників і грабежів і тільки тому затримувати набої і зброю у себе вам не потрібно, тому що зараз, коли ми об'єднані з нашими братами з Західної України, ми представляємо велику організовану силу і Уряд має реальну можливість захистити вас і від ворога, і від грабіжників. У надії на Вашу щиру допомогу, я віддаю наказ, щоб корпусу, дивізії, а також повітові комісари отримали в кожному селі набої та інше гарматне майно, яке так необхідно армії»[86].

Нові соціальні ролі та поведінка селянства: соціальний екстремізм vs *селянська самооборона*

Наступна фаза розвитку революційних подій позначена появою нових соціальних ролей «озброєного селянина», до того ж діаметрально протилежних. Важливо врахувати,

що «освоєння» нової якості в соціальному просторі відбувалося спонтанно і, вочевидь, не вповні усвідомлено всією масою селянства. Усвідомлення нових реалій буде відбуватися поступово, із здобуттям певного досвіду, досить болісного і трагічного, і то лише частиною селянського загалу.

З одного боку, чимало селян, отримавши величезну дозу індоктринації радикальними більшовицькими та есерівськими ідеями, негайно долучилися до процесу «експропріації експропріаторів». Селянський екстремізм переважно у вигляді антипоміщицьких акцій поширювався лавиноподібно, охоплюючи все нові території.

Документи про самовільне захоплення та засівання земель, панських маєтків та сільськогосподарських підприємств, привласнення майна, інвентарю, іншої власності засвідчують участь у цьому озброєних (sic!) селян. Як згадував Н. Авраменко: «На селах неорганізований поділ землі з одночасним нищенням маєтків. Одбувалось це самочинно, з немалою кров'ю»[87]. Чудовою ілюстрацію цих стихійних процесів стали картини сучасника подій, відомого совєтського художника І. Владимирова: «З насиджених місць» (1920), «Розгром панського маєтку» (1925) тощо.

Ескалація соціального екстремізму підсилювалася деструктивною поведінкою солдатських мас, «що, перебуваючи в стані стресу від війни та розрухи, виміщали свою агресію на мирному населенні, особливо ж на тій його частині, яку вважали буржуазією»[88]. Особливо це відчувалось у прифронтових українських губерніях.

З іншого боку, досить оперативно вималювалась альтернатива – добровольчі воєнізовані об'єднання селян для протидії погромам деморалізованих «збільшовичених» елементів. Особливу роль ці загони самооборони відіграли у захисті місцевого населення і його майна від неконтрольованих солдатських контингентів, які стихійно поверталися з фронту до великоросійських губерній.

Найбільш відомим прикладом такого добровольчого руху стало Вільне козацтво. Центр його формування розташовувався на Черкащині, в Звенигородському повіті (найповніше на нинішній день дослідження з цього питання – монографія В. Лободаєва)[89]. Як писав у своїх спогадах сучасник подій, відомий український літературознавець Ю. Лавриненко: «Вільне козацтво» інстинктово і рішуче виступило проти всіх цих трьох елементів руїнних сил: 1) і проти грабіжного наступу московсько-петербурзької Червоної ґвардії й Червоної армії; 2) і проти озброєної маси-лявіни з розпущеного фронту Першої світової війни; 3) і проти внутрішньоукраїнського кримінального бандитизму»[90]. Досить швидко вільнокозацькі осередки охоплюють значну частину української території. Сільське Вільне козацтво можна характеризувати як стихійний масовий рух українського селянства, в якому поєднувалась реальна традиція громадського самоврядування з призабутою (втраченою) традицією козацького військового промислу.

Проте, як зауважив В. Лободаєв, узимку 1917–1918 рр. лише окремі вільнокозачі загони вступили у відкриту боротьбу з військами совєтської Росії та місцевими червоногвардійцями[91]. Тоді більшовицьким окупантам таки не вдалося подолати кілька осередків опору «покозачених» українських селян. Зокрема, М. Муравйову приписують такі слова: «Революційна Російська Армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на

собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму… На Україні прийшлося натрапити на маргінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Організація не тільки не допустила нашої влади в повіті, а, навпаки, сама перейшла в наступ, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалкую, що не вдалося зруйнувати це гніздо, втопити в крові тих, хто посмів підняти руку на Червону Армію…»[92].

Пізніше Л. Биковський у своїх спогадах зазначив, що «місцевому Вільному Козацтву, краще зорганізованому й озброєному, згодом пощастило, під керівництвом полковника УНР М. Павловського, успішно ставити чоло большевикам і німецькому війську на Звиногородщині, в добі його розкладу»[93].

Іншим прикладом добровольчого селянського руху, локалізованим також на Черкащині, була Холодноярська організація. На початку 1918 р. жителі с. Мельники Чигиринського повіту на прохання ігумені Мотронинського монастиря (щоб вберегти його від пограбування) створили загін самооборони під керівництвом місцевого вчителя О. Чучупака. З часом селяни Мельників та навколишніх сіл звернулися з проханням створити новий відділ до старшого брата Олекси – Василя Чучупака, колишнього прапорщика імперської армії. У 1919 р. загін перетворився на полк, В. Чучупака було обрано полковником, а його брат, П. Чучупака, обійняв посаду начальника штабу. Згодом військове об'єднання перетворилося на справжнє повстанське угрупування, що мало 15-тисячну армію та контролювало понад 25 навколишніх сіл. Так утворилася Холодноярська організація, часто звана ще й як «Холодноярська республіка».

Також варто згадати Васильківський кіш Вільного козацтва (командир І. Горемика-Крупчинський), який протистояв більшовицькому наступу, зокрема в районі станції Боярка[94].

Характерно, що в умовах більшовицької агресії селянські вільнокозацькі організації висловлювали підтримку українській владі – Українській Народній Республіці. По це, зокрема, свідчить телеграма Революційного комітету Звенигородщини до Центральної Ради, надіслана 13 лютого 1918 р. (ще до початку розгортання контрнаступу українських та німецьких військ). У ній зазначалося, що «весь народ в особі вільного козачества повстав» проти спроб «пришлими большевицькими елементами» захопити владу в повіті і «селянство повіту прохає як можна поскоріше установити лад і спокій в нашому краї»[95].

Беручи до уваги названі факти, стверджуємо, що мілітаризація селянства і впровадження різних форм селянської самооборони доволі виразно корелювали з поширенням політичної, державницької свідомості в його середовищі.

Повстанський рух і селянська війна

Подальший розвиток революційних подій позначений розгортанням повстанського руху, який зрештою перетворився у широкомасштабну селянську війну. У досить об'ємній літературі про селянський повстанський рух зустрічаються різні характеристики його політичної орієнтації. Іноді вони мають доволі спрощений вигляд. Так, вказавши на неодно-

рідний характер українського повстанства, яке мало власну специфіку в кожному регіоні, російський дослідник А. Куренишев вважає, що значну роль в його організації відіграли «ліві крила українських соціалістичних партій» [96].

Свого часу більш детальну і вдалу характеристику повстанству дав М. Омелянович-Павленко, який виокремив чотири політичні напрями, відповідно й повстанські угруповання: прихильники УНР, «радянці», «хлібороби» та махновці[97]. Характерною рисою було також те, що політичні орієнтири частини повстанських отаманів були досить несталими і могли змінюватися залежно від поточної військово-політичної ситуації. Попри вказану строкатість і мінливість, спостережливі сучасники все ж зауважували деяку загальну тенденцію у розвиткові селянського самоусвідомлення, яке й визначало політичне спрямування повстанства. Той же М. Омелянович-Павленко помітив, що «після важких вагань, ідеологія народних мас в 1919 році набуває сталої державної форми. Цю ідеологію можна вповні обняти пророчим висловом «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля», внаслідок чого боротьба на сході все більше й більше переходить в площу національної боротьби»[98]. Єдине застереження до сказаного полягало в тому, що різні учасники/актори боротьби розуміли її сенс по-своєму (і палітра політичних переконань була доволі широкою: від консервативної державницької ідеї до лівацького анархічного її заперечення).

Поворотною точкою розвитку повстанського руху стали селянські виступи за Гетьманату П. Скоропадського. М. Капустянський вважав основним їх каталізатором недалекоглядну політику уряду в аграрному питані, особливо її реалізацію на місцях, коли покривдженні власники, передовсім «поляки-дідичі», намагалися відшкодувати свої збитки за рахунок жорсткого тиску на селян. «Збентежене селянство стало на шлях збройної боротьби і захисту себе від насильників. Німці не зрозуміли ситуації та свободолюбного духу нашої української нації і почали вживати страшних репресій, контрибуцій та знущань…» [99].

З іншого боку, сучасні автори, зокрема В. Лободаєв, зазначають, що вже в перші дні після квітневого перевороту вільнокозацькі осередки виступили проти нової влади. Тобто, остання ще не встигла не те що реалізувати, а й задекларувати свою аграрну політику. Враховуючи це, активність ініціаторів виступів пояснювалась їхніми доктринальними настановами – апріорним несприйняттям нової влади як реакційної. Волосні, повітові та губернські громадські зібрання, проведені на початку травня 1918 р., засвідчили антигетьманську позицію сільського вільного козацтва. Рішення негайно розпочати збройну боротьбу з гетьманською владою підтримали й делегати Звенигородського повітового селянського з'їзду, що відбувся 3 травня.

Рівно за місяць, 3 червня 1918 р., селяни с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту виступили проти карального загону, чим започаткували Звенигородське повстання[100]. Розгром загону сприяв швидкому поширенню повстанських дій. Вже 4 червня у с. Ганжалівка селяни розгромили ще один німецько-гетьманський загін. Повстання швидко перекинулося на сусідню Лисянку й охопило увесь повіт: 5 червня виступили селяни сіл Моринці, Пединівка, Вільшана. 7 червня до повсталих приєдналися селяни с. Озірна, в руки повстанців перейшли Піски – передмістя м. Звенигородка. Зосереджені під Звенигородкою повстанські сили, загальна чисельність яких досягала

15-ти тисяч, 9 червня оволоділи містом. Були розбиті німецькі частини під Шполою, Цвітковим та Тальним.

Повстання відбулися і у Канівському, Черкаському і Таращанському повітах. Таращанці встановили зв'язок з окремими загонами Звенигородського, Уманського, Васильківського, Сквирського, Канівського та інших повітів. Скориставшись ситуацією, Звенигородський повстанський штаб намагався об'єднати повстанський рух і очолити його. Однак час був втрачений. Більшість селян, вважаючи, що небезпека ліквідована, повернулася додому, адже розпочиналися жнива. У цьому виявлялася загальна характерна риса селянського повстанського руху – локальність і сезонна прив'язка до аграрного господарчого циклу.

У липні 1918 р. повстанці Звенигородщини і Таращанщини об'єдналися: розпочалася нова хвиля боротьби. Проте значно переважаючі сили супротивника змусили звенигородсько-таращанські загони, які не склали зброю, відступати до кордонів із більшовицькою Росією і переправитися на лівий берег Дніпра.

Другим регіоном селянського опору (повстанського руху) навесні 1918 р. стає Катеринославщина. Ще у травні 1918 р. повстанці роззброїли австрійський єгерський батальйон, що був розквартирований у селі Лозоватка. Виступ підтримали жителі сусідніх сіл: Михайлівки, Олександрівки, Покровського, Криничок. Проте переважаючими силами – кавалерійською дивізією – повстання було придушене.

Керовані анархістами селянські загони в районі Олександрівська також надавали збройну допомогу червоноармійським частинам, що відступали під натиском німецьких та унеірівських військ. Звідси простежується початок розгортання махновського руху як наймасовішої його форми.

Серед інших локальних виступів варто згадати Канізьке збройне повстання селян Єлисаветградського повіту Херсонської губернії у травні-червні 1918 р. Назва походить від с. Каніж, що розташовувалось у центрі повсталих сіл і було місцем дислокації штабу та збройного загону самооборони. Приводом до початку збройного повстання стала розправа австрійського військового підрозділу над селянами Павлівки, до якого повернувся колишній поміщик П. Лупенко і виявив, що селяни розікрали його майно. Село було оточено і спалено дві хати; людей зігнали на майдан, де відбулось побиття кийками і шомполами винних у крадіжці. Під час придушення виступу було страчено 117 осіб, 109 з яких розстріляно, а 8 – в ніч на 4 червня повішено на крилах вітряка, біля якого повстанці були оточені. Частині повстанців вдалося вирватись із оточення і відступити до лісів Київської губернії або розосередитись навколишніми селами.

Останнє велике селянське заворушення 1918 р. відбулося в середині серпня на Поділлі. Примітно, що вагомою силою повстання тут також стало Вільне козацтво. Проте у вирішальній битві під Коневою повстанці зазнали поразки. Пройшовши з боями Ямпільський та Брацлавський повіти, рештки розгромлених селянських загонів змушені були відступити. Наприкінці серпня на Поділлі були придушені останні осередки опору[101].

Однак запущений «маховик» селянського спротиву не можливо було зупинити ні локальними каральними акціями, ні більш масштабними репресивними діями. Подальша ескалація революційних подій, з постійною зміною геополітичної ситуації та зростанням

воєнного протистояння, призвела до втягнення величезної маси селянства в воєнні дії. Спочатку це була їхня активна участь у переможних боях загонів Директорії УНР проти підрозділів, які підтримували Гетьмана П. Скоропадського. З розгортанням нової більшовицької агресії у 1919 р., появою на території України військових контингентів Антанти, просуванням Добровольчої армії, а пізніше Збройних сил Півдня Росії, польських збройних формувань, повстанський рух набуває перманентного і масового характеру.

На 1919 р. припадає, очевидно, пік у розгортанні селянського повстанського руху. Водночас у ньому дедалі виразніше починають виявлятися деструктивні риси. Н. Авраменко про це згадував так: «Повстанчі загони в більшості змінили національний прапор на червоний. «Все дозволено», «Грабуй награбоване!» прийшлося ближче до розуміння. Багато було і таких, що ніби держались національно-народних гасел, та не признавали над собою ніякої влади»…. «Була це стихійна неорганізована сила, пильнувала єдине: свого села, волості, а навіть повіту. Ждало їх знищення в недалекій будучині. Далеко ці «отамани» не дивились»[102].

З іншого боку, потужність і сила повстанства полягала саме у його масовості й тотальності. На це звернув увагу М. Омелянович-Павленко: «Не було села на Україні, що не мало свого «штабу», десь у потаємній балці чи у велетенського дуба «Мазепи» повстанці мали збірне місце. Там розряджалася накоплена в хаті енергія, там ватажки-отамани прищеплювали масі спільну думку й волю й виковували апарат боротьби»[103].

Селянський повстанський рух не обмежувався періодом революції, більше того, він набуває нової сили в умовах більшовицької окупації 1920 р. Яскравим прикладом стало Медвинське повстання (с. Медвин, Канівського повіту Київської губернії, тепер Київської обл.). Повсталі селяни створили самоврядне управління («Медвинську республіку») і понад місяць чинили опір більшовицьким частинам[104]. Вже після придушення виступу, учасники подій намагалися зрозуміти причини поразки: «Населення Медвина, що стихійно підтримало повстання, зазнало надзвичайних жертв, але ніколи не було в нього каяття чи нарікання за цю акцію проти большевиків. Тільки тепер селяни зрозуміли свою помилку: треба було не Медвин збройно боронити, а свою державу українську, і своїх синів віддавати в жертву не на полях бою за Медвин, а на загальних фронтах української армії на чолі із Симоном Петлюрою за Україну»[105].

Зрештою поступки більшовицької влади у вигляді непу і політики українізації, «втома» селянства і вичерпання ресурсів призвели до поступового згасання повстанства від 1922-1923 рр. Останні акорди селянської війни прозвучали як відповідь на жорстку антиселянську політику більшовиків на межі 1920-х–1930-х років: Павлоградське та Драбівські повстання проти суцільної колективізації (1930 р.) і спротив українського селянства політиці Геноциду-Голодомору 1932-1933 рр.

Отаманщина. Махновський рух як наймасштабніший вияв селянської війни

Феномен селянського повстанського руху не буде зрозумілий без розгляду такого важливого явища, як Отаманщина, яке визначило сутність і природу селянської війни.

Хто такі отамани? Знову цікаві спостереження залишив М. Омелянович-Павленко. На його переконання: «Назагал це були жертви невдалої реформи військового міністра ген. Рогози. … надто необдумано віднісся до численних молодих кадрів, які були кістю від кості нашого селянства, переважно діяльними учасниками великої війни й до того ж жертвами її»[106]. Отже, йдеться про звільнення з армії і виведення у резерв унтер-офіцерів, які під час війни здобули певний військовий вишкіл і досвід. Для підвищення їхнього фахового рівня була створена спеціальна Інструкторська школа старшин, після закінчення якої вони могли отримати офіцерські звання. Однак переважна кількість унтер-офіцерів цим не скористалась, натомість склала кадровий резерв очільників селян-повстанців – отаманів. Той же спостерігач констатував: «Факти доводять, що брак ширшого розуміння речей привід до того самого поступування і провідників повстання (йдеться про Директорію). Каліфи на час, вони подбали, аби якнайшвидше знищити великі інтелектуальні скарби, що протягом півроку зібралися на Україні»[107]. Ця обставина пізніше досить помітно позначиться на діяльності повстанських загонів, очолюваних такими отаманами.

Крім того, генерал також звернув увагу на те, що «на отамана обирають не тільки військових, а часто-густо й людей інших професій – учителів, лікарів, громадських діячів, а часом бували й священики»[108]. Вочевидь збурена селянська маса потребувала лідерів (як правило, місцевих авторитетів), які могли повести за собою, дохідливо пояснити поточну заплутану військово-політичну ситуацію, взяти на себе відповідальність за ті чи інші дії, включно й за неминучі жертви як свої, так і ворожі.

О. Вишнівський ватажків повстанців поділяв на дві нерівні групи – отаманів позитивних і отаманів негативних, або шкідників. До останніх він зарахував т.зв. «батьків-отаманів», які «то славою вкривалися, то з ганьбою і зрадою кумалися». За його спостереженнями: «Батьки-отамани» зо своїми загонами завжди мали тавро українських авантурників, а їхні негативні дії безпідставно йшли на рахунок українського війська та його Головного отамана»[109]. Вперше дух «отаманії» дав про себе знати у діях нерегулярних частин армії УНР (повстанцях), які приєдналися до дієвої армії під час виступу проти Гетьмана П. Скоропадського.

М. Омелянович-Павленко також звернув увагу на появу отаманів-розбишак, які влучно підхопили попит на «зорганізоване хуліганство… та нахил певних ширших верств, почасти знівечених довгим перебуванням на війні, до кочового, наповненого щоденною небезпекою життя»[110]. Зрештою, ця «степова вольниця» отримала свого вождя – отамана Н. Махна, який по суті спромігся стати «батьком над батьками».

Селянська армія Н. Махна, що діяла під анархістськими гаслами невизнання жодної влади, була найпотужнішим повстанським формуванням періоду Української революції 1917-1921 рр. На піку своєї активності, у жовтні-листопаді 1919 р., Революційна повстанська армія України (махновці) (скорочено – РПАУ (м)), за даними В. Білаша, нараховувала щонайменше 40 тис. багнетів, 10 тис. шабель, 1000 кулеметів на тачанках, 20 гармат[111]. В. Верстюк вважає, що реальна кількість бійців махновської армії не піддається точному визначенню. Різні джерела і автори визначають її чисельність від 20 до 100 тис. бійців[112]. Етнічний склад повстан-

ської армії був майже гомогенний. Вона на 90% складались з українців і на 6-7% з росіян. Інші були представлені масою національних меншин, аж до євреїв і китайців включно[113]. З перебігом революційних подій простежувалась поступова націоналізація селян-повстанців, оскільки селянський рух, що обстоював власні інтереси, був сприятливим соціальним середовищем для сприйняття ідей політичної самодостатності та опору чужинцям. Ці процеси зауважили навіть більшовицькі спостерігачі. Як свідчить довідка начальника оперативного управління Південного фронту Піотровського, «Організації Армії Махна за період з березня до жовтня місяця 1920 р.», у лавах повстанців – «більшість українські селяни із заможних, сильно розвинений націоналізм»[114].

Територіальною базою махновського повстанського руху було Ніжне Степове Лівобережжя: частина Катеринославської і Таврійської губерній, особливо – Катеринославський, Херсонський, Таврійський повіти й частина Донбасу. Центр «махновського» регіону – село Гуляй-Поле, розташоване на перетині своєрідного географічного «трикутника» між містами Катеринославом (Дніпром), Юзівкою (Донецьком) і Мелітополем. Більшість безпосередніх спостерігачів і пізніших дослідників звертають увагу на особливу прив'язаність «селянського батька» до своєї малої батьківщини. Так, В. Антнов-Овсієнко зауважив, що силу Н. Махна становила його глибока «вкоріненість» («почвеность») в район бойових дій[115]. І. Мазепа вбачав у локалізації повстанства значно глибший, історичний сенс: «Сам факт зосередження такого своєрідного руху, як махновщина, саме в районі колишнього Запорожжа, очевидно, не був випадковим. І хоч сам Махно не був свідомим українцем і за незалежну Україну не боровся, але історики знайдуть у махновському русі не мало рис, типових для наших давніх запорожців»[116]. Вочевидь, що саме цей «місцевий» патріотизм, який ґрунтувався не тільки на селянській, але й на козацькій традиції, був базовою, первинною позицією для становлення самоідентифікації селянського лідера та тієї селянської революційної маси, яку він уособлював і очолював.

Махновська Вільна територія (Вільний район, Махновія, Гуляйпільська республіка), всупереч класичним анархістськім доктринальним настановам, по суті стала своєрідною формою селянського республікотворення, де самоврядування вільних громад/рад поєднувалося з елементами державного механізму (армійськими командними структурами, органами повстансько-селянських з'їздів, Реввійсьрадої тощо)[117].

Цікаво зауважити, що сам Нестор Іванович доволі стримано ставився до свого найменування «батьком». У «Записках» він зазначив, що вперше це почесне прозвище отримав після бою біля с. Дібрівки 1 жовтня 1918 р.: «З цього часу… слова: «Батько Махно» передавалися в усі боки з уст в уста самими селянами. Звідси селяни, селянки, їхні діти слово «батько» передавали з несподіваним для мене самого повагою і любов'ю в усі села і хутори України. Воно ж підхоплювалося й усіма загонами. З цього часу і довелося підписуватися на всіх відозвах і офіційних паперах замість Махно – батько Махно. – А чи добре це? – задавав я іноді собі це питання. Але відповіді на нього не знаходив. Мої друзі вмовляли мене, що так звикли називати мене в народі. Це заспокоювало мене»[118]. Окреслена модель апеляції до народної опінії була характерна для самоперезентації Н. Махна, як і для більшості отаманів,

очільників повстанських загонів. У культурології вважається, що позиціювання себе як народного вождя є типовою рисою «героїв-бунтівників», до яких і належав Н. Махно.

У сучасній російській історіографії спостерігається тенденція до розгляду махновського руху як невід'ємної частини загальноросійської селянської революції і, відповідно, вилучення його з українського контексту[119]. Також стверджується, що Н. Махно не сприймав «петлюрівську ідеологію» і не підтримував ідею незалежної української держави, оскільки заперечував будь-яку державність.

Про ставлення Н. Махна до України детальніше йдеться у нашій публікації[120], в якій звернуто увагу на те, що самосвідомість «селянського батька» може слугувати прикладом одного із типів національної ідентифікації українських селян у першій третині XX ст. Безсумнівно, що саме селянське походження було визначальним у формуванні основних його світоглядних цінностей, зокрема особливого шанобливого ставлення до людини праці – трудового селянства, вкрай загостреного відчуття соціальної несправедливості, приниження і гноблення. Водночас, селянська ментальність, хоча й вже була суттєво підважена процесом модернізації, лишалася ще недостатньо відкритою до сприйняття ідеї національного самовизначення та національної державності. Все ж для Н. Махна навіть на початку його революційної діяльності Україна була рідною землею, до якої він ставився з великою симпатією. Вочевидь вихідною позицією у формуванні цього почуття була прив'язаність до малої батьківщини – Степового Лівобережжя, теренів колишніх вольностей Запорозьких. Основними перепонами для національного усвідомлення Н. Махна були його відданість анархістській ідеології та атеїстичний світогляд. Належність до загальноросійського революційного руху сприяла не тільки мовній русифікації, але й формувала в свідомості доволі жорсткий імператив «спільного революційного фронту», за межі якого нашому герою так і не вдалося вийти. Однак кровопролитна боротьба 1917–1921 рр. і національне постреволюційне відродження зміцнили національні складники самоідентифікації Н. Махна. Метою його боротьби була незалежна України з специфічним бездержавним устроєм – федерацією самоврядних громад.

Загалом можна солідаризуватися з висновком Ф. Сисина, що мислення і твори Н. Махна відображали складний і неоднозначний процес становлення сучасної української нації[121].

Зазначимо, що саме переважно селянський характер махновського руху надавав йому української специфіки, якої годі сподіватися від повсталих російських селян. Селянство значної частини українських земель сліпо довіряли Н. Махну, вважаючи «батька» своїм єдиним захисником від різних гнобителів. Феномен цього явища вдало пояснив М. Герасименко: потурання гетьманського уряду поміщикам і круті заходи останніх дали Махну підстави виступити на захист селян. І якби не ця недалекоглядна політика, можливо, не було б і махновщини. Ця боротьба витворила в селянській масі легенду про «невмирущого запорожця батька Махна», який бореться за селянську свободу і селянську правду [122]. Про зачарування селян образом Н. Махна писали й більшовицька преса. Так у статті «Махно», опублікованій в газеті «Известия» 6 квітня 1919 р., йшлося про те, що в Україні про Н. Махна поширюються легенди, селяни вважають

його своїм народним героєм, приписуючи йому міфічне походження: «Наш батько, – кажуть українці, – чи з дідьком знається, чи з Богом, а тільки він не простий чоловік»[123].

Зі свого боку, Нестор Іванович пізніше, в еміграції, з надзвичайним пієтетом згадував про селян, які самостійно організовували військовий вишкіл: «У самому Гуляй-Полі знайшлися люди з бідних селян, які мали серйозну військову підготовку. З ними виходила озброєна молодь із села в поле і навчалась стрільбі, маневрам і т.п.»[124]. Не менш пафосно «батько» описав й перший похід повстанців на Олександрівськ у січні 1918 р.: «Кожний як тільки сів на підводу (пізніше, це були легендарні тачанки – В.М.), заспівав бойовий революційний марш, … і сіяли обличчя кожного юного революціонера щасливою посмішкою, яка промовляла, що вони, селяни, на яких будь-який профан із школи Маркса дивився, як на бидло, яким потрібно наказувати»[125].

Той же М. Герасименко відзначав, що всі селяни-повстанці вважали себе справжніми махновцями, а корінний (анархістській) елемент махновської армії вони іронічно називали «раклом»[126]. Справді, селянський характер махновського руху позначився й на мовних маркерах його учасників. Тут вони мали швидше становий, а не етнічний чи національний вимір, проте були досить показовими. Так, А. Бінецький, який потрапив у полон до повстанців, згадував: «У махновців склалося таке переконання, що тільки інтелігенція говорить по-російськи, а простий народ – по-українськи, а так як вони ненавиділи інтелігенцію, то людина, що говорила російською мовою, нічого доброго чекати не могла. Я уникнув розстрілу лише тому, що говорив з ними по-українськи»[127].

З іншого боку, про використання мов у повстанській армії маємо суперечливі свідчення. Той же А. Бінецький зазначав: «Хоча Махно і був малоросом, і в його банді були виключно малороси, проте «державною» мовою вважалася російська. Так, папери в полках і накази самого Махна писалися по-російськи, назви полків були російські, девізи на бронепоїздах писалися по-російськи. У побуті ж була прийнята українська мова»[128]. Він же знову зауважував, що «махновці вважали, що українська мова – мова мужича, а літературна російська мова – панська»[129]. Вочевидь, що батько Н. Махно як очільник повстанського руху мав враховувати цей гібридний білінгвізм у своєму щоденному спілкуванні.

Загони Н. Махна завдали чимало шкоди підрозділам Директорії УНР, підтримавши більшовиків при штурмі Катеринослава в кінці грудня 1918 р., а у січні 1919 р. вибили петлюрівські частини із Синельникове. Проте вже влітку, коли посилився наступ білогвардійців і відбувся реальний розрив махновців із більшовиками, Н. Махно починає шукати можливість порозумітися з очільниками УНР. Про це свідчить, зокрема, лист від 16 липня 1919 р. від імені Революційної ради повстанців Херсонщини, Катеринославщини та Таврії Н. Махна і Н. Григор'єва (на той час вони були союзниками – В.М.). У ньому пропонувалися умови угоди і формулювалася загальна мета спільних дій: 1) самостійність України, за яку фактично й борються повстанці; 2) визнання принципів народоправства; 3) визнання Всеукраїнського з'їзду Рад, який повинен стати вищим органом влади; 4) перехід усієї влади на місцях вільним радам робітничих, селянських і козацьких депутатів; 5) ліквідація Директорії та створення тимчасової головної Ради Республіки із соціалістичних елементів, що стоять на ґрунті радянської влади і незалежної Української республіки[130]. Можна погодитися

з думкою В. Чопа, що Н. Махно фактично визнавав право України на соціалістичну державність (можливо з тактичних міркувань), натомість вимагаючи змінити форму державного управління в УНР. Зробити цього С. Петлюра не зміг би, навіть якщо б захотів[131].

Зрештою несприятлива воєнно-політична ситуація призвела до того, що у вересні 1919 р. в районі Умані між Директорією та РПАУ (м) таки було укладено тимчасовий союз. Обставини перемовин із С. Петлюрою досить вдало охарактеризувала Г. Кузьменко: «На переговори з Петлюрою послали Х. Шпоту, зумисне яскравого українця, який говорив літературною українською мовою; домовилися про перемир'я, щоб не проливати української крові, поранених, хворих і ослаблених залишили на піклування петлюрівців під їх чесне слово»[132]. На нинішній час про умови таємного договору між Дієвою армією УНР і махновцями відомо лише з розрізнених свідчень учасників і очевидців подій, оскільки оригінал тексту не зберігся (або ж не знайдений). Проте для аналізу нашої проблеми важлива констатація того, що між двома українськими військово-політичними силами було досягнуто порозуміння, хоча й тимчасове.

У цій ситуації М. Герасименко побачив цікавий момент: Махно, зайнявши призначену його загонам ділянку на петлюрівському фронті, потрапив в абсолютно споріднену для махновців обстановку: «Всі ці «курені смерті», різні «чорно-червоно-серошличнікі» та інші з не менш ефектними назвами полки, що складали як би гвардію петлюрівських військ, по суті були гіршим видом партизанів, … і зрозуміло, що вольниця Махна, з її повним запереченням навіть ознак дисципліни, яка в петлюрівських військах все-таки існувала хоча б відносно розподілу чинів армії на козаків і старшин (офіцерів), привернула до себе всі симпатії, і скоро почалося дезертирство до махновців, яке значно поповнило склад махновської армії»[133].

Військова поразка махновського руху значною мірою була зумовлена послабленням підтримки його з боку селянства. На це, зокрема, звернув увагу М. Омелянович-Павленко: «Махновські «раклі» й «братва» своїм безцеремонним поводженням і постійними бешкетами сприкрилися селянству». Крім того, постійні перекидання Н. Махна від одного союзника до іншого зменшили симпатії населення й підважили віру в «політичний розум цього типового «козака Мамая»[134].

Це підтверджує у своїх спогадах М. Михайлик, уродженець с. Глодоси (Єлісаветградського повіту Херсонської губернії, тепер Кіровоградської області): «Для населення Херсонщини махновщина була не тільки чужою, але й явищем незносним, навіть ворожим. …Призвичаєне бачити порядок у козацтві, населення не могло знести сваволі махнівців»[135].

Окрім махновської Вільної території, селянський повстанський рух спричинився до появи ще й понад двох десятків локальних селянських республік різного політичного забарвлення: Глухівської, Прилуцької, Вахнівської, Дерманської, Мліївської, Холоднояр-ської, Чигиринської, Ямпільської, Баштанської, Врадіївської тощо. Спільними рисами для цих утворень були практична реалізація принципів селянського самоврядування та захист від зовнішніх загроз (ворожих військових підрозділів, дезертирів, мародерів), а відповідно й наявність озброєних загонів самооборони (власних «збройних сил»)[136].

Участь українського селянства у регулярних військових формуваннях

Селяни становили основний контингент регулярний військових формувань, які боролися за контроль над територією України. Більша частина з них потрапляла до воюючих армій шляхом мобілізації. Тому й не дивно, що такі «солдати з примусу» переходили по 3-4 рази з однієї армії в іншу, врешті-решт залишаючись в якомусь повстанському загоні.

Типово селянський характер мала Дієва армія УНР, до складу якої увійшла велика частина різноманітних повстанських формацій.

Проте, ще під час антигетьманського повстання Директорія УНР нарощувала свої військові сили не лише за рахунок переходу під її владу гетьманських частин та набору добровольців, а й активно застосовувала також і практику мобілізації населення, передовсім селянства. Вже на середину листопада 1918 р. було мобілізовано та озброєно 30 тис. селян[137]. 27 листопада Директорія УНР оголосила загальну мобілізацію до лав Армії УНР усіх громадян, які пройшли військову муштру в усіх родах військ від 20 до 30 років включно, а старшин – до 43 років по усій території України. Цікаво, що вояки мали з'являтися на мобілізаційні пункти з власною зброєю, а селян зобов'язували також посилати одного воза на трьох мобілізованих, з харчами і прокормом для коней на сім днів[138].

Пізніше генерал М. Капустянський стверджував, що повстанське військо Директорії УНР у грудні 1918 р. нараховувало близько 300 тис. осіб (цифра явно міфологізована, реальна чисельність Дієвої армії УНР на початок січня 1919 р. не перевищувало 75 тис. – В. М.), головним чином селян. Хоча й була оголошена мобілізація, значна частина селян йшла до армії добровільно, сподіваючись домогтися вирішення аграрного питання. Більшість військових з'єднань виникла стихійно, «революційним шляхом». Це були мало організовані дрібні тактичні одиниці на чолі з малограмотними у воєнній справі отаманами. По суті це була повстанська маса селян, «найбільш численний елемент, але малонадійний в боротьбі з большевиками... Взагалі у своїй більшості селянство піднялося, головним чином, з причин соціальних, і лише частина його керувалася сильним національним почуттям»[139].

М. Омелянович-Павленко також згадує про т.зв. «селянські дивізії» у складі Дієвої армії УНР, які трималися на вірності своїх отаманів[140]. Командарм дав досить влучну характеристику цим формуванням. Для них було типовим традиційне «отаманське право», що спиралось на безоглядний авторитет окремих «поодиноких аматорів»: «Як і Гайдамаки, селянська дивізія (Кияни) була комбінацією іррегулярною, що визнавала авторитет влади УНР «настільки поскільки». Два місяці пізніше обидві ці групи… вступили самі з собою в бій, наслідком чого було залишення одної групи при жовто-блакитному прапорі й відхід другої вже з гаслом: «Хай живе радянська Україна!» до ворожого табору. Цей факт буде зворотним для селянської дивізії: в її лави почнуть вливатися нові елементи, і в дивізії явно намітилося бажання трансформуватися в напрямку до регулярної частини»[141].

Учасник революційних подій М. Михайлик також згадував про «отамансько-повстанські» настрої своїх земляків: «Глодосівська» сотня у Дорошенківському полку з січня 1919 р., але ніяк її не можна було прищепити «принципи регулярщини». …Вся сотня –

старшини і козаки – жили своїм осібним життям, незрозумілим для регулярного корпусу, життям «Вільного козацтва»[142].

У квітні 1919 р. була проведена реорганізація Дієвої армії УНР, у результаті якої зменшена її чисельність, але зросла боєздатність. За спостереженнями М. Капустянського, відбувся природній добір, «все авантурницьке, випадкове не витримало тягару походу і розпорошилося». «Зникали отаманчики, розвіялось багато поодиноких загонів, пішла додому велика кількість мобілізованих козаків, особливо з Лівобережжя, забравши з собою кріси, предмети обмундирування та амуніцію»[143].

М. Омелянович-Павленко залишив цікаві спостереження щодо ставлення селянства Уманщини та Черкащині до Дієвій армії УНР під час І Зимового походу: «Взагалі частини наші всюди тішилися співчуттям мас й їх активною допомогою». Зокрема, селяни с. Оксанино Уманського повіту охороняли українських бійців під час нічного відпочинку, а під час бою під Тальним селяни відбили у ворога гармату і власними кіньми доставили до штабу української частини[144]. Зрештою, командарм зробив для себе дуже втішний висновок: «…Опинившись в самому серці України, армія побачила тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням селянської маси, що повстанців тих з себе видавала; також армія відчула, що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви «петлюрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці», «наше військо»…»[145].

Проте українські селяни також брали участь у військових формуваннях, які вели боротьбу проти української державності. Важливо з'ясувати їхню наявність у складі Робітничо-селянської Червоної армії, яка діяла на території України.

Під час першої совєтсько-української війни до більшовицького наступу (червоногвардійських загонів, 7-ї Армії) приєдналися деякі розагітовані військові частини, в більшості гарнізонні, у складі яких були українські солдати-селяни. Однак така участь була спорадичною, оскільки переважаюча кількість червоних військ все ж складалась із етнічних росіян, до того ж не місцевого походження. Певним винятком можна вважати Червоне козацтво, яке почало формуватися наприкінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р. у Харкові з ініціативи В. Шахрая та В. Примакова. Така назва, як пізніше писав В. Примаков, була прийнята «на противагу петлюрівському вільному козацтву». 1-й полк Червоного козацтва було створено на базі 3-го батальйону 2-го Українського запасного полку, який перейшов на бік більшовиків[146]. Проте наявні матеріали свідчать, що більшість «червоних козаків» мали робітниче походження, а не селянське.

Як тільки розгорнувся контрнаступ німецьких військ та сил УНР, частина загонів Червоного козацтва повстала проти більшовиків, як от у Лубнах та Єлизаветграді, а підрозділ Вільного козацтва в містечку Плетений Ташлик, що на деякий час проголосив себе Червоним козацтвом, отримав зброю від більшовиків, через два тижні цією ж зброєю ліквідував совєтську владу в усьому повіті[147].

У 1919 р. ситуація помітним чином змінилася. Окупаційна Червона армія мала своєрідний гібридний склад. Як оцінював М. Капустянський: «У совєтській українській армії були як частини, сформовані на Україні, та і такі, що прибули з центральної Росії. Органі-

зація одних і других була не однакова. Під час формування частин на Україні большевикам доводилось сильно рахуватися з характером українського населення, дуже активного до партизанської війни та операцій поодинокими загонами на чолі зі своїми отаманами»[148].

Склад цих т.зв. умовно «українських» формувань був досить строкатий. Тут і 1-й полк Червоного козацтва В. Примакова, який свого часу відступив із боями у Росію, продовжив своє існування в складі Червоної Армії РСФСР. Пізніше – кавалерійська бригада, дивізія, а наприкінці 1920 р. – 1-й кінний корпус Червоного Козацтва (у складі мав 8-у та 17-у кавалерійські дивізії). Однак до цього формування та той час було включено чимало т.зв. інтернаціональних частин (угорців, німців, чехів, інгушів, курдів, латишів, татар, чувашів, кубанців з «лінійців» тощо) та частин, які цілком складалися з етнічних росіян[149]. 1-а Українська совєтська армія складалася як із українських формацій (1-ї та 2-ї Українських совєтських дивізій – колишніх «таращанців», «боженківців»), так і з російських – 3-я Прикордонна та 9-а стрілецька дивізії РСЧА.

Наскільки етнічний склад цих формально українських частин відповідав їхній назві можемо судити із споминів В. Петріва. Генерал-хорунжий зауважив, що «таращанці» перейшли до більшовиків у складі 100 % українських повстанців Правобережжя з декількома українцями Слобідської України. Однак під час переформування в дивізію вони були поповнені гарматними частинами, які складалися лише з росіян із Саратовської та Уфимської губерній. Перед початком наступу проти Директорії УНР їх було поповнено уродженцями Тульської та Воронізької губерній. Полк Залізняка розформовано «за шовіністичні настрої» та сформовано знову з уродженців Смоленській та Вологодської губерній. «У 1919. р., коли Волинська група…, розгромили «таращанців», то в полон попало біля 800 осіб з Богунівського полку і 120 – з полку Гонти. «Богунівці» були на 40 % тамбовці, на 10 % вятські, на 15 % москвичі, а на 5 % казанські татари, 10 % білоруси, а на 20 % зі Слобожанщини та Чернігівщини, переважно Стародубського повіту, себто частинно також москалі. Гонтівці всі були чистокровні москалі з Тамбовської губернії»[150]. Отже, питому вагу власне українських селян у структурі цих частин встановити досить складно.

Однак переважно селянськими були повстанські формування, які за різних воєнно-політичних обставин переходили із підпорядкування УНР до «червоних». Так, ще наприкінці грудня 1918 р., одразу після перемоги протигетьманського повстання, Дніпровська дивізія отамана Зеленого (Д. Терпило) заявила про небажання ворогувати з більшовиками. У розпал боїв за Київ у січні 1919 р. вона відкрила фронт, що врізався клином в армію УНР між Києвом і Кременчуком, прискоривши у такий спосіб здачу Лівобережжя і Києва. Проголосивши совєтські гасла, отаман Зелений з Дніпровською дивізією відійшов у ліси Придніпров'я і в подальшому проводив свої операції на Київщині то самостійно, то в контакті з більшовиками. Лише в травні 1919 р. знову визнав владу Директорії УНР.

Одним із найбільших повстанських селянських з'єднань, яке на початку лютого 1919 р. перейшло на бік більшовиків, була 6-ти тисячна Херсонська дивізія Дієвої армії УНР, очолювана Н. Григор'євим, яка отримала назву 1-а бригада Задніпровської Української совєтської дивізії, а в квітні 1919 р. за рахунок мобілізованих в місцевих повітах військо-

виків була переформована в 6-ту Українську совєтську дивізію під командуванням того ж таки Н. Григор'єва. 1-й полк Червоного козацтва, який на той час дислокувався в Лубнах, приєднався до виступу отамана Н. Григор'єва.

Проте вже 8 травня 1919 р. Н. Григор'єв видав Універсал «До народу України і бійців Червоної армії», де закликав до загального повстання проти більшовицької диктатури в Україні та оголосив про цілі своєї боротьби. Себе він позиціонував, як «Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв». Сили повстанців нараховували 15-23 тис. бійців, переважно селяни. Як свідчили більшовицькі інформатори: «…Серед червоноармійців ходять уперті чутки, що ініціатором повстання є не Григор'єв, а самі селянські маси, невдоволені надзвичайними комісіями і комісарами-„жидами“»[151]. Вочевидь цей виступ справді був викликаний зростанням соціально-політичної напруги на селі, спричиненої здійсненням політики «воєнного комунізму» і встановленням більшовицької диктатури. Дії бунтівних частин спровокували загальне селянське повстання проти більшовиків в Україні.

Станом на серпень 1920 р., згідно з загальним переписом населення, Робітничо-селянська червона армія за національним складом складалася із великоросів – 2 268 429 або 78,4 %, українців – 167 304 або 5,8 %, татар – 96 490 або 3,3 %, білорусів – 62 495 або 2,1 %, євреїв – 38 327 або 1,3 %, поляків – 22 083 або 0,7 %[152]. Як справедливо зауважила Л. Гриневич, етнічні українці опинилися з-поміж безперечних аутсайдерів, адже їх представництво у складі РСЧА (5,8%) було втричі меншим, ніж у загальній масі населення колишньої Російської імперії (17%). Основна причина цього, на думку дослідниці, крилася у неспроможності радянської влади провести мобілізації серед населення України (за роки війни остання дала мізерний відсоток мобілізованих до РСЧА – лише 2,4%). Крім того, значні маси українців перебували у складі армії УНР та чисельних, різнокольорових за політичним забарвленням повстанських формуваннях[153].

На території власне України, в Київському та Харківському військовому округах та польових частинах РСЧА, тогочас нараховувалося 995 882 великоросів, 130 914 українців, 28 229 євреїв, 41 850 татар[154]. Тобто, українців було трохи більше 10% від цього військового контингенту. Яка кількість з них була селянами, встановити складно. Подібну ж структуру національного складу РСЧА в Україні змалював у березні 1921 р. на V-му Всеукраїнському з'їзді рад командуючий збройними силами України та Криму М. Фрунзе. За його словами, 85% особового складу Червоної армії в УСРР складали великороси, лише 9% – українці, 6% – поляки, білоруси, татари, євреї, німці та ін. Водночас у 1920 р. великороси у загальній масі цивільного населення УСРР становили усього 10,66%, євреї – 6,98%, німці – 1,32%, поляки – 1,22%, татари – 0,03%. Отже, тут простежується явна диспропорція: цивільне населення на території України – майже на 80% українське, а армія – на 85% російська. Таким чином, маємо характерні ознаки окупаційної армії.

Зважаючи на викладене вище, дивує доволі політизована позиція лівоорієнтованих українських істориків, які переконані, що «в цілому в Червоній армії воювало принаймні вшестеро більше українців, ніж на боці Польщі та УНР», та що «українці в Червоній Армії воювали не за «руський мир», як приміром в армії Врангеля, а за Українську Соціалістичну

Радянську Республіку. Хоча фактично ця республіка була підпорядкована московському ЦК РКП(б), але формально УСРР була окремим державним утворенням із власними законами та Конституцією»[155].

Найменш дослідженим лишається проблема участі українського селянства у формуваннях Добровольчої армії та Збройних сил Півдня Росії. У більшості це відбувалося шляхом примусової мобілізації, але існували й добровольчі підрозділи, принаймні у складі – Державної варти, яка була створена за постановою Особливої наради та наказом А. Денікіна від 7 квітня 1919 р.

Проте під час комплектації штатів Державної варти, зокрема її рядового складу з селян, влада зіткнулася з ускладненнями, які заважали повноцінному становленню та функціонуванню цієї інституції. Все ж станом на 26 жовтня 1919 р. загони Державної варти було організовано у восьми повітах Полтавської губернії. Втім дефіцит солдат та офіцерів у них становив 45,5%: з необхідних 1942 служило лише 883[156]. Подібна ситуація спостерігалася в Уманському, Таращанському та Липовецькому повітах Київської губернії. Зокрема, начальники Уманського, Таращанського та Липовецького повітів зверталися до начальника тилу Київської області з проханням надіслати у ці повіти хоча б роту Державної варти для забезпечення правопорядку та законності. Стосовно кадрового забезпечення, вони повідомляли: «Люди не йдуть служити у Державну варту. Замість 6,5 тис. мобілізували лише 1200»[157].

Неодноразово спроби солдат і офіцерів Державної варти припинити незаконні реквізиції регулярних частин Добровольчої Армії закінчувалися нічим, що підривало авторитет цієї установи в очах селянства[158].

Для виправлення ситуації влада підтримала селянські ініціативи зі створення загонів селянської самооборони та загонів білих партизан, які б забезпечували правопорядок та законність. Так, цивільна адміністрація Чигиринського повіту Київської губернії підтримала ухвалу сільського сходу Цветнянської волості про створення загону селянської самооборони. Мета його діяльності полягала у викорінюванні бандитизму, хуліганства, п’янства, підпалів, нівечення майна тощо. Загін селянської самооборони Цветнянської волості мав підтримувати тісний зв’язок із загонами самооборони інших волостей. За службу мобілізовані до загону самооборони селяни отримували платню натурою – 10 пуд. хліба кожний. Загін утримувався як державним коштом, так і за рахунок надходжень від сільських громад, з ініціативи яких був зорганізований[159].

Українські селяни також залучалися до партизанських загонів, що воювали на боці Добровольчої Армії. Зокрема, Малоросійський партизанський добровольчий загін полковника Кейхеля, який серед селян був більше відомий як отаман Клименко. Цей підрозділ складався з чотирьох піхотних батальйонів та полку кінноти. Його лави постійно поповнювали вихідці з сіл Київської губернії, навколо яких діяв загін, від Ковельської залізниці до Дніпра.

Зрештою, як стверджує С. Корновенко, Особлива нарада, Уряд Півдня Росії проводили проселянську аграрну політику (державного протекціонізму селянству), на практиці дбали про поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпе-

чення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою, запобігали ескалації конфронтації на селі. Це не могло не викликати у частини українського селянства *компліментарного* ставлення до заходів органів цивільної влади білих під час посівної, жнив, з унормування орендних відносин, інтенсифікації аграрного сектору як галузі економіки[160].

Однак спроби соціального замирення були суттєво підважені повстанським рухом. Так, М. Герасименко відзначив, що після рейду махновської армії, селянська маса не тільки відкрито стала в опозицію до влади А. Денікіна, але і перейшла до збройної боротьби з ним[161].

Таким чином, розвиток революційних подій і становлення національної державності безпосередньо залежали від позиції українського селянства, передовсім від його військової активності. Цілком можна погодитися з думкою. Ю. Котляра: «У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, як і наскільки кожна з сторін могла дати собі раду з українським селянством»[162]. Однак селяни як військово-політична сила відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла вирішити аграрне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею, а в решті-решт повставали проти неї.

Отже, трансформація українських селян у воїнів витворила самобутні соціоментальні та мілітарні явища. У першому аспекті йшлося про апеляцію до «козацької традиції», досить часто інтерпретованої як «низову вольницю». Далі простежувалися намагання поєднати військово-оборонну справу з традиційною хліборобською працею (при першій ліпшій нагоді – повернення до неї). Військові дії озброєного селянства мали переважно оборонний характер (за принципом «захисту власного хутора»). Тут давалась взнаки локальність селянського мислення, ізольованість «селянського світу».

Щодо мілітарного аспекту, то простежується переважна участь селян у добровольчих формуваннях, повстанських загонах під проводом отаманів. Особлива роль останніх зі своєрідними соціальними і психологічними характеристиками. Участь у регулярних формування брала значно менша кількість селянства. Створені з селян великі військові формування не відрізнялися стійкістю. Зустрівши організований опір супротивника, вони, як правило, розсипалися на дрібні загони і переходили до партизанської тактики боротьби.

Мілітарні особливості нового революційного селянства доволі послідовно корелювалися з його державницькими настановами. Схильність до отаманії пов’язувалась із нехіттю до примусу з боку влади. Зрештою, державницькі елементи в свідомості значної частини селянства ще залишалися доволі слабкими, або набували своєрідної форми селянського республікотворення – локальної моделі суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян. Ця обставина, очевидно, може розглядатися як ймовірно одна з основних причин поразки українських державницьких проєктів у 1917-1921 рр.

1.3 Жіноче населення українських земель в умовах революційних трансформацій початку XX ст. (Н.І. Земзюліна)

Для розуміння змін, що відбувалися у свідомості українців на початку XX ст., потрібно визначити основні суспільні тенденції того часу. Мешканці України, що була розділена між двома імперіями, зазнавали не лише різних ідеологічних впливів, проживали в різних економічних моделях, але й прагнули до реалізації різних світоглядних ідеалів.

Ідеологи буржуазних революцій, проголосивши настання нової ери – ери прав людини, відкинули непорушність повного всевладдя монарха над підданими, чоловіка над жінкою. Новими ідеологемами стали свобода і рівність усіх людей перед законом, повага до людини, як рівної, незалежно від статусу і статі. Паралельно тривало становлення нових суспільних відносин, соціальних інститутів, що виключали підданство, панування.

У Російській імперії імператорський Маніфест від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів» проголосив зрівняння селян у правовому статусі з іншими станами. У документі, зокрема, зазначалося: «Великі перетворення 19 лютого 1861 р., залучивши мільйони сільських обивателів до загальногромадянського життя, започаткували поступове зрівняння селян у правах із рештою населення імперії». Маніфест надавав селянам (за винятком «інородців») «однакові щодо державної служби права, відповідно до таких прав осіб дворянського стану, із скасуванням усіх особливих переваг на заміщення, за визначенням уряду деяких посад залежно від станового походження»[163].

Доленосне значення для селянської частини імперії Романових мала запропонована Столипіним аграрна реформа. Указ від 9 листопада 1906 р. започаткував реформування поземельних відносин, ліквідувавши насильницьке прикріплення селян до громади і назавжди знищивши закріпачення особи, несумісне з «поняттям про свободу людини і людської праці»[164]. В Україні аграрна реформа П. Столипіна була результативною. Так, якщо по 40 європейських губерніях Росії в 1916 р. із громад вийшло майже 24% господарів, то у Південній Україні – 34,2%, а на Правобережній Україні – 50,7%[165].

Відбувалась інтенсивна руйнація традиційного патріархального усторою. Жінка, яка протягом століть була прикріплена до чоловіка, його сімї отримала нову соціальну роль. Вона набула реальної можливості здобувати освіту, бути законним господарем двору, за необхідності піти працювати до міста, свідчити в суді. Важливе значення влада відводила закону від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав успадкування по закону особами жіночої статі і заповіту родових маєтків». Цим державним актом майнові права жінок з непривілейованих станів суттєво розширились, а стосовно успадкування майна за законом прирівнювалися до прав осіб чоловічої статі. Зазнало змін і спадкове право. Так, вже згаданим законом від 3 червня 1912 р. розширювалися права жінок-спадкоємиць. Закон надавав рівні права у спадкуванні рухомого й нерухомого майна, незалежно від статі дочкам і синам [166].

На жаль, скористатися повною мірою набутими правами жінки не могли тому, що не тільки не володіли маєтностями, а були елементарно малограмотні. Наприкінці XIX ст. 70% українок залишалися неграмотними, тоді як польок – 30%, а чешок – 6,9 %. Станом на 1897 р. у дев'яти українських губерніях Наддніпрянщини лише 4 % жінок мали освіту, у 47 повітах Східної Галичини нараховувалося 86,18% неписьменних жінок, на Буковині – 92,5 %[167].

Статус жінок у суспільстві значно зріс під час Першої світової війни. Жінці доводилося виконувати чоловічі роботи у випадках, коли чоловік перебував на заробітках, на військовій службі. «За період з липня 1914 р. до кінця 1916 р. в Російській імперії до армії було мобілізовано 13 млн. осіб, із яких понад 10 млн. із села. В українських губерніях армія забрала половину чоловічого населення. Так, у Волинській губернії – 49,9% чоловіків працездатного віку, у Чернігівській – 50,6%, в Київській – 51,8%»[168].

Спираючись на аналіз документів і матеріалів регіональних архівних установ, напрацювань колег, можемо простежити, як змінювалася роль жінки в сім'ї, громаді, відбувалося її самоусвідомлення залежно від трансформацій, що мали місце в період Української революції 1917-1921 рр. Так, у дослідженні Л. Левченко, що ґрунтується на матеріалах обласного архіву Миколаївської області, йдеться про сплеск громадської активності жінок на Півдні України[169]. У Миколаєві після Лютневої революції 1917 р., як і скрізь на теренах колишньої Російської імперії, почали створюватися громадські організації, функціонували регіональні та загальнодержавні політичні партії. Показовим було створення Союзу фармацевтів, до складу правління якого увійшли 2 жінки (Луковська та Соколовська)[170]. Союз мав на меті удоступнення ліків і розширення аптечних послуг, проведення просвітницької роботи. У Варварівці (нині – частина Центрального району міста Миколаєва) 12 березня 1917 р. відбулися вибори громадського комітету, членами якого від жіноцтва стали П. Кучеренко та М. Шульженко[171]. 14 березня 1917 р. створено Об'єднаний комітет місцевих єврейських громадських організацій, до складу якого увійшла Ганна Григорівна Кенігсберг[172, 173].

13 квітня 1917 р. засновано Союз прикажчиць міста Миколаєва, головою якого стала Клара Ізраїлівна Таргонська, заступником голови Френкель, секретарем Цфифель, заступником секретаря Стадник, скарбником Винарська. Союз обрав постійних делегаток до миколаївського Союзу жінок: Сахарович і Янберг[174]. 22 квітня 1917 р. створено Союз учнів міста Миколаєва, скарбником якого стала вчителька 2-ої жіночої гімназії А. Алєксєєва[175], 3 травня 1917 р. – Союз торгово-промислових службовців, до складу секції конторників якого увійшли Берестецька та К. Чінчіс[176].

Жінки активізувалися в Миколаєві ще до початку революційних подій, так у виданні «Трудовая газета» К. Чінчіс 29 січня 1917 р. опублікувала відкритого листа до миколаївчанок «Призыв женщины-кооператорш к борьбе с дороговизной», в якому вона писала: «Мы, женщины, должны помогать бороться мужьям, братьям и отцам с нарастающей дороговизной, так как мы более располагаем свободным временем. Наша святая обязанность помочь им строить и поддерживать жизнь кооперации, как наиболее целесообразный способ борьбы со спекуляцией. Мы должны нести все свои силы на общее дело, сплотиться воедино

для борьбы с жизненными невзгодами. Мы не знаем, что нас ждет впереди, но знаем, что в единении наша сила, а где сила, там и победа» [177, 178].

Крім цього, побіжно авторка критикувала виробників за фальсифікацію продовольчих товарів, як-от: переробку несвіжої ковбаси за допомогою додавання картопляного борошна, перця, часнику та фуксину; виробництво масла, у якому навіть у 1-му сорті на пуд було лише 20 фунтів справжнього масла, а інша маса була салом, соняшниковою й кокосовою олією, картоплею та хімічними речовинами для підкрашування. К. Чінчіс здала кошти до фонду кооперативного маслозаводу й закликала зробити це всіх мешканок міста[179].

«Союз жінок» сформувався у Миколаєві протягом березня-липня 1917 р. Очолила його Софія Михайлівна Костенко – дружина інженера-суднобудівника Володимира Полієвктовича Костенка, обраного у серпні 1917 р. Миколаївським міським головою. До складу організації з правом голосу входило 65 жінок. Делегати «Союзу жінок» також були представлені у Миколаївському громадському комітеті, до якого входили Пантусова, К. Шрайбер та Р. Сегал. Союз намагався організувати жінок за професіями: педагогів, фармацевтів, представниць інших вільних професій.

Влітку 1917 р. у Миколаєві спостерігається активна діяльність «Союзу солдаток Миколаївського градоначальства», «Союзу солдаток і покалічених воїнів». Членкині збирали своїх товаришок на мітинги, щоб привернути увагу влади до відсутності засобів до життя, до справедливого розподілу пайків, особливо для тих жінок, що стали вдовами під час війни і виховували дітей[180].

У березні 1917 р. на зборах Українського товариства «Просвіта» було створено Український організаційний комітет. Його першим головою став Борис Вікторович Брояківський – інженер заводу «Наваль», есер, голова Миколаївського Українського товариства «Просвіта». Поряд із ним була і його дружина Олена Миколаївна Брояківська, також просвітянка. Крім О. Брояківської, станом на кінець 1916 р. – початок 1917 р., до товариства «Просвіта» входили Ольга Іванівна Крашеннікова, Лідія Михайлівна Маковська (дружина просвітянина Юхима Михайловича Маковського), Олександра Михайлівна Верховод, Анастасія Андріївна Майстренкова (дружина члена Українського організаційного комітету Андрія Гавриловича Майстренка), Марія Федосіївна Елерт (дружина просвітянина Едуарда Едуардовича Елерта), Софія Йосипівна Доменяк[181, 182].

Тимчасовий уряд 20 червня 1917 р. схвалив положення про вибори до Установчих зборів, яке набрало чинності з вересня 1917 р. Показовою була норма про загальне виборче право, незалежно від статі (крім жінок, які перебували в шлюбі з іноземцями).

Отже, на українських землях жінки вперше взяли участь місцевих (міських дум) та парламентських (Всеросійських і Українських Установчих зборів) у виборах не за радянським законодавством, а ще за Тимчасового уряду. Питання обрання делегаток від міського населення вирішувалося за активної участі останніх у громадських об’єднаннях. Зрозуміло, що з селянками було складніше, фактично їх делегування до виборчих органів на практиці не вирішувалося.

За матеріалами Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО), що містяться в роботі Л. Левченко, до демократичної Миколаївської міської думи ба-

лотувалися: від соціал-демократів об'єднаних (РСДРП, Бунд, Латиська СДП, Естонська СДП, СД Польщі та Литви, УСДРП) 4 жінки (Софія Захарівна Мандельштам, Віра Ісаківна Парамонова, Цецилія Ісааківна Даргольц, Циля Лейбівна Бєлявська); від Союзу солдаток і покалічених воїнів 9 жінок (Анна Іванівна Калініна, Віра Абрамівна Оксенгендлер, Наталія Олексіївна Шпекіна, Олександра Григорівна Мазанова, Катерина Сергіївна Коваль, Марія Данилівна Горшкова, Софія Тимофіївна Юркова, Марія Петрівна Новікова, Марія Дмитрівна Дейнеко); від обох союзів домовласників 2 жінки (Вікторія Миколаївна Маркелова, Ганна Діонісівна Коротаєва); від Всеросійського союзу міст для допомоги хворим і пораненим воїнам, військовополоненим і біженцям 2 жінки (Варвара Сергіївна Орлова, Берта Опанасівна Покрасова); від Єврейського об'єднаного комітету 1 жінка (Ганна Григорівна Кенігсберг); від партії соціал- революціонерів 1 жінка (Віра Іванівна Сапожнікова); від партії «Народна свобода» (кадети) 4 жінки (Віра Тимофіївна Губанова, Марія Семенівна Кирєєвська, Олена Іванівна Пулевич, Ревекка Костянтинівна Куперман); від Об'єднаного гуртка армії та флоту 2 жінки (Ганна Михайлова та Любов Михайлівна Сяноженська) [183, 184].

29 серпня 1917 р. новообрана Дума розпочала роботу в складі 102 гласних. З-поміж них уперше в історії Миколаєва було три жінки: Ганна Григорівна Кенігсберг, Софія Захарівна Мандельштам та Віра Іванівна Сапожнікова. Отже, загальна кількість кандидатів у гласні Думи становила 463 особи, з них жінок налічувалося 25 осіб, тобто 5,3%.

Посилаючись на матеріали, що містяться в ДАМО, ми можемо відстежити шлях жінок не лише інтелігенток, а й дослідити таке нетипове явище, як жінка-отаман. У листопаді 1917 р., коли в місті повсюдно обговорювався III Універсал Української Центральної Ради, група миколаївських анархістів запропонувала Раді робітничих і військових депутатів проєкт резолюції про різко негативне ставлення до Центральної Ради[185]. Очільницею миколаївських анархістів була жінка на ім'я Гися. Керівник німецької прес-служби В. Фест згадував про Гисю: «Она называла себя «главой боевой группы анархистов» и много повидала на своем веку, посещала в том числе и Америку. Она была выдающимся оратором, на собраниях с ее участием в Николаевском городском театре не было свободных мест. Большевики видели в этой женщине-активистке опасность…»[186]. Штаб Гисі складався з 6 чоловіків і 2 жінок. Для підтримання у місті порядку перед вступом німецьких військ із анархістами довелося домовлятися навіть збільшовизованій Раді робітничих і військових депутатів. Під час переговорів анархісти заявили, що головним їх завданням є боротьба з німецькими військами й стосовно цього вони будуть співпрацювати з Радою[187, 188].

У подальшому розвитку подій у Миколаєві значну роль відіграла інша відома анархістка – Маруся Никифорова. Марія Григорівна Никифорова, приблизно 1885 р. народження, була страчена у вересні 1919 р. у Севастополі разом із чоловіком Вітольдом Бжостеком. Дані про її походження різняться від дворянської родини й навчання у Смольному інституті до селянської чи офіцерської родини зі станції Пологи Олександрівського повіту Катеринославської губернії й першої роботи посудомийкою. Однією з причин захоплення М. Никифоровою політикою і безпосередньо анархізмом на нашу думку, могла бути її дискримінація в родині та соціумі, бажання самореалізації й свободи, що пропагувалася багатьма тогочасни-

ми політиками. У 1908 р. за участь в експропріаціях і терорі М. Никифорова була засуджена до 20 років каторжних робіт, але їй вдалося втекти з в'язниці й добратися до Сполучених Штатів Америки. Там вона познайомилася з провідниками анархістського руху (В. Волін, М. Черняк, Арон і Фанні Барон та інші). Жінка також мандрувала Європою, була в Іспанії, де навчала іспанських анархістів. Згодом переїхала до Франції й познайомилася зі знаменитими художниками П. Пікассо, А. Модільяні та О. Роденом. Закінчивши офіцерську школу, вона стала єдиною жінкою-емігранткою, яка отримала офіцерський чин. У роки Першої світової війни М. Никифорова воювала у французькій армії й навіть 1916 р. брала участь у складі експедиційного корпусу у бойових діях у Греції[189].

Вона воювала як на боці більшовиків, так і проти більшовиків на Сході та Півдні України й певний час посідала вагоме місце в анархістському русі. Дослідники Є. Казаков і Д. Рубльов указали на існування псевдо- Марусь і псевдо-Марусиних загонів[190]. У березні 1918 р. М. Никифорова входить в антагоністичні стосунки з комуністичною владою й «уславлюється» розгромом Єлисаветграда в березні 1918 р., а згодом бере участь в антибільшовицькому повстанні у Саратові[191].

Говорячи про анархістський рух, не можна обійти увагою таку одіозну фігуру, як Нестор Махно. У матеріалах ДАМО містяться матеріали, що стосуються дружини Махна – Агафії (Галини) Андріївни Кузьменко. Зустріч із нею яскраво описана в споминах лікарки з Миколаєва – дружини білогвардійського офіцера, яка випадково потрапила до махновського полону наприкінці вересня 1919 р. Цей випадок – яскраве підтвердження того, що жіноча солідарність і співчуття жінки до іншої особи жіночої статі переважає над політичними ідеями. Ю. Котляр писав, що А. Кузьменко, хоча й була «нерозлучною супутницею» «батька» Махна, однак вона не сприймала анархічних ідеалів чоловіка. Ближчою їй була самостійна українська держава й вона навіть намагалася змусити чоловіка приєднатися до петлюрівської армії. У жовтні 1919 р. армія Н. Махна вибила денікінців зі значної території Півдня України. На той час А. Кузьменко опікувалася на підвладній махновцям території питаннями культури й освіти [192, 193].

Мешканки міст, беручи участь в різноманітних просвітницьких акціях, роботі громадських організацій, органах влади, намагалися впливати на зміну суспільних відносин шляхом розвитку освіти, культури, соціальної допомоги. Вони прагнули консолідувати суспільство традиціями, вірою, патріотизмом, гуманістична складова домінувала в їхній поведінці та ідеалах.

Серед учасниць так званих пролетарських рухів переважали власне не пролетарки за походженням, як стверджувала радянська історична наука, а вихідці з інших станів. Жінок, які походили з родин робітників, можна швидше зарахувати до категорії «пересічних». «Так званих пролетарських рухів» ужито тому, що радянська історична наука революцію називала пролетарською. Аналіз біографій учасниць пролетарського (більшовицького) руху загалом по українським містам показує, що вони народилися в міщанських і різночинських родинах. За національною ознакою серед учасниць революційних рухів переважали єврейки. Єврейському народу взагалі властиві ознаки пасіонарності й нестримного прагнення до

освіти (якщо дівчата не потрапляли до шкіл, вони навчалися вдома). Це дало підстави для формування в єврейок відмінної від загалу жіноцтва свідомості й пояснює їх соціально-політичну активність. Як відомо, супротив, як правило, породжує не вирішення внутрішніх конфліктів особистості. У випадку з представниками національних меншин, вони піддавались дискримінації не лише за статевою, а і за національною ознаками.

Жінки, які за відсутності чоловіків опікувались і старшим поколінням, і дітьми, страждали безмірно. Цінним джерелом про трагічні події є спогади очевидця тих подій – Рахіль Фейгенберг. Вона підготувала книгу «Летопись мертвого города», яка вийшла за кордоном єврейською мовою та російською в Ленінграді (Фейгенберг, 1928). У книзі викладено спогади про єврейські погроми у квітні-травні 1919 р. у містечках Дубова та Умані. Авторка згадує прізвища євреїв та їх сімей, які стали жертвами трагедії. Важкі часи довелося пережити єврейській громаді містечка Дубова Уманського повіту протягом червня 1919 р., коли до нього увірвалася банда Казакова. За один день бандити стягнули з населення 25 тис. крб. контрибуції. Через кілька днів погром вчинила банда Вежелинського, затребувавши у єврейства містечка 15 тис. крб. контрибуції. 17 червня кривавий погром влаштували об'єднані сили банд отаманів-погромників Казакова, Смирнова, Шевченка і Попова. Аби якось убезпечити себе від набігів, євреї почали копати схованки, де ховалися з усією величезною ріднею й сусідами. Це їм допомагало лише під час «малих» погромів. Наприклад, під час «великого» погрому в Дубовій у підземному сховищі було перебито одразу дев'ять великих родин – свідків не лишилося»[194, 195].

За оцінками воєнних істориків, найгероїчнішою сторінкою військового мистецтва періоду Української революції 1917 – 1921 рр. був Перший Зимовий похід Армії УНР (6 грудня 1919 – 6 травня 1920 рр.). Маршрут Першого Зимового походу пролягав територіями багатьох нинішніх областей України, зокрема Черкаської, а під Уманню відбулися одні з вирішальних боїв того часу. Особливе місце належить мемуарам безпосередніх учасників походу, зокрема командувача Армією УНР М. Омеляновича-Павленка «Спогади командарма (1917-1920)». У книзі подано події з детальним аналізом послідовності боїв, партизанських операцій, переміщень частин Армії УНР[196]. Документально точно автором подано описи маршрутів армійських колон територією Уманщини, згадано населені пункти краю: Умань, Маньківку, Бабанку, Легедзино.

Командувачем звернено увагу на всіляку підтримку Армії УНР з боку населення Уманщини, наведено численні приклади: «…частини наші всюди тішилися співчуттям мас й їх активною допомогою». Наприклад, «Частина, яка стояла в селі Оксанино Уманського повіту, охоронялася селянами на їхнє власне бажання на час нічного відпочинку. А частини, які билися в районі Тального, мали активну піддержку в часі бою з боку селян, і був випадок, коли одна з наших гарматних частин через зіпсуття гарматних коліс і сильну багнюку примушена була під ворожим напором кінноти залишити гармату, але селяни виступили активно в поміч, відбили од ворога гармату, запрягли у власні коні й доставили гармату до штабу нашої армії»[197].

Надзвичайно цінний матеріал про боротьбу різних політичних сил за вплив на маси міститься у спогадах дружини П. Феденка (члена Центральної Ради і Трудового конгресу)

про відвідування нею Умані на початку грудня 1919 р. Жінка за наказом прем'єра І. Мазепи перевозила у надійне місце політичні документи і його записки (ще одна роль, яку виконували жінки у військовий час). Зупинившись у будинку священика Крамаренка, вона рушила на базар: «Базар був повний всячини. Сиділи баби, продавали величезні білі булки та паляниці, печені на капустяному листі, ковбаси, сало, яблука... Питаємо ціну каже якусь малу ціну...». Отже, на досить заможній регіон нагрянула Добровольча армія, яку й застала жінка в Умані: «...Скоро довідалися, що йде на Умань білогвардійська армія, що по дорозі все змітає, як сарана...»[198]. Тому коли розійшлися чутки, що наступає українська армія, населення тішилося і сподівалося на повернення порядку. З приходом української армії ціни на продукти і товари знизилися. Важливо було й те, що населення користувалося гривнями. Цей факт засвідчував віру селянства в повернення української влади.

Нам важливо об'єктивно відтворити тогочасне повсякденне життя мешканців, їхні матеріальне становище, безпеку, соціальний захист. Якщо на селі стояло питання фізичного виживання, то в містах можна говорити про міжкультурні зв'язки, роботу бібліотек, театрів, церков. Цікавими є форми існування лікарень. Як відомо, тогочасний медичний персонал (переважно жінки) був військовозобов'язаним і вони змушені були йти на фронт, зважаючи не на власні політичні переконання, а здебільшого на обрану професію медика. Відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ (Тимчасового уряду) від 18 травня 1917 р. № 35 та «Инструкции о порядке учета, призыва и распределения женщин-врачей», мобілізації також підлягали особи жіночої статі, які навчалися на жіночих медичних курсах і в медичних інститутах. Саме їх призначали на «зауряд-лікарок», основним критерієм у визначенні придатності таких осіб була кількість закінчених семестрів. Звільнялися від призову лікарки, котрі мали науковий ступінь доктора медицини і викладали в медичних закладах, якщо їх мобілізація могла зашкодити навчальному процесу. Списки лікарок подавалися губернським військовим присутствієм до Головного військово-санітарного управління, яке і розподіляло жінок за вакансіями у військових підрозділах. Відповідно, поза власною волею, вони могли опинитись у будь-яких військових зонах та ідеологічних таборах. Цікаво, що саме таким шляхом піде і радянська влада. Тобто жінок-лікарів мобілізували різні табори протистояння.

Окрема історія – це жінки періоду Української революції в лавах Армій УНР та УГА. У «Календарі Червоної Калини на 1925 р.» читаємо: «Хто перебував воєнну кампанію піді Львовом, той знає, яку величезну прислугу віддавали українській армії місцеві жінки, селянки й інтелігентки. Жінки переходили позицію, жінки заходили аж до міста Львова і назад щасливо вертали, жінки організували кухні для сотень, що стояли в їхньому селі, жінки пекли у своїх печах хліб для свого війська, пражили жито на каву, жінки творили в разі потреби першу поміч для ранених стрільців, а навіть брали кріс у руки та йшли до наступу»[199].

Деякі з них брали безпосередню участь у боях. У Станиславові наприкінці травня 1919 р. стримував наступ поляків та забезпечував евакуацію уряду ЗУНР Залізний загін УГА, організований сотником Іваном Сіяком. У загоні діяла четверта жіноча сотня із 36 бійців. Серед них: Ярослава Вітошинська-Дрогомирецька, Стефанія Вітошинська-Девоссер, Марія Городиська, Олена Левицька, Марія Мельник, Текля Мосора, Марія Ткачук, Стефанія Сіяк,

сестри Павлусевич, сестри Савчук та Стефанія Дзиґа. Остання, до речі, мала лише 16 років. Командувала сотнею хорунжа Марія Крива. «Дівчата-козачки слухали в повній дисципліні свою хорунжу, я бачив сам, що з нею не має жартів, коли вона командує відділом… Це не був відділ якихось дівчат пригодниць, що шукали любовних пригод у тодішньому розбурханому воєнно-революційному часі. Це були дівчата ідейні, які покинули батьківський дім і на поклик нашого уряду пішли добровольцями в армію боронити свою ближчу батьківщину перед наступом польського наїзника. Коли ж армії довелось покидати Галичину, вони перейшли Збруч і пішли на Велику Україну, щоб воювати за соборну державу», – згадував хорунжий Володимир Левицький[200]. У Чорткові чисельність жіночої сотні зросла до 76 душ, влились гімназистки. Влітку 1919 р. цей загін брав участь у поході на Київ, саме там в бою під Кривцем (Київщина) 10 вересня 1919 р. жіноча сотня потрапила у більшовицький полон. Зрозуміло, що подальша доля цих жінок не відома.

М. Рудницька, досліджуючи внесок жінок у розбудову самостійної України, вивчила їх військову активність. Їй вдалося відшукати 89 імен жінок з УГА. Вони переважно були сестрами-жалібницями. Авторка вказує на цікаву деталь: в армії УНР в усіх списках, які нам сьогодні відомі, жінки нагороджені орденом Симона Петлюри, відзнаками за Зимовий похід і бої – це сестри-жалібниці. Насправді не все було так однозначно[201].

В історії України достатньо героїчних прикладів, коли жінки, зокрема селянки, самовіддано боронили свій край, родину. Так, з не власної волі їм доводилося брати до рук зброю. «1921-й рік. Радомишльщина. Марія Соколовська після смерті свого брата, Соколовського, перебирає керівництво його повстанським загоном на себе, аби помститися за вбитих червоними брата та сестру. Воювала на Київщині спільно з отаманом полковником Орликом, під час Другого зимового походу отримала від полковника Чорного пропозицію з загоном відступати до Польщі, оскільки похід вже фактично був приречений. Отаманша відмовила, вступила в бій з кінною дивізією червоних і полягла 20 листопада 1921 р., прикриваючи відхід групи полковника Чорного»[202, 203].

Таких прикладів достатньо, щоб стверджувати, що свідоме українське жіноцтво на початку XX століття цілком розуміло невіддільність своєї діяльності на полі суспільно-державних і національних справ, а тому проявило себе гідно поваги нащадків. Перебуваючи в лавах Українських Січових Стрільців, виборюючи свободу в час українсько-польського, україно-російського конфліктів, жінки в такий спосіб проявляли себе справжніми громадянками і патріотками. У такий спосіб вони виборювали особисте право жити і господарювати на власній українській землі.

В історичній літературі ми часто зустрічаємо термін «Бабська революція». Коли і за яких обставин жінки ставали ініціаторами подій, що кваліфікувались як революційні? За монархії бабські бунти не були рідкістю. Як правило вони виникали в голодні роки, або ініціювалися солдатками за посилення різних форм соціальних утисків, чи за виконання державою своїх нормативних зобов'язань. У цьому контексті привертає увагу дослідження О. Павлишина «Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині»[204]. У ньому автор, характеризуючи становище жінки на території Австро-Угорщини, підводить до активної емансипації селянок і вказує чинники,

що цьому сприяли. Попри паростки жіночої емансипації, які були в краї наприкінці XIX – на початку XX ст. у міських середовищах, зазначає автор, вони мало стосувалися галицького села. Становище жінки в селянській родині залишалося другорядним, хоча її фактична роль у домашньому господарстві здебільшого була ключовою.

Дискримінаційне становище жінок мало свої негативні наслідки насамперед в їхній освіті. За даними Товариства «Просвіта», на 100 галичанок-українок віком від 8-11 років 67,4 % не вміли читати й писати; серед 12-31 річних таких було 69,7 %; з жінок, які були старші 31 року, 81,1 % були безграмотні[205]. Динамічний процес емансипації жінки, який набирав силу в тодішньому європейському суспільстві, не вплинув на правовий статус жінки в австрійській державі. Фактично до Першої світової війни жінки в Австро-Угорщині були юридично дискриміновані. Зокрема, закон 1812 р. не дозволяв особі жіночої статі бути свідком під час складення заповіту чи з'ясування достовірности підписів перед судом або нотаріусом тощо[206]. Права жінки як фізичної особи у здійсненні юридичних актів були розширені законом від 12 жовтня 1914 р. Відповідно до нього жінки отримали більше прав у приватних і родинних стосунках.

Війна кардинально змінила функціональні практики жінки в селянській родині. Жіночий часопис 1919 р. відзначив, що «найбільше енергії, гарту духа і певності у власні сили виробила війна в жінці-селянці, бо поставила її в найневідрадніше становище і навчила її давати собі раду»[207]. За відсутності чоловіків, які перебували на фронті, головні функції та господарювання на полі й в обійсті перейшли до їхніх дружин. Головним завданням жінки на селі стало вже не ведення хатнього господарства, яким вона обмежувалася до війни, а найпершою її справою став обробіток поля, інакше матері та її дітям загрожувала голодна смерть. Тому жінки на селі виконували зазвичай чоловічу роботу: орали землю, сіяли збіжжя, косили сіно, звозили сіно та снопи збіжжя, молотили зерно, рубали дрова тощо.

О. Павлишин цитує записи адвоката з Товмачів І. Макухи: «У великій мірі треба завдячувати прохарчування людності й армії нашому жіноцтву. По селах жінки вели господарку так добре, як її вели чоловіки перед тим. Жінки їздили в поле орати, косити та возити снопи так, як колись їх чоловіки»[208]. Подібну картину на Зборівщині змалював історик М. Андрусяк: «Часто запрягались з коровою до плуга, тягнули борони, бо останню конину взяло військо. Пять літ наші жінки самі обсівали поля, годували дітей, віддавали назначену військом кількість збіжжя під реквізицію, своїм чоловікам та синам посилали на фронт торби сухарів. А скільки зневаг, скільки наруги витерпіло наше жіноцтво від переходячих військ?»[209]. Угорський солдат австрійської армії Ф. Мольнар у своїх спогадах про перебування на фронті 1915 р. поблизу села Горожанка на галицькому Поділлі писав, як селяни з жінками орали поле, водночас росіяни з-за лінії фронту навмисне обстрілювали їх із гармат. Полишені війною напризволяще, жінки на селі усвідомили свою відповідальність за життя і добробут членів своїх родин.

Після поновлення діяльності в 1917 р. Союзу Українок, у якому були переважно жінки–містянки, вони консолідувалися з мешканками села. У результаті жінки брали активну участь у різноманітних вічах та зібраннях, у гуртках «Сільського Господаря» і читальнях «Просвіти», вели спілкові крамниці та навіть ставали громадськими писарями, що було не-

чувано перед війною. Галицькі українки були задіяні й в організації відбудови краю. Зокрема, Іванна Блажкевич працювала секретаркою філії «Сільського Господаря»[210].

Тотальна мобілізація чоловіків до війська й тривале розквартирування в сільській місцевості краю австрійських, угорських, німецьких чи російських військових частин призвело до того, що жінки ставали об'єктом сексуальних зазіхань солдат. Галицькі селянки часто добровільно знаходили собі партнерів серед військовиків різних армій. На Зборівщині кілька селянок одружилися з українськими вояками російської армії та виїхали на схід до їхніх родин. Декотрі із одружених жінок, чоловіки яких були на війні, придбали собі «воєнне потомство»[211].

У роки війни жінки зрозуміли значення освіти. Багато принижень і страждань доводилося зазнати, витратити чимало грошей, поки хтось прочита листа від чоловіка. Задля отримання різного роду причинкових квитанцій, легалізації й виготовлення прохань до військової та цивільної влади жінки були змушені звертатися до писарів, нотарів, адвокатських помічників та евреїв-корчмарів. Навіть старші віком селянки зверталися до учительок-українок, щоб ті вчили їх читати і писати[212].

Сільські жінки не тільки самовіддано працювали, але й навіть виявили здатність чинити силовий опір військовим. З-поміж фактів участі жінок у силових акціях протистояння владі найбільший резонанс мали селянські заворушення у Раві-Руській та інших повітах Галичини, які дістали назву «Бабська революція». Про ці події ми дізнаємося з парафіяльної хроніки села Вільки Мазовецькі (тепер – село Волиця Жовківського району Львівської області), яку вів місцевий священик Льонгин Тустановський, а також із тогочасної преси, спогадів та архівних матеріалів. Заворушенням передувала святкова національна маніфестація, яка відбулася 18 березня 1918 р. у Раві-Руській з приводу рішень Берестейського миру: «Народ одушевленний, що воскресла Україна, вернув спокійно додому»[213].

Як стверджував священик, місцеві поляки, незадоволені активністю українців, почали підбурювати селян проти їх інтелігенції, священиків та війтів. 27 березня в Кам'янці Новій (Криве) мав відбутися деканальний церковний соборчик. Утім селяни не допустили відкриття соборчику, священиків розігнали, а декого навіть побили. «Відтам пішов клич по селах Рава-Руського повіту. В кожнім селі відбулася револьта хлопів проти священиків, учителів та війтів, закидаючи їм, що вони нищать свободу та закидають панщину»[214].

Коли Рудківський староста Лодзінський став погрожувати селянкам покаранням, до нього прийшла делегація з десяти жінок і заявила, що часи панщини давно минулися і вони на примусову роботу не підуть, хоч би їх розстріляли. Староста наказав замкнути до арешту цілу делегацію. Не минуло й трьох годин, коли до нього прийшли кількадесят інших селянок. Вони кричали й погрожували, що будуть палити панські фільварки, якщо їх будуть примушувати до праці. Староста негайно порадився телефоном із намісником і за деякий час наказав звільнити селянок. Заспокоєні селянки повернулися додому, але до роботи так і не пішли [215].

Заворушення з провідною роллю жінок-селянок у Східній Галичині не були унікальними в українському контексті. Виступи подібного характеру відбувалися упродовж війни в Наддніпрянщині. Приводом стало підписане 3 квітня 1916 р. міністром землеробства царської

Росії розпорядження про облік в усіх сільських місцевостях країни (окрім Фінляндії) робочої сили, худоби, посівних площ, запасів основних продовольчих і фуражних продуктів. У Подільській губернії перепис розпочали на початку червня того ж року і він спричинив масові протести та заворушення. Серед селян поширилися чутки, що такий перепис здійснюються для реквізиції їх майна, запровадження кріпацтва та збільшення податків. Селяни, переважно жінки-«солдатки», збиралися юрбами по декілька сотень осіб і прямували до переписувача, яким, як правило, був священик чи дяк і вимагали від нього видати переписні бланки. В Ушицькому повіті такими заворушеннями були охоплені 16 сіл, у Балтському повіті – 23 села, в Ольгопільському повіту – у кількох селах[216].

Незабаром такі протести перекинулися на Уманський та Звенигородський повіти Київської губернії. В окремих місцевостях поліція застосувала проти селянок-бунтівниць зброю. У поясненні начальника Подільського губернського жандармського управління були заперечені політичні мотиви антиурядових виступів, а йшлося про те, що вони стали результатом необізнаності селян зі справжньою метою перепису. Участь у супротиві жінок свідчить про їх соціальну активність, яка формувалась під впливом подій Першої світової війни і Української революції.

У проголошеній Українською Національною Радою декларації від 19 жовтня 1918 р. жіноцтво здобуло громадянську рівноправність. Однак у революційну добу цей принцип галицькі українці не поспішали впроваджувати. Діячка жіночого руху Мілена Рудницька пригадувала, що після Листопадового повстання 1918 р. у Львові українські керівники відмовили жіноцтву в співучасті у державотворчій роботі. Єдине, що тоді довірили львівським жінкам – працювати на кухні «Народного Дому»[217]. Подібна ситуація була і у західноукраїнській провінції. Немає свідчень про участь жінок у становленні національної влади а ні у повітових центрах, а ні на селі. Не було жінок і в місцевих органах самоврядування ЗУНР.

Емансипація жінки-селянки у Східній Галичині, за дослідженням О. Павлишина, впродовж Першої світової війни мала певну специфіку. Її головними чинниками були перебирання основної ролі у веденні господарства на полі та в обійсті; отримання від влади компенсаційних коштів («причинків») і можливість самостійно розпорядитися сімейним бюджетом; зміни юридичного статусу в праві спадковості та традиції шлюбних практик; усвідомлення практичної користі від освіти та знань тощо. Названі чинники сукупно значно підвищили соціальний статус жінки у селянській родині та громаді й додали їй упевненості у власних силах. [48]

Вибух соціального протесту жінок-селянок в окремих повітах Східної Галичини 1918 р., як і подібні виступи в Наддніпрянщині, мав стихійний характер та соціальні причини. Він був проявом своєрідної стратегії виживання селянської родини. Той факт, що жінки були ініціаторами й учасниками силового протистояння з місцевою владою, на нашу думку, був одним із наслідків зазначених вище радикальних змін їх соціальної ролі та статусу в роки Першої світової війни.

Отже, виступи українських селянок можна розглядати не тільки як протестну демонстрацію щодо влади, але й демонстрацію їх нового рівноправного статусу в середині се-

лянської громади. Найменування заворушень – «бабська революція» – засвідчило ключову роль у протестах жінок-селянок[218].

Емансипація жінок у виробничому процесі впродовж початку XX ст. була явищем вимушеним і супроводжувалася зростанням громадської активності жінок-селянок. На час революції за неї як за електоральну одиницю вже точились ідеологічні змагання. Якщо мешканки міста хоть якось орієнтувались у цих баталіях, то селянку цікавили лише шляхи елементарного виживання, в основі яких лежали товарно-грошові відносини, приватна власність, які заважали більшовикам творити «нову людину». В цьому і полягало головне протистояння більшовиків із селянкою.

Не можна стверджувати, що за чотири роки Першої світової війни кардинально змінився світогляд селянок, викристалізувалася їхня національна свідомість. У масових протестах жінок років війни національний вимір є слабко вираженим. Водночас зміни у світоглядних моделях селян, особливо молодого покоління, мали місце. «Ці зміни виражалися не настільки в суворій набожності, у меншому схилянні перед традиціями і владою, у більшому занепокоєнні й у меншій прихильності не тільки до землі, але і до самого життя. З появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкненим. Все це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпацтва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондуючого». Те, що ще вчора було винятком, ставало явищем повсякденного життя села. Під впливом цих явищ змінюється ставлення до жінок, зазнають змін стереотипи традиційної поведінки жінок. Руйнувався патріархальний побут села, який освячувався релігійними, общинними та сімейними традиціями. Традиційний патріархальний устрій, хоча й вимагав підпорядкування та обмежував свободу, надавав жінці (як й іншим) визначеного статусу та соціального захисту. В умовах модернізації соціальна активність жінок зростала. Жінки певною мірою сприяли поширенню модернізаційних процесів на селі. Та, з іншого боку, модернізаційні перетворення, руйнація традиційного устрою, падіння підтримуваної традицією моральності призводили до погіршення життя всього селянства, до змін у ставленні до жінки та в становищі самих жінок»[219].

Уроки національно-визвольної боротьби 1914–1921 рр. не пройшли безслідно для українських жінок. У 1921 р. було відновлено діяльність Союзу Українок. Ця організація активно діяла у міжвоєнний період, стала основою для розвитку різноманітних громадських та політичних організацій жіноцтва, що мали широкі зв'язки з міжнародними товариствами. Окрім того, у Наддніпрянській Україні у 1920-х рр. функціонували професійні, жіночі, культурно-просвітні товариства, що опікувалися питаннями соціалізації жінок та жіночі ради, котрі залучали жінок до управління. Жінки на початку XX ст. вже мали позитивний досвід самоорганізації у благодійні товариства та ґендерні клуби. Зокрема, у 1902 р. виникло «Харківське товариство взаємодопомоги працюючих жінок», у 1904 р. – «Одеське товариство захисту жінок», у 1905 р. – «Київське жіноче товариство взаємодопомоги» тощо.

Українська радянська Конституція 1919 р. надавала жінкам рівні з чоловіками громадянські та політичні права. Принцип рівності прав жінок і чоловіків було також включено до Конституції УСРР 1929 р. Стаття 5 проголошувала забезпечення політичних прав для

трудящих мас «без різниці статі, віри, раси і національності»[220]. Жінкам надавалися рівні права із чоловіками в отриманні освіти та виборі професій (Декрет 1918 р. про сумісне навчання в школах учнів обох статей; Декрети 1919 р. про ліквідацію неписьменності серед населення, про організацію робітфаків). Перший Сімейний кодекс (1918 р.) проголошував свободу шлюбу і розлучення. Декрети 1919 р. «Про організацію відділів запису актів громадянського стану», «Про цивільний шлюб та про ведення книг запису актів громадянського стану»» остаточно урівняли жінку і чоловіка у подружньому житті[221].

Селянська родина 1920-х рр. все ще характеризувалася традиційними устоями і нормами, але, з іншого боку, трансформувалася під впливом нововведень. Загалом же неп і певна тогочасна лібералізація життя сприяли відновленню демографічного складу населення України, відтворенню його гендерної рівноваги, порушеної наслідками Першої світової війни і подій Української революції, уможливили співіснування різних, часом полярних прошарків суспільства. Утворення сім'ї в традиційному селянському світі було необхідною умовою виживання. Вся організація сільського господарства базувалася на індивідуалістичній сім'ї, яку з 1920-х рр. як організаційну виробничу форму поступово витісняла колективна форма господарювання. Після того, як виробнича функція у створенні та існуванні сім'ї перестала відігравати провідну роль, базис, на якому трималась міцність селянської родини, почав поступово розхитуватися.

В очах жінок, що до революції мали обмежені громадянські права, емансипаційні зрушення в усіх сферах формували відчуття нечуваних можливостей. Реально класовий підхід у побудові суспільних відносин, диктатура пролетаріату робили визначені права фікцією. У 1920-х рр. на державному рівні точилися суперечки навколо ролі жінки та чоловіка в сім'ї та новому суспільстві, радикальної трансформації сімейно-побутового укладу. Тема сексуальних відносин обговорювалася у досить вузькому контексті та носила класове забарвлення. Зауважимо, що українські селяни негативно ставилися до так званої соціалізації жінок. Зокрема, на Харківщині було 2 випадки «соціалізації» жінок 22-23 років у 1924 – 1925 рр. та «відміни шлюбу та сім'ї», проголошення «первісного родового комунізму»[222].

Засновники марксизму-ленінізму розглядали жінок досить утилітарно: як масову робочу та соціальну силу, масовий «загін пролетаріату», котрий не може мати власних цілей та протилежних інтересів, які суперечать робітничому класу. Щоб позбутися дискримінації, жінкам пропонували іти в ряди робітників та взяти активну участь у класовій боротьбі. Праця вважалася основою емансипації жінок, проте «хатня робота» ідентифікувалася, як «дрібна», «тупа», «неприбуткова»[223]. Селянки дедалі більше залучалися до суспільного життя. Жінка в сільраді, чи в будь-якому іншому органі радянської влади була показником виконання доручень В. Леніна, партії. Реальний відсоток присутності жіночого населення в органах влади не відповідав тій ролі, яку виконувала селянка у господарському житті села.

Більшовицькі ідеологи запропонували громадянам нову символічну реальність, центральне місце в якій відводилося «новій людині». Жіноча спільнота, як і суспільство загалом, перебувала по різні сторони політичних «барикад», особливо це стосується жінок, які жили в селах. Як свідчать матеріали періодичних видань, не всі мешканці були ідеологічно-активними громадянами. Серед них були і такі, що намагалися активно захищати свої релігійні

переконання, особисте майно, родину, громаду. У 1920-х рр. радянська влада провела низку заходів, спрямованих на залучення жінок до суспільно-громадського життя. Було засновано 18 журналів для жінок: «Батрачка», «Делегатка», «Комуністка» тощо. У 1920 р. почав виходити журнал «Комунарка України» (тираж у 1923 р. становив 10 тис. екземплярів)[224].

Як видно зі шпальт газет, діяльність правлячої партії дала позитивні результати: «На Україні року 1922 було 8277 делегаток, року 1923 стало 12.332. Зібрань делегаток-селянок року 1922 було 8189, року 1923 – 26.712. Перевибори цього року збільшили число делегаток: зараз ми маємо по всьому Союзові коло 400.000 делегаток. Серед делегаток увесь чає провалиться ліквідація неписьменності. В містах, наприклад, делегатські зібрання цілком ліквідували свою неписьменність. Делегатські зібрання дають делегаткам культурний розвиток, політичну освіту та привчають їх до громадської роботи. Дуже мало жінок бачимо ми в кооперації. На ввесь Союз Радянський працюють безпосередньо в кооперації понад 7.000 жінок. Таке число як то кажуть, – капля в морі. Делегатські зібрання на селах повинні не тільки обіратися, а треба щоб вони проводили систематичну роботу. Робота селянки в радянських державних органах має велике значіння для нашого радянського будівництва. Часто буває так, що скарга жінки одиночки, що немає чоловіка, залишається «гласом вопіющого в пустелі», а коли в сільрадах та інших установах сидітимуть ланки, вони завжди допоможуть жінці. Наша теперішня жінка далеко відійшла від колишньої жінки, але ще багато роботи чекає на неї. Жінки міста й села, робітниці та селянки повинні ще з більшим завзяттям узятися за роботу, щоб виконати заповіт товариша Леніна: «Мілійони й мілійони робітниць та селянок повинні взяти участь у політичному житті держави». (Цікаві відзнаки делегаток, робітниці отримали від Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету срібні годинники, а селянки відрізи сукна – авт.)»[225].

Радянська влада за допомогою преси культивувала у суспільстві нові соціальні образи жінок: жінка-товариш, жінка-помічник, жінка-воїн, жінка-активістка, жінка-трактористка, селянка-колгоспниця тощо. Преса закликала жінок не залишатися «домашніми невільницями, яких душить, гнітить, притупляє, принижує дрібне хатнє господарство, приковуючи до кухні і до дітей»[226].

У 1923 р. на Міжнародному жіночому конгресі в Римі у своїй промові С. Русова зазначала, що «у державі, де немає ні законів, ні судів, ні справедливості – особиста безпечність не існує, й жінка як слабша істота кожної хвилини стає жертвою брутальності комісарів, чекістів та червоноармійців, не маючи змоги ані захистити свої права, ані зберегти дітей від загальної деправації»[227].

Отже, жінки у період революційних потрясінь і військових протистоянь початку XX ст. виявляли патріотизм та спроможність мислити по-державному. Одночасно, вони сподівалися вирішити проблеми статевої дискримінації, оскільки вважали, що здобуття національних та особистих прав автоматично забезпечить їм рівність в усіх сферах функціонування суспільства. Цей феномен особливо яскраво проявився в українському національно-визвольному русі початку XX ст., коли жіноцтво нарівні з чоловіками виборювало незалежність українських земель та право української нації бути рівною серед рівних в колі європейських народів.

Гасла громадянської та політичної рівності, які принесла жіноцтву Перша світова війна та Українська революція, змушували їх підніматись разом із чоловіками до боротьби за своє майбутнє. Важливу роль відігравали жінки в культурно-пропагандистській та просвітницькій праці, пропагували ідеї соборництва та патріотизму на Великій Україні. Розділені політично, українки розбудовували особисте життя за умов відповідного ідеологічного диктату та власних вподобань.

Як показують джерела, жіноча історія буття різниться від чоловічої. З одного боку, жінки від радянської влади отримали політичні права, з іншого – їм довелося працювати ще важче, бо, окрім ролі матері, їм довелося виконувати ще й ролі активістки, ударниці, делегатки, колгоспниці, комсомолки тощо. Нові соціальні ролі вимагали від жінки відповідних якостей. В офіційній пропаганді чітко формулювався перелік особистих якостей та рис характеру, якими влада наділяла уявний ідеал жінки.

У документах більшовиків у передреволюційні й перші післяреволюційні роки постійно зустрічаються згадування про необхідність «залучення жінок до самостійної участі», «повного звільнення жінки», «переробки зашкарублих, закостенілих порядків. Після революції ніхто з більшовицьких лідерів не очікував, що жінка в дійсності візьме на себе рішення політичних проблем. Жінки мали поступово усвідомити ступінь отриманої свободи і допомогти їм у цьому повинні були чоловіки-пролетарі.

Незважаючи на формальне надання політичних прав працюючим жінкам, керівництво більшовицької партії не вважало їх здатними негайно скористатися своїми правами тією мірою, якою на це були здатні чоловіки, оскільки на початку 1920-х рр. в Україні було 12 млн. неписьменних, із яких 8 млн. – жінки. Таким чином, жінки становили 75% усіх неписьменних, а тому участь жінок - представниць трудящого класу у пролетарському русі була незначною, що надавало керівникам більшовицької партії можливість розглядати жінок не просто як пригнічений, але і як «культурно відсталий» прошарок населення. Передбачалося, що навчившись читати слова, написані в політичних деклараціях більшовиків, жінка працюючого класу буде діяти відповідно до них, тому що «справжні» інтереси будь-якої працюючої жінки цілком збігаються з пропагованими завданнями.

Жінки в часи героїчних воєнних баталій, яких постійно вимагають чоловічі суспільства, брали на себе тягар працівниці тилу та жінки-воїна, а крім того, опановували суспільну сферу, яка в мирний час була для них закрита. Водночас із закінченням збройних конфліктів, жінок знову відкидали у сферу приватного життя, що викликало у них почуття несправедливості, меншовартості.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

«О махновщине»

Махновщина – не есть бандитизм и безответственное перед революцией своеволие шайки грабителей, как это разноцветные политические партии, гоняющиеся за властью и привилегированностью, ложно клевещут на них перед трудящимися рабочими и крестьянами.

Махновщина не случайное явление в революционном сдвиге народных масс, ушедших от одного берега революции и не дошедших до другого, как это склонны ее истолковывать на свой лад, в своих интересах другие революционные партии, группы и отдельные самодуры, расходящиеся с выше упомянутыми партиями, но также, как они, мнящие о своей руководящей роли в народе.

Ни то, ни другое к махновцам неприменимо.

Махновщина полна разнообразной совершенно от партийных доктрин независимой опытной мысли, ее творчества и плодотворности в построении безвластного общежития народов.

И к ней никакие извращенные эпитеты, прилагаемые шарлатанской манерой политических развратников, неприменимы.

Махновщина родилась не в умах политики, ее лжи и обмана, а родилась она в умах вечно бесправной, порабощенной и угнетаемой этой политикой в рабоче-крестьянской массе, которая сознала, в конце концов, свое рабское положение, как в личной, так и в общественной жизни, и которая решила, что такой жизни человека не должно быть.

Правда, решения эти с теоретической стороны мало заметны и даже почти не заметны, ибо они слабо выражены и плохо оформлены; но, с практической, чисто боевой стороны, они выявили себя слишком определенно, и, если где в этой определенности нам приходится замечать отрицательные стороны, дающие минус, а не плюс нашим задачам и конечным целям, то в этом не мы махновцы виноваты, а виноваты те проклятые условия, в которые Махновщина за время ухода своего в область независимости мысли и творчества была, вообще, поставлена, как социалистическими партиями и их правительствами, так и буржуазными правительствами, и которые изменяться для Махновщины могут только тогда, когда она сама непосредственно, не доверяясь и не надеясь на что-то и на кого-то, ниспровергнет их силой оружия.

По истине, Махновщина – это союз трудящихся, поставивший себе целью ниспровержение всякой государственной политической власти, ее государственных, политических и экономических пут над трудящимися. В этом Махновщина видит единственный путь борьбы за подлинное освобождение, как личности, так и общества, с этой целью и во имя этого махновщина стремится объединить вокруг себя все трудовое крестьянство, рабочих и трудовую интеллигенцию по принципу свободного соглашения, которое обязывало бы каждого из тружеников, признавших это соглашение, непосредственно участвовать в борьбе, оправдывающей все задания союза, то есть, всякий и каждый труженик, вступивший в ряды этого союза, обязан непосредственно прилагать все свои силы, знания и опыт в револю-

ционном, чисто боевом отношении на разрушение справа Деникинщины и польской шляхты, слева зарвавшихся в своей безответственности и диктатуре коммунистов большевиков и петлюровщину.

В отношении же чисто хозяйственного созидания свободной и счастливой общественной жизни, каждый труженик должен напрячь максимум своей силы, знания и опыта в построении на местах вольных экономических Советов по принципу безвластия. И при помощи этих Советов все трудящиеся, вступивши непосредственно сами или пославши своих братьев и сестер в ряды союза трудящихся, не останавливаясь ни перед какими преградами, которыми попытаются враги наши тормозить наше начинание, должны, не надеясь ни на кого, сами революционным порядком захватить в свое ведение все в своем районе как пути сообщения, так и все орудия производства и предметы потребления.

Совершивши этот столь важный для торжества Социальной Революции акт и дав организованный общественный порядок, все трудящиеся освобожденного района, помимо старания построить свою справедливую трудовую жизнь, и организовать ее безопасность, должны немедленно же позаботиться и о том, чтобы и в других побочных с ними районах было совершенно то же. Для этого, если почему-либо не удастся союзу трудящихся выделить из себя ту или другую революционную войсковую часть и послать в эти районы, то на освобожденной земле вольного района, союз трудящихся созывает съезд всех трудящихся порабощенных районов, на котором и отыскиваются пути и средства, при помощи которых изгонятся поработители, освобождается район и также строится свободная и в одинаковой степени справедливая общественная жизнь.

В этом союз трудящихся должен найти одно из справедливых и верных начинаний самих трудящихся непосредственно строить свою свободную и счастливую общественную жизнь, и поэтому призывать всех рабочих, крестьян и всю трудовую интеллигенцию объединиться в одно целое нераздельное и приложить все свои силы, знания и опыт в создании из разнородных совершенно самостоятельных красивых и свободных мыслей единство стремлений.

Для этого нет надобности для трудящихся ни во власти, декретирующей из центра те и другие законы и правила общественной жизни, ни в привилегирован[ном] представительстве тех или других политических партий, берущих на себя нахальство управлять и повелевать трудящимися.

Народ сознал свое рабское положение и требует простора для самостоятельности, в этом залог красивого свободного, светлого будущего, и народ завоюет себе его.

Б[атько] Махно

Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 71. Оп. 34. Д. 1037. Л. 5 - 8.

Резолюция, принятая на заседании 15 февраля 1919 г. 2-м съездом фронт[овиков]-повстанцев, раб[очих] и крест[ьянских] Советов, отделов и подотделов, военно-революционного штаба Гуляй-Польского района по вопросу о текущем моменте. (фрагмент)

[…]

Русская революция чуть не с самого свержения самодержца Николая Кровавого идет по пути установления Советского строя, при котором Советы рабочих и крестьянских депутатов на местах стараются наладить истинно-свободную жизнь без дармоедов-чиновников и без шкуродеров-помещиков, кулаков и капиталистов.

[….]

2-й районный съезд фронтовиков Гуляй-польского района перед лицом надвигающейся внешней опасности приветствует товарищей повстанцев, грудью своей защищающих дело революции, призывает т[оварищей] крестьян и рабочих, всех способных к оружию – встать на защиту великой народной революции от надвигающихся на нее черных сил разбойников мироедов.

Но, к глубокому своему сожалению, съезд вынужден также установить, что рабочей и крестьянской русско-украинской революции, кроме внешних врагов угрожает может быть еще большая опасность от собственных своих внутренних непорядков. Советское правительство России и Украины своими приказами и декретами стремится во что бы то не стало отнять у местных Сов[етов] раб[очих] и кр[естьянских] депутатов их свободу самодеятельность.

Нами не избранные, но правительством назначенные политические и другие разные комиссары наблюдают за каждым шагом местных Советов и беспощадно расправляются с теми товарищами из крестьян и рабочих, которые выступают на защиту народной свободы против представителей центральной власти. Именующее себя рабоче-крестьянским правительство России и Украины слепо идет на поводу у партии коммунистов-большевиков, которые в узких интересах своей партии ведут гнусную непримиримую травлю других революционных организаций. Прикрываясь лозунгом «диктатуры пролетариата» коммунисты-большевики объявили монополию на революцию для своей партии, считая всех инакомыслящих контрреволюционерами. Большевистская власть арестовывает и расстреливает левых соц[иалистов]-революционеров и анархистов, закрывает газеты, душит всякое проявление революционного слова.

Большевистское правительство, чтобы продолжать свою власть, не спросив рабочих и крестьян, вступило в новые переговоры с правительством союзных империалистов, обещая им всевозможные льготы концессии, разрешая им ввести свои войска в некоторые местности России, которые переходят под влияние союзников.

2-й районный съезд фронтовиков, рабочих и крестьян Гуляй-Польского района призывает товарищей крестьян и рабочих зорко следить за действиями советского большевистского правительства, которое своими действиями вызывает настоящую опасность для рабоче-крестьянской революции.

Мы призываем товарищей крестьян и рабочих не поручать освобождение трудящихся какой бы то ни было центральной власти, какой бы то ни было партии: освобождение трудящихся есть дело самих трудящихся. Пусть существуют различные революционные организации, пусть проповедуют свободно свои идеи, но мы не позволим ни одной из них объявлять себя властью и заставить всех танцевать под свою дудку. В нашей повстанческой борьбе нам нужна единая братская семья рабочих и крестьян, защищающая землю, правду и волю. 2-й районный съезд фронтовиков настойчиво призывает товарищей крестьян и рабочих теснее сплотиться вокруг своих местных вольных Советов крестьян и рабочих, чтоб[ы] самим на местах без насильственных указов и приказов, вопреки насильникам и притеснителям всего мира строить новое свободное общество без властителей-панов, без подчиненных рабов, без богачей и без бедняков.

Съезд приветствует рабочих и крестьян Великороссии, сражающихся вместе с нами с мировым империализмом.

Долой комиссародержавие и назначенцев!

Долой чрезвычайки-современные охранки!

Да здравствует свободное избрание рабоче-крестьянских Советов!

Долой однобокие большевистские Советы!

Да здравствует свободное революционное слово!

Да здравствует революционные организации!

Долой соглашения с российской и мировой буржуазией!

Позор социалистическому правительству, ведущему переговоры с союзными империалистами!

Да здравствует мировая социалистическая революция!

[…]

Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва: РОССПЭН, 2006. С. 86-87.

Махно Нестор.

КРЕСТЬЯНСТВО И БОЛЬШЕВИКИ

На заре своей истории крестьянство определилось, как класс тружеников, занятых на земле вырабатыванием сырой продукции. Проследивши историю социальной жизни человечества, не трудно заметить, какую великую роль играл в ней в прошлом и играет в настоящем труд крестьянства. Однако история эта не знает того, чтобы крестьянство, как таковое, составляло из себя единую трудовую классовую целость наподобие городских тружеников-пролетариев.

И это понятно. Крестьянство не едино. Крестьянство в основном делится на две центральные группы. Одна из них находится всегда в ничтожном меньшинстве, но, пользуясь экономическими привилегиями, она обладает через это большой политической силой в повседневной жизни. Вторая группа вмещает, в себя всю остальную большую часть крестьянства. Будучи бесправной политически и стесненной в земельном отношении, эта часть проводит свою жизнь в тяжелой зависимости не только от государства и от помещика, но и от этого ничтожного крестьянского привилегированного меньшинства.

Но и группа большинства в крестьянстве делится на несколько категорий - на крестьян имущих, малоимущих, бедняков и батраков.

Здесь мы дадим определение крестьянства, каким оно было в дореволюционное время и каким после десяти лет революции большевики вновь его делают.

Под богачами понимаются крестьяне, кот. помимо того, что получили себе из общественно-земельного фонда подушный или подворный надел земли, приобретают таковую обыкновенно еще в аренду или совсем покупают в собственность и обрабатывают ее с помощью или совсем за счет наемного труда батраков. Эта группа крестьян-богачей считается в остальной крестьянской массе людьми, развращенными буржуазным стремлением наживаться за счет чужого труда и она зовется «кулаками» или буржуями (смотря в какой местности и какое из этих двух слов ранее начало употребляться).

Под имущими (середняками) понимаются крестьяне, которые получили себе из общественного земельного фонда подушный или надворный надел земли и, не прибегая к чужому наемному труду, обрабатывают ее самостоятельно силами своей семьи, своими лошадьми или быками и своим сельскохозяйственным орудием.

Под малоимущими понимаются крестьяне, которые получили себе из общественного фонда подушный или подворный надел земли, на который не имеют у себя в наличии достаточного количества лошадей или быков, а также своего сельскохозяйственного инвентаря - и потому не могущие сами самостоятельно ее обрабатывать. Они обыкновенно засевают свои наделы и скашивают посевы с них со своими супрягами соседями.

Под бедняками понимаются крестьяне, которые получили себе из общественного фонда надел земли, но обрабатывать его самостоятельно своими силами и средствами или со своими соседями супрягами не могут. У них или не было лошадей или были и подохли, а купить их до следующего урожая не за что. Или прошедший год был неурожайный, что делает общественную помощь для них уже недостаточной, чтобы понести новые посевы. А это последнее обстоятельство в жизни хлебопашцев принуждает их продавать последнюю лошаденку-другую, землю отдавать в аренду богачу-кулаку за деньги или с половины и идти к помещику или к тому же кулаку на известные сроки в батраки.

Под батраками понимаются крестьяне, которые получили себе из общественного фонда надел земли, но сами его, обыкновенно не обрабатывают, а сдают в аренду за деньги или с половины или даже с третьего снопа крестьянам-кулакам, а сами служат у помещиков или из года в год всегда, или же подобно крестьянам-беднякам - известные сроки в году.

Правда, в русско-украинской действительности встречаются и такие крестьяне-батраки, которые сами не обрабатывают своих наделов, а предпочитают отдавать их в аренду, а самим проводить свою жизнь в батрачестве; они в процентном отношении не значительны. Их поддерживает на этом ложном пути не только нужда, но и невежество, в силу которого они, по примеру своих предков, мало когда даже думают о том, чтобы освободиться когда-либо от своего позорного батрацкого положения. Они остаются в нем из года в год и так всю жизнь свою, приучая и приспосабливая себя и своих детей к положению батрацкой жизни, считая ее в рамках настоящего времени наиболее надежным в смысле обеспечения своего лично и своей семьи существования. В борьбе крестьянства за землю, за хлеб и волю эта категория батраков не играет значительной роли; несмотря на то, что она в особо острые моменты этой борьбы склонна менять свою рабскую психологию и как будто сознавать то, кто ее прямой враг, в пользу кого и против кого она должна действовать, однако, и при таком состоянии она чаще всего остается нейтральной, не проявляя своей активности вплоть до определенного торжества какой-либо из борющихся сторон.

Вековая борьба крестьянства, таким образом, ведется в действительности силами упомянутых выше категорий, т. е. она ведется крестьянами имущими, малоимущими, бедняками и батраками. Эти труженики земли осознали причины своего неравенства и бесправия, причины того, что помещик и кулак, осев на всенародной земле, присвоили ее в свою собственность и благодаря этому пользуются трудом малоимущих и батраков. Эта группа крестьянства экономически и психологически объединена в своих вековых чаяниях освободиться от власти имущего буржуазного класса и стать полноправными членами свободного общества тружеников.

И с этой стороны, на этом пути крестьянство всегда, считало своим союзником тружеников города. Отношение к труженикам города у крестьянства менялось тогда, когда городские рабочие подпадали под влияние политических партий, натравливавших их на

крестьян, как на «буржуев», и когда труженики города принимали эту травлю политиканов за основу своих отношений к крестьянству.

Как известно, все почти соц. партии отождествляют крестьянство с мелкой буржуазией и на этом основании стремятся пролетаризировать его.

Более неверного положения, как подобное определение крестьянства, и более неумного стремления, как желание сделать его бедняком, – представить себе трудно. Но, нужно сказать правду, многие социалисты государственники его все-таки желают, а большевики пытались даже практически осуществить это положение в ходе русской революции, и, основываясь на нем, создать мыслимый ими казарменный коммунизм. Мы знаем, что их попытки привели революцию в тупик и хозяйственно задушили ее и усилили батрачество.

В самом деле, батраки крестьяне существовали в России и на Украине и при царско-помещичьем самодержавии, существуют они там и теперь при самодержавии Ц.К. большевиков. Десять лет политического, духовного, физического и всякого иного господства большевиков вместе с их усердными спецами не только не упразднили там батрачества, но наоборот, возродили его – после заметного падения его в первые месяцы октябрьской революции, сделали основой нэпа в деревне. Царско-помещичье государство держалось на политике расслоения крестьянства и поощряло его. Этой же политике расслоения крестьянства держатся и большевики. Для сохранения своей власти они нуждаются в кулаках и в батраках. Вот почему они все время боролись и борются с тенденциями крестьянства изжить расслоения, дабы установить общее трудовое равноправие и независимость.

Эта политика большевистской партии, которая ложно выдает свою власть за диктатуру пролетариата, все время терпит крах. Теперь, после провалившегося опыта этой власти организовать без крестьянства, через диктатуру пролетариата – социализм в стране, должно стать ясным, что к крестьянской проблеме относиться легкомысленно нельзя, что нельзя пользоваться крестьянством в разрушительном фазисе революции в то же время не признавать за ним политических и экономических прав в строительстве нового общества. Это не оправдывается не только моральными, но и хозяйственными целями коммунизма, даже казарменного, большевистского. Правда, большевики не хотят сознать того, что государство и диктатура в революции убивают творческие силы крестьянства, без которых нет пути для утверждения социализма, – глубоко осознать это важно и для большевиков и для всех других социалистов и революционеров. Крестьянство не думает внемлить вождям большевистской партии и идти в сторону «самоликвидации». Оно самоутверждается в жизни нашего времени, – это факт довольно внушительный. Оно в аграрных странах не сегодня завтра приведет крестьянство на первое место среди равных тружеников, именно, среди равных, ибо у крестьянства нет стремления к властвованию над городом. Крестьянство этим ядом не отравлено еще. В большинстве своем крестьянство экономически и социально стремилось в прошлом и стремится и теперь к тому, чтобы стать в своей жизни свободным и незави-

симым от каких бы то ни было властников. Этим отчасти и объясняется его вражда к властнически относящемуся к нему городу, – с одной стороны, и его любовь к земле, чтобы земля в подлинном смысле, не на словах, а на деле была общественным достоянием. Когда земля будет принадлежать всему народу и никому в отдельности, – по мнению крестьянства, это явится лучшим охранителем их прав от всякого рода собственников земли и слуг этих последних – чиновников государства.

Но это то, чего большевики, следующие за мало убедительными для нашего времени доктринерскими формулами Маркса и Энгельса о концентрации капитала и земли – не могут признать. Они боятся крестьянства с той стороны, что торжество его в практической жизни естественно потребует упразднения государства и только поэтому они ложно отыскивают в этом стремлении крестьянства, то контрреволюционность, то не согласованность с задачами революции и их «миссией» в ней. А это привело их к тому, что они сознательно уж не делают в своем царстве того, чтобы крестьянство изжило в своей среде антисоциальные буржуазные тенденции кулацкой группы. Они, большевики, в интересах сохранения государства и своей партийной власти в нем, пошли в крестьянском вопросе против интересов революции. Они группу кулаков в крестьянстве приняли за «крепких мужичков» и, начиная с начала 1921 года, всячески поощряют ее рост разными льготами – вплоть до назначений премий (см. дополнительную инструкцию по земельному вопросу, изд. сов. правительством за два месяца до введения НЭПа, в марте 1921 г.), не задумавшись над тем, насколько этакое их отношение к решению крестьянской проблемы вредно для организации коммунистического хозяйства. Грандиозное дело построения свободного общества трудящихся требует напряжения социальных и умственных сил всех слоев городского и деревенского пролетариата, как тружеников фабрики, так и тружеников земли, тружеников, работающих под землей, тружеников транспорта, не исключая и персонала особенно квалифицированного умственного труда. Но эта классовая самодеятельность трудящихся исключает власть партийной диктатуры, во имя которой большевики заменили цели мыслимого ими социализма средствами государства привилегиями, олицетворяющего его меньшинства.

Это обстоятельство в жизни и царствовании большевиков и поставило их, мысливших, хотя и не серьезно, когда-то о коммунизме, на антикоммунистический путь. Отсюда они логически дошли до поворота к капитализму. И они начали этот свой поворот к нему организованно, делая вид, будто они принуждены это делать силою внешних условий и обстоятельств. И начали это свое антиреволюционное дело за счет революции, объявляя всякое самостоятельное революционное начинание крестьян и рабочих контрреволюцией и стремясь при этом скорее покончить не только с этими самостоятельными начинаниями крестьян и рабочих, но с идеями Октября вообще.

И нужно сказать правду, успехи большевиков в развитии своей партийной контрреволюции были велики и «положительны»: практическую связь с идеями Октября они по-

рвали. Революционных крестьян и рабочих, противившихся этому их делу, объявили контрреволюционерами, сами, закрепившись на рельсах самими же созданной контрреволюции, покатились по ним прямо к капитализму.

То обстоятельство, что большевики взялись старыми государственическими методами и средствами создавать новые формы социально-общественной жизни, переродило их революционную психологию в контрреволюционную, убило в них сознание революционной ответственности за судьбу революции, социальный характер которой особо ярко выявлялся самими массами в октябре 17 г. с повторением его в ряде лет.

Встав на путь властнического и капиталистического строительства, неоднократно обманув и предав массы, доверившиеся им, большевики отрезали себе всякую возможность служения социальной революции и скоро стали ее фактическими палачами. Они воспрепятствовали тому, чтобы массы взяли своевременно судьбу революции в свои руки и произвели полную коммунизацию земли, индустрии и ее продукции. Это последнее не только усилило бы мощь русских рабочих и крестьян, но и укрепила бы самый путь развития и защиты социальной революции во всеевропейском масштабе.

Но вместо этого большевики силою власти прервали естественный ход революции и этим поставили два основных класса – рабочих и особенно крестьян – во враждебное к себе отношение.

Крестьянство, сыгравшее столь красивую роль в разрушительном фазисе революции, впало в недоверие к официальному ее вождю – партии большевиков и в следующих фазах революции находилось во враждебных отношениях с этим «вождем» и даже в борьбе с ним, не взирая на свою недостаточную организованность для такого акта, ни на чрезмерную усталость от борьбы с внешними контрреволюционными силами, ни даже на то, что всякая неудача его в этом революционном намерении будет объявлена контрреволюционным выступлением и всячески будет клеймиться.

Революционное крестьянство оказалось разбитым государственным аппаратом большевиков. Но разве мы не видим, какими жалкими и ничтожными оказались, на ряду со всякого рода государственниками и большевики, которые в бюрократическом порядке взялись за разрешение социальной проблемы в жизни трудящихся? Они на всех парах катятся теперь к капитализму и тянут к нему всю революционную Россию, лицемерно уверяя всех, что социализм невозможен в России благодаря контрреволюционности крестьянства. Ложь! Большевики погубили русскую революцию как раз тем, что сознательно и организованно раздавили революционное крестьянство, которое стремилось к классовой свободе, независимости и безвластию.

Дело труда. Орган рабочих безвластников (Париж). – 1928. – февраль-март (№ 33-34).

ДЕКРЕТ
СОВЕТА РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКОЙ ОБОРОНЫ
О ПРИЗЫВЕ НА ДЕЙСТВИТЕЛЬНУЮ ВОЕННУЮ СЛУЖБУ ЖЕНЩИН-ВРАЧЕЙ

В дополнение к декретам Совета Народных Комиссаров от *29 июля, 29 августа, 23 ноября и 28 декабря 1918 г. и 29 марта 1919 г. о призыве на действительную военную службу бывших* офицеров, врачей, фармацевтов, лекарских помощников

1 Подписи народного комиссара понт и телеграфов и управляющего делами СНК в подлиннике не заполнены.

2 В проекте заголовок с правкой В. И. Ленина: Декрет Совета СНК а родных

Комиссаров Обороны о призыве на действительную военную службу женщин-врачей. 14 апреля 1919 г. Москва.

3 В «Собрании Узаконений»: 12. (фельдшеров), зауряд-врачей и военных чиновников Совет Рабоче-Крестьянской Обороны постановляет:

1. Призвать на действительную военную службу во всех местностях Российской Федеративной Советской Республики всех женщин-врачей, не достигших к первому января сего года сорока лет.

2. Призыв и прием на военную службу означенных в предыдущем пункте лиц начать в срок, устанавливаемый военными комиссариатами соответственных округов.

3. Указанные в п. 1 декрета лица должны явиться на сборные по месту своего жительства пункты при уездных комиссариатах по военным делам в срок по назначению этих комиссариатов, имея при себе паспорт или иной документ, удостоверяющий личность и возраст, а также документ о прежней военной медицинской службе. Лица, не имеющие названных документов или имеющие документы, свидетельствующие об освобождении их от военной службы при ранее бывших призывах, также обязаны явиться по настоящему призыву в уездные комиссариаты.

4. От явки по призыву никто не освобождается, кроме имеющих очевидные наружные признаки негодности к военной службе (калеки) и одержимых тяжкими болезнями, препятствующими личной явке и удостоверенными медицинскими свидетельствами.

5. Прибывшие на прием подвергаются врачебному освидетельствованию в комиссии с участием женщин-врачей по литерам В и Г, объявленным в приказе по Военному

ведомству 1907 года за № 436; причем принимаются во внимание также особенности женского организма. Признанным негодными к службе по болезни выдаются удостоверения, находящимся в периоде беременности и имеющим детей моложе одного года – отсрочки призыва.

6. Принятые на военную службу женщины-врачи зачисляются в резерв соответствующего окружного военно-санитарного управления, затем распределяются по лечебным заведениям в округах и на фронтах в тыловом районе, причем имеющие детей в возрасте до 14 лет, а также те, мужья коих уже призваны, получают назначение в месте своего постоянного жительства.

7. Означенные в п. 53 лица должны пробыть на обязательной военной службе в течение одного года, по окончании же годичного срока обязательной военной службы не подлежат увольнению с таковой до конца военных действий, причем им отпускаются все виды довольствия по занимаемым должностям на основании существующих штатов.

8. Принятые на действительную военную службу по настоящему декрету лица могут быть откомандировываемы в учреждения, в которых они исполняли должности до призыва на службу по сему декрету, согласно постановлению 1 о врачебных и фармацевтически должностях, освобождающих от призыва по мобилизации, опубликованному в «Известиях Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов Крестьянских, Рабочих, Солдатских и Казачьих Депутатов» от 20 сентября 1918 г. за № 204 по Народному комиссариату здравоохранения.

Настоящий декрет вводится в действие по телеграфу.

Председатель Совета Обороны В. Ульянов (Ленин).

Секретарь Совета Обороны Л. Фотиева.

Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1975. Т. 5. С. 77-79.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТА ТРУДА И ОБОРОНЫ О МОБИЛИЗАЦИИ ВСЕХ СТУДЕНТОВ И СТУДЕНТОК ВЕТЕРИНАРНЫХ ИНСТИТУТОВ

Ввиду крайнего недостатка ветеринарных врачей, особенно в связи с сильным распространением чумы рогатого скота, сапа и чесотки, угрожающими распространением по всей территории Республики, в настоящее время налицо весьма значительный некомплект

ветврачей как в Красной Армии, так и для нужд гражданского населения, а также ввиду большой потребности соответствующими учреждениями топливом и освещением в первую очередь.

7. Ответственность за выполнение пункта 3 настоящего постановления возлагается на руководителей предприятий и учреждений и начальствующих лиц Красной Армии.

8. Приравнять студентов и студенток-ветеринаров к курсантам военно-учебных заведений в отношении снабжения вещевым довольствием и предметами хозяйственного обихода, в продовольственном отношении – к красноармейцам, получающим тыловой паек.

а) Возложить снабжение студентов-ветеринаров обмундированием, обувью и бельем вольного образца на Центральное управление снабжения, причем потребное количество материалов на эту потребность должно быть представлено Центральному управлению снабжения Наркомпродом.

б) Снабжение денежным довольствием – на Наркомпрос.

в) Продовольственным пайком – на Наркомпрод и его местные органы.

Преподаватели и руководители, занятые на указанных курсах, приравниваются к студентам в продовольственном отношении. Лица, получающие указанные виды довольствия, лишаются права получения таковых в других местах.

9) Студентам и1 2 студенткам-ветеринарам, возвращающимся в ветеринарные институты, местные власти и железные дороги обязаны предоставлять3 внеочередно проезд наравне с советскими сотрудниками, командируемыми по срочным делам.

10) Студенты и студентки, отстраненные от занятий вследствие их неуспешности или неподчинения трудовой дисциплине, передаются в распоряжение Главетупра для использования их в качестве вспомогательного ветеринарного персонала.

11) Осуществление настоящего постановления и разрешение могущих возникнуть вопросов по этому постановлению поручается Наркомпросу по соглашению с Главетупром.

12) Вспомогательный персонал, необходимый для правильного функционирования институтов, освобождается от призыва на военную службу по особому каждый раз представлению Академического совета Центральной комиссией при Революционном военном совете Республики.

13) Настоящее постановление вводится в действие по телеграфу.

Председатель Совета Труда и Обороны

В. Ульянов (Ленин).

Секретарь Совета Труда и Обороны Л. Фотиева.

Декреты Советской власти. Т. 11. Москва : Политиздат, 1975. Т. 11. С. 29-31.

ТЕЛЕГРАМА КУРСЬКОМУ ГУБВОЄНКОМУ ПРО КІЛЬКІСТЬ ТА ОЗБРОЄННЯ ЗАГОНУ КРИВУЩЕНКО МАРУСІ

11 червня 1920 року
№ 22/21.06.20

Курскому губвоенкому Моздрову

Согласно полученным сведениям, у границ Путивльського уезда оперирует банда более 201 человек, 12 пулеметов под командой Кривущенко Маруси и одного офицера-петлюровца точка наш отряд соединен отрядом Глуховским и Кролевецким уездвоенкомат точка нами занята деревня Зазирки, ведем наступление далее точка.

11 июня 1920 года
№ 20/С Военком /Воробьев/
Военрук /Локтионов/

Держ. архів Сумської обл. Ф. Р-3098. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9.

СВЕДЕНИЯ ДОНЕЦКОГО ГУБОТДЕЛА ГПУ УКРАИНЫ, НАПРАВЛЕННЫЕ В СУДЕБНЫЙ ОТДЕЛ ВЕРХОВНОГО ТРИБУНАЛА УССР, О ДЕЙСТВИЯХ ОТДЕЛЬНЫХ МАХНОВСЬКИХ ОТРЯДОВ НА ТЕРРИТОРИИ ДОНБАССА В 1921 Г.

Май 1922 г.

…Маруся Никифорова.

Известная сподвижница Махно. Происхождение главаря, район формирования банды и ее состав точно не установлен. На территории Донбасса [эта банда] появляется лишь совместно с Махно или Куриленко и Белашем.

Впервые обнаружена в Старобельском уезде – в районе сл. Беловодск (50 верст восточнее г. Старобельска) 29 января 1921 г. Состав банды – до 700 сабель при невыясненном количестве пулеметов идет, очевидно, как передовой отряд Махно. Дальнейшее движение [ее] точно не установлено.

Банда, очевидно, соединившись с Махно, ушла из пределов Донбасса. Вторично появляется с Махно 13 июля в районе Марьевка (18–20 верст западнее г. Юзовка). 14–15 июля отделяется от Махно и вместе с бандой Куриленко–Белаша направляется в юго-восточном направлении на Стиллу–Бешево и далее – в Таганрогский уезд.

20 июля, как самостоятельная банда, обнаруживается в районе с. Карань (50 верст северо-восточнее г. Мариуполя) в составе 100 сабель при двух пулеметах и одного автогрузовика.

23 июля ею занимается с. Павлополь (25 верст северо-восточнее г. Мариуполя). Отсюда [она] выходит в северном направлении, соединяется снова с Куриленко–Белашем.

29 июля [она] снова обнаруживается как самостоятельная банда в с. Ново-Троицкое (35–40 верст юго-восточнее г. Юзовка), где ею сожжен весь исполком и зарублено 6 чел. совработников, [потом] переходит в с. Ново-Михайловка (25 верст юго-западнее г. Юзовка). При переходе бандой жел[езно]дор[ожной] линии Волноваха–Юзовка [был] остановлен поезд № 102, все пассажиры сняты, разделены на группы, зарублено 3 чел., установить которых точно не удалось. После этого бандой [был] отцеплен паровоз и пущен полным ходом на ст. Велико-Анадоль. Крушение не произошло лишь потому, что паровоз за отсутствием пара остановился, не дойдя 2–3 верст до станции.

Из Ново-Михайловки банда выходит в западном направлении и, присоединяя к себе мелкие банды, отколовшиеся от Махно и оставшиеся в этом районе, выходит из пределов Донбасса. Более на территории губернии в течение года [она] не обнаруживалась.

ГА СБУ. Ф. 13. Спр. 415. Т. 1. С. 539 –542

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ З ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОДІЇ В УКРАЇНІ
(Ю. Г. Пасічна)

2.1 Суспільно-політична активність селянства України в 1917 р.

Активна участь селянства в Українській революції 1917–1921 рр. зумовила її селянський характер[228]. Аграрна проблема перебувала в центрі уваги урядів Російської імперії, різних політичних партій тощо від другої половини XIX ст. Селянська 1861 р. та Столипінська 1906 р. реформи стали відправною точкою у вирішенні аграрного питання. Лютнева революція, зумовлена попередніми етапами суспільно-економічного та політичного розвитку держави, стала закономірним історичним явищем. Після Лютневої революції 1917 р. вирішення аграрного питання набуло неабиякої актуальності. Селяни сприйняли революцію як кінець старим порядкам загалом і в аграрній сфері зокрема. Вони були впевнені, що Тимчасовий уряд найближчим часом розпочне вирішення аграрного питання. Однак урядова нерішучість стала причиною селянських виступів.

На початок 1917 р. селянство Наддніпрянської України перебувало в складному економічному становищі: висока орендна плата на землю, низькі ціни на робочі руки за гострого малоземелля, низькі доходи від сільського господарства тощо [229]. На початок 1917 р. в аграрному секторі було зайнято 2/3 сільського населення. Наприклад, у 1917 р. із 31214,5 тис мешканців дев'яти Наддніпрянських українських губерній 24237,3 тис осіб були селянами (77,7%) [230].

Аграрні проблеми загострилися в 1902 – 1907 рр. [231, 232]. Державою ширилася селянська революція [233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242]. За підрахунками Ю. Котляра, в розпорядженні селян перебувало 28 млн дес. землі, або 64% усієї загальногосподарської земельної площі. У регіональному поділі на кожне селянське господарства припадало: на Правобережжі – 5,4 дес., на Лівобережжі – 6,8 дес., на Півдні – 8,5 дес.[243]. Водночас розміри поміщицьких господарств у середньому становили 1740 десятин на господарство[244].

Причинами посилення суспільно-політичної активності селянства на початку 1917 р. були такі: 1) об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві, до яких селяни не були готовими; 2) збереження рудиментів кріпосницької епохи, а особливо відробітки, які були для селян дошкульними. Найпоширенішими були відробітки за землю, орендовану селянами в поміщиків; 3) виконання на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей. Найбільш відчутними з-поміж них залишалися викупні платежі. Через хронічну платіжну неспроможність селяни з року в рік недосплачували 10 – 20 % визначеної суми платежу, що призводило до зростання їхньої заборгованості; 4) неврожайні роки, які повторювалися в Росії з періодичністю в 3 – 4 роки[245].

На нашу думку, узагальнивши дані історіографічних та історичних джерел стосовно причин селянських виступів 1917 р., необхідно додати такі: 1) брак робочих рук на селі.

До армії було мобілізовано 4 млн чоловічого населення села; 2) до весни 1917 р. третину коней у селян було реквізовано для потреб армії [246]. На плечі селян також тягарем лягли продовольчі реквізиції на потреби армії, узаконені 29 листопада 1916 р.[247]; 3) різке зменшення постачання села сільськогосподарським інвентарем, технікою, такими простими, однак необхідними для селян знаряддями праці, як серпи і коси. На початок 1917 р. кожне друге селянське господарство не мало орних знарядь праці, до того ж було змушене наймати робочу худобу, оскільки власної також не мало[248]. 88,46% бідняків і середняків не мали достатньої кількості землі, 88,1% – робочої худоби, 84,2% – корів, 44,9% – реманенту[249]. Якщо в розпорядженні поміщицького господарства було 17 коней і 24 голови великої рогатої худоби, то бідняцького – 1,2 коня і 1,5 голови великої рогатої худоби[250]. С. Маслов – один із лідерів соціалістів-революціонерів – причиною селянських виступів вважав малоземелля селянства: «Земельна потреба стоїть по всій країні»[251]. За підрахунками К. Кононенка, безземельне і малоземельне селянство України складало загалом 78%[252].

Мобілізація населення, нестача робочих рук, знарядь праці тощо призвели до різкого зменшення урожайності. Наприклад, на Полтавщині, порівняно з 1913 р., у 1917 р. урожайність жита у селянських господарствах зменшилася з 78 до 48 пудів, озимої пшениці – з 97 до 37 пудів, ярої пшениці – з 67 до 46 пудів, ячменю – з 79 до 48, вівса – з 80 до 52 пудів тощо[253]. Однак, незважаючи на зменшення врожайності на території України в селянських господарствах, вивіз фуражу та продовольства для потреб армії лише зріс.

Окрім того, у селянських господарствах була низька культура землеробства. Здебільшого земля у селянських господарствах оброблялася трипільною і багатопільною системами тощо[254]. Урожайність землі у селянських господарств була в половину нижчою, ніж у поміщицьких та заможних селянських господарствах. Зважаючи на це, селяни змушені були орендувати орні землі. Наприклад, у Харківській губернії ціна оренди на початку 1917 р. була 20 крб 20 коп за десятину[255].

За дослідженнями Ю. Котляра, В. Малькіна та І. Куташева, майнова диференціація селянських господарств у 1917 р. була такою:

Таблиця 1

Селянські господарства України (1917 р.)[256, 257, 258]

Селянські господарства	за Ю. Котляром	за В. Малькіним	за І. Куташевим
Без власного посіву	700 тис.	625 тис.	633 тис.
З посівом до 1 десятини	–	616 тис.	625 тис.
З посівом від 1 до 3 десятин	800 тис.	647 тис.	657 тис.

Незважаючи на всі проблеми селянства, які постали перед ним на початок 1917 р., одним із головних своїх завдань воно вбачало ліквідацію великого землеволодіння. У великих землевласників, що становили 0,8% населення, перебувало 40% загального земельного фонду, тоді як в 57,6% мало та середньозаможного селянства – 11,5% земельного фонду[259].

На початку 1917 р. в умовах Першої світової війни спостерігаємо суперечливу соціальну диференціацію селянських господарств. Були випадки, коли заможні селяни відку-

палися від призову до армії, тоді як у бідних забирали єдиного робітника[260]. Тому конфронтація у селянському середовищі дедалі посилювалася. Ситуація погіршувалася також і тим, що заможні господарі винаймали робітників. Щоб хоч якось поліпшити своє матеріальне становище, селяни поєднували працю в сільському господарстві з заробітками у промисловості та орендою земельних ділянок. Орендна плата була занадто високою для селянина[261]. Селянство України орендувало 3,9 млн дес. поміщицької землі, за яку сплачувало щорічно 60 млн крб.[262] Така вартість оренди складала половину вартості річного прибутку. Зрозуміло чому не всі селянські господарства могли дозволити собі орендувати земельні ділянки. Тому під загрозою банкрутства перебували бідняцькі та середняцькі господарства[263]. До всього цього кількість господарств зросла, тому земельних наділів не вистачало для забезпечення потреб всього селянства.

Вагомий вплив на селянську суспільно-політичну активність мали сільські сходи. Загалом дослідники сільські сходи (сходки, зібрання) розглядають у двох площинах: як зібрання громадян і як орган місцевого самоврядування[264]. Як орган місцевого самоврядування вони вирішували різні адміністративні проблеми, водночас стали каталізатором активних дій селянства. Однак, якщо на початок 1917 р. селянські сходи були масовими, зокрема в Подільській, Полтавській, Київській, Херсонській тощо губерніях[265, 266], то вже на кінець року такі зібрання відбувалися значно рідше. Також на формування суспільно-політичних поглядів та настроїв селянства суттєво впливала поведінка селян-фронтовиків. Ті люди, які побували на фронті й «побачили світ», інформували про реальну, як їм видавалося, ситуацію в державі, були рішучішими і часто очолювали селянські повстання[267].

Опираючись на проаналізовані нами історичні джерела, форми селянських виступів поділяємо на три групи. Перша – дії, що спрямовані на повну чи часткову ліквідацію приватновласницьких господарств[268]. До другої групи зараховуємо таємні виступи, а до третьої – дії проти землевласників[269]. Найпоширенішими були виступи першої групи. Селяни прагнули не лише отримати свої землі, зменшити вартість оренди тощо, а й відновити справедливість. Для селян це означало покарання поміщика, який багато років погіршував їхні умови праці.

На початок 1917 р. суспільно-політична активність селянства відбувалася під гаслом «Земля трудовому народу!»[270]. Погляди науковців стосовно регіональної особливості селянських виступів різняться. Наприклад, Н. Ковальова стверджує, що лідером селянських виступів було Лівобережжя, друге місце посідало – Правобережжя і третє – Південна Україна[271]. Натомість В. Малькін лідером селянських виступів виокремлює Правобережжя, пояснюючи це тим, що регіон був найближче розташований до лінії фронту, а отже був суспільно-нестабільним [272]. Загалом суспільно-політичні виступи селянства на початку 1917 р. визначалися стосунками між поміщиками та селянами. Селяни не могли більше терпіти поміщицької домінанти. Відразу після Лютневої революції 25% поміщиків залишили свої маєтки і перебралися до міста [273].

Першими формами виступів селянства були потрави посівів, вирубка лісів, напади та грабунки маєтків поміщиків, вилучення в них зброї, захопленні землі тощо[274]. Суспільно-політична активність селянства в кінці березня 1917 р. стала тим сигналом для влади,

який попереджав про небажання селян зволікати з вирішенням агарного питання. Уже 16 і 18 березня 1917 р. до Міністерства внутрішніх справ дійшло повідомлення про пограбування і спалення шести поміщицьких маєтків на Волині. 20 березня 1917 р. селяни Подільської губернії Гайсинського повіту грабували та ділили майно поміщиці Ханенко[275]. До уряду надходили численні скарги поміщиків про селянські виступи та самозахоплення землі. Поміщики висловлювали прохання уряду вжити відповідних заходів.

У квітні 1917 р. суспільно-політична активність селянства фокусується на заможному селянстві, церковному й монастирському землеволодінні. Монастирям і церквам Харківщини в 1917 р. належало 37840 дес. землі [276]. Селяни починають випасати свою худобу на землях церкви, відмовляються сплачувати оренду за це. Для прикладу, 24 квітня 1917 р. у с. Каменське Охтирського повіту селяни захопили церковні землі, 29 квітня 1917 р. у с. Заводянка Старобільського повіту захоплену церковну землю селянство самовільно розподілило поміж малоземельними селянами[277].

Навесні 1917 р. виступи селянства були поодинокими та неорганізованими. Селяни вимагали скасування приватної власності на землю, переходу її у селянську власність без викупу та остаточне вирішення аграрного питання. У березні – травні 1917 р. відбулося 936 селянських виступів[278]. Травень – червень 1917 р. був періодом селянської боротьби за створення селянських організацій.

На кінець літа – початок осені 1917 р. дії селян набувають радикального характеру[279]. У липні – серпні 1917 р. суспільно-політична активність селянства активізувалася. Селяни вдавалися до захоплення поміщицьких маєтків, земель, реманенту врожаю, протестували проти примусової оренди. Їхні виступи стали організованими та запланованими, а головне – частими. За цей період в Україні відбулося 817 аграрних виступів[280]. Селянські виступи ширяться Наддніпрянщиною: ними були охоплені Волинська, Харківська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська, частково Чернігівська губернії.

Численні звернення поміщиків до Тимчасового уряду про вжиття необхідних заходів, спрямованих на придушення суспільно-політичної активності селян, не залишилася поза увагою влади. Якщо навесні 1917 р. уряд виступав із зверненнями до селянства про мирний варіант вирішення ситуації, докладав зусиль стосовно прийняття необхідних підготовчих законопроєктів для вирішення аграрного питання Установчими зборами, то вже на кінець літа – початок осені 1917 р. остаточно зрозумів необхідність радикальніших дій. Восени 1917 р. заходи з боку влади, як і власне і виступи селянства, були рішучими й радикальними.

На захист великих землевласників виступив генерал Л. Корнілов. Перші каральні загони були направлені до Подільської губернії вже 17 квітня 1917 р. На кінець літа 1917 р. державою прокотилася хвиля затримань селян та судових засідань [281]. У липні – серпні 1917 р. генералом Л. Корніловим було здійснено кілька спроб боротьби проти селянських погромів та виступів[282, 283]. Зокрема, 8 липня 1917 р. ним було видано наказ, що поширювався на територію фронту. Відповідно до тексту документа, селянам заборонялося перешкоджати поміщикам збирати урожай сільськогосподарською технікою, а також відбирати в поміщиків інвентар, захоплювати посіви, чинити будь-яку дію проти підготовки полів до

зими, вимагати зниження орендної платні тощо. Губернських та повітових земельних комісарів було призначено стежити за порядком, а місцевих суддів – розглядати порушення.

Безперечно, що в такий спосіб поміщики відчули підтримку з боку генерала Л. Корнілова, а тому до нього надходили їхні скарги та прохання. Після численних звернень поміщиків Л. Корнілов продовжував дотримуватися визначеного курсу в цьому напрямі. 13 липня 1917 р. ним було видано наказ № 777, яким передбачалися суворіші покарання для порушників, засудження винних та введення каральних військ. Наказ Л. Корнілова № 737 від 31 липня 1917 р. поширив чинність закону від 8 липня 1917 р. на територію театру військових дій. Л. Корнілов обґрунтував це тим, що селянські погроми та виступи не можуть бути інструментом вирішення аграрних проблем. Порушників закону чекали 6 місяців ув'язнення, до 3 місяців виправних робіт та штрафи в розмірі до 300 крб.[284]

6 серпня 1917 р. Л. Корнілов направив до О. Керенського телеграму – повідомлення з пропозицією охорони приватновласницьких господарств від селянських захоплень. Однак законопроєкти Л. Корнілова не мали успіху[285]. Вони, а також позиція Л. Корнілова, були гостро розкритиковані В. Черновим. Останній навіть закликав селянство виступати проти генерала та підтримати Тимчасовий уряд, оскільки, на його думку, останній піклується не лише про вирішення аграрного питання, а й про інтереси селянства.

Влітку 1917 р. змінюється вектор суспільно-політичної активності селянства. Воно вимагало передачі всіх приватновласницьких земель у розпорядження волосних земельних комітетів. Разом із тим, змінилися й гасла. Селянство вимагало ліквідації великого приватновласницького землеволодіння. Наприклад, 14 липня 1917 р. губернський комісар Полтавщини С. Іваненко відправив телеграму міністру внутрішніх справ Росії такого змісту: «Аграрний рух посилюється. Свідомість, що земельне питання може бути розв'язане тільки Установчими зборами, дуже похитнулася… Рух розгортається…»[286]. Однією з форм, суспільно-політичної активності селянства як уже зазначалося вище, була відмова селянами збирати урожай на полях. Так, повітовий комісар Сочанський повідомляв Тимчасовому уряду, що селяни Черкаського повіту відмовляються збирати поміщицький хліб і він гниє на полях. Комісар висловив прохання до Тимчасового уряду втрутитися в ситуацію та вжити необхідних заходів[287].

Монастирські та церковні землі не переставали бути об'єктом суспільно-політичної активності селянства протягом 1917 р. Їх захоплення влітку лише посилилося. Наприклад, на Харківщині протягом травня – червня 1917 р. зафіксовано 13 випадків захоплення селянами церковних земель, протягом липня – серпня їх нараховувалося 20 [288]. У кінці літа 1917 р. об'єктами селянських виступів стають також церковні землі на Черкащині. Так, 16 серпня 1917 р. священник с. Саморідня Канівського повіту інформує владу про захопленнями селянами церковної землі. У своєму зверненні він називає ім'я Григорія Кібальника [289]. За зверненням священника, Григорій Кібальник не тільки «сіяв сумнів серед населення, а також самочинно ділив церковні землі серед селян» [290].

Найбільшого розмаху суспільно-політична активність селянства набула восени 1917 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях. За підрахунками І. Куташева, у вересні – жовтні 1917 р. відбулося 849 селянських виступів[291]. За дослідженнями Ю. Котляра, їх дещо менше: протягом липня – жовтня 1917 р. кількість аграрних виступів становила 572 і в майбутньому тільки зростала [292].

8 вересня 1917 р. вийшов наказ Верховного головнокомандуючого О. Керенського «Про заходи з придушення селянського руху». Ним вирішення аграрного питання шляхом захоплень, виступів тощо оголошувалося неприпустимим[293]. До наказу було додано список дій, що визнавалися владою як незаконні. На порушників чекали суворі покарання[294]. На землевласників покладався обов'язок збору урожаю, а будь-які дії з перешкоджаня вирішення цього завдання оголошувалися протиправними, порушників чекали покарання, які були прописані в наказі Л. Корнілова від 31 липня 1917 р.

На нашу думку, наказ від 8 вересня 1917 р. О. Керенського повністю повторював закон Л. Корнілова від 31 липня 1917 р. Обидва документи мали на меті швидке зупинення селянських виступів, однак їхній репресивний характер та застосування кардинальних заходів покарання підтверджує неспроможість влади стабілізувати ситуацію, що склалася. Селянство втомилося чекати вирішення аграрного питання. Бездіяльність Тимчасового уряду, як і репресивні накази та закони Л. Корнілова та О. Керенського, лише ускладнили ситуацію. Замість діалогу та взаємопорозуміння між владою і селянством протистояння лише загострилося.

Друге коаліційне правління Тимчасового уряду також зволікало з вирішенням аграрного питання. Це мало негативні наслідки для тимчасової влади, оскільки дедалі більше загострювало ситуацію на селі. На кінець 1917 – на початок 1918 рр. суспільно-політична активність селянства України набирала нових обертів. Вона характеризувалася гострими формами боротьби та радикальними заходами. Селянство вимагало ліквідувати поміщицьке землеволодіння: «Викурити поміщиків з їх родових гнізд»[295]. Селяни громили маєтки поміщиків, захоплювали землю, встановлювали над нею контроль, а згодом – ділили її між собою.

Про активність селянства писав Д. Дорошенко. На його думку, це відбувалося під значним впливом агітації з боку різних політичних сил та наповнення села солдатськими представниками, які закликали до активної боротьби[296]. Д. Дорошенко вважав, що своїми діями як суспільство загалом, так і селянство зокрема «поклали край старим політичним порядкам»[297]. Наприклад, на Київщині в містечку Фастовець поміщицький маєток розгромили солдати, які поверталися з фронту, а цінні речі почали роздавати селянам. Досить часто до уряду надходила інформація про виступи селянства спільно з солдатами[298].

Активність селянства посилилася після проголошення ІІІ Універсалу Центральної Ради[299]. Селянство було незадоволене роз'ясненнями Генерального Секретаріату Центральної Ради з приводу змісту ІІІ Універсалу. В. Винниченко стосовно цього зазначав: «Сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам»[300].

Однією з форм суспільно-політичної активності селянства була діяльність селянських організацій. Всеросійський селянський союз був першою організацією, яка висту-

пила за створення селянських організацій ще в березні 1917 р. 25 березня 1917 р. у Катеринославській губернії було утворено губернський комітет, який видав розпорядження про створення різних селянських організацій. Навесні 1917 р. такі комітети були організовані по всій території України, однак цей процес не був системним. Політичні парії долучилися до активізації створення різних селянських організацій, однак селянські союзи в березні 1917 р. не виправдали себе.

Точкою відліку в історії створення селянських організацій можна вважати І Всеросійський селянський з'їзд, який проходив 28 травня – 2 червня 1917 р. у київському театрі Соловцова (нині – театр імені Івана Франка)[301]. Вагомими підсумками І Всеросійського з'їзду селянських депутатів стали резолюції «Про землю» та «Про організацію селянства».

В основу резолюції «Про землю» були покладені пропозиції М. Ковалевського, який був обраний представником від Полтавської губернії та членом Малої Ради. У своєму виступі на обговореннях він підтримав ідею соціалізації землі, виступив за скасування приватної власності та вважав за правильне вирішення аграрних проблем на Сеймі представниками від волостей, повітів [302]. Резолюцією «Про землю» скасовувалася приватна власність на землю. Передбачалося формування земельного фонду, який повинен був підпорядковуватися Українському сейму. Користування землею надавалося тим, хто буде обробляти землю «своїм руками». Зазначалася важливість встановлення трудової норми. Усі витрати, пов'язані з аграрними трансформаціями, покладалися на державу. Для справедливого вирішення аграрної проблеми доречним визнавалося створення Центрального Українського земельного комітету. Вирішення проблем із переселенням оголошувало пріоритетом. Допускалася можливість створення гуртового ведення господарства шляхом створення хліборобських товариств[303].

У першому пункті резолюції «Про організацію селянства» звучало: «Забезпечити волю і землю українському народові може тільки саме планомірно організоване селянство»[304]. Як бачимо, на селянство покладалася велика місія – будівництво держави. Формою селянської організації визначалася Українська селянська спілка, а її законодавчими органами – всеукраїнський, губернські, повітові, волосні й сільські комітети[305].

Резолюції мали майже миттєву реакцію з-поміж селянства. По-перше, суспільно-політична активність селянства, яка виражалася в захопленнях, погромах та розподілі майна поміщиків, посилилася; по-друге, селянство на місцях почало активно долучатися до створення різних селянських організацій, які виступили в майбутньому органами організації селянства, їх контролю та дій тощо.

Селянські з'їзди різних рівнів збиралися протягом 1917 р. по всій Україні. Найбільше уваги вирішенню аграрного питання приділяли губернські з'їзди. Їхня позиція стосовно вирішення агарного питання була співзвучною з аграрною програмою партії соціалістів-революціонерів – земля повинна бути соціалізована [306]. Селянські з'їзди підтримували селянство у вирішенні аграрного питання. Їх погляди протягом 1917 р. зазнають еволюції: від лояльних навесні 1917 р. до радикальних восени 1917 р. Наприклад, перший селянський з'їзд Чернігівської губернії 7 – 9 квітня 1917 р. вирішення аграрного питання вважав можливим Установчими зборами, а у вимогах стосовно аграрних реформ висловлював таке звернення:

«Під час розгляду земельного питання на Установчих зборах є бажання…», тобто до радикальних дій заклику не було. Вже вкінці квітня – 16 – 17 квітня 1917 р. селянський з'їзд Полтавської губернії у своїх постановах стосовно вирішення аграрної проблеми вживає такі словосполучення: «треба встановити», «конфіскувати без викупа», «заборонити», «скасувати» тощо [307]. У серпні у постановах селянських з'їздів можна побачити нотки радикалізму. Наприклад, 14 – 17 серпня 1917 р. селянський з'їзд Херсонської губернії в постанові стосовно аграрного питання вимагає «негайно здійснити наступні заходи…[308]».

Тимчасовий уряд першочерговим завданням вважав проведення необхідних підготовчих заходів для оптимізації діяльності Установчих зборів із вирішення аграрного питання. З цією метою, наприклад, 21 квітня 1917 р. Тимчасовим урядом було прийнято постанову про створення земельних комітетів[309]. Таким чином, Тимчасовий уряд покладав на Головний земельний комітет всі необхідні підготовчі заходи стосовно вирішення аграрного питання в Установчих зборах, а також деякою мірою проконтролювати дії селянства на місцях. До грудня 1917 р. земельні комітети були створені на 80% території України. Низові земельні комітети повністю підтримували позицію селянства та виступали за ліквідацію приватновласницьких володінь, наділення малоземельного та безземельного селянства землею тощо.

Уряд володів інформацією стосовно суспільно-політичної ситуації в країні. Численні повідомлення та скарги, які надходили від поміщиків та великих землевласників, дані про захоплення земель та грабунки, виступи селянства тощо постійно надходили з різних регіонів. Своєю метою влада ставила підготовку необхідних законопроєктів для вирішення аграрного питання Установчими зборами. Представники Центральної Ради поділяли позицію Тимчасового уряду стосовно цього. У свої перших виступах М. Грушевський на перший план висував вирішення політичних проблем в Україні. На його думку, перше, чого потрібно було досягти – автономії, а вже потім – вирішити всі проблеми держави, нагальною з-поміж яких була аграрна. Жодна політична партія на початок 1917 р. не мала чітко сформованої аграрної програми. Однак із посиленням суспільно-політичної активності селянства, представники політичних парій висували різні сценарії вирішення агарного питання. Найбільшою популярністю з-поміж населення користувалися соціалісти-революціонери. На кінець 1917 р. дедалі більше політичних діячів та членів Центральної Ради розуміли не лише неуспішність прийнятих аграрних законопроєктів, але й висловлювалися за запровадження таких аграрних законів, які б задовольнили вимоги селянства. Наприклад, на VIII сесії Центральної Ради, яка проходила з 12 по 17 грудня 1917 р., Б. Мартос пропонував прийняти законопроєкт, який допоможе «забрати землю у панів», розпорядитися інвентарем, «щоб заспокоїти хліборобів». Представник партії соціалістів-революціонерів Б.-О.Зарудний також виступав за «задоволення потреб селян»[310].

У кінці 1917 р. суспільно-політична активність селянства набирає нових форм. Це відбувається завдяки радам селянських депутатів та земельним комітетам. Вони створювали контрольні комісії, відправляли їх до маєтків поміщиків, ставили їх на облік та контроль. Такі форми суспільно-політичної активності були поширеними в Київській, Подільській, Харківській, Волинській губерніях. Наприклад, земельні комітети Київської губернії взяли

на облік протягом листопада – грудня 1917 р. 12 економій і маєтків землевласника Терещенка, а сільські земельні комітети Харківської губернії – понад 20 економій і маєтків[311]. Такий селянський контроль у грудні 1917 р. встановився по всій території України.

Поведінка селян вкінці 1917 р. кардинально змінюється. Якщо навесні вони грабували та палили поміщицьке майно, а землі ділили між безземельним та малоземельним селянством, то на кінець 1917 р. селяни вже не так часто знищували та спалювали поміщицьке майно, хоча продовжували його ділити між собою. Були поодинокі випадки взяття поміщиків у заручники. Наприклад, газета «Киевская мысль» у номері від 16 листопада 1917 р. повідомляла про погроми, пограбування тощо поміщицьких маєтків у Сквирському повіті Київської губернії, а також про те, що поміщиків було взято в заручники [312].

У подальшому суспільно-політична активність селянства лише посилювалася. Так, до Центральної Ради надійшла інформація про 425 погромів і захоплень поміщицьких маєтків лише 15 – 16 грудня 1917 р. У грудні 1917 р. суспільно-політична активність селянства з різними її формами охопила Волинську і Подільську губернії. За підрахунками І. Куташева, протягом листопада – грудня 1917 р. виступи селянства охопили 5–10% від загальної кількості території Півдня України та Лівобережжя, 20–25% – Київськоїй губернії та східних повітів Волині й Поділля, 50–60% – повітів Волинської й Подільської губерній[313].

Отже, суспільно-політична активність селянства в 1917 р. є прикладом того, що селянство відіграло вирішальну роль у революційних подіях 1917 р. Спроби відкласти вирішення аграрного питання в умовах війни закінчилася поваленням царату, зміною влади та обіцянками влади виконати вимоги селянства. Зміну влади та прихід до влади Тимчасового уряду селянство сприйняло як вирішення всіх своїх проблем. Однак демократичний підхід Тимчасового уряду до вирішення аграрного питання селянство сприйняло як бездіяльність. Аграрні проблеми на фоні загострення політичної ситуації в державі зініціювали активність селянства. 1917 р. став початком революційної активності селянства для задоволення прагнення поліпшити аграрні умови життя.

2.2 Аграрна законотворчість трьох коаліцій Тимчасового уряду

1917 р. був одним із найбільш насичених подіями в історії революції[314]. Перша Декларація Тимчасового уряду від 2 березня 1917 р. з'явилася у ранковому випуску газет 3 березня 1917 р.[315, 316]. Це було звернення «до товаришів і громадян»[317, 318]. У Декларації йшлося про те, що тимчасовий «Комітет членів Державної Думи при підтримці і співчутті столичних військ і населення досяг … такого ступеня контролю над темними силами старого режиму, який дозволяє йому приступити до більш міцнішого будівництва виконавчої влади»[319, 320]. У Декларації Тимчасовий уряд зазначав такі принципи своєї діяльності: «1) Повна і негайна амністія по всіх справах політичних і релігійних, зокрема терористичним нападам, воєнним повстанням, аграрним злочинам тощо; 2) Свобода слова, друку, союзів, зібрань із розповсюдженням політичних свобод на військовослужбовців у межах допустимих згідно військово-технічних

умов; 3) Відміна всіх класових, релігійних і національних обмежень; 4) Негайна підготовка до скликання на основі всезагального, рівного, прямого і таємного управління; 5) Заміна поліції народною міліцією із вибірним керівництвом, що підпорядковується органам місцевого самоуправління; 6) Вибори в органи місцевого самоуправління на основі всезагального, рівного прямого і таємного голосування; 7) Не роззброєння і не вивід із Петрограда військових частин, що брали участь у революційному русі; 8) При зберіганні суворої військової дисципліни в устрої і при несенні військової служби – усунення для солдат всіх обмежень у користуванні громадянськими правами, наданими всіма іншими громадянами»[321, 322].

4 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв закон, згідно з яким Установчим Зборам необхідно було вирішити питання «переходу земель у руки працюючого селянства»[323, 324], а Тимчасовий уряд повинен був провести всі необхідні підготовчі заходи, щоб полегшити роботу Установчих Зборів і врегулювати землекористування в інтересах народного господарства[325 326]. Активну участь у розробці законопроєктів повинно було брати Міністерство землеробства, створене 6 березня 1917 р. Окрім того, перед ним стояли і такі завдання: організація, регулювання землеволодіння у країні, розвиток і удосконалення землеволодіння, тваринництва, рибальства, полювання, закупівля хліба і фуражу для потреб армії та оборони, переселення селян, організація лісового господарства і збір статистичних відомостей про виконання вищеназваних заходів[327, 328]. Для того, щоб Міністерство землеробства могло проводити статистичні роботи, рішенням Тимчасового уряду від 10 березня 1917 р. у складі Міністерства землеробства для проведення Всеросійського сільськогосподарського і поземельного перепису та збору статистичних відомостей був організований Відділ статистики, а Відділ сільської економіки і сільськогосподарської статистики переформатовані у Відділ сільської економії й політики[329].

Після того, як селянство нагадало про свої потреби виступами, уряд звернув більшу увагу на аграрні проблеми країни[330]. 6 березня 1917 р. Тимчасовим урядом були відзначені селянські виступи в Раненбурзькому повіті Рязанської губернії[331], 7 березня 1917 р. – Казанській губернії[332]. Помічник Міністра внутрішніх справ Д. Щепкін телеграфом висловив прохання Генеральному штабу розпорядитися про надсилання військ проти селян Казанської губернії. У своїй телеграмі Д. Щепкін не порушував питання про те, чи застосовувати зброю для придушення селянського руху. Міністерство внутрішніх справ хотіло перекласти відповідальність за дії військ на військове командування, але останнє не збиралося брати на себе відповідальність за застосування зброї проти селян. 9 березня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду було заслухано пропозицію військового і морського міністра О. Гучкова про заходи щодо придушення селянських виступів, що виникли в Казанській губернії[333, 334, 335, 336, 337, 338]. Щодо цього питання Тимчасовий уряд постановив: «1) Визнати використання зброї при придушенні аграрних виступів неприпустимим; 2) Звернутися до місцевих громадських організацій і осіб, що користуються довірою населення, з проханням вплинути та заспокоїти селянство; 3) Доручити міністру внутрішніх справ подбати про негайну організацію міліції на місцях; 4) Доручити міністру юстиції підтвердити прокурорському нагляду про необхідність залучення погромників до кримінальної відповідальності»[339].

Посилення суспільно-політичної активності селянства змусило Тимчасовий уряд не лише звернути в майбутньому більшу увагу на вирішення аграрного питання, а перейти до конкретики у його вирішенні. Створене Міністерство землеробства, завдання якого полягало в розробці аграрних законопроєктів, очолив А. Шингарьов, призначений на посаду Міністра землеробства наказом Тимчасового уряду від 15 березня 1917 р. № 4[340, 341, 342]. У його планах було створення Аграрного відділу, який би займався підготовкою заходів до скликання Установчих Зборів[343].

Як зазначалося, селянські виступи розпочалися уже з перших днів березня 1917 р.[344, 345]. За спостереженнями Л. Алієвої, з якими можна погодитися, «селянам потрібна була не земля взагалі, а земля конкретна, на яку вони претендували і яку активно захоплювали»[346]. Щоб заспокоїти селянство і показати, що Тимчасовий уряд виконує потреби селян, уряд передав постановою від 12 березня 1917 р. у казну кабінетські землі, 16 березня 1917 р. – удільні[347, 348]. О. Малявський із цього приводу слушно писав, що передачею у казну кабінетських і удільних земель «було юридично оформлено те, що революція провела фактично: відсторонення від влади сім'ї Миколи II і всієї родини Романових»[349]. Цей маневр уряду вдався. Деякі селяни вважали, що передача в казну кабінетських і удільних земель – перший крок до ліквідації приватного землеволодіння»[350, 351].

На засіданні 19 березня 1917 р. Тимчасовий уряд опублікував звернення до населення з аграрного питання. У ньому він обіцяв здійснити земельну реформу «в інтересах землеробського населення»[352]. Уряд наголосив, що падіння старого режиму поставило перед країною і владою ряд питань, першочергове – аграрне[353, 354]. І безпосереднє його вирішення є головним завданням Тимчасового уряду[355, 356]. Міністр землеробства А. Шингарьов запропонував уряду текст звернення до народу[357, 358] щодо аграрного питання: «Війна і падіння старого режиму актуалізували найбільш серйозні економічні і господарські питання Росії … Вирішення аграрного питання представляє найбільш серйозне соціально-економічне завдання історичного моменту. Заповітна мрія багатьох поколінь всього землеробського населення країни, земельна реформа – складає основні вимоги програм всіх демократичних партій. Питання реформи безперечно постане на майбутніх Установчих зборах»[359]. «Земельне питання не може бути втілене у життя шляхом будь–якого захоплення»[360, 361]. «Насилля і грабунки найбільш безглузді і найбільш небезпечні заходи у галузі економічних відносин»[362]. Підкреслювалося, що реалізація аграрної реформи не може відбутися без підготовчих заходів, що і збирався зробити Тимчасовий уряд. Із цього приводу Тимчасовий уряд постановив: «1) Визнати негайною підготовку і розробку матеріалів по земельному питанню; 2) Доручити її Міністру землеробства; 3) Для поставленої мети створити при Міністерстві землеробства Земельний комітет; 4) Запропонувати Міністру землеробства найближчим часом створити проєкт такого Комітету і вирахування сум, необхідних для його роботи»[363]. Цю постанову підписав князь Г. Львов і всі міністри.

Циркуляром Міністра землеробства А. Шингарьова від 21 березня 1917 р. експлуатація державних земель повинна була здійснюватися на основі «попередніх чинних законів»[364]. Цим документом зупинявся продаж державних земель[365], а їх оренда дозволялася

лише на рік. Всі питання, пов'язані з експлуатацією земель, повинні були вирішувати Установчі Збори[366].

Для розробки земельних законопроєктів планувалося створити Лігу аграрних реформ, котра повинна була стати міжпартійною організацією. Ініціатором її створення був один із московських економістів соціалістичного напряму О. Чаянов. Це дало підстави науковцям називати Лігу «чаяновською». До її складу увійшли представники Вільного економічного товариства, Всеросійського земського союзу, Московського і Харківського товариств сільського господарства, Ліги єдиного податку[367]. Вона об'єднала спеціалістів із аграрного питання всіх партійних напрямів, окрім більшовиків. Ліга мала 52 регіональних відділення. Активну участь у її роботі брали такі відомі вчені та діячі, як: В. Анісімов, Б. Бруцкус, Н. Биховський, Б. Веселовський, О. Кауфман, М. Макаров, М. Огановський, О. Рибніков, В. Святловський, М. Туган-Барановський тощо. Ліга активно долучилася до участі у проведенні сільськогосподарського перепису 1917 р.[368]. Різні відділення Ліги збирали матеріали про мобілізацію земель у пореформений період[369].

25–27 березня 1917 р. відбулося засідання Ліги аграрних реформ, на якому були присутні 57 представників різних політичних партій. На ньому було обрано організаційний комітет Ліги. До його складу увійшли М. Макаров, П. Маслов, К.Мацієвич, М. Огановський, О. Пєшехонов, М. Туган-Барановський та О. Чаянов. Зокрема, О. Чаянов, говорячи про головні завдання, які постали перед Лігою аграрних реформ, закликав представників всіх політичних партій зосередитися на вирішенні аграрних проблем держави і не скочуватися до політичних сварок. Головним завданням Ліги аграрних реформ було визначено перегляд аграрних партійних програм за умови міжпартійних дискусій. Діячі Ліги аграрних реформ повинні були обговорити і сформувати положення аграрних програм. Організаційний комітет Ліги аграрних реформ визначив головні завдання Ліги: «1) влаштовувати всеросійські і місцеві з'їзди з питань, пов'язаних з аграрною реформою; 2) створити комісії спеціалістів з розгляду питань, пов'язаних з аграрною реформою; 3) проводити необхідні дослідження, пов'язані з аграрною реформою; 4) організовувати курси, лекції та диспути з аграрного питання; 5) організувати видавництво книг та періодичної літератури з питань, пов'язаних з аграрною реформою»[370, 371].

Таким чином, поряд із роботою над законопроєктами Тимчасовий уряд ініціює створення Ліги аграрних реформ – спеціальної організації з чітко окресленими завданнями щодо вирішення аграрної проблеми.

Постановою від 27 березня 1917 р. «Про передачу в казну земель та іншого майна кабінету минулого імператора»[372, 373] Тимчасовий уряд повідомив про передачу всіх кабінетських земель у підпорядкування Міністерства землеробства[374]. П. Першин вважав, що цим документом Тимчасовий уряд «хотів показати селянам, що він готовий іти на поступки»[375]. На нашу думку, це був тільки багатообіцяючий жест, оскільки, покладаючи керівництво землями на Міністерство землеробства, уряд не вирішував питання про передачу цих земель селянам і весь порядок їх використання залишав без змін.

Подальші виступи селян, які активізувалися з 15 березня 1917 р.[376], примусили уряд приступити до розробки проєкту створення своїх земельних органів. 28 березня 1917 р.

урядом прийнято Постанову про створення на селі камер примирення для досягнення згоди між поміщиками і селянами[377]. Головним їх завданням було вирішення аграрних спорів мирним шляхом[378]. Їх засідання відбувалося за потреб[379]. До їх складу у рівній кількості мали входити представники від селян і великих землевласників[380].

У кінці березня 1917 р. було спеціально створено комісію у складі Міністерства землеробства. Її очолив О. Постніков[381]. Її члени розпочали розробку проєкту про земельні комітети[382]. У Міністерстві землеробства було створено 2 відділи: 1-й відділ – для забезпечення сільського господарства металом, знаряддями праці, машинами тощо; 2-й – для контролю посівної площі й забезпечення господарства працею і кредитом. На місцях ця робота покладалася на продовольчі комітети, які повинні були з'ясувати потреби сільських господарств у робочих руках, добривах тощо[383, 384, 385, 386, 387].

Отже, перші законопроєкти Тимчасового уряду стосовно аграрної реформи стали результатом посилення суспільно-політичної активності селянства. Їх не можна назвати успішними, оскільки селянські виступи продовжувалися, їх зміст був незрозумілий селянству. Селяни вимагали негайного проведення аграрної реформи і наділення їх землею. На жаль, уряд не міг розпочати реформу без належної підготовки. Затримка у часі була не на користь Тимчасовому уряду. Вона породжувала у селян розчарування владою, стимулювала самозахоплення, самовільне вирішення аграрного питання.

Протиріччя між кадетами й есерами стосовно вирішення агарного питання у Тимчасовому уряді були однією із вагомих причин, що викликали квітневу кризу уряду 1917 р. Остання призвела до створення коаліційного складу Тимчасового уряду. Це стало реальним після 23 квітня 1917 р., коли партія кадетів оголосила про можливість поповнення Тимчасового уряду соціалістами-революціонерами. Кадети не розраховували на згоду соціалістів, але соціалісти не відмовилися від співпраці. Перше коаліційне правління Тимчасового уряду розпочалося 5 травня 1917 р.[388, 389, 390]. Головою коаліційного уряду та Міністром внутрішніх справ було обрано Г. Львова. Відразу ж постало питання про посаду Міністра землеробства. Після тривалих дебатів на посаду Міністра землеробства того ж 5 травня 1917 р. було призначено есера В. Чернова. Окрім них до складу першого коаліційного уряду увійшли: А. Шингарьов на посаді Міністра фінансів; О. Мануїлов – просвітництва, М. Некрасов – шляхів сполучення, Д. Шаховський – державного піклування; О. Керенський – військовий і морський міністр; П. Перевєрзєв – юстиції; О. Пєшехонов – продовольства; О. Коновалов – торгівлі і промисловості; І. Церетелі – Міністр пошти і телеграфу; М. Скобелєв – Міністр праці; М. Терещенко – Міністр іноземних справ; В. Львов – обер-прокурор Священного синоду. Як бачимо, у результаті утворення першої коаліції Тимчасового уряду до її складу увійшло 15 представників від різних політичних сил. Представництво соціалістів та меншовиків розширилося, але кадети все ж залишалися у більшості[391].

По утворенню коаліційного правління Виконавчий комітет Петроградської Ради опублікував 6 травня 1917 р. умови, на яких представники рад увійдуть до складу Тимчасового уряду[392, 393]. Їх було покладено в основу Декларації Тимчасового уряду «Про його склад і завдання». Документ складався із восьми пунктів. Із змісту Декларації Тимчасового уряду

від 6 травня 1917 р. можемо зробити висновки про принципи його діяльності. Завдання зовнішньої політики було зорієнтовано на питаннях війни, а точніше досягнення мирних стосунків із демократичними країнами. Уряд планував боротьбу із господарським занепадом шляхом забезпечення державного контролю над виробництвом, транспортом, розподілом продуктів. У фінансовій сфері планувалося збільшення податків. Не залишився поза увагою державний устрій. Тут у планах було розширення прав органів самоуправління. Соціальній політиці не було надано достатньої уваги. Лише загальні фрази про встановлення законів про охорону праці[394]. У п'ятому пункті Декларації, зокрема, йшлося про вирішення аграрного питання. Остаточне його вирішення покладалося на Установчі Збори: «Залишаючи за Установчими Зборами можливість вирішувати питання про перехід землі в руки працюючих і виконувати для цього підготовчі роботи, Тимчасовий уряд прийме всі необхідні заходи, щоб забезпечити найбільше виробництво хліба для всіх, хто цього потребує в країні і, щоб регулювати землекористування в інтересах народного господарства і працюючого населення»[395]. Як бачимо, аграрному питанню відводилося певне місце у Декларації, але не значне. П. Мілюков[396, 397] згадував, що на той момент однією з головних проблем, що потребувала вирішення, вважалася політична[398].

Аналіз пунктів Декларації від 6 травня 1917 р. робить обґрунтованим висновок щодо їх розмитості та загальності тоді, як держава потребувала радикальних змін. В аграрній сфері Декларацією від 6 травня 1917 р. не було передбачено нічого нового. Аграрне питання планувалося вирішити на Установчих Зборах. Уряд мав провести лише підготовчі заходи, що полегшили б роботу Установчим зборам. З одного боку, уряд перекладав на плечі Установчих Зборів вирішальні заходи; з іншого – урядові кола розуміли, що для проведення масштабних аграрних перетворень необхідно провести ґрунтовну підготовчу роботу.

Таким чином, відповідальність за вирішення аграрного питання Тимчасовий уряд на себе не покладав. У проведенні підготовчих заходів із вирішення аграрної проблеми планувалося проведення з'їзду Головного земельного комітету, сесії Ліги аграрних реформ, активна робота комісій Головного земельного комітету із розробки аграрних законопроєктів. Деякою мірою результативною у цьому напрямі була робота новопризначеного Міністра землеробства В. Чернова.

Підтвердженням намірів Тимчасового уряду дотримуватися окресленої стратегії над розробкою аграрних законопроєктів стало засідання І сесії Головного земельного комітету, яке відбулося 19–20 травня 1917 р.[399, 400]. Відкриття сесії планувалося на 7 травня 1917 р., але засідання було відкладене у зв'язку з формуванням коаліційного уряду[401]. Після утворення Головного земельного комітету до нього надходило багато листів від селян. У них дописувачі сподівалися на вирішення аграрного питання «по совісті і закону»[402]. Вони вимагали від Головного земельного комітету наділити їх землею[403]. До роботи над аграрними законопроєктами Головний земельний комітет поставився серйозно. 3 – 4 травня 1917 р. Головний земельний комітет опублікував постанову про «загальний напрям, у якому буде здійснюватися підготовка земельної реформи»[404, 405]. У ньому знаскрізною була думка, що всі землі сільськогосподарського призначення повинні перейти у користування працюючого населення[406].

На І сесії Головного земельного комітету було обрано первинний склад ради Головного земельного комітету[407]. Начальником Головного земельного комітету було обрано члена Державної Думи О. Постнікова[408]. Першим заступником начальника – С. Маслова[409, 410]. Фактично він керував зібранням, оскільки другий заступник – О. Анісімов, майже не брав у цьому участі.

Засідання І сесії відкрив О. Постніков. Він звернувся до присутніх із доповіддю. Остаточне вирішення аграрної проблеми він покладав на Установчі збори. Негативно оцінював столипінську реформу: «Те насильство, яке відбувалося у нас над країною 9-го листопада 1906 р., звичайно, не може бути повторено і не повинно виходити, особливо тепер із надр Головного земельного комітету»[411, 412]. О. Постніков виступав за відчуження земель із викупом. На його думку, безвідкупне передавання земель у користування селян є несправедливим[413]. Він вважав, що не можна не звернути уваги на той факт, що майже 80% всієї земельної власності перебуває під заставою у банках. Під час конфіскації земель без викупу, на його переконання, під удар потраплять власники закладних листів. Тому він доводив, що відчужувати землю без викупу не можна[414].

Говорячи стосовно проведення майбутньої аграрної реформи, О. Постніков зазначив, що наділення землею не буде значним, воно не перевищить вищого розміру наділу 1861 р.[415]. Тому Головний земельний комітет не повинен давати марні надії селянам, а створення на селі спокійної атмосфери є важливим напрямом у діяльності Головного земельного комітету[416], як і припинення селянських виступів та самозахоплень землі[417]. Також до завдань Головного земельного комітету, на думку доповідача, повинно входити: «а) збір відомостей про місцеві земельні порядки і земельні потреби населення; б) до скликання Установчих Зборів вирішення суперечок, пов'язаних із земельними питаннями»[418]. О. Постніков закликав представників політичних партій та організацій, спеціалістів, які долучилися до розробки аграрної реформи, незважаючи на розбіжність поглядів, прийти до спільного рішення та виробити єдиний проєкт[419]. В. Кострикін висловив думку, що погляди начальника Головного земельного комітету О. Постнікова щодо проведення агарних перетворень у країні співзвучні з поглядами багатьох членів Головного земельного комітету[420].

На нашу думку, у висловлених поглядах О. Постнікова є один цікавий момент, який був недоопрацьований. Озвучивши завдання, що стоять перед Головним земельним комітетом, він виокремлив – вирішення аграрних суперечок до скликання Установчих Зборів. Немає ніяких вказівок, яким чином Головний земельний комітет повинен це робити, які повноваження, засоби впливу та права мав. Якби начальник Головного земельного О. Постніков чи, можливо, коаліційний уряд попрацювали над розробкою цього аспекту і на практиці втілили в дію, діяльність Головного земельного комітету була б результативною у вирішенні аграрних суперечок.

Кілька представників від селян висловили бажання взяти участь у діяльності Головного земельного комітету[421]. Вони повідомляли, що до Міністерства землеробства надходять скарги від приватних землевласників Бессарабської, Нижньогородської, Рязанської, Пензенської, Псковської, Тульської, Харківської та інших губерній на аграрні виступи, на винесені земельними комітетами незаконні рішення про захоплення приватновласницьких

земель, про зняття із сільськогосподарських робіт військовополонених, про заборону на вивіз хліба навіть на потреби армії, у багатьох містах іде руйнування культурних господарств, знищення худоби, захоплення селянами інвентарю. Був зроблений висновок, що селянський рух поширюється, розгортається та набуває загрозливого характеру[422]. На доказ цього у Головний земельний комітет надходило безліч листів від селян із проханням вирішити аграрну проблему в країні. У відповідь на всі ці прохання Головний земельний комітет заявив, що остаточне вирішення аграрної ситуації відбудеться на Установчих Зборах[423].

О. Хрущов виступив із доповіддю про стан земельних відносин на селі[424]. Проаналізувавши скарги та прохання, що надходили до Головного земельного комітету Тимчасового уряду, О. Хрущов повідомив, що ситуація погіршується, а кожного дня до уряду надходить не менше 100 телеграм[425]. На засіданні він зачитав телеграму комісара Симбірської губернії, який пропонував для вирішення аграрної проблеми оголосити всю землю національною власністю і у такий спосіб зупинити селянські виступи[426]. О. Хрущов зазначив, що є достатня кількість телеграм, де селяни висловлюють прохання вирішити аграрне питання «по совісті і по закону»[427]. Деякі селяни вимагають «інструкцій і порад»[428]. «Аграрний рух поширюється і набирає загрозливого характеру. Необхідно вжити негайних заходів…», – говорив О. Хрущов[429]. На його думку, такими заходами повинно бути створення камер примирення та відправлення представників Головного земельного комітету на місця для урегулювання аграрної ситуації[430, 431].

П. Першин висловив думку, що неспроможність Головного земельного комітету впоратися з покладеними на нього завданнями стала помітною вже на засіданні І сесії 19 травня 1917 р. З одного боку, задовольнити потреби селян і передати їм землю у користування Головний земельний комітет не міг. З іншого – зберегти поміщицькі землі недоторканими він також не був здатний, оскільки був неспроможний контролювати масові селянські виступи, захоплення ними земель та погроми маєтків[432]. Тому Головний земельний комітет зіткнувся з тією ж проблемою, що і вся держава: чекати скликання Установчих Зборів чи негайно передати землю у користування селянам[433].

Після виступу О. Хрущова необхідно було визначитися зі ставленням до селянських виступів. Це викликало суперечки та обговорення. Вони стали яскравим прикладом нездатності Головного земельного комітету виконувати свої завдання. Оскільки представники, що брали участь у діяльності Головного земельного комітету, не могли навіть прийти до спільного рішення щодо ставлення до селянських виступів. Більшість висловилася за мирне звернення до селянства із закликом чекати скликання Установчих Зборів[434]. Представник більшовиків І. Смілга запропонував негайну передачу поміщицької землі у користування селянам. Однак члени Головного земельного комітету не підтримали його[435]. І. Смілга був впевнений, якщо уряд не почне контролювати захоплення селянами земель, то селяни почнуть врешті-решт захоплювати землі безконтрольно, а це призведе тільки до негативних наслідків[436].

Ми вважаємо такі погляди І. Смілги такими, що не позбавлені сенсу. Вирішення аграрної проблеми необхідно було проводити лише мирним шляхом та робити кроки у цьому напрямі. Держава повинна була взяти на себе контроль та показати селянству свою по-

зицію. Її бездіяльність та постійні заклики до селян припинити виступи і покірно чекати скликання Установчих Зборів мали протилежний результат.

Одним із напрямів діяльності Головного земельного комітету було регулювання поточних земельних відносин[437]. Це було пов'язано зі зростанням селянських виступів. За результатами доповіді О. Хрущова була прийнята резолюція щодо цього[438]. У зв'язку з цим на першій сесії Головного земельного комітету було прийнято постанову «Про аграрні виступи». Згідно з нею, передбачалася розробка правових норм, які б сприяли урегулюванню відносин між селянами і землевласниками та поклали б край селянським виступам[439]. Пропонувалося якнайшвидше організувати на місцях камери примирення та земельні комітети; розробити та видати законопроєкт, який би сприяв урегулюванню відносин між селянами та поміщиками; видати закон про заборону угод на землю[440].

М. Березін, виступаючи на І сесії Головного земельного комітету, зазначив, що селянських виступів можна було чекати. Вони є запізнілою реакцією селянства на аграрну ситуацію в країні, підсилені зміною влади. До того ж Тимчасовий уряд не відразу почав працювати над вирішенням аграрної проблеми, а з нею не можна зволікати. На його погляд, необхідно оголосити всі землі надбанням держави. Селян не можна залишати «у підвішеному стані». «Історія Французької революції показала, якщо немає рішень згори, то необхідно їх шукати знизу»[441].

На підтримку націоналізації землі М. Березіна виступив М. Рожков, але його поняття націоналізації було дещо відмінне від поглядів М. Березіна. Він не виключав можливості винагородити землевласників. Стверджував, якщо віддавати землю селянам без викупу, то це призведе до фінансової кризи в країні[442]. Пропозиція націоналізації землі викликала критику з боку М. Огановського, В. Чернова, О. Пєшехонова та інших[443].

Н. Биховський на сесії виступив на захист селянства. У своїй доповіді він говорив, якщо проаналізувати ситуацію загалом, то справжнє становище селян можна зрозуміти. Селянські вимоги є досить скромними і вони є далекими від вандалізму. Не можна не брати до уваги ту ситуацію, в якій селяни перебували у минулому. Для того, щоб заспокоїти селянство, необхідно видати документ, який би засвідчив, що земля належить селянам[444].

Виступи доповідачів І сесії Головного земельного комітету є підтвердження прихильності деяких його представників до селян та розуміння ними їх скрутного соціально-економічного становища. Однак висловлені ними ідеї потребували ґрунтовного доопрацювання. Слушними є зауваження М. Рожкова про фінансову кризу в державі за умови проведення безвідкупного відчуження землі. Погляди Н. Биховського були ідеалістичні. У другій половині травня 1917 р. для селян вже було замало документа, що засвідчив би їхню власність на землю. Ситуація із селянськими виступами могла покращитися в сторону їх призупинення за реального переходу землі у руки селян.

Виступаючи на І сесії 19 травня 1917 р., В. Чернов назвав діяльність Головного земельного комітету новим етапом в історії народу. Вирішення аграрного питання повинно відбутися на Установчих Зборах, а Головний земельний комітет лише готує проєкт аграрної реформи[445].

І сесія Головного земельного комітету 20 травня 1917 р. прийняла декларацію «Про загальний напрям робіт»[446]. У ній зазначалося, що в основу майбутньої реформи повинна бути покладена думка, що вся земля сільськогосподарського призначення повинна перейти у користування селян, які на ній будуть працювати. «Спроби самовільного задоволення селянами своїх земельних потреб шляхом захоплення чужих земель представляють серйозну небезпеку для держави і замість очікуваного вирішення земельного питання, створять безліч нових питань, які не можна буде вирішити потім без сильних потрясінь всієї народної думки», – зазначалося у резолюції[447]. Для того, щоб уникнути такої ситуації, Головний земельний комітет пропонував такі дії: «Створення місцевих земельних комітетів; видання законопроєктів, які сприяли б взаєморозумінню між селянами і землевласниками (урегулювання орендної платні, права користування лісами та іншими угіддями тощо); проведення перепису населення»[448].

На нашу думку, створення земельних комітетів на місцях було правильним кроком. Крім центрального регулювання ситуації, контроль за нею на місцях міг полегшити роботу центральним органам керівництва. Як зазначає, Т. Осіпова, резолюцію 20 травня 1917 р. Головного земельного комітету поміщики і селяни трактували по-різному. Перші були впевнені, що Головний земельний комітет залишає їхні землі недоторканими до скликання Установчих Зборів. Селяни ж вважали навпаки, що земельні комітети створені для відбирання землі у поміщиків[449].

На завершення свєї роботи сесія ухвалила рішення, що Головний земельний комітет повинен розробити до чергової наступної сесії аграрний законопроєкт[450].

Таким чином, створений 21 квітня 1917 р. Головний земельний комітет повинен був спрямувати всі свої сили на виконання головного завдання: розробка аграрних законопроєктів. Робота І-ї сесії Головного земельного комітету показала бажання його членів знайти вихід з аграрної кризи. Водночас було досить багато відкритих проблем, що ставали перешкодою для напрацювання спільного рішення. Незважаючи на це, перші кроки було зроблено.

Над розробкою аграрних законопроєктів працювала також Ліга аграрних реформ. 23–26 червня 1917 р. відбувся другий її з'їзд. До цього часу вже було створено 35 різних відділень Ліги для розробки програми щодо вирішення аграрного питання. Другий з'їзд Ліги аграрних реформ був відкритий Д. Ріхтером. Його пропозиція обрати головою з'їзду О. Постнікова була підтримана делегатами[451]. О. Постніков, підтримавши погляди О. Чаянова, наголосив на доцільності консолідації всіх політичних партій для спільної справи. Роботу Ліги аграрних реформ О. Постніков тісно пов'язав із завданнями Головного земельного комітету[452]. У з'їзді взяло участь багато вчених економістів-аграрників, які розробляли положення аграрних реформ. Всі доповідачі визнавали той факт, що аграрна реформа необхідна, але шляхи, методи, завдання, цілі її проведення у кожного з них були свої. Багато аспектів викликали суперечки між членами другого з'їзду Ліги аграрних реформ. Напрацювання спільного рішення означало відхід від поглядів своєї партії, що не кожний хотів робити[453].

Доповіді на ІІ з'їзді стосувалися трьох груп питань: 1) про становище сільського господарства і земельного фонду Росії відповідно до потреб населення; 2) висвітлення та критика основних ідей аграрної реформи; 3) щодо фінансування аграрної реформи[454].

Щодо першої групи, промовцями були О. Челінцев, М. Огановський, О. Рибніков та М. Макаров. М. Огановський вважав, що аграрна реформа повинна стати економічним прогресом для країни. Він підтримував відчуження приватновласницьких земель, об'єктивно оцінював ті проблеми, з якими зіткнеться Тимчасовий уряд на шляху проведення реформи, а також у своєму баченні аграрної реформи вказував два шляхи її проведення. Перший – короткий термін, що триватиме два-три роки. Другий – довгий, який, за його прогнозами, триватиме не менш двох десятиліть. Сутність короткого періоду проведення реформи зводив до розподілу земельного фонду органами місцевого самоуправління. Під час довгого терміну проведення реформи передбачалося проведення ґрунтовніших аграрних перетворень: землевпорядкування місцевого населення, розселення малоземельних селян, здійснення меліоративних та інших робіт[455].

О. Рибніков намагався класифікувати селянські господарства та, відповідно до цієї класифікації, встановити чергу отримання селянами землі. Як засвідчує його доповідь, робив він це для того, щоб у подальшому відсіяти якусь частину селянських господарств, оскільки земельного фонду могло не вистачити на наділення ним всіх господарств[456]. М. Макаровим було подано ідею наділення селян землею відповідно до споживчо-трудової норми. Свою доповідь він присвятив роз'ясненню принципів вирахування трудової та споживчої норм[457].

Найбільшу увагу привернула до себе друга група доповідачів. Н. Биховський доводив, що земля є всенародною і кожен, хто бажає, має право на ній працювати. У своїй доповіді він називав це «право праці на продукт праці»[458]. М. Рожков доводив відсталість аграрного розвитку Росії. Вихід із аграрної проблеми бачив у соціалізації шляхом націоналізації[459]. Цікавою та ґрунтовною була доповідь В. Анісімова. Він був прихильником націоналізації та колективного ведення господарства. Бажаного результату, на його думку, можна було досягти тільки після детального вивчення об'єктивного аграрного становища Росії. Лише після цього можна застосовувати якісь дії щодо вирішення аграрного питання, але без зазіхання на дрібну приватну власність[460].

Б. Бруцкус виступав за проведення аграрної реформи в умовах капіталізму. Тільки так, на прикладі провідних капіталістичних європейських держав, можна було, на його думку, подолати проблеми Росії. Доповідач порівнював аграрне становище Росії та інших європейських країн. Одним із основних недоліків розвитку Росії вважав її аграрну відсталість[461]. Він був опонентом соціалізації та націоналізації землі, виступаючи за збереження приватної власності. Вважав, що селянин сам повинен платити за відчужувані землі[462].

На нашу думку, погляди Б. Бруцкуса на вирішення аграрної проблеми шляхом залучення європейського досвіду є цікавими. Європейський досвід справді міг бути корисним. Однак його позиція стосовно наділення селян землею за їх власні кошти викликає запитання: де «бідні» селяни, за висловом Н. Рогаліної, візьмуть ці кошти?

М. Черненко націоналізацію вбачав не в передачі всіх земель у руки держави, а лише у праві держави розпоряджатися землею, яка повинна перебувати у селян. Його підтримували К. Мацієвич та О. Мінін. Проти цього виступали О. Чаянов, М. Макаров, О. Рибніков. Вони вважали, що держава немає можливостей розпоряджатися землями. Ця функція повинна бути перекладена на інші органи управління[463, 464].

С. Маслов виступив зі своєю ідеєю соціалізації землі[465]. Вирішення всіх аграрних проблем він бачив у знищенні приватної власності як основної форми земельного володіння, у покращенні умов життя селянина та у звільненні його від кабальних умов оренди і найму[466].

Доповідачем по третій групі був З. Кеценеленбаум[467]. Цінність його промови полягає у підкріпленні запропонованих шляхів виходу із аграрної кризи реальними цифрами та прорахованими фінансовими можливостями країни у проведенні аграрної реформи. Реформа не повинна суперечити економічному розвитку країни, під час аграрної реформи населенню необхідно надати право вільно визначати та вибирати ту форму землеволодіння, яка йому найбільше підходить[468]. Відчуження землі та наділення нею працюючого населення має здійснюватися на платній основі [469]. Аграрна реформа, на його переконання, представляла собою широкомасштабні заходи. Основними її складниками були такі: відчуження приватновласницьких земель, передача їх у користування працюючому населенню із організацією колонізації (переселення населення), проведенням меліоративних робіт та надання різної матеріальної допомоги населенню[470]. За його підрахунками, кількість землі у селян збільшилася, порівняно із попередніми роками, але чисельність населення, яке бажало отримати земельні ділянки, також зросла. Селянство пережило скрутні часи, його соціально-економічне становище не покращилося, а революційні події внесли додаткову деструкцію. Якщо навіть враховувати, що у приватному користуванні перебуває значна кількість землі, то необхідно брати до уваги родючість цих угідь[471]. Отже, для ефективного проведення аграрної реформи, на думку З. Кеценеленбаума, необхідно реалізувати такі заходи: «1) фінансування викупу приватновласницьких земель; 2) фінансування устаткування селянства на нових землях; 3) фінансування меліоративних робіт; 4) фінансування агрокультурних заходів і заходів з покращення селянського господарства»[472].

На переконання З. Кеценеленбаума, відчуженню підлягало 50 млн дес. землі. Дотримуючись положення про оплатне відчуження земель, опираючись на попередні підрахунки Н. Кутлера, З. Кеценеленбаум виводив такі обрахування. У 1906–1907 рр. середня ціна в 46 губерніях Європейської Росії становила 79 крб. за десятину. Таким чином, державі довелося б заплатити 4,05 млрд крб.[473]. У 1913 р. середня ціна з дес. зросла до 91 крб. За таких умов за відчуження 50 млн десятин приватновласницьких земель державі довелося б виплатити 4,55 млрд крб.[474]. Війна принесла нові зміни в усі сфери життя країни. Насамперед вона позначилася знеціненням карбованця. Встановити стабільну ціну за одну дес. до кінця війни було складно. Орієнтовно станом на 1917 р. вартість 1 дес. могла становити 132 крб.[475]. Отже, оплата державою відчужених 50 млн десятин могла обійтися їй у суму більше 6 млрд крб.[476].

Сплачуючи за відчужені землі, держава наражалася на нові проблеми. Окремі з відчужуваних земель перебували в іпотечній заборгованості. За підрахунками фінансиста, іпотечна та інші види заборгованості становили 2,5 млрд крб. Їх теж повинна була виплатити держава[477]. Ті землі, що були закладені за борги, З. Кеценеленбаум пропонував передати державі. Для Дворянського банку це не складало ніякої проблеми. Його цікавили лише виплати, а не те, кому належать земельні наділи, за які відбуваються виплати. По-іншому скла-

далася ситуація з акціонерними банками. Вилучення у них іпотечних земель призвело їх би до банкрутства[478]. З. Кеценеленбаум пропонував два шляхи вирішення проблеми: «1) обміняти закладні листи приватних власників на відповідні листи будь-якого іншого державного банку; 2) використати досвід Селянського банку, який у схожих ситуаціях переводив на себе борги приватних банків за обов'язкової умови вносити у відповідні терміни погашення»[479]. Тому, якщо держава виплачуватиме по закладних листах, ці 2,5 млрд крб. обійдуться їй у 125 млн крб. щорічно[480]. Якщо із 2,5 млрд крб., що підлягали виплаті за борги, ще можна було знайти вихід, то із 2,5 млрд крб., які держава повинна була виплатити відразу на руки, були проблеми. Ці виплати коштуватимуть державі 150 – 175 млн крб. на рік[481]. Таким чином, із державної казни на фінансування аграрної реформи йтимуть щорічні виплати на суму 275–300 млн крб.[482].

З. Кеценеленбаум зазначив, що державний борг країни на 1917 р. становить 42 млрд крб. До кінця війни ця цифра може зрости до 50 – 60 млрд крб. Тому додана до боргу сума у розмірі 6 млрд крб. для фінансування аграрного питання здається не такою і значною, економіку держави вона не зруйнує[483].

Однак це були не всі фінансові труднощі, що могли виникнути під час проведення аграрної реформи. По закінченню викупу держава повинна буде виплачувати щорічно за старими і новими закладними до 300 млн крб. Якщо 100 млн крб. держава візьме на себе, оскільки це будуть виплати за відчуження лісів, то ким здійснюватимуться виплати по 200 млн крб. залишалося невирішеним[484]. Окрім того, держава повинна була також виплатити 2 млрд крб. на покращення нових земель та підтримку переселенців[485].

Як бачимо, З. Кеценеленбаум провів ґрунтовний фінансовий аналіз майбутніх аграрних змін у країні. Його тези ґрунтувалися на досвіді попередніх досліджень. Він показав можливі шляхи вирішення фінансових проблем аграрної реформи. На нашу думку, погляди та фінансові прорахунки З. Кенеленбаума на другому з'їзді Ліги аграрних реформ були найбільш практичними. Дослідник не просто висловив погляди про те, яким чином провести аграрні зміни в країні, а й фінансово прорахував та довів спроможність Тимчасового уряду провести ці реформи. Якщо до цього моменту коаліційний уряд міг сумніватися у здатності втілити аграрні зміни в життя, то дослідження З. Кенеленбаума показали, що, попри складну соціально-економічну, суспільно-політичну ситуацію, фінансово держава може собі дозволити кардинальні зміни без збитків.

До проблеми фінансування аграрної реформи звертався А. Зак. Він пропонував провести відчуження 40 млн дес. по вартості 150 крб. Виходила сума у розмірі 6 млрд крб.[486]. Ця сума, на його думку, була применшеною, оскільки покривала лише загальну заборгованість землевласників. А. Зак виключав безоплатну конфіскацію, оскільки вважав, що це зможе призвезти до порушення устрою держави, який ґрунтувався на основах приватної власності[487].

І. Мозжухін також вважав, що конфіскація негативно вплине на економіку держави. Вона передусім зумовить банкрутство осіб, у руках яких перебувають закладні листи. Потім знищення цінностей майже на 6 млрд крб. призведе до краху земельних банків, а потім черга дійде і до держави, яка втратить 2,3 млрд крб. Крах державних банків призведе до краху

комерційних банків, що зумовить банкрутство багатьох комерційних фірм[488]. Тому І. Мозжухін був прихильником відчуження земель за плату. Принципи відчуження земель повинні встановити Установчі Збори, а земельні комітети провести необхідні підготовчі заходи[489]. Насамперед земельні комітети мали б вирішити правові аспекти аграрної реформи: «1) хто має право отримувати землю; 2) встановлення земельної норми; 3) умови, на яких можливе наділення землею; 4) правові форми, в яких будуть існувати земельні відносини»[490]. І. Мозжухін пропонував свій варіант почергового отримання землі встановлення трудової та споживчої норм для наділення селянства земельними наділами.

Переходячи до вирішення фінансової сторони аграрних перетворень, І. Мозжухін вважав, що з цієї ситуації є кілька виходів. По-перше, оплату може взяти на себе держава. По-друге, відчуження землі можна здійснити безоплатно. І, насамкінець, І. Мозжухін розглядав і третій варіант, так звану проміжну форму – поділення суми виплати порівну за землю між державою та особами, що отримували землю[491].

У поглядах І. Мозжухіна ми бачимо третій варіант перетворень. Оплата державою всіх необхідних витрат могла загрожувати великими збитками. Безоплатний перехід земель міг призвести до банкрутства. Рівний поділ виплат був найоптимальнішим виходом із ситуації. Потрібно було лише вдосконалити його, щоб виплати не стали кабальними умовами для селянства і не надали великих фінансових збитків державі. За підрахунками І. Мозжухіна, наділенню підлягало 40 млн дес. землі[492]. Якщо говорити про суми, що підлягали виплаті, то дослідник називав такі цифри. Беручи за основу довоєнні оцінки Дворянського банку, виплати за одну десятину становили 100 крб. Отже, держава повинна була виплатити орієнтовно 5–6 млрд крб., що становило б 200–250 млн. крб. щорічних виплат[493].

І. Мозжухін, як і З. Кеценеленбаум, прийшов до висновку, що, враховуючи борг держави у 55 млрд крб., доданий до нього борг у 6 млрд крб. за вирішення аграрного питання відчутно не позначиться на економіці держави. До того ж, спеціаліст вважав, що аграрні витрати можна покласти на плечі заможних верств населення. Також І. Мозжухін не відкидав можливих допоміжних аграрних витрат Тимчасового уряду. Однак точних підрахунків щодо цього не наводив.

Ми вважаємо, що погляди та фінансові розрахунки дослідників не були належним чином поціновані коаліційним урядом. Селянські виступи навесні 1917 р. показали Тимчасовому уряду не тільки складність аграрної ситуації в країні, але й рішучу налаштованість селянства боротися за свої права. Декларація від 6 травня 1917 р. передбачала лише підготовку законопроєктів. Вона була прийнята на початку травня 1917 р. Травень 1917 р. позначився гострими, радикальними селянськими виступами. Враховуючи їх, коаліційному урядові необхідно було переглянути позиції п’ятого пункту Декларації від 6 травня 1917 р. Члени другого з’їзду Ліги аграрних реформ 23–26 червня 1917 р. довели необхідність проведення Тимчасовим урядом заходів, спрямованих на вирішення аграрного питання. Втілення фінансових розрахунків могло не тільки зупинити селянські виступи, а й стати першими кроками на шляху вирішення аграрної проблеми.

На другому з’їзді Ліги аграрних реформ виникла дискусія щодо термінів проведення аграрної реформи. Есери вважали, що її реалізація триватиме двадцять років. На-

родні соціалісти не встановлювали хронологічних обмежень, але передбачали, що реформа пройде двома етапами: перший – два-три роки, протягом яких відбудуться відчуження і перерозподіл земельного фонду; терміну другого етапу не було встановлено, під час нього передбачалося розселення і переселення та перехід селян від індивідуального до колективного способу ведення господарства.

Водночас були запропоновані положення, з якими погодилися всі: найближчим часом потрібно було зупинити купівлю-продаж землі; відчуження великого землеволодіння; передача культурних володінь місцевим органам самоуправління; фінансування сільського господарства; проведення аграрної реформи демократичним шляхом.

Підсумки другого з'їзду Ліги аграрних реформ підвів О. Чаянов. Було ухвалено таке рішення: держава проводить широкі меліоративні роботи; організовує сприятливі умови для переселення селян із малоземельних районів у багатоземельні; проводить вилучення землі з товарного обігу; земля обкладається диференційованим єдиним податком; ліси й інші культурні надбання переходять у розпорядження органів місцевого самоуправління; будь-яка передача землі здійснюється шляхом контролю за нею місцевими органами самоуправління[494]. Воно мало компромісний характер, а також було прийнято під час гострих селянських виступів, які прискорили його схвалення[495].

На наш погляд, другий з'їзд Ліги аграрних реформ приніс вагоміші результати, ніж попередній. Зважаючи на всі дискусії та непорозуміння, були напрацьовані компромісні рішення. На ньому одним із питань обговорень став фінансовий складник проведення аграрної реформи в Росії. Це дало поштовх іншим спеціалістам-фінансистам звернутися до цієї проблеми, а Тимчасовому уряду поглянути на вирішення аграрного питання під іншим кутом зору.

Тимчасовий уряд не був бездіяльним у своїй аграрній політиці. Хибність судження радянських історіографів про бездіяльність уряду підтверджує робота Тимчасового уряду у напрямі проведення сільськогосподарського та поземельного перепису. У червні 1917 р. владою було остаточно розроблено процедуру проведення перепису[496]. Опрацювані нами архівні матеріали[497] дозволяють охарактеризувати процедуру перепису, яка продовжувалася до жовтня 1917 р. та констатувати його проведення у 57 губерніях Росії. Її суть зводилася до заповнення бланку. Перший розділ стосувався запитань про жителів двору: імена, вік, участь кожного в польових роботах, заняття промислами, наймана праця, інформація про мобілізованих, убитих, померлих від ран на час перепису тощо. Цікавими для нас є матеріали розділу «Землеволодіння». У ньому міститься інформація щодо умов володіння землею, кількість купленої землі й спосіб купівлі. Розділи «Оренда» та «Здача» стосуються інформації про оренду і здачу земель із зазначенням площі, термінів і умов оренди чи здачі[498]. Є помітки оренда-захоплення та оренда селянами на «революційному праві»[499]. Зібраними матеріалами земельного перепису В. Чернов хотів показати наявність достатньої кількості землі для проведення аграрних реформ[500]. На нашу думку, проведення процедури земельного перепису є доказом готовності Тимчасового уряду до аграрних перетворень в державі. Помітки оренда-захоплення та оренда на «революційному праві» – про суспільну-політичну активність селянства.

Досліджуючи аграрну політику першої коаліції Тимчасового уряду, є достатньо підстав заперечити поширену в радянській історіографії тезу щодо ізольованості та відірваності політики Тимчасового уряду від тогочасних актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем. Підтвердженням цього, наприклад, є засідання І Всеросійського з'їзду селянських депутатів, який мав значний вплив на аграрну політику Тимчасового уряду. Як відомо, 1917 р. став роком відновлення роботи Селянського союзу[501]. Він поновив свою діяльність як непартійна організація працюючого населення села. Політична атмосфера в країні сприяла перетворенню його у політичну організацію[502]. На одне з головних питань, яке залишалося відкритим – наділення селян землею та ліквідація приватної власності на землю – Селянський союз реагував закликами до збереження приватної власності на землю, викупу поміщицьких земель та земель заможних селян[503].

12 березня 1917 р. представники Селянського союзу виступили із зверненням «До всього селянства»[504, 505]. У ньому закликалося не підніматися на виступи, чекати зібрання Установчих Зборів і вирішення аграрного питання на них, збереження цілісності землі й майна поміщиків та заможних селян[506] .

Отже, діяльність Селянського союзу, його позиція стосовно аграрного питання були суголосні з позицією Тимчасового уряду. Влада діяла у контексті визначеної у Росії ідеї – скликання Установчих Зборів. Саме ця інституція мала взяти на себе зобов'язання щодо вирішення аграрного питання, зважаючи не стільки на складність проблеми, скільки на її загальнодержавне значення.

Отже, коаліційний уряд підтримував позицію вирішення аграрної проблеми на Установчих Зборах, розумів важливість вирішення аграрної проблеми. Селянські виступи змусили Тимчасовий уряд вжити заходи. Уряд планував провести підготовчі заходи, що полегшили б роботу Установчих зборів. Міністерство землеробства на чолі з новопризначеним Міністром В. Черновим працювало над розробкою нових аграрних законопроєктів. До роботи Міністерства землеробства долучився Головний земельний комітет та Ліга аграрних реформ. Ці дві організації об'єднали спеціалістів, політичних діячів та вчених, зусилля яких спрямувалися на проведення аграрних змін та розробку аграрних проєктів. Попри недоліки роботи та дискусії, результати роботи Головного земельного комітету та Ліги аграрних реформ можна вважати прогресивними: якщо поставлені проблеми і не було остаточно вирішено, то напрями роботи цілком визначено, а деякі проблемні моменти почали обговорюватися. Ставлення селянства до позиції Тимчасового уряду з аграрного питання на час правління першої коаліції можна яскраво простежити після закриття засідання І Всеросійського з'їзду селянських депутатів. Селяни своїми виступами показали недовіру Тимчасовому уряду, а Постанову від 25 травня 1917 р. трактували на свій лад.

Вихід партії кадетів із коаліційного правління став поштовхом до урядової кризи, яка почалася 2 липня 1917 р. і тривала аж до 24 липня 1917 р., коли було сформовано другу коаліцію Тимчасового уряду[507]. Ситуація в уряді погіршилася відставкою князя Г. Львова[508]. Її причинами називають різні обставини. З-поміж основних ми вирізняємо такі. По-перше, після виходу партії кадетів зі складу Тимчасового уряду Г. Львов перестав відчувати підтримку своєї політики. По-друге, він не підтримував аграрної політики В. Чернова. 7 липня

1917 р. Г. Львов повідомив Тимчасовий уряд про відставку. Згодом у листі він пояснив її причини[509, 510]. Висловився негативно про політику соціалістів-революціонерів, а їх аграрну програму та пропоновані до виконання аграрні законопроєкти назвав втручанням у коло уповноважень Установчих Зборів[511].

Урядова липнева криза 1917 р. зумовила прийняття Декларації від 8 липня 1917 р. Нею проголошувалися демократичні принципи нового коаліційного правління Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським[512]. До складу нового коаліційного уряду ввійшли: заступник голови уряду та Міністр фінансів – М. Некрасов, Міністр внутрішніх справ – М. Авксьєнтєв, Міністр іноземних справ – М. Терещенко, юстиції – О. Зарудний, народного просвітництва – С. Ольденбург, торгівлі і промисловості – С. Прокопович, землеробства – В. Чернов, пошти і телеграфу – О. Нікітін, праці – М. Скобелєв, продовольства – О. Пешєхонов, державного піклування – І. Єфремов, шляхів сполучення – П. Юрєнєв, обер-прокурор Священного Синоду А. Карташов, державний контролер – Ф. Кокошкін[513].

У Декларації від 8 липня 1917 р. головним завданням для уряду визначалася боротьба із зовнішнім ворогом. Державні органи повинні були провести всю необхідну підготовку для швидшого скликання Установчих Зборів. В економічній сфері планувалося виробити загальний план для боротьби із господарським занепадом, для організації народного господарства підготувати закони для контролю над сільським господарством та промисловістю. Великих змін зазнавала соціальна сфера. Планувалося прийняти законопроєкти про свободу коаліції, біржі праці і камери примирення, про восьмигодинний робочий день, про охорону праці тощо.

Достатня увага в Декларації приділялася аграрному питанню. В основу майбутньої аграрної реформи передбачалося покласти принцип переходу земель у руки працюючого населення[514]. Підтверджувалося положення Декларації Тимчасового уряду «Про його склад і завдання» від 6 травня 1917 р. про вирішення аграрного питання Установчими Зборами. В аграрній сфері уряд обіцяв враховувати інтереси народного господарства, побажання селян і програми всіх демократичних партій. Підкреслювалося, що проєкт майбутньої аграрної реформи розробляється і буде запропонований на розгляд Установчим Зборам. Було також розроблено кілька нових положень: «1) Повна ліквідація земельного ладу, який у минулому був руйнівним для села. 2) Заходи, які б забезпечили повну свободу Установчим зборам у розпорядженні земельним фондом країни. 3) Врегулювання земельних відносин в інтересах державної влади шляхом розширення й укріплення мережею, організованих державою, земельних комітетів із точно визначеними законом правами стосовно вирішення питань сільськогосподарської політики, не вирішуючи основного питання про право власності на землю, який входить лише в компетенцію Установчих зборів. 4) Ліквідація шляхом такого закономірного регулювання поземельних відносин тієї серйозної небезпеки, яку представляють для держави і для майбутньої аграрної реформи земельні захоплення і різні способи вирішення земельних потреб, що суперечать загальнодержавному плану майбутньої земельної реформи»[515]. На думку П. Мілюкова, Декларація 8 липня 1917 р. була набагато ґрунтовнішою, а її положення ширшими, порівняно з Декларацією від 6 травня 1917 р.[516].

Водночас другий коаліційний уряд, як і його попередник, не ставив перед собою завдання вирішити аграрну проблему, а покладав це завдання на Установчі Збори. Положення Декларації від 8 липня 1917 р. є яскравим тому підтвердженням. У ній не прописано ніяких кардинальних змін, а лише регулювання, розробка та підготовка у сфері аграрних відносин. Наголошення на тому, що уряд буде прислухатися до різних соціальних прошарків та політичних партій, на наш погляд, є нереальним для втілення. Не можливо врахувати різносторонні інтереси всіх та задовольнити кожного.

Урядова криза не була причиною зупинки розгляду аграрного питання Тимчасовим урядом. На початку липня відбулася ІІ сесія Головного земельного комітету. Засідання проходило з 1 по 6 липня 1917 р. у Петрограді. До скликання сесії 30 червня 1917 р. Радою були окреслені основні напрями, на які спрямовувалася робота Головного земельного комітету з розробки аграрного проєкту: вилучення всієї землі з надбаннями, водами і лісами з товарного обігу з подальшою її передачею у всенародну власність та надання працюючому населенню рівного права на користування нею[517]. На відкритті сесії голова О. Постніков відзначив, що залишається прихильником викупу землі у її власників. Були заслухані доповіді різних політичних діячів, які дали оцінку аграрному питанню в країні й пропонували шляхи виходу з аграрної кризи.

Після О. Постнікова висловловився В. Чернов[518]. Міністр землеробства звернув увагу на те, що Головний земельний комітет не прийняв усіх необхідних законопроєктів, а ухвалені ним закони були не настільки важливими для врегулювання аграрного становища. На думку В. Чернова, найважливішими були законопроєкти з урегулювання земельних відносин, про заборону земельних угод, про прийняття заходів щодо майбутнього врожаю[519].

Вже з першого дня відкриття сесії на її засідання завітала велика кількість селянських представників із регіонів[520] [521]: Тульської, Нижньогородської, Новгородської, Курської, Пензенської, Смоленської та інших губерній [522]. Делегати від Нижньогородського земельного комітету Циплєнков, який виступав після В. Чернова, говорив: «Люди втомилися чекати і вимагають нового життя»[523]. Представники місцевих земельних комітетів вимагали надати їм необхідну владу для того, щоб вони могли діяти і регулювати аграрні відносини на місцях[524] [525]. Місцеві представники вимагали не просто прийняття необхідних законопроєктів для проведення аграрної реформи, а й проведення реформи та передачі земель у користування працюючого населення без викупу[526].

Робота ІІ сесії Головного земельного комітету більшою мірою спрямовувася на розробку проєкту аграрної реформи, оскільки цього вимагали обставини[527]. Представник Астраханської губернії І. Бука наголосив на необхідності створення основних положень закону майбутньої аграрної реформи для повного роз'яснення завдань, що стояли перед земельними комітетами[528]. М. Огановський заявив, що основний аграрний закон можуть виробити Установчі Збори після обговорень та роботи комісій і його опублікування можна чекати не раніше 1918 р.[529].

Крім того, проєкт Головного земельного комітету критикувався провінційними делегатами[530, 531]. Сесія постановила, що «комітети не повинні вживати заходи, які могли б перешкодити як розподіленню землі між працюючим населенням на принципах, які будуть

визначені Установчими зборами, так і збереженню господарств, що представляють економічну та культурну цінність»[532].

II сесія Головного земельного комітету постановила внести такі поправки до програми: вилучити пункт про призначення начальника, управляючого справами і 25 членів; замість 6 представників від Селянського союзу і Ради селянських депутатів ввести 15 представників від Всеросійської Ради селянських депутатів; замість 9 представників від Тимчасового комітету Державної думи, Всеросійського кооперативного союзу, залучити 12 представників від ВЦВК і Ради Всеросійських кооперативних з'їздів; вилучити пункт про залучення представників групи центру, націоналістів і незалежних правих, надати Головному земельному комітету право залучати представників деяких партій[533]. Що стосується губернських комітетів, то сесія вирішила доповнити їх склад 5 представниками від губернської ради селянських депутатів і представників Рад робітничих і солдатських депутатів по одному від кожного. У повітові земельні комітети постановлено було ввести 3 представники від повітової ради селянських депутатів і по одному представнику від Ради робітничих і селянських депутатів. Це було відступом від положення 21 квітня 1917 р. Цікавим можна вважати з цього приводу виступ делегата Костромської губернії. Він нарікав, що «при такому становищі земельні комітети не тільки не будуть здатні заспокоювати, але, навпаки, створять одразу абсолютну недовіру до органів проведення реформи і цим самим наштовхнуть на таке вирішення земельного питання, яке нам не бажане»[534, 535].

На II сесії Головного земельного комітету було затверджено план діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів із підготовки аграрної реформи[536]. Місцеві земельні комітети повинні були скласти план аграрної реформи. Важливим аспектом роботи сесії був розгляд нової редакції Положення про земельні комітети[537]. Головний земельний комітет постановив доповнити Положення від 21 квітня 1917 р. пунктом про передачу у відання земельних комітетів до Установчих зборів всіх земель сільськогосподарського користування, лісів і вод місцевого значення на принципах, відображених у постановах Тимчасового уряду та інструкціях Головного земельного комітету[538]. Комітетам надавалося право встановлювати і регулювати порядок користування названими угіддями. Земельні комітети не могли вживати заходів, які перешкоджали як розподіленню земель між працюючим населенням, так і збереженню господарств, що надають економічну та культурну цінність, які можуть приймати тільки Установчі збори. Головний земельний комітет, як і Тимчасовий уряд, наполягав на тому, що аграрне питання може бути вирішене тільки Установчими зборами. Комітет вважав можливим проведення лише перехідних заходів[539].

За час між I та II сесіями Головного земельного комітету було розроблено та внесено на розгляд Тимчасовому уряду такі законопроєкти: «1) Про врегулювання земельних відносин; 2) Про запровадження волосних камер для примирення; 3) Про охорону лісу і його вирубки; 4) Про передачу сіна в розпорядження господарств; 5) Про відміну землевпорядних комісій; 6) Про врегулювання рибальства»[540]. З усіх цих поданих були ухвалені лише два останні. Перші чотири навіть не розглядалися, а на сесії Головного земельного комітету були розкритиковані вщент.

Представники від місцевих земельних комітетів почали висловлювати свою недовіру роботі Міністру землеробства В. Чернову. На його захист виступив М. Ракітніков. Він зазначив, що проєкти недосконалі, а для доопрацювання необхідний час[541]. Місцеві представники наполягали на збільшенні у Головному земельному комітеті представників від Ради селянських депутатів, але Н. Биховський закликав не наполягати на таких діях, оскільки це, на його думку, може призвести до погіршення роботи комітету[542, 543]

Проєкт постанови II сесії Головного земельного комітету був запропонований представниками на місцях: «1) центральна влада діє абсолютно незлагоджено і окремі міністерства діють протилежно один від одного. Особливо небажаною є робота Міністерства внутрішніх справ, яке вбачає анархію у будь-якому прояві діяльності земельних комітетів і погрожує їм кримінальним кодексом; 2) у роботі земельних комітетів спостерігається велике різноманіття заходів залежно від самоорганізації населення, до того ж центральна влада абсолютно відстала від життя, не забезпечивши комітети жодним загальним заходом, не видавши жодного загального закону; 3) загалом, як з'ясувалося з доповідей, діяльність земельних комітетів, не враховуючи складні умови, потрібно визнати такою, що працює у напрямі підготовки скликання Установчих зборів; 4) тільки планомірна робота всіх органів місцевого центрального управління і самоуправління, в основу якої покладено справедливі інтереси сільського населення і загальнодержавні інтереси, може довести землю до Установчих зборів і позбавити країну від самочинного вирішення аграрного питання. Абсолютно не припустимим є анархічне втручання влади у роботу земельних комітетів. Цьому втручанню потрібно покласти край»[544]. Л. Потапова вважає, що резолюція II сесії Головного земельного комітету чітко відображала стан справ у Головному земельному комітеті: до його роботи втручалися різні політичні діячі, військова влада, Міністерство землеробства тощо[545].

Таким чином, проаналізувавши роботу II сесії Головного земельного комітету та вивчивши її постанови, можна зрозуміти, що час її засідання припадає на урядову кризу. Головний земельний комітет, створений розробляти аграрні проєкти, спрямував свої зусилля на вирішення організаційних питань. Окреслені I сесією проблемні питання залишалися невирішеними. На нашу думку, вся робота II сесії Головного земельного комітету стосувалася з'ясування відносин між різними політичними інстанціями. Деякі запропоновані законопроєкти навіть не були розглянуті. Ті, що були ухвалені, не тільки не могли вплинути на стабілізацію аграрної ситуації, а і не були містком до підготовчих заходів із її вирішення. Головний земельний комітет опинився затиснутий із двох сторін. З одного боку, Тимчасовий уряд мало зважав на запропоновані ним законопроєкти до розгляду і не брав до уваги думку його представників. З іншого – селянство висловлювало відкриту недовіру в особі представників із місць, які брали участь у його засіданнях.

Обговорення законопроєкту про заборону земельних договорів у Міністерстві землеробства продовжувалося[546]. Він викликав багато неоднозначних суджень[547]. Проєкт В. Чернова складався лише з одного пункту й одного положення. У ньому йшлося про те, що всі земельні договори, укладені після 1 березня 1917 р., не повинні братися до уваги Установчими зборами під час вирішення аграрного питання[548, 549]. У кінці травня – на початку червня 1917 р. В. Чернов вніс на розгляд Ради Головного земельного комітету ще один про-

єкт цього закону. Перший проєкт увійшов до складу другого. Додавалося ще п'ять пунктів. У преамбулі повідомлялося, що Тимчасовий уряд приймає це рішення для того, щоб зупинити земельну спекуляцію, призупинити продаж землі іноземцям, укладання незаконних земельних договорів тощо. Перший пункт про недійсність договорів, укладених після 1 березня 1917 р., було вилучено. Про всі земельні договори потрібно повідомляти Тимчасовий уряд, щоб за необхідності він зміг регулювати земельні відносини[550].

Закон було опубліковано у «Вестнике Временного правительства» від 14 липня 1917 р.[551]. Нові власники, які уклали договори до 12 липня, отримували лише попередження про наслідки, які не мали юридичної сили. Дозволялися земельні угоди як винятки[552]. Згідно з другим пунктом, потрібно було зупинити у майбутньому здійснення земельних договорів. Міністру землеробства надавалося право разом із місцевими губернськими земельними комітетами знімати землі з торгового обігу та передавати їх у тимчасове розпорядження Селянському земельному та Державному дворянському земельному банкам. У третьому пункті зазначалося про винятки. Рада Головного земельного комітету третій пункт вилучила із програмної розробки. І лише 12 липня 1917 р. законопроєкт став законом. Він був надрукований 14 липня 1917 р. у «Вестнике Временного правительства». Його положення дещо різнилися від проєкту[553].

В. Чернов так висловився щодо прийняття закону від 12 липня 1917 р.: «За умови відсутності стабільності щодо земельної власності, яка сьогодні існує, нормальні земельні угоди взагалі не можливі, і мова може йти лише про спекуляцію»[554] [555]. В. Ленін різко розкритикував цей закон, наголосивши, що уряд тільки «годує селян обіцянками»[556]. Він назвав його дискусійним[557]. Невдоволеність селянства урядовим аграрним законодавством вилилася у хвилю нових селянських виступів. Селян не влаштовували закони, які приймав Тимчасовий уряд, і відкладання вирішення агарного питання до скликання Установчих зборів, вони вимагали негайного вирішення аграрної проблеми.

На нашу думку, така критика та несприйняття закону від 12 липня 1917 р. є цілком вмотивованими. По-перше, до прийняття закону В. Чернов кілька разів його розробляв та подавав на розгляд Тимчасовому урядові й коли вийшли листівки з його роз'ясненням, вони мали різний зміст. По-друге, 13 липня 1917 р. у «Вестнике Временного правительства» було надруковано оголошення про збереження недоторканості земельного фонду до скликання Установчих зборів. Пояснювалося, що договори, укладені після 1 березня 1917 р., не можуть обмежувати дії Установчих зборів та бути основою для конфіскації земельних наділів під час вирішення аграрного питання[558]. Воно тільки заплутувало читачів у трактуванні закону від 12 липня 1917 р. Таким чином, закон про заборону земельних договорів існував тільки теоретично, а на практиці залишився нереалізований.

Враховуючи проблеми, на які наразився Головний земельний комітет на II сесії, він намагався виконати своє безпосереднє завдання – розробити аграрні проєкти. Для Головного земельного комітету вирішення аграрного питання було важливою справою[559]. Над його розробкою працювало 40 комісій Міністерства землеробства і 12 – Головного земельного комітету, з них 3 тимчасових і 9 постійних[560]. Вся робота Головного земельного комітету була

зосереджена в комісіях. Було утворено 5 таких комісій: про перерозподіл земельного фонду, про ліс, про надра, про води, комісія по правовим формам землеволодіння[561, 562]. Пізніше було вирішено створити комісію з розробки фінансової сторони реформи і статистично-економічну[563].

З усіх питань, які постали перед Головним земельним комітетом і які потрібно було вирішити для розробки проєкту аграрної реформи, найбільше у комітеті обговорювалися питання великого (поміщицького) землеволодіння, норм земельного забезпечення у майбутньому перерозподілі земельного фонду та майбутнє великих селянських господарств[564]. Ліквідація великого землеволодіння спричинила розкол у поглядах спеціалістів на це питання. Прихильники великого виробництва пропонували ліквідувати клас великих землевласників і всі залишки кріпосництва поступово переходили б від дрібного до великого виробництва[565]. Прихильники селянського господарства виступали за розподіл всіх земель між трудовим селянством[566]. Головний земельний комітет прийняв рішення зберегти дві категорії великих господарств. До першої належали господарства, які постачали продукти масової необхідності: цукрові, господарства зі збутом свіжого молока, плодові та виноградні господарства, господарства, що спеціалізувалися на розведенні тонкорунних овець[567]. До другої категорії – господарства, що забезпечували селянські господарства необхідною продукцією[568].

Досить проблематичним було питання орендних відносин. Ще 12 червня 1917 р. комісія Головного земельного комітету законодавчих пропозицій, яку очолив М. Огановський, розробила законопроєкт із урегулювання орендних відносин[569]. Він передбачав передачу всіх земель сільськогосподарського призначення під тимчасовий контроль земельних комітетів. Останнім надавалося право встановлювати розмір землі, який обробляла громада, окремі землероби, а всі інші землі формували орендний фонд[570]. Він повинен був у майбутньому розподілятися між працюючим населенням[571]. Проєкт наразився на сильний опозиційний спротив Міністерства землеробства і навіть не був поданий на розгляд Головному земельному комітету.

Комісії Головного земельного комітету продовжували роботу над розробкою аграрних законопроєктів. 12 липня 1917 р. комісія законодавчих пропозицій прийняла законопроєкт про передачу земель у підпорядкування земельних комітетів[572]. Головний земельний комітет не приділив цьому законопроєкту ніякої уваги і його обговорення не було поставлене на розгляд[573]. З можливим прийняттям цього законопроєкту земельні комітети мали б право не просто працювати над розробкою проєкту агарної реформи, а й розпоряджатися землями[574]. Вважаємо, що, якби земельні комітети мали таке право, то вирішення аграрної реформи, хоча б частково, мало б місце ще до скликання Установчих Зборів і, можливо, у такий спосіб можна було б уникнути розгортання селянських виступів або, принаймні, вони б носили не такий радикальний характер.

В. Чернов відіграв важливу роль у роботі Головного земельного комітету. З його ініціативи Рада Головного земельного комітету змушена була прийняти до свого складу 12 представників від Виконавчого комітету Всеросійської ради селянських депутатів[575]. Від-

повідно до цього, розстановка сил у Раді змінилася й есери кількісно переважали над іншими політичними партіями.

16 липня 1917 р. було прийнято інструкцію земельним комітетам «Про порядок регулювання земельних відносин»[576]. Нею земельні комітети повинні були керуватися до прийняття Тимчасовим урядом відповідних законів. У преамбулі зазначалося, що, враховуючи затримку у виданні тимчасово діючих законів із урегулювання аграрної ситуації, земельним комітетам даються вказівки щодо їх наступних дій. Інструкція складалася із п'яти розділів.

Відбулися зміни в розподілі військовополонених, які направлялися на сільськогосподарські роботи. «Інструкція» В. Чернова постановила направляти військовополонених не тільки на роботи до поміщиків та заможних селян, а й до дрібних селянських господарств. Оскільки розподілом військовополонених займалися продовольчі комітети, земельні комітети повинні були пильнувати за їх роботою. На продовольчі комітети покладався обов'язок опікуватися за орною землею та сінокосами. Вести облік тих земель, які власники не в змозі були обробити та засіяти[577]. Тоді така земля потрапляла в підпорядкування волосних земельних комітетів для розподілу її між селянами. Земельні комітети повинні були виступати посередниками між орендаторами та власниками у визначенні орендної платні. Земельний комітет також мав брати на себе право встановити оренду плату під час виникнення спорів. Якщо орендар відмовлявся виплачувати суму оренди, повітовим земельним комітетам надавалося право шляхом вирахування податків сплачувати її власнику. Земельні комітети розподіляли неприбрані сінокоси між власниками та селянами за їх спільної згоди. Волосні земельні комітети повинні були проводити жнива на полях, де їх власники цього не робили, залучаючи до праці військовополонених. У такому випадку частина зерна надходила в казну держави, а частина – власникам[578]. Земельні комітети повинні були охороняти лісові господарства, худоби, устрій господарств, цінних культур, садів, виноградників, лікарських рослин тощо. В кінці в «Інструкції» наголошувалося, що земельні комітети – органи державної влади і діють вони лише в інтересах держави[579].

На нашу думку, інструкція В. Чернова від 16 липня 1917 р. не тільки не дедалі заплутала селянство, але й ішла у розрізі з постановами Головного земельного комітету та Міністерства землеробства. По-перше, згідно з положеннями II сесії Головного земельного комітету, земельні комітети самі займалися розподілом земельних наділів. По-друге, згідно з постановою від 11 квітня 1917 р., розмір орендної платні визначався за посередництва продовольчих комітетів. По-третє, навіть, якщо не брати до уваги суперечливих моментів, межа між повноваженнями земельних і продовольчих комітетів була надто розмитою.

Інструкція В. Чернова не принесла очікуваних результатів ще з однієї причини. 18 липня 1917 р. вийшла інструкція Міністра продовольства О. Пєшехонова «Про заходи до ліквідації перешкод із збору врожаю»[580]. У ній зазначалося: «… збір урожаю і планова його реалізація у небезпеці. Селяни перешкоджають збору хліба сільськогосподарською технікою; змушують власників і орендарів платити за сільськогосподарські роботи не грошима, а хлібом; насильно захоплюють хліб і кормові продукти, інвентар. Місцеві земельні комітети не лише не зупиняють такі незаконні дії населення, але й самі виносять постанови

і резолюції, що стають приводом для населення до незаконних дій»[581]. У разі невиконання цієї «Інструкції» на порушників чекали судові позови[582].

Обидві інструкції були незрозумілими для селян, сприяли самовільним діям поміщиків і тому жодна з них не знайшла повного втілення в життя. Це розуміли і самі міністри, принаймні один із них. Міністр продовольства О. Пєшехонов на об'єднаному засіданні виконавчих комітетів 19 липня 1917 р., виступаючи з доповіддю, зазначив погіршення поведінки селянства: «Селяни заважають жнивам, не дають користуватися машинами, за оплату своєї праці вимагають оплати хлібом»[583].

Інструкція В. Чернова зазнала критики. Багато його опонентів вважали, що він не надав земельним комітетам достатньої влади. Наприклад, М. Озерецковський у своїй доповіді «Про Інструкцію земельним комітетам»[584] зазначив, що всупереч визначенню головних завдань земельних комітетів, чітко не були прописані методи і форми, згідно з якими земельні комітети повинні діяти[585]. Земельним комітетам потрібно надати ширші права. Вони поставлені у жорсткі рамки: з одного боку, вони повинні діяти у межах нових положень, а з іншого – діяти згідно зі старими законами. М. Озерецковський бачив вихід із протиріччя у тому, щоб визначити форми і межі повноважень та діяльності земельних комітетів або удосконалити положення про земельні комітети[586]. Не знаходимо схвалення «Інструкції» В. Чернова і у З. Лозинського. Він зазначав: «У Головному земельному комітеті правильно зазначають, що акт В. Чернова принесе непорозуміння на місцях, оскільки заплутує всі відносини продовольчих і земельних комітетів»[587].

Всі окреслені вище зауваження, що вказують на недоліки інструкцій двох міністрів, вважаємо слушними. У ситуації, що склалася, ми бачимо її вирішення у такому: 1) чітке розмежування діяльності та обов'язків земельних та продовольчих комітетів; 2) надання земельним комітетам більших прав; 3) проведення просвітницької діяльності на селі із приводу роботи земельних та продовольчих комітетів, а в майбутньому і аграрних змін. Зокрема, підтвердженням обмеження прав земельних комітетів є конфлікт між В. Черновим та О. Постніковим. Опублікування інструкції В. Чернова викликало незадоволення в О. Постнікова. І якщо селянство страждало від незрозумілості змісту інструкції, то О. Постніков був незадоволений процедурою прийняття. Інструкція була підписаною В. Черновим, тоді як О. Постніков вважав, що це право Головного земельного комітету. Конфлікт не набрав обертів. Втрутився П. Віхляєв і розставив крапки над «і». Аграрна проблема перебувала під контролем Міністра землеробства, а Головний земельний комітет – дорадчий орган при Тимчасовому уряді[588].

Аграрна політика Тимчасового уряду першої та другої коаліцій проводилася на фоні селянських виступів. Незрозумілі закони та постанови тільки посилювали незадоволеність селянства. На червень–липень 1917 р. припадає нова хвиля селянських виступів. Порівняно із весною 1917 р. селянські виступи набули організованішого характеру та охопили більшу територію поширення. Наприклад, у Курській губернії селянські виступи на кінець липня 1917 р. охопили 15 повітів, порівняно із 1 у березні 1917 р.[589]; в Орловській губернії всі повіти до кінця липня 1917 р. були охоплені полум'ям селянських виступів[590]; у Тульській губернії – 12, порівняно з 1 у березні 1917 р.[591], у Тамбовській – 12, порівняно із 3 у березні

1917 р.[592]; у Воронежській – 11, порівняно із 1 у березні 1917 р.[593]. Гасла селянства залишилися такими ж, як і весною 1917 р. – «Земля і воля». Підтвердження цього знаходимо в архівних матеріалах: «Вся земля повинна належали народу», «Всі землі поміщиків повинні без викупу перейти до селян»[594].

Форми селянських виступів влітку 1917 р. набрали радикальнішого характеру. Захоплення земель, лісів, орендні рухи, контроль над працею військовополонених стають все менш поширеними формами селянських виступів і дедалі частіше селянство вдається до погромів поміщицьких маєтків[595]. На нашу думку, посилення селянського руху влітку 1917 р. є цілком закономірним. По-перше, селяни чекали від влади негайних аграрних змін; по-друге, законопроєкти Тимчасового уряду були незрозумілими селянству, оскільки передбачали проведення підготовчих заходів.

У Тимчасовому уряді виявилося багато опонентів В. Чернова. Однією з головних причин було те, що аграрна політика не принесла очікуваних результатів і не виправдала надій. У газеті «Речь» закони В. Чернова було названо «скорострільними», його звинувачено в тому, що він хотів зробити земельні комітети «деспотичними і самодержавними господарями всієї і всякої землі»[596]. В. Ленін, підводячи підсумки політичної діяльності В. Чернова, писав: «Чернову довелося майже чотири місяці «торгуватися» і «торгуватися» із кадетами і чиновниками, які…, врешті змусили його залишити посаду, не зробивши нічого. Поміщики і капіталісти… «виграли війну», відтягнули Установчі Збори, почали навіть ряд репресій проти земельних комітетів»[597]. На нашу думку, звинувачення В. Чернова в бездіяльності та безрезультатності не є достатньо обгрунтованими. За час перебування В. Чернова на посаді Міністра землеробства Тимчасовий уряд проводив активну політику з проведення підготовчих заходів із вирішення аграрної проблеми. Вважаємо аграрну політику В. Чернова демократичною. Він піклувався про взаємозв'язок всіх політичних груп для акумулювання сил на вирішенні аграрного питання.

20 липня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду була заслухана заява В. Чернова про відставку. Міністри повністю підтримали його в цьому бажанні. Уряд вирішив, що доки не буде обрано нового міністра, виконувати його обов'язки буде П. Віхляєв[598].

Комісії, створені у Головному земельному комітеті, не припиняли працювати. З усіх комісій, що були створені у Головному земельному комітеті, робота комісії з перерозподілу земельного фонду була найбільш продуктивною. Вона почала свою діяльність ще 19 липня 1917 р. і продовжувала обговорювати проблемні питання до 24 серпня 1917 р.[599]. Її очолив С. Маслов[600].

М. Макаров пропонував в основу перерозподілу земельного фонду взяти трудову норму[601]. Право перерозподілу землі надати громадам, а в тих сільських місцевостях, де громада відсутня – створити альтернативні їй організації. Б. Волков підтримував ідею урівняння всіх селян шляхом наділення їх землею за принципом споживчої норми. Першочергово землю повинне одержати малоземельне селянство[602]. Б. Бруцкус розкритикував пропозиції попередніх виступаючих. Він вважав, що за втіленням цих пропозицій країну чекає економічна криза. На його думку, наділити землею тих, хто на ній працює, означало передати ту землю, що орендується орендаторам[603, 604]. Економіст

М. Огановський розкритикував пропозиції М. Макарова та Б. Бруцкуса. Він виступив за планомірне наділення селян землею, застосовуючи переселення селян із малоземельних у багатоземельні райони[605].

Після заслуханих доповідей та дискусій були прийняті такі рішення. Визнавалася можливою передача земель сільськогосподарського призначення у користування трудового землеробського населення[606]. Водночас передбачалося збереження культурних господарств. Такі господарства переходили у підпорядкування державних органів чи місцевого самоуправління. До того так звані культурні господарства перебували у «господарському розпорядженні їх справжніх господарів (власників чи орендарів)»[607]. Список маєтків, землі яких не підлягали розподіленню, повинні були скласти губернські земельні комітети, а затвердити Головний земельний комітет.

На нашу думку, прийняті рішення комісії Тимчасового уряду з перерозподілу земельного фонду не повною мірою підсумували її роботу. Так і не було прийнято спільного рішення, яку норму покласти в основу наділення селян землею. Не зовсім зрозумілим є положення стосовно опіки культурними господарствами. В інструкції В. Чернова зазначалося, що такі господарства повинні перебувати під захистом та в розпорядженні земельних комітетів. Припускаємо, що не тільки селянство заплуталося в інструкціях міністрів, а й сам уряд. Однак комісія з перерозподілу земельного фонду Головного земельного комітету залишилася вірною принципам Тимчасового уряду. Підтримувався принцип, закладений в основу Декларації Тимчасового уряду від 8 липня 1917 р., про передачу всіх земель трудовому землеробському населення.

Цікавою є робота Головного земельного комітету над проєктом щодо норм забезпечення селян землею[608, 609]. Члени комісії з перерозподілу земельного фонду працювали над визначенням споживчої та трудової норм[610]. Було вирішено за споживчу норму взяти таку земельну площу, яка давала можливість виробити продукцію, достатню для задоволення потреб сім'ї[611]. Її розмір залежав від рівня потреб, від продуктивності господарства та від співвідношення цін на продукцію, що продається і купується господарством[612]. Трудова норма визначалася розміром земельної площі, достатньої для повного використання робочої сили селянина. Розмір земельної площі залежав від продуктивності праці, від її оснащеності знаряддями праці та від рівня інтенсивності виробництва, що залежав від системи господарства та його галузей[613, 614]. Для розрахунку земельних норм пропонувалося скористатися двома прийомами: конструктивним та статистичним. За допомогою конструктивного прийому розрахунок споживчої норми землі визначали, беручи до уваги умови прийнятих або обчислених за селянськими бюджетами норм споживання населення і доходності землі. Трудова норма розраховувалася за урочним положенням про затрати праці на одиницю площі по культурах і галузях господарства за умовно прийнятого рівня техніки виробництва[615].

У роботі Головного земельного комітету над розробкою проєкту аграрної реформи важливим було питання про заможні селянські господарства[616]. У царській Росії, за даними статистики, заможні селянські господарства становили 15% від усіх селянських господарств, яких за переписом 1916 р. налічувалося 16 млн. У розпорядженні заможних селян було понад 80 млн десятин сільськогосподарських земель. На одне господарство припадало у

2,5 раза більше землі, ніж у середньому на один селянський двір[617, 618]. Комісія з підготовки аграрної реформи під керівництвом С. Маслова розробила систему пропозицій, які оберігали заможні селянські господарства від негативу під час проведення реформи. Відповідно до цих положень, всі заможні селянські господарства пропонувалося залишити недоторканими в тих випадках, коли великі господарства передбачалося зберегти в розпорядженні їх колишніх власників[619]. Часткове відчуження землі у заможних селянських господарствах можливе було лише за наявності у них купленої землі, для обробітку якої наймали більше одного постійного робітника, і якщо загальна площа всієї землі перевищувала подвійну норму землекористування «споживчо-трудового господарства»[620].

Зберігалися усі селянські господарства на надільних общинних землях, які не мали купленої землі, скільки б вони не наймали робітників. Ці господарства отримували можливість розширення свого господарства за рахунок орендної землі, обробляючи її найманою працею. За наявності купленої землі комісія С. Маслова залишала заможним селянам вдвоє більше землі, ніж могли мати в середньому трудові селянські господарства. Розробники цього проєкту – члени комісії досить довго не могли прийти до спільного знаменника. Врешті, було вирішено залишити дві норми. За таких умов заможні селяни могли господарювати, наймаючи будь-яку кількість робітників[621]. Таким чином, проєкти аграрної реформи ніяк не зачіпали заможних селянських господарств і вони могли, як і раніше, продовжувати розвивати свої господарства.

На нашу думку, недоторканність заможних селянських господарств була несправедливою стосовно бідного селянства. Правильним було б покласти завдання визначення норми заможного селянського господарства на плечі місцевих земельних комітетів із урахуванням особливостей кожного регіону. Таким чином, у кожному регіоні заможні селянські господарства мали б власні норми, надлишки розподілити між безземельними та малоземельними селянами, а заможним селянським господарствам надати право поповнювати свій земельний фонд шляхом оренди.

Проблемним було питання стосовно черговості отримання землі селянами[622, 623]. Комісія Головного земельного комітету розподілила всі господарства, які підлягали наділенню землею, на сім категорій і розробила таку черговість одержання ними землі з конфіскованих володінь: 1) землеробські господарства, що мають землі менше встановленої для конкретної місцевості норми землеволодіння; 2) сільськогосподарські робітники, які належать до місцевого населення; 3) приписні сім'ї, які відірвалися від землеробства і не втратили права на землю, якщо вони повертаються до занять сільським господарством; 4) сільськогосподарські робітники, які не належать до місцевого населення, але звичайно працюють у цій місцевості; 5) переселенці з інших місцевостей, які переселяються за сприяння держави; 6) народжені у місцевості, що повертаються до занять землеробством, а також ті, що звичайно проживають у місцевості, хоч і не народилися тут; 7) інші бажаючі[624]. Всім іншим категоріям населення земля надавалася лише у тому випадку, якщо залишалася вільна площа в порядку черги. В іншому випадку вони залишалися без землі або за бажання могли переселитися в іншу місцевість[625]. На нашу думку, такий розподіл Головного земельного комітету черговості наділення землею свідчить про підтримання владою політики переселення. Оскільки,

зрозуміло, що в державі були ще й інші категорії населення, які бажали займатися сільським господарством, але не мали земельних наділів.

Враховуючи роботу комісій Головного земельного комітету, активні обговорення, дискусії учасників єдиного проєкту аграрної реформи не було вироблено[626]. Тому перед членами III сесії Головного земельного комітету стояли все ті ж невирішені проблеми. III сесія Головного земельного комітету відкрилася 25 серпня. Делегати засідали до 29 серпня 1917 р.[627].

На III сесії комітету С. Маслов повідомив про те, що вирішено було створити при Головному земельному комітеті комісії, із яких 2 ще не приступили до роботи. Із комісій, що розпочали діяльність, за словами С. Маслова, результати були в комісії з розподілення земельного фонду[628]. С. Маслов висловився за активні дії щодо реалізації аграрних змін[629, 630]. З-поміж питань, що перебували у центрі уваги комісії, актуальним було про ліквідацію приватного землеволодіння. Комісія визнала, що сільськогосподарські землі приватного володіння повинні бути передані працюючому населенню. Винятки з цього правила можуть стосуватися володінь, за якими буде визнано особливу народно-господарську цінність[631]. За визначенням комісії, до винятків належать зразкові господарства, що вирізняються значно підвищеним, порівняно із загальним рівнем господарств місцевості, виробництвом. Ці господарства потрапляють під контроль органів держави чи місцевого самоуправління. Господарства залишаються до моменту передачі їх державі чи органам місцевого самоуправління у підпорядкуванні їх справжніх господарів (власників чи орендарів) на такий термін і на таких умовах, які забезпечували б підтримку господарств[632].

М. Ракітніков, виступаючи на III сесії, пропонував надати землю всім бажаючим, зокрема місцевим жителям, землю для будівництва власного житла чи присадибної ділянки. Опонентом виступив О. Кауфман, зазначивши, що такі ідеї неможливо втілити в життя. У такому випадку мета реформи не буде досягнута – доведення землекористування до розміру необхідного для правильного ведення господарства. На підтримку О. Кауфмана виступив М. Березін[633].

Робота III сесії Головного земельного комітету була різко розкритикована його членами. Представники з місць вимагали, щоб Головний земельний комітет затвердив нові аграрні закони, проєкти яких були висунуті як на II сесії, так і після неї[634]. Однак цього не сталося, оскільки сесія закінчилася раніше, ніж передбачалося у зв'язку з початком подій, що в історіографії відомі як «корніловський заколот»[635]. Після III сесії робота Головного земельного комітету над розробкою проєкту з вирішення аграрного питання продовжувалася аж до початку жовтневих подій 1917 р. Однак всі обговорення зводилися до диспутів стосовно наділення селян землею[636, 637, 638, 639, 640, 641]. Рада Головного земельного комітету внесла на розгляд і затвердження нове положення про земельні комітети[642]. Однак, ці законопроєкти не були прийняті.

Отже, підсумовуючи аналіз аграрної політики Тимчасового уряду періоду урядової кризи липня 1917 р. та перебування при владі другої коаліції, констатуємо. Сутність принципів аграрної політики другої коаліції Тимчасового уряду зводилася до проведення підготовчих аграрних законопроєктів, що полегшили б роботу Установчих зборів. На цьому наголошувалося в Декларації уряду від 8 липня 1917 р. Напрацьовані рішення комісій

Головного земельного комітету, постанови II та III сесії Головного земельного комітету не знайшли підтримки в селянства. Закон від 12 липня 1917 р. про заборону земельних договорів, а потім ще інструкція Міністра землеробства В. Чернова земельним комітетам від 16 липня 1917 р. та інструкція Міністра продовольства О. Пєшехонова продовольчим комітетам заплутали селянство та стали причиною їх самовільних незаконних дій.

20 липня 1917 р. Тимчасовим урядом було заслухано заяву про відставку Міністра землеробства В. Чернова. У серпні 1917 р. «Речь» поділилася своїми поглядами стосовно майбутнього претендента на посаду Міністра землеробства у разі відставки В. Чернова. Називалися такі кандидати: О. Пєшєхонов та М. Авксьєнтєв[643]. Утворення Директорії відсунуло на задній план вибори нового міністра. Загострення політичної ситуації спонукало О. Керенського створити новий орган влади із п'яти основних міністрів – Директорію («Раду п'яти» – О. Керенський, М. Терещенко, О. Верховський, Д. Вердеревський, О. Нікітін).

Обов'язки Міністра землеробства виконував його заступник П. Віхляєв[644]. Новий уряд сформували 24 вересня 1917 р. Склад третьої коаліції очолив О. Керенський. Посаду заступника голови уряду, поєднуючи посаду Міністра торгівлі та промисловості, обійняв О. Коновалов. М. Терещенка було призначено на посаду Міністра іноземних справ, О. Верховського – військовим міністром, Д. Вердеревського – морським, А. Карташова – обер-прокурором Синоду, М. Кішкіна – Міністром державного піклування, С. Салазкіна – просвітництва, П. Малянтовича – юстиції, М. Бернацького – фінансів, К. Гвоздєва – праці, О. Ліверовського – шляхів сполучення, С. Смірнова – державного контролера, С. Третьякова – головою економічної ради, С. Маслова – землеробства, С. Прокоповича – продовольства, О. Нікітіна – внутрішніх справ, пошти та телеграфу[645] .

25 вересня 1917 р. новий коаліційний уряд, як і попередні два, прийняв Декларацію[646]. У преамбулі йшлося про дотримання принципів діяльності попереднього уряду. У народному господарстві передбачалося вжити такі заходи: встановити тверді ціни на основні продукти промисловості; залучити кооперацію під керівництвом державної влади до збору і поділу продуктів сільського господарства. Декларація проголошувала передачу влади на місцях органам місцевого самоуправління під керівництвом держави.

Аграрному питанню також відводилося певне місце. Відповідальність за впорядкування земельних відносин покладалася на земельні комітети. Для цього у межах існуючих законопроєктів земельним комітетам передавалися землі сільськогосподарського значення. Земельні комітети могли розпоряджатися ними для уникнення економічного занепаду держави. Жодних вказівок стосовно підготовки необхідних аграрних дій для проведення аграрної реформи не надавалося[647, 648]. Аграрні зміни рекомендувалося проводити лише в межах існуючих форм землеволодіння[649].

Таким чином, ми вважаємо, що Декларація третьої коаліції Тимчасового уряду була найменше спрямована на вирішення аграрного питання. Аграрна політика третьої коаліції була кроком назад, порівняно із діяльністю попередньої коаліції. На нашу думку, такий хід є програшним. Якщо брати до уваги багаточисельні аграрні законопроєкти другої коаліції Тимчасового уряду, які не були успішними, нова коаліція повинна була зосередити всі свої зусилля на впорядкування аграрних проблем.

Під час формування третього коаліційного правління виступи селянства не припинялися. Нова коаліція уряду наразилася на старі проблеми. 28 вересня 1917 р. відбулося обговорення методів боротьби із селянськими виступами. Тимчасовий уряд розумів неспроможність влади зупинити селянські виступи[650]. Тому планувалося створити особливі комітети, які б свої зусилля спрямовували на ліквідацію селянських виступів та на стабілізацію ситуації на селі. За необхідності вони могли залучати військових.

До призначення на посаду Міністра землеробства С. Маслова його обов'язки тимчасово виконував П. Віхляєв. Ним розроблено авторський аграрний проєкт[651]. 13 жовтня 1917 р. він подав його на розгляд. Документ носив назву «Положення про земельні комітети». Проєкт передбачав передачу всіх земель у підпорядкування земельних комітетів, але всі його повноваження не були прописані. На відміну від проєкту П. Віхляєва, Головний земельний комітет розробив проєкт, відповідно до якого земельним комітетам надавалася більша самостійність у їх діях. Повітовим земельним комітетам було надано право перешкоджати деяким діям осіб, у випадку потреби конфіскувати майно. До проєкту П. Віхляєва було додано 26 статтю про передачу всіх земель у розпорядження земельних комітетів[652]. Представник міністерства внутрішніх справ О. Станкевич розкритикував проєкт П. Віхляєва і запропонував внести поправку – контролювати діяльність земельних комітетів адміністративними судами. Тоді проєкт перебуватиме в одній площині із законопроєктом Тимчасового уряду від 7 вересня 1917 р. «Про підпорядкування земельних і продовольчих комітетів адміністративним судам»[653].

На нашу думку, і проєкт П. Віхляєва, і внесені запропоновані до нього поправки не тільки не сприяли вирішенню аграрної ситуації, а були кроком назад. Закон від 7 вересня 1917 р. та проєкт П. Віхляєва із поправками О. Станкевича взагалі ліквідовували земельні комітети. Третя коаліція не бажала дотримуватися закладених у Декларації принципів та робити хоч якісь спроби вирішити аграрну проблему чи запровадити нові аграрні закони, що полегшили б роботу Установчим зборам.

Призначення С. Маслова на посаду Міністра землеробства відбулося 3 жовтня 1917 р.[654]. Він був одним із лідерів партії есерів та брав активну участь у розробці програми з вирішення аграрної проблеми. Розуміючи всю складність аграрного питання, С. Маслов намагався пояснити всі гострі моменти і розробити спільну програму есерів стосовно вирішення аграрних проблем. На особливу увагу у цьому контексті заслуговує його робота «Що таке соціалізація землі?». У ній автор окреслив один із можливих виходів із ситуації, яка склалася у соціально-економічному житті країни.

С. Маслов дотримувався загальноесерівської версії соціалізації землі. Вона полягала в тому, що потрібно підготувати підґрунтя для проведення соціалізації землі, сутність соціалізації землі вбачав у розподілі великого землеволодіння. З часом його думка щодо цього змінилася і він висловив її у своїй праці, зазначаючи, що соціалізація землі – це також знищення приватної власності на землю, вивільнення землі з торгового обороту і передача її у користування робітничого класу. В результаті проведення аграрної реформи земля повинна стати доступною для працюючих. Причину скрутного становища селянства автор вбачав у малоземеллі та оренді землі. Земля, за С. Масловим, не є єдиною умовою для покращення ведення господарства, для цього потрібні знаряддя праці, сільськогосподарські машини, по-

кращені способи організації господарства, помірні податки тощо. С. Маслов писав: «Земля – народу – ось життєва потреба трудящих»[655].

Вирішення аграрного питання повинно було, на думку С. Маслова, стати початком покращення соціально-економічних умов життя селян. 25 травня 1917 р., коли відбувалося обговорення резолюції есерів з аграрного питання, С. Маслов не мав цілісного уявлення щодо процедури вилучення землі, стосовно того, як правильно розподіляти землю. Згодом він розробив чітку позицію з цього приводу. Зокрема, він вважав, що всі землі, які не перебувають у користуванні, можуть бути передані у загальнонародне користування. Насамперед це стосувалося приватновласницьких, державних, удільних та інших земель[656]. Першочергове завдання провести перерозподіл земель в інтересах сільського господарства, що пов'язано з переселенням і розселенням по території країни, тому що приватновласницькі землі розподілені нерівномірно[657].

Реформуванню підлягали землі всіх категорій володіння. Стратегія реформи, за С. Масловим, мала передбачати справедливий розподіл землі й встановлення таких форм володіння нею, які б забезпечили правильне землекористування, зміцнили б трудове селянство. Всі землі, включаючи державні, монастирські, приватні, повинні перейти у всенародне користування. Аграрний закон, на думку його ініціатора, мав відкрити доступ селянам до землі для її сільськогосподарського використання. С. Маслов цитував «Законопроєкт 104-х», взятий за основу аграрної програми і земельного закону про соціалізацію землі: «1. Будь-яка власність на землю у межах Російської держави скасована і назавжди скасована; 2. Вся земля з її надрами і водами оголошується надбанням всього населення Російської держави»[658, 659, 660].

За громадівського землекористування земля між селянами розподілялася з урахуванням наявності в господарстві їдців, чоловічої робочої сили, реманенту, тяглової сили. За громадівського користування землею селянам не можна було отримати велике володіння чи закріпити за собою землю. Однак такі порядки повністю забезпечували власнику користування нею для задоволення потреб сім'ї[661]. С. Маслов пояснював, що просте і в достатній кількості для робочої сім'ї користування землею повинне принести більше користі, ніж приватна власність. Що стосується способів (чи форм) господарського користування землею, то тут землевласнику надавався вільний вибір. Було посилання на аграрний «Законопроєкт 104-х», в якому говорилося, що земля може відводитися у користування: окремим особам і сім'ям окремими ділянками; земельним товариствам; артілям, які порівну її ділять і спільно ведуть господарство. Не виключалось ведення хуторського господарства і надання землі в розпорядження громаді. Таким чином, допускались найрізноманітніші способи користування землею.

Спочатку С. Маслов вважав, що керувати аграрною реформою мали земельні комітети, але вже у праці «Що таке соціалізація землі»[662] можна спостерігати еволюцію поглядів автора у цьому питанні. У зазначеній роботі йшлося про те, що до аграрної реформи повинні долучитися і органи місцевого самоврядування, і земельні комітети, і Земельний фонд, створення якого планувалося в майбутньому. Розпоряджатися землею з водами та лісами повинні були зібрання народних представників, які мали розподіляти земельні запаси між областями та губерніями. На місцях землею повинні були розпоряджатися місцеві органи

самоуправління, обрані всім населенням, а також сільські громади, які б об'єднували кілька поселень. Саме вони повинні були розподіляти землю між окремими особами[663].

До земельного фонду мали входити державні, удільні, приватновласницькі, монастирські та інші землі. Фонд розподілення повинен був складатися головним чином із приватновласницьких земель, оскільки лише з державних і удільних на прирізку селянам відходило б 10 – 12 млн десятин, а за своєю якістю ця земля не може бути використана під оранку, такою ж була справа з монастирськими землями[664, 665]. Із загальної кількості поміщицьких земель (до 75–80 млн десятин) тільки 45–50 млн десятин орних земель можна було розділити між землеробським населенням[666].

Роботу з підготовки аграрної реформи повинен був проводити Головний земельний комітет і місцеві земельні комітети, які утворив Тимчасовий уряд за Положенням про земельні комітети від 21 квітня[667]. Земельні комітети, на думку С. Маслова, були тими органами, які в перехідний період будуть проводити підготовку земельної реформи, але не здійснювати її[668, 669].

З'являються і принципово нові, детальніші положення, які в ідеалі повинні були полегшити проведення аграрної реформи. На підставі закону про соціалізацію, розширювати свої землеволодіння могли не тільки малоземельні, але і безземельні громадяни. При створенні господарства малоземельним і батракам повинна була допомагати держава і органи місцевого самоуправління. Будь-який громадянин, який побажав би зайнятися сільським господарством, працюючи, міг би отримати землю із вільного земельного запасу. За земельним проєктом кожний громадяни міг би увійти в договір з окремими громадами чи товариствами[670]. Якщо договір з будь-яких причин не укладався, то «кожний громадянин, який бажає застосувати свою працю до землі, мав право звертатися до земельних місцевих організацій чи держави, які були зобов'язані або помістити його на землях однієї із багаточисельних общин, або відділити йому наділ із запасного земельного фонду, або ж влаштувати його в одному із суспільних організацій з обробки землі»[671].

Мало місце і положення про найм робочої сили. Наймана робоча сила у селянському господарстві представляла собою природне явище і не розглядалася як ознака капіталістичних відносин. Найм був можливий як підтримки і доповнення до дефіциту робочої сили[672, 673]. Таким чином, найм робочої сили дозволявся, але законодавством не передбачався.

С. Маслов чітко усвідомлював, що проведення аграрної реформи, сутність якої він убачав у звільненні населення від кабальних умов землекористування, не можливо зробити одним розчерком пера[674]. Незважаючи на те, що всі умови, на його думку, були сприятливими і єдине, що залишалось – докласти кілька зусиль, все ж таки її втілення потребувало декількох років.

Таким чином, погляди С. Маслова на вирішення аграрного питання, на нашу думку, були прогресивними. Вирішити головну проблему – малоземелля – С. Маслов планував шляхом знищення приватної власності на землю, розподілом її між робітничим класом та виведенням землі з торгівельного обігу. Керівництво аграрною реформою С. Маслов покладав на земельні комітети та органи місцевого самоуправління, що повинно було покращити перерозподіл землі. Водночас багато в проєкті С. Маслова було і незрозумілого. Наприклад, не йшлося про те,

хто повинен врегульовувати земельні претензії різних сторін та за скільки років планувалося провести перерозподіл землі.

Міністром землеробства С. Масловим також було підготовлено законопроєкт «Про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин»[675, 676]. С. Маслов використав попередній досвід В. Чернова та різні проєкти Тимчасового уряду відносно аграрного питання. Законопроєкт С. Маслова було обговорено у центральному комітеті партії есерів, де і був схвалений. Всього проєкт нараховував 73 статті. 16 жовтня 1917 р. на засіданні Ради Головного земельного комітету розглядалося 7 із 11 розділів законопроєкту.

У першій статті законопроєкту «Загальні положення» детально роз'яснювалося, що вся земля сільськогосподарського призначення повинна перебувати у підпорядкуванні земельних комітетів. Пояснювалося, що собою являло «підпорядкування», передбачалося створення орендного фонду, захист землі, задоволення сільськогосподарських потреб населення. Другою статтею законопроєкту «Про облік землі» визначалися порядок і правила дії земельних комітетів. Згідно з нею, передбачалося, що облік земель буде проводитися повітовими і волосними земельними комітетами. Відповідно до статті 3 «Контроль над обмеженням земельних угод», визначалися угоди, які повинні розглядати земельні комітети: угоди, які стосувалися великих земель, угоди дарування, про пожертвування, угоди про встановлення права власності на землю[677]. Також перераховувалися угоди, які не підлягали розгляду комітетами та зазначалися обставини, за яких земельні комітети не повинні були розглядати угоди[678].

Були в законопроєкті статті, які передбачали механізм відчуження. Якщо земельним комітетам ставала відомою інформація про будь-якого власника чи орендатора, пов'язана зі знеціненням сільськогосподарського майна, то комітет відправляв на місце перевірку. У присутності свідків складався акт із зазначенням місця і часу огляду, записом встановлених обставин[679]. Акт підписувався свідками. Згодом земельний комітет виносив постанову: або про припинення справи, або про конфіскацію майна, або про встановлення відповідальності власника[680].

На підставі аналізу змісту наведеного вище, робимо висновок, що за законопроєктом права земельних комітетів чітко визначалися. Більше того, можливості земельних комітетів розширювалися, їм надавалися права діяти самостійно, без схвалення Тимчасового уряду.

Особливої уваги заслуговують IV–VII розділи «Про створення тимчасового орендного земельного фонду». Перераховувалися категорії земель, які вважалися тимчасовим орендним фондом. Передачі в орендний фонд підлягали такі землі: які не менше 6 років протягом останнього п'ятиріччя перебували в орендному користуванні, казенні та колишні удільні; які оброблялися за останні п'ять років селянським інвентарем, вилучені з користування власників або орендарів перед загрозою їх знецінення чи ті, які залишилися необробленими; які перебували в орендному користуванні після припинення орендних договорів; добровільно передані власниками в орендний фонд[681].

Орендний фонд був у підпорядкуванні земельних комітетів. Орендна плата повинна була надходити від земельного комітету власнику землі. Земельним комітетам надавалося

право анулювати кабальні договори і зменшувати орендну плату у разі невідповідності її розмірам прибутковості землі. На земельні комітети покладалися обов'язки обліку земель сільськогосподарського призначення. Ці положення були розписані у VII розділі законопроєкту[682].

VIII розділ «Про дозвіл суперечок по діючим орендним договорам» складався з перерахованих видів суперечок, які повинні були вирішувати земельні комітети у разі їхнього виникнення. Це суперечки, спричинені окремими орендаторами, а також колективні суперечки. Якщо сторони не могли домовитися під час суперечки, то земельні комітети брали на себе роль судді[683].

У IX розділі «Про охорону сільського господарства» містився перелік господарств, які потрапляли під особливу охорону земельних комітетів. До них належали господарства з посівами цукрового буряка, а також з іншими сільськогосподарськими продуктами, які вимагали певних витрат, виноградники, фруктові сади, хмільники. Міністру землеробства потрібно було розробити інструкцію, де йшлося б про ознаки і умови, за якими ці господарства бралися під охорону[684].

X розділ законопроєкту С. Маслова називався «Про обов'язкові постанови». У ньому йшлося про те, що постанови з питань земельних і сільськогосподарських відносин могли видаватися губернськими земельними комітетами[685]. Їхнім предметом могли бути: оренда, розміри земельних уділів, наданих із орендного фонду різним господарствам, відповідальність за погане ставлення до господарства, спекуляція, різного роду питання, пов'язані з місцевими умовами відносно сільського господарства[686].

Масловський законопроєкт викликав різку критику з боку В. Леніна. Лідер більшовиків був зацікавлений у посиленні соціальної напруги. Масловський документ її пом'якшував. Тому В. Ленін і заявив, що проєкт створено «для заспокоєння селянського повстання, яке почалося шляхом незначних поступок»[687]. Лідер більшовиків зазначав, що цей законопроєкт – лише обман селянства, а тому великого полегшення селянству не принесе[688, 689]. У такий спосіб він хотів дискредитувати і С. Маслова, і його документ, і політику Тимчасового уряду. Зарахування до тимчасового орендного фонду підлягали землі, які фактично і до складання законопроєкту перебували в оренді у селян. Вилучення частини поміщицьких земель, які оброблялися власниками, зумовлювалося можливістю провести цю операцію без шкоди для поміщицького господарства. При відповідному тлумаченні цього пункту не вдалося б відібрати у поміщицького маєтку і однієї десятини землі.

17 жовтня 1917 р. кадетська газета «День» сповістила про оприлюднення Міністром землеробства С. Масловим «Проєкту правил про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин». С. Маслов висловив сподівання, що законопроєкт, який був внесений на розгляд Тимчасовому уряду 11 жовтня 1917 р., повинен вирішити земельні проблеми. 18 жовтня 1917 р. есерівська газета «Дело народа» частково опублікувала витяги із законопроєкту С. Маслова[690].

С. Малишева вважала, що, не будучи здатними зупинити аграрні виступи, Тимчасовий уряд вирішив зробити ставку на впорядкування аграрних відносин до скликання Установчих зборів. У такий спосіб і з'явився законопроєкт С. Маслова[691].

Серед політичних партій високо законопроєкт С. Маслова був оцінений есерами[692, 693]. У своєму друкованому органі «Дело народа» вони писали, що цей документ є великим кроком до реалізації аграрної прогарами партії. Комітет партії виступав за популяризацію законопроєкту серед населення[694]. Деякі головні пункти були надруковані[695, 696].

Законопроєкт С. Маслова розглядався у Тимчасовому уряді 17 жовтня 1917 р.[697]. Його визнали за доцільне доопрацювати у відповідній урядовій комісії[698]. Комісія змінила і без того куций законопроєкт до гіршого: вилучила положення, яке містилося в проєкті про необхідність «задоволення крайньої земельної потреби». Питання щодо розподілу земельного фонду було сформульовано з урахуванням інтересів лише заможних прошарків селянства. Цей перероблений законопроєкт викликав незадоволення навіть у колишнього Міністра землеробства В. Чернова[699]. Направивши листа в редакцію газети «Дело народа», він нещадно його розкритикував[700].

На нашу думку, негативна критика законопроєкту С. Маслова є обґрунтованою. Зазначені недоліки є слушними, навіть беручи до уваги той факт, що лідер більшовиків насправді не піклувався про вирішення аграрної проблеми. Навіть визнавши законопроєкт С. Маслова таким, що спрямований на заспокоєння селянства, він не мав би успіху під час реалізації. Введення в дію законопроєктів для заспокоєння селянства не були новою практикою для Тимчасового уряду. Селянство вже не сприймало таких заходів. Поміщики також не сподівалися від влади захисту своїх інтересів. Нова коаліція не зробила правильних висновків із аграрної політики своїх попередників. Вона не тільки не прийняла нових законопроєктів, спрямованих на вирішення аграрного питання, а навіть не підтримала дії старих.

26 жовтня 1917 р. Тимчасовий уряд було заарештовано[701, 702, 703]. Влада Тимчасового уряду вже не мала ніякої сили. Аграрна політика третього коаліційного уряду зазнала фіаско. На нашу думку, вже після ліквідації Тимчасового уряду відбулося декілька подій, які підсумовують аграрну політику третьої коаліції. Дослідники, які присвятили свої праці аграрній політиці Тимчасового уряду, не вивчали цих подій, тому що вони виходять за межі правління Тимчасового уряду, а вчені, що досліджували аграрну політику більшовиків, зрозуміло, також не звертали уваги на останні спроби боротьби Тимчасового уряду в аграрній сфері. 24 жовтня 1917 р. відбулося обговорення законопроєкту С. Маслова. 21 листопада 1917 р. – засідання III з'їзду Ліги аграрних реформ[704, 705]. Представники III з'їзду не до кінця визнавали зміну влади і вважали своїм завданням подальшу роботу над вирішенням аграрного питання[706, 707]. Тимчасовий уряд підтримав відкриття з'їзду Головного земельного комітету[708, 709]. Четверте засідання Головного земельного комітету відбулося 23 грудня 1917 р.[710], який був знищений більшовицьким Декретом «Про землю»[711].

Отже, специфіка аграрної політики третьої коаліції Тимчасового уряду полягала в тому, що вона не була результативною. Г. Кочешков, наприклад, називає це обережністю. Аграрна ситуація до цього часу загострилася настільки, що докорінні зміни могли б викликати зниження ефективності сільськогосподарського виробництва[712]. Однак аграрні законопроєкти третьої коаліції Тимчасового уряду апріорі були приречені на поразку. Реалістичні плани перебували на одних терезах поруч із популістськими закликами і утопічними проєктами. Селянські виступи перебували на піднесенні, а тому не просто впливали на політичне життя держави, а дзумовлювали його.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

ОБЪ ОХРАНѢ ПОСѢВОВЪ

11 Апрѣля 1917 г.

Временное Правительство проситъ всѣхъ гражданъ сельскихъ хозяевъ продолжатъ засѣвать свои поля; засѣвая ихъ, сельскіе хозяева выполняютъ въ тяжелую минуту свой долгъ передъ свободной Родиной.

Армію и тылъ нужно обезпечитъ хлѣбомъ. Безъ хлѣба, какъ и безъ оружія, армія не можетъ одолѣть анѣшняго врага; безъ хлѣба страна не сможетъ спокойно работать на оборону и дать арміи достаточное количество снарядовъ.

Нужно приложить всѣ усилія кь тому, чтобы обезпечить полный засівъ полей, не допуская сокращенія посѣвной площади.

Каждая незасѣянна десятина земли будетъ непоправимимъ ущербомъ для обороны.

Чтобы имѣть достаточно хлѣба на нужды арміи и тыла, Временное Правительство объявило весь хлѣбъ находящимся въ распоряженіи Государства.

Признаніе Правительствомъ всего посѣва достояніемъ Государства на ряду съ мѣрами возможнаго обезпеченія сельскаго хозяйства рабочими руками, инвентаремъ и сѣменами, заставляетъ Правительство возложить на само населеніе охрану посѣвовъ и инвентаря отдѣльныхъ посѣвщиковъ отъ возможныхъ насильственныхъ дѣйствий, которые должны быть разсматриваемы не только какъ нарушеніе интересовъ отдѣльныхъ лицъ, но и интересовъ государства какъ цѣлаго.

При организации охраны посѣва, какъ общаго достоянія государства, Правительство въ правѣ расчитывать на длительное участіе въ этой охранѣ со стороны всѣхъ свободныхъ и сознательныхъ гражданъ и тѣмъ болѣе ихъ организаций.

Но если бы общественная охрана посѣвовъ и инвентаря отдѣльныхъ посѣвщиковъ все же оказалась безсильной предупредить насильственныя дѣйствія, Правительство сочтетъ обязанностью государства возмѣстить владѣльцамъ причиненные имъ этими дѣйствіями убытки.

Поэтому всякое насиліе противъ хозянствъ частныхъ владѣльцевъ и крестьянъ будетъ ложиться тяжелымъ бременемъ на денежныя средства государства, а слѣдовательно, на само населеніе.

Возмѣщеніе убытковъ государствомъ въ указанныхъ выше случаяхъ не освободить виновныхъ въ насильственныхъ дѣйствіяхъ отъ уголовной и гражданской отвѣтственности въ законномъ порядкѣ.

Но, гарантируя возмѣщеніе убытковъ производителей отъ земельныхъ безпорядковъ, Временное Правительство ожидаетъ отъ частныхъ владѣльцевъ и крестьянъ полнаго засѣва всей принадлежащей имъ пахотной земли. Если окажется, что часть земли по тѣмъ или инымъ причинамъ грозитъ остаться незасѣянной, то Правительство предоставляетъ мѣстнымъ правительственнымъ продовольственнымъ органамъ права принудительной передачи пустующихъ земель въ арендное пользованіе другихъ земледѣльцевъ или право собственными силами этихъ органовъ обрабатывать такія земли.

Признавая необходимымъ дать немедленно законный способъ къ разрѣшенію всѣхъ возникающихъ недоразумѣній на почвѣ земельнаго вопроса, Правительство въ ближайшее же время опубликуетъ положеніе объ особыхъ мѣстныхъ земельныхъ комитетахъ на которые будетъ возложенъ разборъ споровъ объ арендныхъ отношенияхъ и другихъ дѣлъ по земельному вопросу, до тѣхъ поръ, пока послѣдній не будетъ разрѣшенъ окончательно Учредительнымъ Собраніемъ.

Для достиженія указанныхъ цѣлей Временное Правительство, устанавливаетъ:

1. Охрана всѣхъ посѣвовъ, являющихся по закону о взятіи хлѣба въ распоряженіе государства общегосударственнымъ достояніемъ поручается Губернскимъ Уѣзднымъ и Волостнымъ Продовольственнымъ Комитетамъ, которые организуютъ контроль и наблюденіе надъ отдѣльными хозяйствами по соглашенію послѣднихъ съ Комитетами.

Этотъ контроль и наблюденіе осуществляются Продовольственными Комитетами при помощи лицъ и учрежденій, пользующихся довѣріемъ мѣстнаго населенія.

Прімечаніе. Посѣвщики могутъ подавать заявленія объ организаціи охраны ихъ посѣвовъ черезъ Волостные или Уѣздные Продовольственные Комитеты.

2. Наблюденіе и общественный контроль заключаются въ: 1) установленій размѣровъ посѣвной площади и 2) въ надзорѣ за использованіемъ отпущенныхъ изъ государственныхъ источниковъ рабочей силы, инвентаря и орудій производства.

3. Въ случаѣ насильственной порчи или истребленія посѣвовъ, Временное Правительство обезпечиваетъ владѣльцамъ хозяйствъ, поступившихъ подъ охрану и контроль, произведенный ими затраты на посѣвы въ размѣрѣ дѣйствительныхъ убытковъ, опредѣляемыхъ спеціальными коммисіями.

4. Возмѣщеніе убытковъ изъ средствъ Государственного Казначейства является обязательнымъ лишь въ случаяхъ установленія коммисіей, что посѣвщиками приняты были всѣ мѣры охраны посѣвовъ и что произведенныя поврежденія являются результатами народныхъ волненій.

5. Въ случаѣ отказа владѣльца васѣять землю, незасѣянная площадь пахотной земли поступаетъ въ распоряженіе мѣстныхъ Продовольственныхъ Комитетовъ, которые могутъ передать ее въ аренду для даннаго посѣва по справедливой цѣнѣ мѣстнымъ земледѣльцамъ или организуютъ сами производство посѣвовѣ.

Прімечаніе. Срокъ передачи незасѣянной пахотной земли въ распоряженіе комитетовъ опредѣляется мѣстнымъ Продовольственнымъ Комитетом.

6. Арендная плата за земли, взятыя подъ посѣвъ, поступаетъ владѣльцамъ земель. Размѣръ ея опредѣляется при посредничествѣ Продовольственнхъ Комитетовъ.

7. Правила опредѣленія и возмѣщенія убытковъ, организаціи производства посѣвовъ и опредѣленія арендной платы будутъ опубликованы предсѣдателемъ Общегосударственнаго Продовольственнаго Комитета дополнительно.

Подписали: Министръ Предсѣдатель и другіе Министры.

ДАРФ. Ф. 579. Оп. 1. Спр. 2883. Арк. 1

ПОСТАНОВА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ПРО ЗАВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ КОМІТЕТІВ

Видати такий наказ про земельні комітети:

I. Щоб приготуватись до розв'язання земельного питання та щоб завести, належне цьому, тимчасове полагодження, – до остаточного вирішення земельного питання Установчими Зборами, – засновуються головний та місцевий (губерніальний, повітовий, волосний) земельні комітети, які належать до відома Міністерства Хліборобства.

II. Головному земельному комітетові підлягає:

1) загальне керування що до збирання і розроблення необхідних для земельної реформи відомостей та підготовчої до неї діяльности;

2) складання загального проєкта земельної реформи на підставі зібраних відомостей та думок, які будуть подані місцевими земельними комітетами.

III. Головний земельний комітет доложує міністрові хліборобства, а у належному випадкові, через його посередність, Тимчасовому Уряду:

1) про обмеження та припинення діяльности раніш виданих законів, коли б вони перешкоджали вирішенню земельного питання на Установчих Зборах, або викликатимуть непорозуміння серед людности своєю незгодою з новим державним ладом та заважатимуть повільній течії сільськогосподарського життя;

2) про скасування колишніх посад завідуючих земельними справами та їх інституцій, якщо їхня діяльність визнана зайвою при нових умовах життя, а також про поділ між иншими установами, – що пробувають в залежності від них, – майна та осіб технічного відділу;

3) про спільність діяльности та розпоряджень установ тимчасової влади в справі земельних відносин;

4) про встановлення инших засобів що до полагодження земельних та зв'язаних з ними, господарських справ.

IV. В склад Головного Земельного Комітету входять:

1) міністр хліборобства та його товариші;

2) голова, 25 членів та керовничий справами Комітету, – по запрошенню Тимчасового Уряду;

3) представники губерніяльних земельних комітетів, по одному від кожного;

4) шість представників Всеросійських селянських організацій (Всеросійської Ради селянських депутатів);

5) представники: а) Тимчасового Комітету Державної Думи, б) Всеросійської Ради робітничих та салдатських депутатів, в) Всеросійської кооперативної спілки, по три від кожної організації;

6) одинацять представників політичних партій, обраних їх центральними установами, по одному від кожної:

а) соціял-революціонерів, б) народніх соціялістів, в) соціял демократів (меншовиків), г) соціял-демократів (більшовиків)

д) трудовиків,

е) партії народової волі, ж) поступовців, з) октябристів,

и) гуртка центра, к) націоналістів та л) незалежних правих;

7) п'ять представників від видатніших наукових економічних громад;

8) свідомі особи, запрохані головою, з правом дорадчого голосу.

УВАГА. Представники Урядових виділів беруть участь в комітеті з правом дорадчого голосу.

V. Головний земельний комітет обирає з-поміж себе двох товаришів Голови Комітету.

VI. За-для підтримання взаємних стосунків з місцевими земельними комітетами та об'єднання їх, – Головному земельному комітетові дозволяється скликати всеросійські та краєві з'їзди й призначати своїх уповноважених для окремих місцевостей, а також різних виділів справ, що підлягають їх відому.

VII. Всюди засновуються губерніяльні та повітові земельні комітети. Волосні-ж комітети виникають з ініціятиви місцевої людности або-ж повітових комітетів.

Члени Комітетів з-поміж себе обирають голову та його товаришів.

VIII. Завдання губерніяльних та повітових земельних комітетів такі:

1) Зібрання необхідних за-для майбутньої земельної реформи справоздань, складання обміркувань та висновків відносно цих питань, а також провадження негайної підготовчої діяльности;

2) виконання постанов центральної влади щодо земельних справ;

3) погодження з місцевими урядовими установами в питаннях про завідування землями та сільсько-господарським майном, які належали раніш Державі, а також повідомлення головного земельного комітету в тих випадках, коли-б треба було зробити якусь відміну що до порядку користування та розпорядження цим майном;

4) видання обов'язкових постанов що до питань сільськогосподарських та земельних відносин в межах існуючих праводавств і постанов Тимчасового Уряду;

5) вирішення питань, сварок та непорозумінь, які виникатимуть на ґрунті земельних і сільсько-господарських відносин, – в межах існуючих праводавств і постанов Тимчасового Уряду; заведення, – коли виникне потреба, – посередницьких та примирительних камер задля вжиття заходів, що до полагодження відносин, котрі можуть виникнути на підставі свавільних порушень чиїхсь прав та інтересів.

УВАГА. До таких камер, заснованих на зразок третейських судів, належать справи за згодою обох сторін; в такім разі для них постанова камер стає обов'язковою.

6) затримання діяльности приватніх осіб, коли вони хотять обезцінити земельне та сільсько-господарське майно, якщо ця діяльність не викликається громадською та державною необхідністю;

7) побудження перед головним земельним комітетом питань про вилучення такого майна з розпорядку приватніх осіб;

8) виконання, відповідно цьому, постанов державної влади та погодження з місцевими продовольчими комітетами й иншими державними установами про найбільш доцільне використання цього майна.

IX. Компетенція волосних земельних комітетів що до розділу VIII цього закону визначається повітовими комітетами.

X. Постанови волосних і повітових комітетів можуть бути оскаржені в адміністративнім порядку, перед губерніяльними земельними комітетами, а постанови останніх – перед головним земельним комітетом.

XI. Губерніяльним земельним комітетам належить право припиняти постанови волосних і повітових комітетів до остаточного вирішення головного земельного комітету.

XII. Дальші розграничення обсягу відомства та компетенції волосних, повітових і губерніяльних земельних комітетів, догляд за їхньою діяльністю та порядок оскарження на їх розпорядження, як перед адміністрацією, так і судом, – будуть видані додатково головним земельним комітетом.

XIII. До складу губерніяльних земельних комітетів належать:

1) Чотирі члени, обрані губерніяльними земськими зборами, та один, обраний міською думою губерніяльного міста;

УВАГА. До організації губерніяльного та міського самоврядування, на підставі загального виборчого права, ці члени обираються тимчасовими губерніяльними та міськими виконавчими комітетами.

2) по одному представникові від кожного повітового земельного комітету;

3) представники від економічних відділів (агрономічного, статистичного і т. и.) губерніяльної земської управи, по обранню від цих відділів, загальним числом разом не більше трьох;

4) член суду округи, по обранню загальними зборами відділів суду, та мировий суддя, по обранню повітового мирового з'їзду губерніяльного міста;

5) представник міністерства хліборобства, призначений міністром хліборобства;

6) свідомі особи, запрохані головою губерніяльного комітету з правом дорадчого голосу.

XIV. До складу повітових земельних комітетів належать:

1) Чотирі члени, обрані повітовими земськими зборами та один, обраний міською думою;

УВАГА. До організації повітового та міського самоврядування, на підставі загального виборчого права, ці члени обираються тимчасовими повітовими та міськими виконавчими комітетами.

2) по одному представникові від кожного волосного земельного комітету, а коли їх немає – від волосного земського зібрання;

УВАГА. До заснування волосного земства, – ці члени обираються існуючими волосними виконавчими комітетами.

3) земський агроном і земський статистик, по обранню своїх товаришів, коли їх на повіт де-кільки;

4) мировий суддя, по обранні повітового мирового з'їзду;

УВАГА. В повітах, де немає земського агронома, земського статистика та мирових суддів, відповідні цьому особи можуть бути запрохані самими земельними комітетами.

5) свідомі особи, запрохані головою повітового комітету, з правом дорадчого голосу.

XV. Волосні земельні комітети складаються з п'яти членів і трьох заступників їх, обраних волосними земськими зборами.

УВАГА. Доки будуть засновані волосні земства, – порядок обрання членів волосного комітету визначається повітовим земельним комітетом відповідно місцевим умовам.

XVI. Членами до земельних комітетів можуть бути обрані (запрохані) всі, не позбавлені прав, громадяни без різниці полу і незалежно від їх власного майна та містопробування підчас виборів (запросин).

XVII. Уповноважені головного земельного комітету користуються під час засідань місцевих земельних комітетів правом рішаючого голосу.

XVIII. Представники повітових комітетів користуються правом рішаючого голосу у засіданнях волосних, а представники губерніяльних – у засіданнях волосних і повітових земельних комітетів.

XIX. Завідування біжучими справами місцевих земельних комітетів та виконання їх постанов – покладається на обраних самими комітетами голов, або на засновані ними спільні виконавчі установи (земельні управи).

XX. Державні та громадські установи, урядові особи та міліція повинні допомагати земельним комітетам та їх виконавчим установам здійсняти покладені на них обов'язки.

XXI. Видатки на утримання земельних комітетів належать до громадських коштів по рахунку кредиту, якого видає з цією метою Тимчасовий Уряд.

Головний міністр князь Львов. – Міністр хліборобства

А. Шингарьов. – Ствердив: Управитель справами Тимчасового

Уряду – Волод. Набоков.

21 квітня 1917 р.

Вісти Київського Виконавчого Комітету при
Губернському Комісарові Уряду. 3/VI-1917 р. № 6. С. 9–15.

ЗАКОН ПРО ЗЕМЛЮ, ухвалений Всеросійськими Установчими Зборами.

1. Право власности на землю в межах Російської республіки віднині й назавжди касується.

2. Всі землі, що існують в межах Російської республіки з усіми їхніми підземними багацтвами, лісами й водами, складають народню власність.

3. Порядкування всею землею з її підземними багацтвами, лісами й водами належить республіці в особі її центральних органів та органів місцевого самоврядування, на основах, які встановлює цей закон.

4. Країни Російської республіки, що порядкують на державно-правових підставах, здійснюють свої земельні права на підставі цього закону та по згоді з федеральною конституцією.

5. Завдання державної влади та органів місцевого самоврядування в межах розпорядку землею, її підземними багацтвами, лісами й водами складають: а) встановлення умов, які сприятимуть найкращому використанню природного багацтва країни та найвищому розвиткові творчих сил;

б) справедливий поділ всього природного добра серед населення.

6. Право осіб та інституцій на землю, її багацтва підземні, ліси та води здійснюються тільки в формі правокористування.

7. Користуватися землею, її підземними багацтвами, лісами та водами можуть всі громадяни Російської республіки, без різниці національностей та віри, і їх союзи, а також державні та громадські інституції.

8. Земельне право користування одержується, здійснюється й припиняється на підставах, встановлених цим основним законом.

9. Права земельні, що належать нині окремим особам, союзам та інституціям, поскільки вони суперечать цьому законові, скасовуються.

10. Відокремлення в народню власність земель, підземних багацтв, лісів та вод, якими володіють нині окремі особи, союзи та інституції на праві власности або иншому річевому праві, робиться без викупу.

Нова Рада. 12/I-1918. № 8.

РОЗДІЛ 3
АГРАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (Н. А. Ковальова)

3.1 Формування керівних органів земельної адміністрації в Україні влітку 1917 р., перші земельні законопроєкти, III Універсал

Підготовка національно-демократичними силами аграрної реформи в Україні в 1917 – на початку 1918 рр. була досить тривалою і суперечливою. Як відомо, вирішення аграрного питання включає два аспекти: політичний – досягнення соціального миру та консолідації суспільства й економічний – усунення негативного впливу нововведень на продуктивність сільського господарства. Провідні політичні сили та фахівці, які займалися підготовкою та реалізацією планів аграрної реформи, намагалися врахувати обидва ці аспекти.

Формування органів державної влади в Україні започаткував I Універсал Центральної Ради, ухвалений 10 червня 1917 р. 14 червня Центральна Рада утворила тимчасовий революційний уряд – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. У його складі створювалося Генеральне секретарство земельних справ (далі – ГСЗС), яке очолив фахівець у галузі кооперації, український соціал-демократ Б. Мартос. Його заступниками були досвідчені агрономи з дореволюційним досвідом – український соціаліст-федераліст К. Мацієвич та безпартійний, а потім співчуваючий українським соціалістам-революціонерам – М. Савченко-Більський.

Основним завданням новоствореного ГСЗС була підготовка на підставі постанов I Всеукраїнського селянського з'їзду земельного законопроєкту для затвердження Установчими зборами та розмежування в аграрній справі компетенцій Всеросійських і Українських Установчих зборів[713]. Керівництво аграрними заходами покладалося на Український Крайовий земельний комітет, організації якого мав домагатися український уряд від загальноросійського.

Для проведення заходів в аграрній сфері у структурі ГСЗС утворювалися: відділ земельної реформи, який мав узагальнити різні пропозиції й виробити проєкт реформи (його очолив український соціаліст-революціонер О. Мицюк, який до революції працював землеміром на Полтавщині та Херсонщині), статистичний відділ, на який покладалася підготовка проєкту споживчої і трудової норми землекористування. З метою підвищення рівня сільськогосподарської культури та полагодження інших важливих сторін аграрної реформи у ГСЗС розпочалася організація лісового відділу, відділів ветеринарної справи, громадської агрономії, сільськогосподарських машин, дослідної справи. До компетенції Генерального секретарства земельних справ входили також організація курсів із підготовки інструкторів аграрної реформи, створення мережі кооперативних центрів[714].

Необхідність підготовки власних планів аграрної реформи українське профільне керівництво усвідомило наприкінці липня – у серпні 1917 р. 25–28 липня 1917 р. ГСЗС скликало Всеукраїнський з'їзд представників земельних комітетів. Його завданням було обговорення шляхів розробки та проведення української аграрної реформи й з'ясування настроїв на місцях. З'їзд запропонував передати Крайовому земель-

ному комітету право порядкування всіма землями сільськогосподарського призначення в Україні. До розпорядження земельних комітетів мали перейти землі, які здавалися в оренду на комерційних засадах, господарювання на яких велося без власного реманенту чи з використанням найманої праці, а також необхідні, з точки зору земельних комітетів, для задоволення гострих потреб місцевого населення землі дослідних сільськогосподарських установ та цукрової промисловості[715].

6 серпня 1917 р. VI сесія Центральної Ради заслухала доповідь Генерального секретаря земельних справ Б. Мартоса про діяльність ГСЗС. Охарактеризувавши зроблену роботу та труднощі у вирішенні аграрного питання, він запропонував передати керівництво аграрною реформою на місця – «українському сейму»[716]. Щоб не допустити повної сільськогосподарської руїни, ГСЗС розробило додаткові проєкти про налагодження агрономічної допомоги та звертало увагу на необхідність забезпечення населення сільськогосподарським реманентом[717].

Селянські провідники відчували наростання невдоволення серед населення зволіканням у земельній справі. На засіданні Київського губернського земельного комітету 14 вересня його голова й один із лідерів Всеукраїнської селянської спілки М. Ковалевський відзначив гостру потребу в частковій передачі землі селянам[718]. Представник Канівського повіту Л. Науменко також підтвердив, що «на місцях земельна справа може вирішитись досить швидко, на Канівщині нездержано чекають вирішення земельного питання»[719]. Щоб уникнути стихійного захоплення земель селянством, Київський губернський земельний комітет ухвалив, що необхідно негайно видати закон про перехід земель сільськогосподарського призначення в розпорядження земельних комітетів для передачі їх безземельним і малоземельним селянам в оренду[720].

Урегулювання питання про оренду землі на той час було єдиним законним шляхом вирішення аграрного питання до розгляду його Установчими Зборами. У червні 1917 р. земельні комітети встановили нові, у 2-7 разів менші, ціни на оренду землі. Наприклад, у Харківській губернії діяли такі ціни за оренду десятини землі: в Ізюмському повіті від 3 до 5 крб., у Богодухівському повіті – 6-10 крб., а у Харківському – 10 крб. (на початку 1917 р. це було 22 крб.)[721]. Унаслідок цього поміщики втратили 2/3 – 4/5 суми орендних прибутків і відчули нерентабельність господарювання. З наближенням осені, хоча й зі значними труднощами, землевласники все більше погоджувалися на умови оренди. У Харківській губернії станом на 1 грудня 1917 р. до селян (в оренду) перейшло більше ніж 100 тис. дес., що складало 1/4 орної площі в губернії. Селяни забирали землі стільки, скільки могли її обробити[722]. Загалом в Україні шляхом оренди в поміщиків і заможних селян було забрано від 1/4 до 1/2 їхніх земель[723]. За умови стабільної політичної ситуації цей варіант дозволив би Тимчасовому уряду завершити аграрну реформу.

Здобуття землі без викупу та полегшення в справі сплати податків були основними бажаннями селянства того часу[724]. Письменник В. Короленко, який улітку 1917 р. спілкувався із селянами Полтавщини на сільському сході, переконався, що вони не хотіли слухати про економічну доцільність вирішення питання про землю (реформування сільського господарства, створення кредиту, певну плату за землю державі), а прагнули якнайшвидше

її отримати[725]. Ні на сільських сходах, ні на селянських з'їздах селяни не виявляли бажання сплачувати викуп за поміщицьку землю і не вели конструктивних розмов про майбутнє співіснування з поміщиками як суспільною верствою, посилювалися неприйняття і ворожнеча між ними. Дотриманню законності на місцях сприяли земські діячі, члени повітових громадських і земельних комітетів та українських партій.

Діяльність українського ГСЗС тривалий час спрямовувалася на пристосування вироблених ним законодавчих актів до вже чинних розпоряджень Міністерства хліборобства російського Тимчасового уряду. У контексті підготовки агарної реформи Тимчасового уряду у вересні – жовтні 1917 р. місцеві земельні комітети провели анкетування сільських громад, або ж планували його здійснити найближчим часом. Типовий зміст мають ухвали сільських сходів Харківської губернії: передусім проголошувалося скасування викупу за землю та її перехід у всенародну власність, потім обговорювалися проблеми черезсмужжя та умови наділення землею (стать, вік, використання власної праці)[726]. Київський губернський земельний комітет готував обстеження всієї губернії (12 жовтня 1917 р. повідомляв про це Київський повітовий комітет) і одним із пунктів анкети було ставлення населення до викупу за землю[727]. У Чернігівській губернії за своєю анкетою планувалося опитати чверть сіл[728].

Водночас на місцях посилювали безвладдя і захопницькі дії з боку селян. Показовою була ситуація у Харківській губернії, відтворена на засіданні губернського земельного комітету 13 жовтня 1917 р. Представники Сумського, Лебединського, Охтирського, Валківського повітів зазначили зростання селянських вимог (ультимативні погрози самим взяти землю), невдоволення раніше отриманою від земельних комітетів землею, прагнення збільшити її площу шляхом самовільних захоплень. Поміщики тогочас почали відмовлятися здавати землю в оренду селянам і виявляли більші організованість та опір, ніж раніше[729]. В інших повітах Харківської губернії ситуація була спокійнішою: в Ізюмському повіті населення вже було наділене землею, і виникали непорозуміння лише між сусідніми повітами, не було конфліктів на ґрунті оренди землі в Зміївському та Харківському повітах. Самовільні захоплення та заворушення розпочалися у другій половині вересня в Куп'янському та Старобільському повітах. Причинами цього стали революційна агітація (селян на Старобільщині підбурили представники Харківського революційного штабу) та відсутність фінансування земельних органів, про що повідомив представник Куп'янського повіту Н. Сизонов. Ціни на оренду становили 15 крб. з десятини, хоча поміщики намагалися здати з виділеної їм землі і по 40 крб. за десятину[730]. 31 жовтня 1917 р. Ізюмський повітовий земельний комітет зауважив відсутність конфліктів між поміщиками та селянами щодо оренди й загалом спокійну ситуацію на місцях, але був стурбований інформацією про державний переворот у Петрограді і просив підтримувати порядок на місцях, не допускати «селян до громадянської війни»[731]. Саме тогочас суперечності між селянами й поміщиками набрали гострої форми – почалися масові погроми поміщицьких маєтків, ліквідація їхнього господарства.

Посилення восени 1917 р. селянських виступів та зростання погромницького руху на Правобережній Україні змусили Центральну Раду розпочати розробку незалежної від російського Тимчасового уряду аграрної політики.

Перші самостійні аграрні законопроєкти українського уряду були спрямовані на організацію місцевого керівного центру аграрної реформи та поширення його повноважень на підвладну територію. 5 жовтня Мала Рада ухвалила постанову «Про розширення компетенції Генерального Секретарства земельних справ, обмеженої інструкцією Тимчасового Правительства від 4 серпня». Відповідно до неї, до повноважень українського земельного міністерства передавалися «всі права і влада міністерства хліборобства в межах України», зокрема й справа підготовки аграрної реформи[732]. Практичне керівництво нею покладалося на Український земельний комітет, проєкт статуту якого було затверджено на цьому ж засіданні[733].

Проте всі аграрні законопроєкти підлягали затвердженню російським Тимчасовим урядом, який не погоджувався з такими планами реформи, зокрема з організацією Українського земельного комітету. Заступник генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич у жовтні 1917 р. їздив до Петрограда з клопотаннями затвердити у Тимчасовому уряді розроблені в Україні законопроєкти (статут Українського земельного комітету). Однак подорож виявилася безрезультатною й 25 жовтня 1917 р. після гострих дебатів Мала Рада ухвалила доручити розробку законопроєкту про передачу землі в розпорядження земельних комітетів Генеральному Секретаріату й розглянути на сесії Центральної Ради[734]. 30 жовтня К. Мацієвич зачитав на засіданні VII сесії Ради зазначений законопроєкт, який мав тимчасовий характер і не скасовував приватної власності на землю. З ініціативи українських соціалістів-революціонерів було прийнято резолюцію про негайну передачу земель у розпорядження земельних комітетів і доручення Комітетові Центральної Ради доповнити й ухвалити цей законопроєкт і через Генеральний Секретаріат втілити його в життя, «ідучи невпинно до соціалізації землі»[735]. Отже, хоча розробкою планів аграрної реформи продовжували займатися представники українських соціал-демократів та соціалістів-федералістів, поступово зростав вплив на їхнє рішення українських соціалістів-революціонерів.

III Універсал Центральної Ради, ухвалений 7 листопада 1917 р., став важливим етапом у справі аграрних перетворень. Він проголосив скасування приватної власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні, монастирські та церковні землі»[736]. Аграрна частина Універсалу була запропонована фракцією УПСР[737] і викликала бурхливу полеміку в пресі, хвилю протестів в уряді, невдоволення серед селян та заможних верств суспільства. Після проголошення Універсалу пішли у відставку генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Більський та його заступник К. Мацієвич. 8 листопада Генеральний Секретаріат ухвалив проголосити урядові пояснення щодо Універсалу. Їх складанням зайнявся заступник генерального писаря[738].

Проти аграрних положень III Універсалу виступили представники фінансових кіл та заможних верств населення України. Зокрема, 10 листопада 1917 р. відбулася нарада представників київських банків, Всеросійського союзу цукрозаводчиків, Союзу земельних власників із участю членів Генерального Секретаріату: В. Винниченка, М. Порша, В. Голубовича. Голова Союзу земельних власників О. Вишневський зачитав декларацію проти

скасування III Універсалом права приватної власності на землю. З протестами виступили представник цукрозаводчиків Г. Логачов, від імені банків – А. Добрий, а також діячі Союзу польських землевласників[739].

У відповідь на критику голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявив, що Універсал не вирішує питання про ліквідацію приватної власності, а лише висловив погляд Центральної Ради на це питання, вирішення якого залежить від Українських Установчих Зборів. Для досягнення компромісу ухвалили скликати міжвідомчу нараду[740].

Чіткіше ідею аграрних перетворень окреслено в урядових поясненнях до III Універсалу. Зокрема, у поясненні Генерального Секретаріату від 11 листопада (за підписами його голови В. Винниченка, тимчасово виконуючого обов'язки земельного секретаря Б. Мартоса та генерального писаря О. Лотоцького) зазначено, що Універсал проголосив лише «загальні підвалини» майбутнього агарного закону. Скасування приватної власності слід розуміти як перехід «права власності… до народу України…, від дня оголошення Універсалу дотеперішнім власникам забороняється землю продавати, купувати, заставляти, дарувати, чи передавати кому-небудь у власність будь-якими способами». До підтвердження скасування власності Українськими Установчими Зборами цими землями мали порядкувати на основі виробленого ГСЗС і затвердженого Центральною Радою спеціального закону земельні комітети. Проблема боргів, які лежать на землі й сільськогосподарських маєтках, та витрат на агарну реформу відкладалися до рішення Установчих Зборів.

Крім того, чинності Універсалу підлягали лише землі «нетрудових господарств» сільськогосподарського значення (це не стосувалося земель, які належать містам, містечкам, селам, чи знаходяться під дачами, садибами, городами, садами, дослідними установами, заводами); всі землі трудових господарств – селянські, козачі та інші залишалися у власності дотеперішніх господарів[741].

У відозві ГСЗС від 14 листопада 1917 р. (за підписами товариша генерального секретаря земельних справ Б. Мартоса та директора відділу сучасних земельних справ О. Мицюка) визначалися критерії нетрудових господарств: застосування найманої праці й розміри більше 50 дес. ГСЗС обіцяло негайно розробити тимчасовий законопроєкт про те «як земельним комітетам порядкувати тими землями»[742], а поки що давало детальні вказівки губернським, повітовим та волосним земельним комітетам (15 листопада 1917 р.) брати на облік землі всіх нетрудових господарств, робити детальний опис реманенту, не допускаючи самовільних захоплень (землі й реманенту)[743]. Власникам маєтків у роз'ясненні від 15 листопада 1917 р. було обіцяно заплатити за реманент після ухвали Установчих Зборів[744]. Однак пізніше положення III Універсалу були використані для відмови колишнім господарям маєтків у компенсації за відчужену власність.

Отже, радикальні положення III Універсалу в аграрній справі наступними урядовими розпорядженнями зводилися нанівець. Центральна Рада вагалася з вибором соціальної опори в суспільстві, на інтереси якої спрямувалася б її аграрна політика.

3.2 Обговорення аграрного питання Українським Крайовим земельним комітетом та VIII сесією Центральної Ради, ухвалення земельного закону 18 січня 1918 р.

Розробку аграрного законопроєкту в ГСЗС восени 1917 р. пришвидшила поява радикального більшовицького аграрного законодавства та зростання їхньої суспільно-політичної активності. Більшовики, перейнявши від соціалістів-революціонерів концепцію соціалізації землі, проголосили про негайне втілення її в життя. Не маючи власної теоретичної і практичної програми вирішення аграрного питання, більшовики не заважали селянам ділити поміщицьку та церковну землі й за допомогою «чорного переділу» змогли захопити і утримати владу в Росії. В Наддніпрянській Україні практично до кінця 1917 р. більшовики не мали впливу на село, але поступово нарощували свою популярність серед інших верств суспільства і посилювали тиск на Центральну Раду.

За таких умов 7 листопада 1917 р. розпочала роботу перша сесія Українського Крайового земельного комітету. У її порядку денному були питання проведення підготовчої організаційної (створення Крайового земельного комітету та реорганізації місцевих земельних комітетів, посилення їх технічним та агрономічним персоналом) та законодавчої роботи (розгляд проєктів про врегулювання існуючих відносин)[745].

Поставлені сесією питання уряд вирішив таким чином. 10 листопада 1917 р. Генеральний Секретаріат прийняв рішення про передачу в розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих (справу відшкодування їм збитків мали вирішити Установчі збори)[746]. 15 листопада 1917 р. уряд розглянув питання про передачу земельним комітетам державного та удільного майна й ухвалив передати до розроблення відповідної реформи управління державними маєтками в Україні до відома ГСЗС[747].

15 листопада 1917 р. для розгляду детальних планів аграрної реформи було створено комісію під керівництвом заступника земельного секретаря, українського соціал-демократа Б. Мартоса. До її складу ввійшли 6 представників Крайового з'їзду земельних комітетів, серед яких були: Т. Осадчий, Х. Барановський, О. Мицюк, О. Шумський та 9 представників від губернських земельних комітетів[748]. Текст розробленого ними законопроєкту не зберігся[749].

Вирішальне значення у розробці урядової аграрної політики відводилося підготовці загального аграрного закону. Саме навколо основних його положень і зіткнулися як політичні, так і економічні інтереси різних урядових структур та суспільних верств.

26 листопада 1917 р. II сесія Крайового земельного комітету розпочала розгляд і затвердження проєкту тимчасового аграрного закону, запропонованого комісією ГСЗС (доповідачами виступили Т. Осадчий та службовець земельного секретарства П. Гавсевич). У її роботі взяли участь представники губернських земельних комітетів та губернських народних управ від усіх українських губерній (крім Таврії); головував на сесії Б. Мартос. До участі в розробці законопроєкту запрошувалися також вчені київських агрономічних шкіл[750]. У секретарстві документ перероблявся тричі, існував ще неопублікований окремий проєкт К. Мацієвича (заступника генерального секретаря до видання III Універсалу)[751].

14 грудня 1917 р. законопроєкт був представлений Б. Мартосом на обговорення VIII сесії Центральної Ради (дискусії продовжувалися 15 грудня 1917 р., а резолюція щодо аграрної справи була ухвалена лише 17 грудня 1917 р.). Цей закон носив тимчасовий характер (до Українських Установчих Зборів) і скасовував право приватної власності на землю, а також забороняв продаж і передачу її в оренду. Розпоряджатися землею могли лише земельні комітети. Зрівняльному поділу не підлягали землі, що належали сільськогосподарським школам та дослідним установам. Земельне секретарство також планувало зберегти від поділу великі зразкові маєтки, які спеціалізувалися на вирощенні породистої худоби чи сортового насіння – «хоч по одному такому маєтку в кожній губернії»[752]. Поряд з індивідуальним господарюванням закон не заперечував кооперативний обробіток землі. Трудова норма в 50 дес., зазначена в початковому проєкті ГСЗС, зменшувалася до 40 дес. За користування землею селяни мали виплачувати щорічну плату, яка включала податки на землю, погашення іпотечної заборгованості та видатки в справі реформи земельних комітетів. До видання основного закону терміни землекористування визначалися земельними комітетами.

Б. Мартос, пояснюючи в промові основні положення закону, наполягав на його неодмінному прийнятті, зважаючи на загрозу хаотичного, самовільного захоплення землі селянами, «через хибно зрозумілий проголошений Третім Універсалом перехід землі до рук народу»[753]. З критикою законопроєкту виступили як представники фракцій, так і селянські депутати, невдоволені великою трудовою нормою в 40 дес. Основні зауваження промовців можна звести до таких положень: російський соціал-демократ (меншовик) Д. Чижевський і український соціаліст-федераліст М. Кушнір вважали, що проведення аграрної реформи належить до компетенції лише Всеукраїнських Установчих Зборів. Український соціаліст-революціонер О. Зарудний і російський соціаліст-революціонер Й. Скловський протестували, оскільки законопроєкт складений не на основі соціалізації і що трудова норма в 40 дес. є завеликою[754]. Особливо активно розкритикувала пропозиції земельного секретарства пробільшовицько налаштована харківська група українських соціалістів-революціонерів у складі Г. Михайличенка, Сєверов-Одоєвського та інших[755].

Із захистом законопроєкту виступив лише партійний колега Б. Мартоса – М. Порш. Пояснюючи неможливість проведення повної соціалізації, він наголошував, що закон не задовольняє й українських соціал-демократів, і закликав Раду не роз'їжджатися, не прийнявши закону[756].

Б. Мартос у заключному слові, спростовуючи виступи опонентів, заявив, що норму землекористування можуть змінювати місцеві земельні комітети, відповідно до місцевих умов. Відповідальність за розробку законопроєкту несуть не лише соціал-демократи, а й соціалісти-революціонери (в діяльності земельної комісії брав участь і О. Шумський). Під соціалізацією потрібно розуміти, за поясненнями Б. Мартоса, «керування земельним фондом громадськими організаціями, і це передбачав законопроєкт, бо він передає керування земельними справами демократично обраним комітетам від всеукраїнського аж до сільських»[757].

Компромісним рішенням стала запропонована фракцією українських соціалістів-революціонерів резолюція про створення парламентської комісії для негайного вироблення нового земельного законопроєкту[758]. Б. Мартос, не погоджуючись із таким рішенням Центральної Ради щодо цього законопроєкту, 20 грудня 1917 р. пішов у відставку[759]. 21 грудня 1917 р. ГСЗС очолив 26-річний представник українських соціалістів-революціонерів О. Зарудний[760], який обіймав посаду декілька тижнів. В уряді В. Голубовича його наступником було призначено А. Терниченка.

Тим часом розробляти аграрний законопроєкт розпочала нова парламентська комісія в складі 23 осіб: 10 українських соціалістів-революціонерів, 2 російських, представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по одному від меншовиків, Бунду, есерів та самостійників[761]. Обговорення комісією основних засад тимчасового земельного закону велося за такими напрямами: 1) скасування приватної власності на землю; 2) визначення прав громадян на землю; 3) організації органів земельної адміністрації; 4) форм і правил землекористування; 5) обов'язки держави під час проведення аграрної реформи[762].

Прихід до влади 18 січня 1918 р. кабінету В. Голубовича, більшість якого становили українські соціалісти-революціонери, означав і перемогу аграрної програми їхньої партії. Прийняття проєкту соціалізації землі відбувалося за умов воєнних дій: більшовицького наступу на Київ та розгортання більшовицького повстання у Києві (деяких розробників аграрного закону напередодні було заарештовано комендантом Києва М. Ковенком)[763]. Законопроєкт, підготовлений земельною комісією, був зачитаний на засіданні IX сесії Центральної Ради 17-го і прийнятий без обговорення 18 січня[764]. Документ був напрацьований українськими (О. Шумським та П. Христюком) і російськими соціалістами-революціонерами (М. Пухтинським та М. Дешевим). В його основу покладено резолюції українських селянських з'їздів, а за схему взято проєкт аграрного закону фракції соціалістів-революціонерів у II Державній думі дореволюційної Росії[765]. Термін «соціалізація» з метою досягнення міжпартійного компромісу в законі не згадувався[766].

Зауважимо, що аграрні проєкти соціалістів-революціонерів у I-II Державній думі (1906–1907 рр.) не користувалися популярністю і підтримкою серед депутатів. Українські діячі партії соціалістів-революціонерів не мали впливу на ухвалення партійним центром аграрної програми і не могли обґрунтувати й наполягати на особливостях по земельних відносин у Наддніпрянщині. Інтереси українських селян у I-II Думі активно обстоювали трудовики (депутати від українських губерній), кадети, а гасло «Земля і Воля» об'єднало представників багатьох фракцій: як лівих (соціалістичних), так і поміркованих лібералів (конституційних демократів)[767]. Попри непопулярність есерівського аграрного проєкту, широку привабливість ідей партії у масах забезпечувало гасло «Землі і Волі». Така ж ситуація склалася й наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Основною ідеєю аграрного закону 18 січня 1918 р. було скасування права приватної власності в межах УНР на всі землі. Верховне порядкування ними до скликання Українських Установчих Зборів надавалося Центральній Раді, а на місцях – земельним комітетам та органам самоврядування в межах їх компетенцій[768].

Форми землекористування визначали механізм розподілу землі. Право на отримання землі мали приватно-трудові господарства. Для їхнього наділення встановлювалася норма, не менше споживчої, але не більше трудової (згідно з додатковою приміткою, в окремих випадках дозволялося застосування найманої праці). Отримання земельного наділу та користування ним було безкоштовним (оподатковувалися лише понадлишкові землі чи надзвичайні доходи).

Поряд із правилами індивідуального землекористування встановлювався також порядок приватно-трудового землекористування сільських громад та добровільних товариств. Терміни їхнього користування землею встановлювали на підставі положень закону (§ 13) земельні комітети. Право землекористування, за дозволом громад і земельних комітетів, могло переходити в спадщину; землі приватно-трудового характеру з припиненням на них господарства чи заведенням нетрудового, поверталися в розпорядження громад і земельних комітетів (§ 15). Таким чином, зберігалася провідна роль громади при здійсненні земельних заходів.

Зрівняльному розподілу не підлягали землі, призначені для громадського користування з метою: а) охорони природних багатств і використання їхніх прибутків на загально-громадські потреби; б) раціональної експлуатації природних багатств; в) розвитку дослідної справи; г) для будівництва залізниць та інших промислових потреб.

За землевласниками та орендарями (за їх бажанням та за рішеннями волосних земельних комітетів) залишалися земельні наділи (з садками, виноградниками, хмільниками) в кількості, яку вони могли обробити силами своєї сім'ї. Поряд із нетрудовими землями до розпорядження земельних комітетів переходив живий та мертвий сільськогосподарський реманент і господарські будівлі землевласників (за винятком житлових).

З земельного фонду, призначеного для зрівняльного поділу між приватно-трудовими господарствами, насамперед мали задовольнятися потреби місцевого малоземельного й безземельного селянства, а далі – потреби місцевого нехліборобського й немісцевого населення. Урівнення в користуванні землею мало здійснюватися такими способами: а) оподаткування надлишків землі понад установленої норми, відповідно до чистих прибутків з них; б) оподаткування надзвичайних прибутків господарства, отримуваних незалежно від праці господарів, а за рахунок якості ґрунту та вигідного розташування земельної ділянки; в) розселення й переселення або зміною межі наділів та їх розмірів (§ 29). Землі цукрової промисловості та інших цінних культур переходили в приватно-трудове користування товариствам, науковим установам або сільським громадам за умови ведення господарства відповідно розроблених земельними комітетами планів.

Отже, закон скасував приватну власність не лише на нетрудові землі, а й на селянські (громадські, подвірні й індивідуальні), деякі надільні та куплені ділянки. Питання про визначення норми наділення селян землею не було вирішено, оскільки міністерство сподівалося вивчити регіональний стан земельних відносин. Тенденції соціалізації послідовно проводилися в 13 – 15 і 29 статтях, в яких мова йшла про передачу права користування, відповідальність громад і земельних комітетів за контроль над умовами й термінами корис-

тування й господарюванням у приватно-трудових господарствах та про урівнення в певних випадках.

М. Шаповал, один із провідних діячів УПСР і Центральної Ради, у статтях закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності[769]. Уперше документ було видано під час евакуації в Житомирі, а його реалізацію Центральна Рада змогла розпочати лише на початку березня 1918 р.

3.3 Аграрна політика Центральної Ради у березні – квітні 1918 р., ставлення до неї селянства

Народне Міністерство земельних справ в уряді В. Голубовича очолив український соціаліст-революціонер М. Ковалевський. Новий уряд на засіданні Малої Ради 24 березня 1918 р. проголосив незмінність курсу попередньої аграрної політики. Першочерговим завданням своєї діяльності міністерство визначило справу засівів[770].

Становище на місцях було дуже складним. Популістські гасла розподілу землі, запропоновані більшовиками та необачливо сформульовані у III Універсалі Центральної Ради, селяни сприйняли як заклик до дій і приступили до негайного захоплення землі та руйнування поміщицьких господарств. Події кінця 1917 – початку 1918 рр. в історичній літературі отримали назву «аграрної революції», або «общинної революції»[771] [772] [773]. Причинами селянських виступів 1917 р. були такі: зубожіння селян у роки Першої світової війни; загострення продовольчого питання й загроза голоду; розпад державних структур (припинення фінансування органів земельної адміністрації, параліч судової системи); класові мотиви (помста поміщикам); психологічні чинники (поширення анархії і насильства).

Протягом пів року Наддніпрянською Україною прокотилося дві хвилі погромів поміщицьких маєтків: перша тривала у вересні – жовтні 1917 р. на Правобережжі (ініціаторами погромів були солдати Південно-Західного фронту); друга хвиля прокотилася Україною у грудні 1917 – січні 1918 рр. на тлі зміни політичної влади. Відсоткові дані масштабів погромів поміщицьких маєтків наводить М. Рубач. Згідно з ними, найбільших погромів зазнали маєтки прифронтових повітів Подільської та Волинської губерній (розгромлено 50 – 60 % від загальної кількості маєтків), у Київській губернії чисельність погромів зменшується до 20–25 %, а серед лівобережних губерній найбільше постраждала Чернігівська губернія, де було розгромлено 15 – 20 %[774]. Загалом до кінця лютого 1918 р., за даними анкетного опитування 1922 р., було конфісковано, переділено землю і майно 60% поміщицьких маєтків[775].

Ініціаторами погромів були партійні агітатори, міські робітники, солдати-фронтовики (часто дезертири). Участь у бунтах брали представники всіх верств селянства і найбільшу користь отримували заможні господарі, які могли перевезти награбоване майно, відразу засіяти поміщицьку землю, або краще заховати награбоване. Однак із поверненням до своїх домівок фронтовиків і початком зрівняльного переділу землі наприкінці зими – на початку весни 1918 р. землі заможних селян стали об’єктом зазіхання з боку бідніших односельців. На Лівобережжі виступи проти заможного селянства у цей період складали понад

20% від усієї кількості виступів[776]. Однак масових масштабів зрівняльний поділ усіх земель навесні 1918 р. не набув. Землю переділили лише в окремих селах Чернігівської, Подільської й Харківської губерній[777].

Раціонально скористатися майном поміщицьких господарств селяни не змогли. За ставленням до поміщицької власності один із військових діячів Центральної Ради – полковник В. Петрів виокремив три групи сіл: перша дотримувалася інструкцій Центральної Ради й брала економії на облік та під охорону, друга група більш-менш організовано ділила панські маєтки, а третя – грабувала й нищила їх за активної участі солдатів-дезертирів[778]. Не маючи змоги утримувати своїми силами маєтки, земельні комітети за безцінь розпродали робочу худобу, а частину її розібрали селяни. Поміщикам, які самостійно вели господарство, селяни могли залишати землю та частину майна для господарювання «за трудовою нормою». На базі деяких поміщицьких маєтків виникають колективні господарства: згідно з різними підрахунками, в Україні було створено від 30 до 250 трудових сільськогосподарських артілей, товариств для спільного обробітку землі й комун[779]. Це була нова форма економічної самоорганізації селянства, але роль перших колективних господарств не була значною.

З приходом німецьких і австро-угорських військ у села повернулися поміщики, які за допомогою каральних загонів проводили репресії проти селян, які брали участь у погромах. Проблемою повернення власності зайнялися земельні управи. У деяких місцевостях селяни добровільно почали повертати розграбоване поміщицьке майно його власникам. Не маючи впевненості у тривалості влади Центральної Ради, селяни не поспішали засівати колишню поміщицьку землю. Під час більшовицького наступу була занедбана робота Селянської спілки. Після поновлення своєї діяльності організацією було проведено не менше 14 повітових селянських з'їздів, які підтримували проголошену Центральною Радою політику соціалізації землі[780].

Земельні комітети навесні 1918 р., за інформацією інструкторів Міністерства земельних справ, були створені не скрізь і часом не користувалися впливом й авторитетом серед селянства, бо складалися з випадкових людей (селяни, фронтовики), які не мали агрономічної освіти й досвіду сільськогосподарської праці. Часто між органами земельної адміністрації різних рівнів була порушена взаємодія. Наприклад, на Катеринославщині губернський земельний комітет не мав «систематичності та рішучості» у своїй діяльності, а повітові й волосні комітети працювали автономно. Масовим явищем стало довільне тлумачення на місцях земельного закону[781].

Лідери Центральної Ради не мали реальних сил для мінімалізації негативних тенденцій суспільного розвитку навесні 1918 р. Серед основних перешкод на шляху проведення аграрної політики Центральної Ради III сесія Головного Українського земельного комітету (15–17 квітня 1918 р.) визначила: незаконне втручання місцевої адміністрації, військової влади (як іноземної, так і української), відсутність коштів на утримання земельних комітетів та фінансування посівного матеріалу, невпевненість у роботі земельного міністерства та неузгодженість роботи його департаментів[782].

Сам міністр земельних справ М. Ковалевський (мав 25 років, до революції працював у кооперації) у розмові з представником Українського Телеграфного Агентства діяльність свого міністерства (в основному земельного департаменту) щодо проведення в життя заходів аграрної реформи охарактеризував як «спішну» і спрямовану на реорганізацію земельних комітетів (вироблення їх статуту) та проведення посівної роботи. Важливим, на його думку, мав стати перегляд та уточнення деяких положень аграрного закону, зокрема, про становище невеликих селянських господарств (12–15 дес.), досягти цієї мети намагалися численні селянські делегації[783].

Спробу конкретизувати плани проведення реформи, оскільки аграрний закон 18 січня 1918 р. мав надто загальний характер, зробила III сесія Головного Українського земельного комітету 15–17 квітня 1918 р. Директор департаменту земельних справ О. Мицюк у своїй доповіді 17 квітня 1918 р. відзначив, що, зважаючи на тимчасовий характер документу, міністерство передаватиме землю для селянського користування лише на один рік. Для реалізації цих задумів до 15 серпня 1918 р. планувалося з'ясувати наявні земельні запаси держави, кількість населення, яка мала право отримати землю та норму наділення[784]. Працювати над цими заходами мали земельні комітети.

Проте процес реорганізації земельних комітетів виявився незавершеним. 15 квітня 1918 р. Рада Народних Міністрів повернула для доопрацювання законопроєкт про статут земельних комітетів (через відсутність єдиної думки, змішаність принципів представництва та юридичні дефекти)[785]. Порушене на засіданні Малої Ради 20 квітня 1918 р. питання про штати земельних комітетів (за законопроєктом Міністерства земельних справ) теж не було вирішене[786]. Отже, остаточна концепція аграрної реформи та органів її реалізації Центральною Радою так і не була розроблена.

Невтішним наслідком аграрної політики Центральної Ради, крім економічних труднощів, став розкол у середовищі селянства, насамперед – наростання опозиції навесні 1918 р. Проти соціалізації як основного методу вирішення аграрного питання виступили середні й заможні селяни Полтавщини та Херсонщини, підтримані Українською демократично-хліборобською партією та Союзом земельних власників. З'їзд шести північних повітів Полтавщини, проведений 7 квітня (25 березня за ст. ст.) 1918 р. у Лубнах партією демократів-хліборобів, постановив вважати аграрну політику Центральної Ради руйнівною для держави й вимагав негайного скасування аграрного закону та відновлення приватної власності[787]. До вимог відрядженої з'їздом до Києва делегації приєдналися дрібні землевласники з Херсонщини[788].

Делегації з аналогічними резолюціями прибували до Києва зі всієї України[789]. Центральна Рада відмовлялася з ними зустрічатися, доручаючи цю справу окремим міністрам. Тому заможні й середні селяни та поміщики з вимогою відновлення колишніх форм землеволодіння зверталися до присутніх в Україні німецько-австрійських військ.

Вище керівництво окупаційних військ скептично ставилося до аграрної реформи уряду В. Голубовича. За будь-якої можливості представники німецького та австро-угорського урядів висловлювали свої побажання щодо відновлення (хоча б часткового) великого землеволодіння та виплати селянами за отримані землі певного викупу. Особливо активно

зазначені пропозиції обстоював німецький посол в Україні барон Мум фон Шварценштейн, який заради цього двічі зустрічався з міністром земельних справ УНР М. Ковалевським[790].

Про повну безпорадність українського уряду в проведенні аграрної реформи засвідчив наказ фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про примусовий засів всієї землі. Втручання німецької військової влади до посівної кампанії викликало урядову кризу: міністр земельних справ М. Ковалевський подав у відставку, а Мала Рада 13 квітня ухвалила протест із приводу зазначеного наказу[791]. Проте ці заходи не вплинули на ситуацію і закон про засів ланів набув чинності.

Критика аграрної політики Центральної Ради велася не лише консервативними партіями та союзницьким командуванням, а й соратниками по національно-демократичному табору – партіями українських соціал-демократів та соціалістів-федералістів. Першим на сторінках «Нової Ради» піддав ґрунтовній критиці аграрну політику уряду український соціаліст-федераліст К. Мацієвич. Він всю вину за аграрні заворушення покладав не лише на більшовиків, а в основному на Центральну Раду, яка сліпо скопіювала складений російськими соціалістами-революціонерами для II Державної думи аграрний законопроєкт[792]. «Робітнича газета» виступила з образливішою критикою політики Центральної Ради й діяльності УПСР в уряді. Один із активних її дописувачів український соціал-демократ А. Пісоцький охарактеризував партію українських соціалістів-революціонерів як дрібнобуржуазну, а соціалізацію землі – контрреволюцією[793]. Інший представник українських соціал-демократів М. Порш на урочистому засіданні Малої Ради 20 березня 1918 р. зробив критичний огляд діяльності уряду есерів: «Наша партія ще у свій час говорила, що принцип соціалізації, заснований на знищенні великих хазяйств, а не землевласників, розколе селянство й поведе знову до «чорного переділу»… Тепер ми можемо вже констатувати, що наші застереження здійснюються: вже чуються голоси, що «пора соціалізацію націоналізувати», щоб не зруйнувати основи держави»[794].

Отже, уся відповідальність за провал аграрної реформи покладалася лише на УПСР та її лідерів. Об'єднати зусилля для вирішення аграрної справи політичні партії не змогли. Помірковані члени Малої Ради на чолі з М. Поршем розробили проєкт змін до земельного закону[795]. Однак українські соціалісти-революціонери продовжували дотримуватися радикальних гасел соціалізації землі до останніх днів існування Центральної Ради. Зокрема, на спільному засіданні фракції УПСР у Центральній Раді й ЦК УПСР під впливом М. Грушевського було вирішено не вносити ніяких поправок до земельного закону[796]. Через непоступливість М. Грушевського це питання не розглядалося у Малій Раді, проте позиція уряду залишалася неоднозначною[797]. Зокрема, уряд В. Голубовича під впливом німецького військового командування погодився залишити за власниками не менше 40 дес. землі й запропонував посаду міністра земельних справ Є. Чикаленку, який відмовився від цієї пропозиції[798].

29 квітня 1918 р. отримало суперечливе висвітлення в історії аграрного законодавства Центральної Ради. Газета «Киевская мысль» від 30 квітня 1918 р. повідомляла про засідання 29 квітня 1918 р. Малої Ради, яка ухвалила відправити делегацію (Голубович, Порш та Корчинський) до німецького посла барона фон Мумма. Делегація отримала директиви про відставку нинішнього уряду у разі потреби та перегляд новим урядом заграрного

закону[799]. У наступному номері цієї газети опубліковано результати переговорів, які велися М. Поршем: барон фон Мумм відповів, що ці заяви і наміри перегляду земельного закону й відновлення приватної власності для дрібних землевласників є запізнілими[800].

Мемуарні джерела (В. Винниченко, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко) подають інформацію, що 29 квітня 1918 р., в останній день свого існування, Центральна Рада ухвалила зміни до аграрного закону – «соціалізації» не підлягала власність до 30 дес.[801]. Натомість Є. Чикаленко у своїх спогадах свідчить про наміри наради соціалістичних фракцій Центральної Ради відмовитися від «універсалів про земельну власність, зоставить незайманими 50 дес., а решту викупить за гроші»[802]. Інших документальних матеріалів, крім мемуарних свідчень учасників Української революції дослідниками не виявлено, а існуюча інформація досить суперечлива. Питання про внесення 29 квітня 1918 р. змін до аграрного закону УНР потребує пошуку нових джерел.

Отже, уряд Української Народної Республіки доклав багато зусиль у справі підготовки аграрної реформи. Об'єктом урядової політики розробка аграрного законодавства в Україні стала в жовтні – листопаді 1917 р. Безпосередньо цим займалося Генеральне секретарство земельних справ (а з січня 1918 р. – Міністерство), основними напрямами роботи якого стали підготовка законопроєкту про передачу земель у розпорядження земельних комітетів та організація керівних і місцевих земельних органів.

Результатом складних пошуків урядів Центральної Ради шляхів вирішення аграрного питання став земельний закон 18 січня 1918 р. Проголошуючи соціалізацію землі (з рисами націоналізації), закон задовольняв земельні інтереси безземельного й малоземельного селянства, передаючи безкоштовно в його розпорядження приватновласницькі, державні, церковні землі. Втілювати в життя основні положення земельного закону мали земельні комітети. Остаточне вирішення аграрного питання залишалося за Українськими Установчими Зборами.

Проте розроблена Центральною Радою програма аграрної реформи, зокрема закон від 18 січня 1918 р., була недосконалою. Зовсім нерозробленим залишався фінансовий аспект заходів, а надання переваг у правах на землю біднішим верствам селянства («сільській голоті») створило численну опозицію в особі заможних прошарків сільського населення. Отже, запланованих результатів – соціальної консолідації суспільства та економічного процвітання сільськогосподарської галузі – аграрна політика Центральної Ради не досягла. Аграрну реформу УНР не підтримали як політичні опоненти, так і німецько-австрійська влада.

На ґрунті аграрної реформи УНР актуалізувалися партійні суперечності, зокрема у національно-демократичному таборі, які стануть визначальними у розвитку Української революції на наступних її етапах. У період Центральної Ради найбільшого загострення набув соціальний конфлікт – боротьба селян із поміщиками за землю, продовольство, умови господарювання. Своєї глибини досягли й суперечності у селянському середовищі під час розподілу приватної землі взимку 1917 – навесні 1918 рр.

Загалом же аграрна програма Центральної Ради заклала ґрунт для подальших пошуків варіантів вирішення аграрного питання національно-демократичними силами в 1918–1921 рр.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

І-й УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (10/VI-1917 р.).

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, манастирські та инші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Універсал. 1917. 10 червня.

3-й УНІВЕРСАЛ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (7/XI-1917 р.).

... Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та инші землі нетрудових хазяйств с.-г. значіння, а також на удільні, манастирські, кабінетські та церковні землі, – касується. Признаючи, що землі ті єсть власність всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Укр. Центр. Рада доручає Генеральному Секретареві по Земельних Справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати Земельним Комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів ...

Вісник Народного Міністерства Земельних Справ. 1918. № 1. Березіль.

ПОЯСНЕННЯ В ЗЕМЕЛЬНІЙ СПРАВІ

Третім Універсалом Української Центральної Ради проголошено:

Однині на території Української Народньої Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та инші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, манастирські, кабінетські та церковні землі, касується.

Проголошуючи це, Центральна Рада вказує, що всі землі є всенародньою власністю.

Яко власністю народньою, землями мають право розпоряджатись тільки повітові та губернські земельні комітети, а зовсім не які-небудь инші інституції або окремі громадяни.

Волосні комітети повинні допомагати повітовим, виясняючи потребу в землі серед людности; займати-ж землю для розділу її між громадянами вони не мають права.

Всі незасіяні або ялові землі земельні комітети мають узяти на обчислення; їм також належить взяти на обчислення і весь сільсько-господарський реманент всіх нетрудових хазяйств, якому повинно бути зроблено зараз-же перепис.

Всі хлібороби, яким потрібна земля чи реманент, мусять звертатись до земельного комітету.

Ніяких самочинних захоплень земель чи реманенту не повинно допускати.

Всіх, хто дозволяє собі порушувати встановлений порядок що до обчислення і поділу землі, або хто сам без дозволу Комітету спокуситься на добро, яке належить всьому народові, будуть суворо покарані по закону, як грабіжники всенародньої власности.

Ліси, як і сама земля, також є власністю всього народу.

Державні та удільні ліси Генеральне Секретарство земельних справ бере до свого розпорядження; всі-ж инші ліси переходять до розпорядження повітових і губернських земельних комітетів, які повинні негайно завести для порядкування цією справою особливі лісові відділи.

Земельним комітетам буде дано Генеральним Секретарством вказівки.

Захоплювати самочинно ліси, руйнувати їх і вивозити – значить грабувати народне добро.

Самочинне і безладне вирубування лісів тягне за собою велике нещастя; багаті лісами повіти і губернії будуть понад міру забезпечені, а безлісні місцевості, а також і всі міста, зостануться зовсім без лісового матер'ялу і дров.

Ніяким чином не можна також допустити і самочинного захоплення всякого лісового матер'ялу.

На винуватих у цьому треба дивитись, як на звичайних грабіжників, і тягнути їх до судової відповідальности.

Для охорони лісів належить викликати військову силу.

Забезпечення людности дровами лягає на продовольчі комітети.

Закон про користування землею і про земельні комітети негайно буде видано Центральною Радою.

Пани комісари повинні стежити за ретельним виконанням вищепоказаних засад і ставати на допомогу земельним комітетам.

Обіжник цей негайно довести до відомости всіх установ, органів місцевого самоврядування, земельних і продовольчих комітетів, а також і всього громадянства.

11 листопаду 1917 року.

Підписав: Генеральний Секретар Внутрішніх Справ

В. Винниченко.

Ствердив: Директор адміністрат.-політичного відділу

Абрамович.

Вісник Генерального Секретаріату УНР. 23/Х –1917.

РЕЗОЛЮЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ПРО ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ

6 грудня 1917 р.

Приймаючи на увагу, що Центральна Українська Рада, представництво в якій безперестанно поповнюється, складається з українських Рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів, обраних на всеукраїнських з'їздах, та з представництва демократії національних меншостей, через що вона уявляє з себе тимчасовий правомочний законодавчий орган ре-

волюційної демократії України, і зважаючи на те, що проголошенням третього Універсалу Центральна Рада стала на шлях широких соціальних і політичних реформ та приступила до найшвидшого скликання Українських Установчих Зборів, якім єдино може Центральна Рада передати всю повноту влади на Україні, з'їзд Рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів України вважає переобрання Центральної Ради невчасним і непотрібним.

Підкреслюючи своє рішуче домагання, щоб Центральна Рада в своїй дальшій роботі стояла твердо на сторожі здобутків революції, поширюючи та поглиблюючи невпинно свою революційну творчість і обороняючи непохитно класові інтереси трудової демократії та щоб не відкладаючи скликала у свій час Українську Установчу Раду, яка єдино може виявити справжню волю всієї демократії України, з'їзд Рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів України висловлює на цьому шляху Центральній Раді своє цілковите довір'я і обіцяє їй свою рішучу піддержку.

Робітнича Газета. 1917. 9 груд.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

11 січня 1918 р.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон цей буде розглянено за кілька день в повній Центральній Раді, і Рада Народних Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих уже до початку весняних робіт через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води і всі багатства підземні яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування уряду Української Народної Республіки.

Українська Центральна рада

У Києві 9 січня 1918 р.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. / упор. В. Верстюк [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 103.

ТИМЧАСОВИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ ЗАКОН, ЗАТВЕРДЖЕНИЙ УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ

18 січня 1918 р.

Розділ I
Загальні засади

1. Право власності на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами в межах Української Народної Республіки віднині касується.

2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни Української Народної Республіки без різниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону.

4. а. Верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними й підземними багатствами належить, до скликання Української Установчої ради, Українській Центральній Раді.

б. Порядкування в межах цього закону належить: землями міського користування – згідно з §§ 6 і 7 – органам міського самоврядування; іншими – сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам, в межах їх компетенції.

5. На верховний і місцеві органи порядкування землею покладається:

а) забезпечення громадянам їх прав на користування землею;

б) охорона природних багатств землі від виснаження і вживання заходів до зросту цих багатств.

Розділ II

Основні засади користування поверхнею землі

6. Користування поверхнею землі дозволяється:

а) для загальногромадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні корисні підприємства загального або місцевого громадського значення;

б) для приватно-трудового господарства, яке ведеться власного працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами;

Примітка: тимчасово в виключних випадках наймана праця може вживатись згідно з правилами, які встановлюють земельні комітети;

в) під оселі й будівлі окремим особам, товариствам або громадським установам для мешкання, або для торговельних і промислових підприємств.

7. Органам державної влади, органам міського самоврядування і їх союзам та земельним комітетам надається право повертати і призначати потрібні площі земель для громадського користування з метою:

а) охорони природних багатств землі від виснаження і для більш раціонального їх використовування;

б) визискування багатств землі і повернення прибутків з них на загальногромадські потреби;

в) заведення досвідних і зразкових полів, розсадників, питомників і селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокорисних установ;

г) будування залізниць і інших шляхів.

8. Землі нарізуються земельними комітетами в приватнотрудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам, які встановлюють правила порядкування одведеними їм землями з додержанням вимог цього закону.

9. Нормою наділення для приватно-трудових господарств повинна бути така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства.

10. Встановлення цієї норми й урівнення в користуванні землею проводиться земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердження центрального органу державної влади.

11. Садибні участки під різні будівлі й підприємства нарізуються згідно з правилами, встановленими державними органами міського самоврядування і земельними комітетами.

12. Ніякої платні за користування землею не повинно бути.

Примітка: оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близості до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів цих хозяйств.

13. Строки користування землею встановлюються сільськими громадами й товариствами на підставі правил, встановлених земельними комітетами згідно з цим законом.

Примітка: право користування може переходити в спадщину.

14. Передача права на користування участком землі можлива лише з дозволу громад і земельних комітетів.

15. Участки приватно-трудового користування, на которих зовсім припиняється господарство, або заводиться нетрудове, переходять в порядкування громад і земельних комітетів цього закону.

16. При зміні господарів участків землі всі заведені попереднім господарем і невикористані земельні поліпшення й меліорації оплачуються йому новим господарем.

17. Сільські громади й товариства хліборобів за порядкування землею відповідають перед земельними комітетами.

18. Для переведення заходів для охорони й розвитку багатств землі закладається Державний меліоративний фонд.

19. Для допомоги нормальному розвиткові сільського господарства державою організується сільськогосподарський кредит.

Розділ III

Переходові міри

20. Вивласнення всіх земель з їх водами, надземними і підземними природними багатствами в межах Української Народної Республіки переводиться без викупу.

21. За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів залишаються в користуванні участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т. ін. в кількості, яку вони власного працею і працею своєї сім'ї можуть обробити.

Примітка: трудові сади, виноградники, хмільники і т. ін. залишаються в користуванні бувших власників і не врізуються.

22. Всі землі, які до видання цього закону були в розпорядженні органів місцевого самоврядування і різних громадських та наукових установ, в порядку ст. 7 в. (основних засад) залишаються в їх користуванні з постанов повітових земельних комітетів.

23. Садибні участки землі під оселями і різними господарськими, торговельними й промисловими підприємствами залишаються в користуванні власників у кількості, яка встановлюється земельними комітетами чи органами міського самоврядування по принадлежності (ст. 4).

24. Всі інші землі, не зазначені в §§ 21, 22, 23, переходять до порядкування земельних комітетів.

25. Одночасно з цими землями від власників переходять до розпорядження земельних комітетів живий і мертвий сільськогосподарський інвентар і будівлі, за винятком тієї кількості їх, котра конче потрібна їм для життя й ведення приватно-трудового господарства чи торгових і промислових підприємств, згідно з ст. 23.

26. Зазначені в § 25 землі поділяються земельними комітетами на дві частини:

а) на землі для загальногромадського господарства згідно з ст. 6 й 7 і

б) на землі для приватно-трудового користування.

27. З земель, призначених для приватно-трудового користування, в першу чергу задовольняються потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людності і в другу – потреби місцевої нехліборобської й немісцевої людності.

Примітка: малоземельними вважаються такі хлібороби, площа землі котрих не задовольняє споживчих потреб їхніх сімей при веденні господарства звичайним для своєї місцевості способом.

28. Наділення проводиться по нормі, встановленій в порядку ст. 9 і 10 (основних засад).

29. Урівнювання в користуванні землею провадиться шляхом:

а) оподаткування лишків землі поверх встановленої норми відповідно чистого доходу з них;

б) оподаткування надзвичайних доходів з землі, які залежать від природних якостей участка, його близості до торговельних центрів і інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів цих хозяйств;

в) розселення і переселення або зміни меж участків і їх розмірів.

30. Землі, які залишаються після наділення місцевої людності по встановлених нормах, доки буде вироблено центральними органами земельної реформи план розселення й переселення, можуть даватись в користування місцевій людності поверх цих норм на умовах, встановлених земельними комітетами.

31. Земля для засіву буряків й інших рослин, за якими буде визнано особливе значення, нарізується в приватнотрудове користування з умовою, не зменшувати посівної площі цих культур.

32. Висококультурні господарства передаються цілими в користування товариствам або сільським громадам, котрі будуть вести господарство спільно, по планах, затверджених земельними комітетами. На таких самих умовах без поділу передаютыя в користування сади, хмільники, виноградники й таке ін.

33. Племенні розсадники і питомники, селекційні та дослідні поля й станції переходять цілими в порядкування земельних комітетів, котрі або самі ведуть на них хазяйнування, або передають їх органам місцевого самоврядування та науковим закладам.

Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. / упор. В. Верстюк [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2.С.128–130.

РОЗДІЛ 4
ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН (Н. А. Ковальова)

4.1 Основні напрями аграрної реформи Української Держави

Якісно новим етапом у розробці та реалізації планів аграрної реформи періоду Української революції складає аграрна політика уряду П. Скоропадського. Від революційних потрясінь 1917 р. у спадщину новій владі дісталися нестабільне політичне й фінансове становище, зруйноване сільське господарство. У неконструктивності пропагованої Центральною Радою політики соціалізації землі встигли переконатися значні верстви середнього й заможного селянства. Тому закономірно, що в пошуках виходу з кризи погляди держави та селянства перетнулися, звернувшись до старого, вже перевіреного шляху розвитку сільського господарства – приватного землеволодіння. Основними орієнтирами майбутніх перетворень виступили здобутки дореволюційного аграрного законодавства. Участь в обговоренні аграрних проблем взяло широке коло зацікавлених осіб, зокрема науковці та представники громадськості. Водночас важливим напрямом у діяльності уряду стало «примирення» селян із поміщиками, врегулювання земельних, майнових відносин між ними, зокрема, відшкодування збитків землевласникам, завданих під час погромів їхніх маєтків.

Законодавча розробка аграрної політики уряду Української Держави пройшла два етапи:

травень – липень 1918 р. – підготовча робота з визначення основних напрямів аграрної реформи;

серпень – початок грудня 1918 р. – розробка основного земельного закону.

Проведення аграрної реформи гетьман П. Скоропадський проголосив своїм основним завданням відразу ж після приходу до влади. «Грамота до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. скасувала законодавство Центральної Ради, розпорядження російського Тимчасового уряду та відновила приватну власність, свободу купівлі-продажу землі. Землею, викупленою державою у великих землевласників, мали наділятися безземельні хлібороби[803].

Основні напрями майбутньої реформи гетьман визначив в інтерв'ю пресі та у розмовах з хліборобськими делегаціями, під час яких підтвердив свою підтримку середнього селянства (для потреб селян планувалося продати їм майже 40 % приватновласницьких земель)[804]. Найбільшу підтримку погляди гетьмана знайшли серед членів Української демократично-хліборобської партії, які й стали основними прихильниками гетьманського режиму серед селянства.

Радикальні наміри гетьмана в аграрній справі підтвердив уряд. Повідомленням Ради Міністрів від 10 травня 1918 р. проголошувалася необхідність державного втручання в аграрне питання й примусового відчуження великого землеволодіння. Уряд обіцяв викупити за державний рахунок та передати за невелику плату хліборобам ті землі приватних власників, які не порушували «інтересів сільськогосподарської культури». Підготовкою планів аграрної реформи мали зайнятися науковці[805].

Основні принципи аграрної реформи Рада Міністрів почала розглядати в першій декаді травня. Багато часу було витрачено на врегулювання ситуації, яка склалася внаслідок видання так званого наказу фельдмаршала Ейхгорна про засів ланів. Опублікований 6 квітня 1918 р. без узгодження з Центральною Радою, наказ запроваджував примусовий засів всієї землі. Якщо селяни не мали можливості засіяти отримані наділи, то засівом хліба займалися поміщики. Земельні комітети забезпечували повернення їм розібраного раніше зерна та сільськогосподарського реманенту[806]. Після відновлення приватної власності почали виникати непорозуміння щодо долі врожаю між особами, які зробили посіви, та власниками землі. Німецьке командування виступало проти відміни наказу Ейхгорна, а селяни не бажали повертати здобуту за часів Центральної Ради землю.

Вирішити справу із наказом Ейхгорна мав «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави», затверджений гетьманом 27 травня. Право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р., передавалося власникам цих земель чи орендарям. Врожай осені 1918 р. закріплювався за особами, які засівали ці землі, але за умови виплати ними всіх державних та земських податків за 1918 р., сплати за користування землею власникам чи орендарям, а також відшкодування збитків власникам земель, нанесених після збору врожаю 1917 р. Врожай з ланів, засіяних під керівництвом земельних комітетів, але насінням та реманентом власників чи орендарів, мав їм (власникам чи орендарям) і належати. Для вирішення спірних питань створювалися особливі арбітражні комісії на чолі з представником Міністерства землеробства, до складу яких входили також по одному представникові від землевласників та селян[807].

Проте таке рішення не влаштовувало поміщиків. 27 травня 1918 р. Всеукраїнський з'їзд земельних власників висловив невдоволення вирішенням справи врожаю без участі представників хліборобів та вказав на недоліки закону (врегулювання прав лише на ярові посіви 1918 р., невирішеність ситуації з самовільними осінніми посівами 1917 р.)[808]. Крім відзначених, закон про право на врожай містив також інші нерозкриті питання: остаточність рішення арбітражних комісій і хто має їх виконувати; відсутність механізму фінансування комісій, невирішеність питання про розв'язання конфліктів між власниками й орендарями, які порушили договір на основі Універсалу, закону Центральної Ради і стали клієнтами урядових тоді земельних комітетів.

14 червня 1918 р. у доповнення до закону про врожай уряд видав закон про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р. Згідно з ним, увесь урожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи ними орендованих, належав заводам, незважаючи на те, ким була засіяна земля. Вирішення суперечок та конфліктів між посівщиками, власниками та цукровими заводами покладалося на комісії, зазначені в п. 5 Закону про право на врожай 1918 р. (з включенням до їх складу представників цукрових заводів)[809]. Таким чином уряд намагався відшкодувати збитки власників землі та забезпечити інтереси цукрових заводів.

Повністю врахувати інтереси селян і власників землі уряд не зміг. Селяни були невдоволені виплатою різних платежів за залишений їм врожай, а поміщики – недостатньою сумою останніх. Про несприйняття обома сторонами закону про врожай засвідчила, зокрема, ситуація в Херсонській губернії. Місцеві землевласники відмовилися приймати за самовільно вчинені селянами посіви грошову компенсацію, бажаючи отримати насіння та корм

для худоби[810]. У деяких селах для виплат встановлювався триденний термін. У відповідь селяни створювали повстанські загони, жертвами діяльності яких лише у Єлисаветградському повіті стало близько 150 землевласників. Повстання придушили австрійські війська[811]. Отже, реалізація закону про врожай виявилася одним із вагомих чинників загострення стосунків уряду з селянством.

Другий напрям роботи уряду був пов'язаний з підготовкою аграрного закону. Детальне обговорення справи аграрної реформи у Раді Міністрів розпочалося 14 травня 1918 р. Незважаючи на всі заяви гетьмана, питання наділення селян землею виявилося набагато складнішим. Дискусії в уряді велися навколо збільшення площі землеволодіння дрібних власників. Складні пошуки шляхів наділення землею вимагали визначення: 1) максимальної норми землекористування в окремих регіонах; 2) контингенту населення, серед якого мала розподілятися земля; 3) засобів розподілу земельного фонду[812].

24 травня 1918 р. на розгляд уряду був поданий законопроєкт міністра земельних справ В. Колокольцова «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави»[813]. Його автор був прихильником так званої «середньої лінії» у проведенні аграрної реформи і планував задовольнити селянські інтереси, але водночас не знищити цукрової промисловості та зразкових господарств.

Згідно з проєктом В. Колокольцова, тимчасово (до видання загального закону) допускалися продаж і купівля землі. Проте кожна окрема особа із сільського населення могла придбати не більше 25 дес. в одні руки виключно для сільськогосподарських потреб. Перевищення норми землекористування допускалося лише у випадку створення (за особливим дозволом міністра землеробства) зразкових господарств. Скуповувати земельні ділянки без обмеження їхньої норми мав право лише Державний Земельний Банк[814, 815]. Плани його створення (на основі злиття Дворянського та Селянського Земельних Банків) розроблялися Міністерством фінансів.

Уряд законопроєкт В. Колокольцова відхилив. Рада Міністрів захищала інтереси «зразкових господарств» та цукрової промисловості.

Представники німецько-австрійської окупаційної влади теж виявляли свою зацікавленість у проведенні аграрної реформи в Україні. Вищі урядовці Німеччини та Австро-Угорщини керувалися не інтересами українських селян, а суто прагматичними міркуваннями виконання гетьманським режимом торгівельних угод. Адже безпосередньою перешкодою на їхньому шляху була аграрна політика української влади: уряд П. Скоропадського не визнав того стану земельних відносин, який фактично склався в українському селі навесні 1918 р. внаслідок стихійної соціалізації, і перші законодавчі акти було спрямовано на захист майнових інтересів великих землевласників («Грамота» гетьмана від 29 квітня, закон про право на врожай 1918 р.). Загострення відносин між урядом та селянами переросло у хвилю повстань, яка охопила Звенигородський і Таращанський повіти Київщини, північ Чернігівщини, Волинь, Катеринославщину[816, 817]. Зокрема, в селах Київщини, як свідчать чисельні скарги місцевої адміністрації голові Всеукраїнської спілки земств С. Петлюрі, розгортання повстанського руху спровокувала поява каральних загонів, стягнення ними контрибуцій та вчинення насильств над сільським населенням (німецькі війська на конфронтацію з селянами не йшли)[818]. Тому з ініціативи представників німецько-австрійської окупаційної влади,

які намагалися уникнути розгортання селянської війни проти уряду гетьмана, розроблення земельного законодавства Української Держави було пришвидшено.

14 червня 1918 р. гетьман затвердив «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Згідно з законом, кожен власник сільськогосподарських маєтностей міг продати всю свою землю, проте придбати більше 25 десятин одна особа не могла. Сільськогосподарські товариства також підлягали під дію цього закону. Їхня земля протягом двох років мала розмежуватися на відрубні ділянки, але не більше 25 дес. Кожна. У такий спосіб передбачалося зовсім ліквідувати колективне господарювання на селі. Придбання землі вищезазначеної норми відбувалося лише з особливого дозволу міністра для організації зразкових та промислових господарств. Купівля приватновласницьких земель та їхній розпродаж за доступними цінами безземельним та малоземельним селянам покладалися на Державний земельний банк[819].

Основним документом для проведення аграрної реформи закон від 14 червня 1918 р. не міг стати через недоопрацювання декількох важливих проблем. У законі не визначалася ціна на землю (її встановлювали землевласники), він носив добровільний характер і не спонукав поміщиків продавати свої маєтки. Недосконала система контролю за надільною власністю відкривала шпаринки для земельних спекуляцій, дозволяючи ігнорувати 25-тидесятинну норму набування землі. Практична реалізація закону покладалася на державні установи, які перебували ще на стадії формування (Державний земельний банк та земельні комісії). Зважаючи на невирішеність цих проблем, невдоволеними залишалися як поміщики, так і селяни. Спроба уряду Української Держави обмежити велике землеволодіння виявилася поверхневою.

Формування органів місцевої земельної адміністрації розтяглося на тривалий час. Першим кроком у цій справі стало заснування тимчасових земельних комісій (губернських та повітових). В основному вони, згідно з правилами Міністерства земельних справ (далі – МЗС) від 16 травня 1918 р., мали займатися ліквідацією діяльності земельних комітетів, а також виконувати обов'язки колишніх селянських установ із землевлаштування. Постанови губернських комісій оскарженню не підлягали.

Повітові комісії мали сприяти відновленню прав приватної власності, насамперед дрібних хліборобів, і встановленню розмірів вчинених їм збитків, а також спонукати населення добровільно повертати розібране майно, вирішувати непорозуміння щодо посівів[820]. Таким чином, призначенням тимчасових земельних комісій було налагодження процесу відшкодування збитків землевласникам («примирення» їх із селянством), частково землевлаштувальних робіт.

Остаточно законопроєкти про створення органів місцевої земельної адміністрації було вироблено Міністерством земельних справ наприкінці червня 1918 р. Згідно з призначенням, компетенція земельних комісій стосувалася такого: 1) вирішувати поземельні конфлікти, з'ясовувати збитки від земельних розрух та ліквідовувати самочинні організації мали тимчасові ліквідаційні комісії (9 губернських і повітові); 2) допомагати селянам у придбанні землі, займатися врегулюванням земельних відносин (проводити землевлаштувальні роботи) повинні були земельні комісії[821]. Повноваження земельних комісій розширив «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» від 8 липня

1918 р., надавши їм право видання обов'язкових постанов про використання сільськогосподарського реманенту та організації польових робіт[822].

15 липня 1918 р. гетьман затвердив обидва законопроєкти про створення земельних комісій[823], а організаційні заходи щодо початку їхньої діяльності уряд ужив лише наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. На практиці земельні комісії зіткнулися із складними організаційними перешкодами: низькою оплатою праці службовців, відсутністю приміщень та транспортних засобів.

Оскільки органи земельної адміністрації перебували на стадії становлення, головну роль у відшкодуванні збитків землевласникам від селянських погромів тривалий час відігравала місцева адміністрація. У травні 1918 р. губернські, а потім повітові старости видавали накази про повернення селянами майна землевласників та принципи їхнього замирення[824]. Накази повітових старост зачитували на сільських сходах, за їх виконанням стежили також волосні народні управи. Ефективність дій цивільної адміністрації посилювалася контролем чи втручанням з боку німецьких та австро-угорських військ.

Руйнування поміщицьких економій зі встановленням Гетьманату не припинилося. Місцеві жителі за низькими цінами продавали панське майно (хліб, худобу, реманент), чинили підпали маєтків та збройні напади на самих землевласників, членів їхніх сімей і економічних службовців. Маєтки, до яких поверталися їхні господарі у травні – червні 1918 р., перебували у жахливому стані. Майже повністю було зруйновано більше половини приватновласницьких маєтків у Черкаському, Чигиринському, Канівському повітах Київської губернії. Ті господарства, де збереглися будівлі та реманент, перебували в незадовільному стані. Управляли ними непрофесійні та випадкові люди, більшість земель розподілили між собою селяни, суттєво зменшилася площа цукрових буряків, посіви здійснені неякісно, поля заросли бур'янами, а худоба, зважаючи на поганий догляд, була непридатною для сільськогосподарських робіт. У цих повітах поміщики повертали своє майно за допомогою військових частин[825].

Поступове відновлення поміщицьких маєтків на початку червня 1918 р. відбувалося у Вінницькому та Літинському повітах Подільської губернії, Бердичівському повіті Київської губернії, Старокостянтинівському повіті Волинської губернії. Адміністрація маєтків працювала в належних їй будівлях, приймала від селян живий і мертвий реманент, зерно[826]. У Кіблицькій волості Гайсинського повіту Подільської губернії, згідно з інформацією волосного старшини, станом на 18 червня 1918 р. із 12 населених пунктів передача власності чи хоча б переговори з власником або уповноваженими ним особами відбулися лише в половині сіл. В інших селах власники були відсутні, а селяни очікували їх приїзду[827].

Урешті на початку серпня 1918 р. приступили до своїх обов'язків земельно-ліквідаційні комісії. Джерела свідчать про звернення до комісій із скаргами землевласників та інших осіб, постраждалих під час погромів на початку 1918 р.[828]. Отже, питання відшкодування збитків вирішувалося у правовому полі, однак державний переворот за участі Директорії УНР не дав можливості дочекатися завершення цих справ законним шляхом.

4.2 Розробка аграрного законодавства

Подальше здійснення аграрної реформи було спрямоване на розробку механізму придбання селянством землі: створення Державного земельного фонду та засобів його розподілу.

Згідно з положеннями закону про купівлю-продаж землі від 14 червня 1918 р., купувати землю для державного земельного фонду та розподіляти її між безземельними і малоземельними селянами мав Державний земельний банк. Статут банку було затверджено 16 липня[829], а його діяльність розпочалася з 1 вересня 1918 р.[830]. Для забезпечення основного капіталу Державного земельного банку держава мала асигнувати йому 50 млн крб.[831]. У своїй власності Державний земельний банк мав сконцентрувати до 10 млн дес. землі. За офіційними даними, у липні – серпні 1918 р. він мав у своєму розпорядженні лише 150 тис. дес.[832].

У зв'язку з необхідністю поповнення земельних запасів банку в уряді й серед керівництва банку стали поширюватися настрої застосування примусових заходів у справі обмеження великого землеволодіння. Однак Міністерство земельних справ відкидало можливість примусового відчуження землі й покладало надії на самосвідомість великих землевласників. Останні не поспішали втрачати свою власність, тому питання поповнення державного земельного фонду залишалося відкритим.

Важливою перешкодою на шляху концентрації Українською Державою земельних володінь була проблема довгострокових орендних угод. Практика орендного користування була характерна як для поміщиків, так і для промислових підприємств (у нашому випадку – цукрових заводів). Скасування орендних угод могло поповнити необхідні для потреб реформи земельні запаси.

Питання врегулювання орендних відносин постало ще в травні 1918 р. Проте на захист інтересів орендарів прийшов закон від 28 травня «Про збереження сили орендних угод». Беручи до уваги руйнівний вплив на сільське господарство революційних подій, виплату орендних платежів було відстрочено до 1 липня 1918 р.[833].

31 липня 1918 р. у земельному департаменті Міністерства земельних справ (далі – МЗС) відбулася нарада, основним питанням якої було обговорення проєкту тимчасового закону «Про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського значення, які були укладені до 1 січня 1918 р. і фактично до цього часу не здійснювалися», розроблений у доповнення й пояснення закону «Про збереження сили орендних угод» від 28 травня 1918 р. Цей законопроєкт встановлював великі орендні платежі, надавав можливість підвищення орендної плати на 200 – 600 %, змушував орендарів відбувати за власників всі повинності протягом 5-ти років, вирішення всіх спірних питань віддавав на розгляд землевласників, повітових старост. Власникам землі надавалося одностороннє право розривати орендні угоди[834].

23 серпня 1918 р. Рада Міністрів зробила спробу врегулювати проблему орендних відносин, затвердивши закон про оренду на приміське сільськогосподарське нерухоме майно. Згідно з його положеннями, всі орендні угоди на землю анулювалися.

Проте такий варіант не влаштовував основних орендарів великих земельних угідь – цукрові заводи. З метою досягнення компромісного рішення між МЗС та цукрозаводчиками, земельним міністерством було створено особливу комісію для перегляду закону від 23 серпня 1918 р. 23 вересня 1918 р. учасники другої наради цієї комісії за участю представників цукрозаводчиків та хліборобів виробили прийнятну позицію. Під керівництвом заступника міністра В. Брунста нарада ухвалила рішення про відстрочку на 6 років чинності закону від 23 серпня 1918 р. щодо земель, які орендуються цукровими заводами чи їх постачальниками і на яких під культуру цукрових буряків відведено не менше 15 % цукрової площі. Поширити чинність цієї поправки на інші культури нарада відмовилася[835].

Щодо всіх орендних угод, які згідно з наказом від 23 серпня 1918 р. підлягали скасуванню, орендарю надавалося право користуватися врожаєм і землею до кінця операційного року (не більше одного року з дня затвердження купчої), а також отримати відшкодування невикористаних, згідно з угодою, витрат[836]. Таким чином, враховувалися інтереси різних сторін: цукрозаводчиків-орендарів і селян, які через деякий час зможуть скористатися запасами державного земельного фонду, збільшеного за рахунок орендних земель.

Певну роль у підготовчій роботі з проведення аграрної реформи відіграло вивчення іноземного досвіду розвитку сільського господарства. 31 липня – 19 серпня 1918 р. делегація МЗС на чолі з заступником міністра В. Брунстом (9 великих і 20 середніх землевласників) відвідала Німеччину. Основну увагу було приділено ознайомленню із вищою сільськогосподарською школою в Бонні та організацією праці в дрібних селянських господарствах[837].

Отже, діяльність МЗС з розроблення аграрної реформи охоплювала багато аспектів: від підготовки законодавчих актів із регламентації земельних стосунків до підвищення загальної продуктивності сільського господарства.

Проте селянство негативно поставилося до урядових планів аграрної реформи. Зокрема, зміну аграрної політики неприхильно зустріли підбурювані українською місцевою адміністрацією селяни Подільської й Чернігівської губерній. На проведених ними в травні 1918 р. з'їздах (за наявності урядової заборони всяких зібрань) було проголошено необхідність відновлення земельного закону Центральної Ради. У Херсонській і частково Таврійській губерніях, як повідомляв 20 травня 1918 р. німецький генеральний консул в Одесі Онесзейт, невдоволення аграрною політикою Гетьмана теж намітилося відразу після державного перевороту[838]. Аналогічні настрої серед селянства були характерними й для інших губерній.

Гетьман П. Скоропадський причину селянського невдоволення вбачав у непоінформованості населення[839], а особисто винним у саботуванні розроблення та впровадження реформи вважав голову Ради Міністрів Ф. Лизогуба[840].

Досягти компромісу між землевласниками й селянами гетьманська адміністрація намагалася за допомогою сільських сходів. «Примирення» із сільською громадою забезпечувало єдиний можливий на той час спосіб організації сільськогосподарських робіт. Залежність поміщиків від сільської громади особливо відчувалася під час збору врожаю. Цілі села відмовлялися йти на польові роботи до економій. Крім того, поміщикам доводилося погоджуватися на умови, які пропонували селяни, і збирати врожай від снопа. Порівняно

з 1917 р., коли хліб збирали за 3-5-й сніп, умови 1918 р. були гірші, але збір врожаю за 5-6-й сніп набув поширення[841].

За свідченням землевласників, на Правобережній Україні на початку червня 1918 р. ціна на робочі руки значно зросла і подекуди становила 10 крб. на день. Селяни бойкотували економії, через що власники готувалися наймати «сторонніх» робітників. Стан посіву усіх культур, особливо цукрових буряків, був незадовільним: посіви здійснювали несвоєчасно і неякісно[842]. У деяких господарствах на Київщині страйки робітників тривали півтора тижні. Настрій селянства протягом червня – липня 1918 р. був ворожий і вичікувальний. На цукрових плантаціях робітників розагітовували, залякували і навіть обстрілювали, через що вони часто розбігалися. Дії каральних експедицій мали небажані наслідки: агітатори ховалися, а страждали невинні селяни. Вони відповідали на каральні акції знищенням посівів, страйками, вбивствами службовців економій[843]. Унаслідок страйків та непрофесійного ставлення в 1918 р. занепадала цукрова галузь.

Отже, специфічні чинники Правобережної України: значні запаси зброї у населення та колективний спротив сільської громади слугували підставами для політичного й економічного тиску на великих землевласників.

Напрацювання радикальних заходів у справі реформи стало основним змістом наступного періоду (серпень – грудень 1918 р.) аграрної політики Української Держави. Завдання підготовки земельного закону, про необхідність прийняття якого йшлося ще з весни, було покладене на створювані урядом нові органи з розробки аграрної реформи – аграрні комісії Міністерства земельних справ.

Діяльність першої комісії, яку очолив сам міністр, тривала з 15 серпня до 21 жовтня 1918 р. Спочатку її метою було вивчення суспільних настроїв і формування на їх підставі відповідної урядової політики. Свої погляди на шляхи вирішення аграрного питання змогли висловити вищі урядовці (заступники міністра – В. Брунст та Г. Бурлаков), державні та громадські діячі, відомі вчені О. Зноско-Боровський, управляючий Державним земельним банком барон Р. Будберг, К. Мацієвич (один із авторів земельного законопроєкту часів Центральної Ради), професори В. Шацький, А. Ярошевич, В. Косинський, К. Маньковський, С. Франкфурт, М. Черненков, представник Союзу земельних власників граф Д. Гейден. До роботи цієї комісії, як і двох наступних, було запрошено ректора Берлінської сільськогосподарської академії професора Аухагена та старшого землеміра Міністерства земельних справ Пруссії доктора Брюнінга[844].

Від початку діяльності аграрної комісії погляди її учасників на можливі шляхи реалізації аграрної реформи розділилися. Значна частина її діячів виступала за дореволюційну систему землеволодіння; перехід великих господарств до рук селян шляхом вільного продажу вони ставили на друге місце. Втручання держави мало обмежитися добровільною купівлею приватновласницьких земель для створення спеціального фонду та усуненням земельних спекуляцій[845]. Особливо активно за розробку економічно обґрунтованої програми виступили вчені.

Інші учасники, зокрема представник Української демократично-хліборобської партії В. Шемет, завідувач відділу статистики М. Черненков, виступали за відчуження частини

великих господарств – земель, якими приватні власники не користувалися. Також земельний фонд мав поповнюватися шляхом добровільного продажу. Результатом реформи повинні були стати міцні господарства середніх розмірів (не занадто дрібні)[846]. Фактично позиція цієї групи була втіленням гетьманської аграрної програми, але це ніяк не впливало на прийняття загальних рішень.

Великі землевласники ніколи не ставили питання про широку аграрну реформу. Підтримуючи владу Гетьмана з суто прагматичних міркувань, у питанні про майбутнє відчуження великої земельної власності вони ставали в опозицію до Гетьмана. Перед радикально налаштованими учасниками аграрної комісії стояло складне завдання – переконати в необхідності реформи насамперед опозиційну частину комісії, а потім усіх інших представників великого землеволодіння.

Масове наростання селянського невдоволення, підсилюване агітацією українських соціалістичних та більшовицької партій, поставило уряд Української Держави перед необхідністю проведення негайних заходів у справі наділення селян землею. У цьому були переконані й представники окупаційної влади. В аграрній комісії з аналогічною пропозицією виступив представник німецького командування професор Аухаген, до якого приєдналися деякі місцеві науковці та представник партії хліборобів-демократів В. Шемет[847].

Проте більшість членів наради орієнтувалася на підготовку багатопланової й довготривалої аграрної реформи, для чого рекомендувала здійснити низку важливих заходів: провести землевлаштування, налагодити агрономічну допомогу населенню, кредитування, меліорацію, забезпечення реманентом[848]. Реалізація цієї програми потребувала десяти-п'ятнадцятирічного терміну. Відсутність статистичних даних уповільнювала розробку планів аграрної реформи (відомості 1905 р. «Статистика землеволодіння» застаріли, а земельний і сільськогосподарський перепис 1917 р. був проведений у 6 губерніях і його підсумки ще опрацьовувалися)[849]. У зв'язку з цим учасники комісії відкинули пропозицію про необхідність негайних заходів у справі аграрної реформи.

Отже, перша аграрна комісія визначила лише основні принципи аграрної реформи: непорушність права приватної власності, необхідність сприяння процесу мобілізації земельної нерухомості та створення прошарку середнього селянства (перехід землі до сільського населення лише шляхом продажу)[850].

Розроблку конкретних заходів щодо реформи розпочала спеціально заснована підкомісія. До її складу, крім призначених п'яти осіб[851], увійшли також німецький представник та міністр В. Колокольцов. Протягом п'яти засідань (16, 20, 24 вересня, 1 і 4 жовтня) підкомісія розробила аграрний законопроєкт, а 16 жовтня 1918 р. затвердила його остаточну редакцію[852]. Згідно з нею, через рік держава мала викупити у поміщиків надлишкові земельні володіння і розпродати їх в одноосібну власність селянам (безземельні господарі позбавлялися права купівлі). Чинності закону насамперед підлягали орендні землі та господарства з екстенсивним обробітком[853]. Також було ухвалено відновити закон про селянські товариства, але не дозволяти продаж більше 25 дес. на кожного їхнього члена[854].

17, 18 і 21 жовтня 1918 р. аграрна комісія розглядала законопроєкт постатейно й відхилила його, звинувативши учасників підкомісії В. Колокольцова в радикальності та пе-

ревищенні своїх повноважень у визначенні випадків примусового відчуження. Компромісного рішення діячі аграрної комісії не досягли, справа обговорення основ аграрної реформи залишилася на початковій стадії. Головною причиною відхилення законопроєкту В. Колокольцова була відмова значної частини урядової комісії втручатися у справи великої земельної власності.

Брати на себе відповідальність за дозвіл примусового відчуження поміщицьких земель не бажав і П. Скоропадський, тому роботу урядових нарад із розробки аграрного закону вирішено було продовжити.

28 жовтня 1918 р. Рада Міністрів прийняла рішення про створення другої аграрної комісії. 3 листопада 1918 р. «Попередня Нарада з аграрного питання» (друга урядова комісія) розпочала свою діяльність під керівництвом нового міністра земельних справ В. Леонтовича, колишнього члена партії українських соціалістів-федералістів. Основним завданням цієї комісії стало обговорення конкретних форм і обсягів застосування принципу примусового відчуження. Підготовку відповідного законопроєкту здійснювала обрана на вечірньому засіданні 4 листопада 1918 р. підкомісія з 4-х осіб[855].

Завдяки залученню до роботи однодумців за значно зменшеного складу комісії (оскільки на засіданні 3 листопада були присутні лише 13 осіб), обговорення аграрних питань велося швидше і конструктивніше. «Проєкт загальних підстав земельної реформи» був вироблений уже 8 листопада, а 10-го – пропозиції підкомісії М. Черненкова надійшли на розгляд урядової наради[856].

Порівняно з попереднім проєктом, цей документ пропонував рішучіші заходи: всі великі приватновласницькі господарства підлягали примусовому викупу державою і розпродажу через Державний земельний банк сільському населенню, але не більше 25-ти дес. в одні руки. Виняток становили висококультурні господарства та маєтки цукрових заводів, за якими зберігалися такі розміри землеволодіння: за приватновласницькими господарствами по 150 – 250 дес., за маєтками цукрової промисловості та наукового значення – в 5 разів більше (750 – 1250 дес.)[857].

Велике значення у справі обмеження великої земельної власності мало встановлення земельної норми (до 25 дес.) на господарство, а не на одну особу (згідно з законом від 14 червня 1918 р., на двір могло припадати 100 – 150 дес.). З іншого боку, законопроєкт, проголошуючи основною метою реформи розширення селянського землеволодіння, позбавляв безземельних селян права придбання землі (основною умовою реформи було ведення власного господарства). Очікуваний економічний ефект теж був незначним: селянське землеволодіння могло збільшитися в середньому на 1,6 дес. на господарство, а культурні господарства знищені. Все ж, на відміну від законопроєкту комісії В. Колокольцова, «Загальні основи» були досконалішими з юридичної точки зору, краще висвітлювали економічні підстави реформи.

Однак це не гарантувало ухвалення документа «Попередньою Нарадою». У цьому випадку не погодимося із поширеною в історичній літературі тезою про затвердження законопроєкту в листопаді 1918 р. Гетьманом[858, 859]. 10 листопада 1918 р. більшість його статей

(5, 7, 8, 9, 10 і 11) повністю, а інші частково були повернені для доопрацювання в підкомісію[860].

Вирішення аграрного питання, розгляд законопроєкту В. Леонтовича продовжила вже третя урядова комісія. Згідно з затвердженим 11 листопада статутом, «Особливу Нараду для вироблення підвалин земельної реформи і пов'язаних з нею законів» очолив Гетьман П. Скоропадський. До її складу було включено ширше коло зацікавлених осіб: вищих урядовців, представників громадських організацій (Київського обласного Союзу земельних власників, Всеукраїнського Союзу хліборобів-власників, Спілки хліборобів-демократів, Союзу земельних орендарів, Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Союзу промисловості, торгу, фінансів і сільського господарства – «Протофісу») та науковців. Запрошеним до роботи в комісії був і німецький представник Аухаген. Всього нами нараховано 64 постійні учасники і 9 заступників[861].

Перші чотири засідання наради (23, 25, 29 листопада і 6 грудня 2018 р.) пройшли під головуванням заступника міністра землеробства В. Брунста: виконуючий обов'язки міністра С. Гербель, пославшись на хворобу, взагалі не відвідував наради[862], а Гетьман П. Скоропадський вперше завітав на п'яте засідання 10 грудня[863]. Основна діяльність наради стосувалася обговорення загальних питань аграрної реформи. Першочерговими завданнями визначалися розроблення економічних підстав реформи та підготовка відповідної статистичної бази.

Працювати членам комісії в умовах розпочатого Директорією УНР повстання було складно. Частина діячів наради вважала за краще утриматися від проведення аграрної реформи до встановлення в державі політичного ладу, а інша – навпаки вимагала радикальних заходів. Через постійні дискусії загального характеру постатейного обговорення законопроєкту аграрної реформи В. Леонтовича так і не почали. Основні виступи наради 10 грудня 1918 р. стосувалися інтересів цукрової промисловості й непорушності принципу приватної власності – основної перешкоди на шляху аграрної реформи. Кожна представлена в комісії сторона (члени політичних партій, землевласники, науковці) захищала свої інтереси й не бажала шукати компромісного рішення. Тому намір Гетьмана скликати представників від усіх зацікавлених у вирішенні аграрного питання сторін згубив напрацьовані попередніми урядовими комісіями законопроєкти.

Про радикальні плани аграрних комісій широка громадськість не інформувалася. Реакція селян на декларативні заяви Гетьмана, уряду та Міністерства земельних справ була відповідною: вкладати власні кошти на користь реформи, яка не проводилася, вони не поспішали. Тому в зв'язку з відсутністю основного аграрного закону купівля й продаж землі в Українській Державі йшли повільними темпами.

Загалом аграрні комісії планували передати в селянське користування 4 млн дес. землі. За норми 10 – 15 дес. цих запасів могло б вистачити лише для задоволення потреб 400 тис. селянських господарств із наявних 4,5 млн[864]. Проте реальні можливості уряду були значно скромнішими. У листопаді 1918 р. запас Державного земельного банку орієнтовно складав 700 тис. дес. (140 тис. дес. власної, 110 тис. – запропонованої для купівлі землевласниками[865], 500 тис. дес. – державні землі, правила продажу яких було розроблено на по-

чатку жовтня міністрами фінансів та землеробства)[866]. Шанс поповнити державні запаси за рахунок примусового відчуження великого землеволодіння урядові наради не використали, заплановані заходи аграрної реформи так і не були проведені внаслідок падіння гетьманського режиму.

4.3 Перегляд положень про землеустрій, причини невдачі аграрної реформи

Паралельно з підготовкою аграрного законодавства земельним міністерством велася робота щодо перегляду положення про землеустрій в Україні. Позбавлені великого політичного ефекту та звучних гасел, заходи в справі поліпшення землевлаштування мали сприяти економічному відродженню села, тому в серпні 1918 р. у міністерстві була створена «Особлива комісія для перегляду положення про землеустрій 29 травня 1911 р.». До її складу було запрошено 19 осіб (науковців, громадських діячів та представників відомств), очолив комісію О. Зноско-Боровський[867].

Діяльність комісії розпочалася 14 серпня і стосувалася поширення нового землеустрою на всі види землеволодіння, а не лише на дрібне, а також усунення відмінностей при розмежуванні надільних земель[868]. Подробиці розверстання черезсмужжя та сервітутів мала виробити спеціально створена підкомісія[869].

Порівняно з діяльністю аграрних комісій, робота землевлаштувальної була більш плідною, хоча б через те, що було ухвалено низку поправок, спрямованих на полегшення розмежування земель, закладених і обтяжених судовими заборонами, значно розширено компетенцію комісій з розгляду конфліктів на ґрунті землевлаштування. За основні орієнтири роботи комісії використовувалися ідеї столипінського землевлаштування: ліквідація общинного землеволодіння та створення мережі відрубних господарств (це було втіленням задумів Гетьмана про організацію фермерського прошарку).

Для проведення землевлаштувальних робіт Міністерство земельних справ здійснило низку заходів із підготовки кадрів місцевих землемірних фахівців. Насамперед уряд розпочав роботу зі створення інституту присяжних землемірів. Усі землеміри колишніх земельних комісій і губернських креслярень передавалися до складу новостворених землемірних комісій[870]. Проте їхня можлива кількість (орієнтовно 2,5 тис. осіб) не забезпечувала реальних потреб[871]. Для підготовки фахівців МЗС взяло під свою опіку землемірні школи, а для навчання інженерів планувало створити особливий геодезичний відділ при Київському політехнічному інституті[872]. З метою усунення зловживань та некомпетентності присяжних землемірів їхню роботу мали контролювати особливі ревізори. Отже, робота зі землевлаштування, на відміну від вирішення аграрного питання, велася злагодженіше й ефективніше. Однак браком стабільності у політичній ситуації та становища на селі у 1918 р. земельні переділи не проводилися.

Політичні партії у період Гетьманату ініціювали два відкриті масові виступи за участі селян проти органів державної влади: на Київщині за підтримки партії українських лівих есерів і на Чернігівщині з ініціативи ЦК КП(б)У. Якщо перше повстання мало за мету від-

новлення УНР і влади Центральної Ради, то друге – встановлення радянської влади. Участь у Звенигородсько-Таращанському повстанні взяли 30-40 тис. осіб[873]. Боротьба на Київщині тривала майже три місяці: від початку червня до середини серпня 1918 р. Причини Звенигородського повстання службовці Київської судової палати вбачали у невдоволенні селянами приходом в Україну німецьких військ та тим варіантом аграрної реформи, яка проводилася[874]. До повстанських загонів долучилися співробітники земельних комітетів, рад, інших сільських організацій, які припинили існування за Гетьманату й зазнавали переслідування з боку влади. Взялися за зброю й заможні селяни, кооператори («поважні, старі господарі»), які найбільше страждали від контрибуцій[875]. Повстанці переобирали сільську адміністрацію, проводили широку агітацію (члени Селянської спілки, земельних комітетів). Спільними гаслами для розрізнених загонів стали вимоги відновлення здобутків революції, проголошених у III і IV Універсалах Центральної Ради, відновлення діяльності самої Ради, скликання Установчих Зборів; на Канівщині – більшовицькі гасла[876]. Після розгрому повстання німецькими військами зазнали переслідування учасники вільнокозачих формувань, земські службовці.

Очільники Чернігівського повстання на початку серпня 1918 р. змогли зібрати понад 6 тис. селян-повстанців[877]. Повстанці грабували поміщиків, убивали їхніх службовців, дезорганізували роботу на цукрових плантаціях та збір урожаю. Жертвами терору ставали й хуторяни, представники духівництва. Однак терор проти заможних верств сільського населення та представників гетьманської адміністрації[878] відвернув від повстанців широкі верстви селянства й повстання не набуло масового характеру. Більшовицькими організаторами були проігноровані національні мотиви селянської боротьби. Німецькі війська, здобувши досвід боротьби із повстанцями Київщини, діяли рішуче й оперативно розгромили бунтівників.

Ці повстання створювали ілюзію загального революційного підйому в Україні й відбувалися на тлі одного з найбільших робітничих виступів – всеукраїнського страйку залізничників (розпочався в середині липня й тривав до середини серпня 1918 р.). Інформація про становище на селі до широких верств суспільства доходила не в повному обсязі, дуже часто у вигляді чуток. Гетьманська пропаганда цензурувала інформацію про селянські повстання у пресі, арешти і уникала висвітлення причин селянського руху[879]. Селянські виступи мали неоднозначний вплив на розробку аграрного законодавства: для німецького й австро-угорського військового командування це був засіб тиску на український уряд, а учасники проурядових комісій приділяли селянському рухові недостатньо уваги.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

ГРАМОТА ДО ВСЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

29 квітня 1918 р.

Громадяни України!

Центральна і Мала Ради, а також всі земельні комітети, з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і Товариші увільняються.

Всі инші урядовці, працюючі в державних інституціях зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законности в Українській Державі, буду домагатись негайно виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватньої власности – як фундаменту культури і цивілізації – відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового Уряду Російського: відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по вивлащенню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський.

Отаман Ради Міністрів М. Устимович.

Вісник Міністерства Земельних Справ. 15/IX–1918 р. № 1.

ЗАКОН ПРО ПРАВО НА ВРОЖАЙ 1918 Р. НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

27.05.1918 р.

1. Право на врожай озимини, посіяної в осени 1917 р. землевласниками, належить власникам цих земель. Право на врожай озимини на землях, які здані в осени 1917 р. власниками земель в аренду, належать особам, що взяли ці землі в аренду, при умові виконання умов аренди арендатором.

2. Право на врожай ярини, засіяної весною 1918 р. відповідно наказу генерал-фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р.39, належить особам, що засіяли ці землі. За це названі особи зобов'язані:

а) повернути власникам землі, а коли земля була в аренді - арендаторам, всі господарські витрати, які власниками, чи арендаторами були зроблені на цих землях після жнив 1917 р.,

б) виплатити державні та земські налоги та повинності, які належать до платні з занятої землі на 1918 р.,

в) крім того виплатити за користування зайнятими землями власникам чи арендаторам цих земель відповідно врожаю, але не більш 1/3 частини середньої річної арендної платні за роки 1913-1917 за однорідні землі в відповідній місцевості,

г) платежі, зазначені в п. п. а) та в) можуть бути вчинені цілком чи частково натурою із урожаю.

3. Ниви, приготовані власниками чи арендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий урожай, належать негайній передачі власникам чи арендаторам по належності при умові видачі послідним зобов'язань пересіву цих нив буряками не пізніше 9 червня.

4. Врожай з нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, реманентом та насінням, що належали до власників чи арендаторів і за рахунок послідніх найнятими робітниками, належить власникам чи арендаторам по належності.

5. Спірні питання, які можуть виникнути між власниками та арендаторами з одного боку і тими особами, що запахали землю з другого боку з приводу п.п.2 а), 2 в), 3 та 4 цього закону, коли питання ці не будуть вирішені взаємною згодою сторін, належить до рішення осібних комісій, які складаються із голови, який призначається міністром земельних справ на кожний мировий участок, а при недостачі служачих Міністерства земельних справ по згоді міністрів земельних справ та справ судових, з числа служачих судового відомства і двох членів, із яких один обирається місцевою організацією землевласників, а другий сходами сільських громад, Для оборони інтересів осіб, що зробили засів. Призначення голов та вибори членів комісії повинно бути переведено негайно.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб

Міністр земельних справ В. Колокольцев

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. С. 94–95.

ГРАМОТА ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ ТА ВІЙСЬК КОЗАЦЬКИХ ДО НАРОДУ УКРАЇНСЬКОГО

... В той самий час, пам'ятаючи, що земельне питання являється найголовнішим завданням, котре прийдеться вирішити нашому правительству, Я, з перших-же днів прийняття на себе повноти влади, звернув особливу увагу на те, щоб було зібрано всі дані, потрібні для правильного його вирішення.

Тепер ці підготовчі роботи наближаються до кінця, і через те Ми находимо тепер можливим почати здійснення земельної реформи; але для того, щоб питання такої першорядної ваги було вирішено найбільш згідно з потребами людности, Ми вважаємо потрібним запросити до вироблення головних основ земельної реформи й тих законодатних заходів, котрі повинні бути її доповненням і розвитком, представників всіх класів людности, заінтересованих в цих справах.

Ми порішили з цією метою скликати Особливу Нараду, в котрій Ми особисто будемо головувати.

Завданням цеї наради є вироблення аграрного закону на головних основах, зазначених в грамоті нашій від 29 квітня цього року, а саме:

1. Правительство бере в свої руки переведення земельної реформи на Україні.

2. З цею метою повинно бути утворено Державний Земельний фонд за кошт земель скарбових, церковних і частини приватніх власників.

3. Вся реформа повинна бути переведена без порушення інтересів приватніх осіб, з оплатою по належній оцінці всього майна, що поступає в Державний Земельний фонд.

4. Метою земельної реформи повинно бути постачання – через продаж землі – малоземельним селянам і козакам України і утворення дрібних, але економічно міцних, селянських і козацьких господарств на Україні.

5. Реформа не повинна зробити шкоди цукровій промисловості, цьому головному джерелу багацтв України, і повинна як можна менше понизити загальну продуктивність і культуру всього сільського господарства України.

Поруч із земельною реформою Особлива Нарада повинна виробити низку заходів для розвитку на Вкраїні промисловости. Це, з одного боку, необхідно для того, щоб забезпечити сталим заробітком безземельні класи людности, а з другого – для того, щоб дати тим значним грошовим засобам, котрі знайдуться у нас в наслідок земельної реформи, продуктивний і доходний вжиток у межах самої України.

Нарешті, ця Нарада повинна виробити законопроєкта про меліоративний кредит, про сільсько-господарський дрібний кредит, про підземні нідра і деякі инші законопроєкти, звязані з земельною реформою. Нами доручено Раді Міністрів виробити в найближчий час проєкти про склад цієї наради, про обсяг її компетенції та про порядок її діяльности.

Твердо вірю, що Нарада ця, до участи в котрій буде закликано всі класи людности, виробить земельний закон і звязані з ним закони так, щоб цим було покладено міцну основу економічному добробутові сільської людности на Україні, що являється запорукою економічної й політичної сили нашої молодої держави.

Гетьман Всієї України і військ козацьких

Павло Скоропадський.

Видано в Київі 29 жовтня року 1918.

Державний вісник.1918. № 66. 2 листопада.

СТАТУТ ДЕРЖАВНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ

14.09.1918 р.

Загальні основи

1. Державний земельний банк має завдання: а) утворювати тривалі дрібні господарства і б) допомагати піднесенню продуктивності сільського господарства.

2. З цими цілями Державний земельний банк проводить операції, зазначені в арт. 29-му цього статуту.

3. Діяльність Державного земельного банку сягає на всю територію Української Держави.

4. Державний земельний банк безпосередньо підлягає міністрові фінансів, котрому належить загальний напрямок його діяльності.

Кошти банку

5. Кошти банку складаються 3: а) сум, що одержуються від реалізації свідоцтв Державного земельного банку, б) запасного капіталу і в) резервного капіталу.

6. Запасний капітал складається: а) з відсоткового відлічення з виплат позичальників Державного земельного банку, з окремими його відділами і б) з належної Українській Державі частки запасних, власних і інших капіталів «Государственного дворянского земельного банка», «Особого его отдела» (по завідуванню справами давнішнього товариства взаємного поземельного кредиту) і «Крестьянского поземельного банка», так саме й їхнього майна.

7. Цей капітал, коли б не вистачило призначених на це сум, слугує для оплати відсотків і оплати по свідоцтвам Державного земельного банку і видатків по позичковим його операціям, рівно ж і оплати відсотків, і оплати по заставним листам «Государственного дворянского земельного банка и Особого его отдела», а також державним свідоцтвам і поіменним зобов'язанням «Крестьянского поземельного банка», в сумах, котрі по згоді Української Держави з Великоросією будуть визнані за державні боргові зобов'язання (примітка 1-ша до арт. 130 цього статуту).

Цей капітал побільшується, а в випадку видаткування його, по призначенню, знову поповнюється до розміру рівного річному платіжу по всій сукупності свідоцтв Державного земельного банку, які знаходяться в обігу і піврічному платіжу по заставним листам «Государственного дворянскаго земельного банка» і «Особого его отдела», а також державним свідоцтвам і іменним зобов'язанням «Крестьянского поземельного банка», в сумах, відповідних номінальним боргам по позичкам тих банків на території Української Держави.

По досягненню запасним капіталом зазначеного граничного розміру, залишки поступають до резервовог капіталу.

8. Резервовий капітал складається:

а) з передбачених по арт. 6-го цього статуту відлічок до запасного капіталу по досягненню останнім граничного розміру (арт. 7 цього статуту);

б) з прибутків Державного земельного банку з окремими його відділами;

в) з призначень Державної скарбниці; і

г) з інших капіталів і коштів Державного земельного банку.

9. Цей капітал має участь в усіх операціях Державного земельного банку і на випадок, коли не вистачить призначених на те сум, відповідає за запасний капітал і слугує для покриття видатків по порядкуванню, а також можливих утрат Державного земельного банку з окремими його відділами.

Крім того, як назбирається резервового капіталу до розміру, котрий комітет догляду і банкова рада визнають достатнім, частина цього капіталу може бути повернена на утворення спеціального меліораційного фонду і подальший розвиток діяльності банку на користь його позичальникам.

Свідоцтва банку

10. Дозвіл на випуск свідоцтв Державного земельного банку добуває міністр фінансів в законодавчому порядкові по мірі необхідності, яка викликається операціями банку.

11. Банк випускає свідоцтва, так обліковуючи, щоб:

а) сума свідоцтв, що випускається на переведення позичкових операцій (п.п. 1-й і 2-й арт. 29-го цього статуту), не перевищувала суми виданих з банку позичок під заставу землі; б) сума свідоцтв, що реалізується на придбання земель (п. 3-й арт. 29-го цього статуту), не перевищувала двадцяти відсотків суми свідоцтв, що випустив Державний земельний банк на позичкові операції (п. а) і суми, яку видано «Дворянским и крестьянским банками» на позички під заставу земель на Україні;

в) сума свідоцтв, що випускаються на видавання позичок на корінні меліорації (п.4 арт. 29 цього статуту), не перевищувала 5% відсотків суми свідоцтв, що випущено на позичкові операції.

12. Випуск свідоцтв банку (арт. II цього статуту) переводиться окремими серіями; про випуск кожної нової серії оголошується до загального відома, порядком, установленим для публікації законодавчих розпоряджень.

На тиражі тих серій повертається що піврічна сума, потрібна по обрахунку на повну сплату кожної серії в строк не більш шестидесяти шести з половиною років зі дня її випуску.

13. Реалізація свідоцтв за рахунок банку дозволяється лише в цілях одержання грошових сум для переведення платежів при придбанню банком маєтків і для виплати капіталу по іменним зобов'язанням банку. Реалізація ж згаданих свідоцтв за рахунок продавців землі (п. 1 арт. 29-го цього статуту) і заставодавців (п. 2-й того ж арт.) переводиться: а) для сплати недоплатой скарбових, земських і громадських зборів і платежів земельних банкам і б) для порахування з кредиторами – в межах можливості для банку вільного розміщення свідоцтв і за згодою на те продавців і заставодавців.

Примітка: Міністрові фінансів надається право визначити ціну, по якій банк може реалізувати свідоцтва за рахунок продавців землі й заставодавців.

14. Свідоцтва видаються на пред'явника і можуть бути передані до власності іншим шляхом простого передавання з 15. Свідоцтва банку випускаються вартістю в 10.000, 5.000, 1.000, 500, 100, 50 карб. у державній валюті, причому, в разі потреби, міністрові фінансів надається право зазначати на свідоцтвах номінальну ціну в перекладі на чужоземну валюту.

16. Присвоєний свідоцтвом щорічний прибуток встановлюється законодавчим порядком при дозволі на кожний їх випуск і виплачується пред'явникам купонів за кожне півріччя, 1 травня й 1 листопада за минулий час, з затриманням визначеного законом збору з прибутків від грошових капіталів.

17. Свідоцтва Державного земельного банку виготовляються звичайними порядком, призначеним для державних процентових паперів, по формі, що затверджує міністр фінансів, при тому:

а) на кожному свідоцтві визначаються: номінальна його ціна, розмір відсотків, нумер, час випуску, найменування серії й спосіб сплати свідоцтв;

б) до кожного з них прилучається купоновий лист на десять років на перед і талон на видачу нового купонового листа;

в) всі свідоцтва повинні мати підписи: управителя банку, не менш як двох членів ради з числа тих, що призначить міністр фінансів, головного контролера і бухгалтера, або осіб, що заступають їх місце.

18. Свідоцтва приймаються по номінальній ціні на забезпечення справного виконання підрядів і постач по зобов'язанням зі скарбом і по цінах, які встановлюються на кожне півріччя міністром фінансів і які оголошуються до загального відома, на забезпечення: а) задатків і позичок по скарбовим підрядам і постачам, б) грошових порук по торгам, в) розстроченого платіжу грошей всіх видів акцизнго оподаткування, г) платежу грошей за видані в кредит бандеролі на тютюн і д) митних оплат.

19. За фальшування свідоцтв винні підлягають судовій карі, як за підроблення державних паперів.

20. Свідоцтва Державного земельного банку сплачуються:

1) через тиражі, що відбуваються двічі на рік: 15 березня і 5 вересня.

2) Знищенням свідоцтв, внесених у відповідне півріччя на передчасне сплачування позичок, і

3) Купівлею на біржі.

21. Тираж і знищення свідоцтв, як тих, що вийшли в тираж, так і куплених замісць їх на біржі, переводиться перед двома членами ради банкової, члена ради по призначенню державного контролера, головного контролера і головного бухгалтера.

22. На протязі півтора місяця з дня тиражу ті нумери, що вийшли, виставляються в помешканні Центрального управління банку й публікуються до відомості всім у «Державному вістнику» і в київському губерніальному офіціальному органові.

23. Ті свідоцтва, що вийшли в тираж, оплачуються по їх номінальній ціні, починаючи з найближчого по тиражі строку оплати купонів.

24. Хто подає до оплати ті свідоцтва, що вийшли в тираж, повинен пред'явити всі купони, котрим строк кінчається після наступления строку виплати капіталу по таких свідоцтвах, в противному ж разі вартість недоладних купонів відлічується з капіталу свідоцтва.

25. Свідоцтва, що вийшли в тираж, зберігають платну силу на протязі 30 років, а купони на протязі 10 років з дня строків, призначених для їх оплати.

Належні по цим свідоцтвам і купонам платежі по закінченню зазначених строків зараховуються в прибутки банку.

26. Виплата відсотків по купонам і капіталу по свідоцтвам, що вийшли в тираж, переводиться в Державному банкові, його конторах і відділах, у скарбницях тих міст, де немає установ Державного банку, так само в інших місцях, котрі міністр фінансів на це призначить рук до рук.

27. Державний земельний банк приймає купони в рахунок належних йому платежів по позичкам, при чому купони повинні бути не пізніш строку на внесення платежу; з суми процентів по купонам затримується встановлений збір з прибутків від грошових капіталів (арт. 63 цього статуту).

28. Виплата відсотків і капіталу по свідоцтвам Державного земельного банку, рівно ж і по боргових зобов'язаннях, передбачених арт. 7-им цього статуту, забезпечується як тим маєтком, що є в заставі у банкові з окремими його відділами і всім майном, що належить банкові, так і всім майном Української Держави.

Операції банку

29. Державний земельний банк переводить такі операції:

1) видавання позичок на купівлю землі;

2) видавання позичок під заставу землі;

3) купівлю земель за рахунок банку, парцеляцію і продаж їх;

4) видавання позичок під заставу землі на корінну меліорацію.

30. Позички видаються свідоцтвами Державного земельного банку по номінальній їх ціні, по тій же ціні ці свідоцтва зараховуються на покриття продажних цін, коли купує банк землі за свій кошт.

31. Частка належних продавцям земель сум може бути видана іменними зобов'язаннями на підставі правил, до цього докладених (додаток III).

32. Рахівництво по кожній з зазначених у артикулі 29-му цього статуту операцій провадиться окремо.

Позички на купівлю землі

Умови видавання позичок

33. Позички на купівлю землі видаються:

1) Окремим особам,

2) Співвласникам,

3) Сільським і селянським громадам. 34. Позички видаються в розмірі не вищому від 60% спеціальної оцінки землі.

35. Розмір позички ні в якому разі не повинен перевищувати продажну ціну, умовлену між покупцем і продавцем.

36. Допомога банку на придбання землі обмежується земельними нормами, які встановлені правительством.

37. Співвласники і громади, на протязі двох років зі дня видачі позички Державного земельного банку, зобов'язуються вчинити розділ проміж співвласниками й членами громади нерухомого майна, що їм належить і заставлена в банкові.

По одержанню від співвласників або від громади проєкту розмежування землі в натурі, відділ банку складає проєкт поділу загальної позички по окремих участках, по остаточній згоді співвласників і членів громади відділ банку поділяє позичку по участках, вимагаючи, в разі потреби, передчасної сплати частки позички.

38. Дозволяючи позичку, банк повинен розглянути, оскільки вона забезпечена.

39. При складанні купчої покупець представляє піврічний платіж по дозволеній йому позичці і три чверті відсотка з суми позички в повернення видатків банку на оцінювання землі й випуск його свідоцтв.

40. Видаючи позичку, банк одбирає від позичальника заставний підпис, у якому зазначується на яких умовах земля йде в заставу, а також зобов'язання до виплати боргу:

1) не складати без дозволу банку договорів про аренду на строк далі одного року;

2) не продавати на зруб, без дозволу банку, лісу, що росте на заставленій землі;

3) не відбирати від тих осіб, з котрими складені договори платежів наперед більш, як за один рік;

4) не продавати й не зносити, без дозволу банку, тих будівель, що є на заставленій землі. Коли видаються позички співвласникам і громадам, то в заставний підпис, що від них одбирається, вписується зобов'язання про переведення розділу між собою заставленої землі (арт. 37 цього статуту).

41. Незалежно від цього банк може вимагати від позичальника в тім же підпису особливих зобов'язань на те, щоб запобігти неправильного користування землею, що могло б довести заставлену землю до повного виснаження і підупаду, на те, щоб були зроблені призначені на тій землі роботи, щоб було заховано побудування, поставлено й застраховано будівлі і т. і.

42. Невиконання зобов'язань заставного підпису веде за собою наслідки, передбачені арт. 68 цього статуту.

43. Позички видаються на строки, зазначені в особливих таблицях (додаток 1-ий); право вибору строку надається позичальникові.

Порядок видавання позичок і закріплення земель, які придбані при помочі тих позичок

44. Особи, які бажають одержати позичку з банку, щоб купити приторговану землю, подають до місцевого відділу банку відповідну заяву з додатком запродажного запису на купівлю землі, плану тієї землі, посімейно-маєткового спису або підписаної покупцем заяви про кількість належної йому землі і суми, потрібної на накладання й зняття заборони; коли купують землю співвласники або громади, крім того повинні вони подати відомості про поділ тієї землі, що купують, проміж товаришами по купівлі.

45. Одержавши заяву про позичку, відділ робить оцінювання землі, що йде в заставу, і розслідує на місці всі обставини погодження, що можуть свідчити, що воно міцне і що випрошувана позичка забезпечена.

46. Покупцеві, по згоді з продавцем, дається на волю внести задаток і взагалі всі гроші, що належать з його за землю, з власних коштів у місцевий відділ банку, котрий видає їх продавцеві, як зводить остаточні рахунки.

47. По розрішенню позички відділ виготовляє посвідчення про її розмір і умови, зазначуючи у посвідченні, скільки повинен заплатити покупець при складанні купчої: 1) піврічного платежу по позичці, 2) трьох чвертей відсотку від суми позички на повернення видатків банку по оцінуванню землі й випуску свідоцтв.

Це посвідчення відділ надсилає нотареві, в котрого мають намір скласти купчий акт, і одночасно сповіщає про те продавця й покупця землі.

48. Нотар, по складенні купчого акту на загальній підставі надсилає до старшого нотаря, безпосередньо від себе, випис із актової книги з додатком зазначеного в арт.

47-му цього статуту посвідчення і одночасно з тим надсилає одержані згідно з посвідченням гроші і копію згаданого випису місцевому відділові банку.

49. Акти заборони, що наложено на ту землю, що купується, на забезпечення боргів і грошових правіжів, не повинні чинити перешкоди затвердженого купчого акту, коли вся разом сума боргів і правіжів не перевищує розміру дозволеної позички й тієї доплати від покупця готовими грішми, котру відділ має в своєму розпорядженні. Але ж разом з тим старшому нотареві й у відділ банку повинні бути подані засвідчені в нотаря заяви кредиторів і сторін про спосіб розплати, з зазначенням в них належного до сплати капітального боргу з відсотками і ціни, по якій свідоцтва Державного земельного банку повинні йти в виплату, або в забезпечення боргу, або грошового правіжу; в належних випадках, повинні бути внесені в місцевий відділ банку готові гроші.

50. Про перешкоди, які будуть до затвердження купчого акту, а також про суперечки, які виявляються на землю, що продається, хоч би спірне майно не було в стані заборони, старший нотар повідомляє відповідний відділ банку 51. Старший нотар затверджує купчий акт не інакше, як після одержання на те згоди від банку. По затвердженню купчого акту і внесенню його в кріпосну книгу, випис акта не видається сторонам, що в йому беруть участь, а надсилається в місцевий відділ банку, разом з складеними одночасно з купчою заставними актами.

52. Коли відділ повідомить старшого нотаря про згоду на затвердження купчого акту, на суми внесені покупцем у відділ в рахунок плати за землю що купується, рівно ж і на призначену до видання з банку позичку, не можна звертати ніяких правіжок, що вчиняються з покупця землі.

53. Разом з відісланням випису акта в відділ банку (арт. 51 цього статуту) старший нотар сповіщає відділ про заборони, що лежать на маєтку, і про суми, котрі належить затримати з продажної ціни по заборонам, і на виплату скарбових, земських і громадських зборів.

54. В тих випадках, як продавцеві припадає сама тільки позичка без ніяких приплат від покупця, відділ банку, після одержання випису затвердженого купчого акту, призначає

видати позичку і повідомляє відповідного старшого нотаря про накладання заборони на продану землю. По тому, як відлічено суму, яку треба відлічити згідно з повідомленням старшого нотаря, по заборонам і на сплату податків, продавцеві видається та частка позики, що йому припадає, коли він прибуде до відділу, або ця частина надсилається за його кошт на вказану їм адресу. Коли ж окрім позички з боку покупця повинна бути доплата, то згадані розпорядження робляться не раніш, як покупець представить гроші, скільки належить на доплату, або коли старший нотар надішле замість їх заставний акт. Для цього відділ оповіщає покупця, що до відділу надійшли затверджені старшим нотарем купча і заставні акти і про суму готових грошей, яку він повинен виплатити відділові, щоб остаточно порахуватися за куплену землю. Коли на протязі трьох місяців від часу, коли одержить означену оповістку, покупець не подасть належних з нього грошей, то купчий акт визнається за не вчинений, про що відділ сповіщає старшого нотаря і того нотаря, що вчинив акт.

55. Позички видані в протязі часу з 1 травня по 1 листопада, рахуються строком з 1 травня, а видані в період з 1 листопада по 1 травня - строком з 1 листопада.

При позрахунках з продавцем по біжучому купону свідоцтв робиться затримання відсотків за час від дня строку позички по день призначення її до видання.

56. Затверджений старшим нотарем купчий акт відділ банку видає покупцеві, а заставні акти по належності.

Позички під заставу земель

57. Ці позички видаються з додержанням тих самих правил, які встановлено щодо позичок на купівлю землі. Хто бажає одержати позичку, повинен подати встановлене законом заставне свідоцтво, кріпосні акти на володіння землею й інші документи, зазначені в арт. 44 цього статуту.

Примітка. Належні з позичальника перший піврічний платіж і три четверти відсотка з суми позички на повернення видатків банку по оцінюванню землі й випуску його свідоцтв затримуються при видачі позички.

Купівля земель коштом банку, парцеляція їх і продаж

58. Купівля земель коштом банку, парцеляція їх і продаж переводиться на підставі правил, що затверджуються в порядку арт. 90 цього статуту.

Примітка 1. При парцеляції маєтків садиби, промислові та інші культурні участки виділяються в господарських межах, без обмеження їх площі земельними нормами, передбаченими артикулом 36 цього статуту.

Примітка 2. По згоді міністрів фінансів і земельних справ, коли банк розпродує землі, яко виняток з норми, показаної в арт. 34, розмір позички може бути збільшений до 75% продажної ціни.

Позички під заставу землі на корінні меліорації

59. Позички під заставу землі на те, щоб зробити корінні меліорації, зв’язані зі змінами природних прикмет землі, видаються на підставі особливого регламенту, котрий міністр фінансів затверджує по згоді з міністром земельних справ.

Примітка. Позички на меліорацію можуть бути видані в розмірі не вищому, разом з основною позичкою, як 70% спеціального оцінювання землі.

Перестрочка боргу і додаткові позички

60. Перестрочка боргу з тим, щоб зменшити розмір строкових банкові платежів без побільшення суми боргу і видача додаткової позички, розрішується, як перейде не менш п'яти років від часу видачі позички або її перестрочки; тоді борг записується позичкою на новий строк.

Примітка 1. Дозвіл на додаткові позички в розмірі сплаченої частини первісного боргу може бути допущений тільки по виплаті не менш як однієї десятої частки його і з окремих на кожен раз постанов ради відділу.

Примітка 2. При перестрочці боргу і видачі додаткової позички повинні бути сплачені всі недоплатки й витрати по первісній позичці.

61. При видачі додаткових позичок наложена на землю заборона замінюється на нову, відповідну збільшеному боргу; при перестрочці боргу без побільшення суми і при видачі додаткових позичок в розмірі сплаченої частини первісного боргу лишається перша заборона.

Виплати і правіжки по позичках

62. Розміри належних до виплати позичальниками по виданим з банку позичкам: наросту, сплати і внесків на видатки по порядкуванню і на складання запасного капіталу, визначеного в таблицях (додаток 1-й).

Ці платежі вносяться за кожне півріччя наперед на строки 1 травня і 1 листопада і вираховуються по сумі первісного боргу, при чому в перший отрочний платіж відсоток наросту включається з дня призначення позички до видачі.

63. Платежі по позичкам виплачуються готовими грішми або купонами свідоцтв Державного земельного банку строків не пізніше строку платежу; з цих купонів відлічується встановлений податок з грошових капіталів.

64. Позичальники можуть сплачувати борг цілком або часткою кожного часу, шляхом дострокових виплат відповідними свідоцтвами банку по номінальній їх ціні або готовими грішми. При тому сплата і збір на видатки по порядкуванню й на складання запасного капіталу, що припадає на суму, яка внесена раніш строку, повинні бути виплачені позичальником готовими грішми за біжуче півріччя, а наріст по обрахунку лише за минулі, до переведення виплати, дні. Кожного разу, як виплачується частка капітального боргу, належні з позичальника виплати відповідно зменшуються.

65. Не внесені позичальниками у встановлені строки і невідстрочені платежі або часті їх, вважаються недоплаткою, з котрої як пройде п'ятнадцять пільгових днів, залічуючи й день визначеного строку, правиться пеня по пів відсотка за кожний прострочений місяць, рахуючи не цілий місяць за цілий.

66. У випадку надзвичайних нещастів, що упадуть на позичальників, як то: пожежі, повені, градобиття, падіжа на скотину, знищення засівів шкодливими комахами, повного не-

врожаю, смерті і тяжкої хвороби позичальника, і причинять зменшення прибутків від землі, - позичальникам або їхнім спадкоємцям можуть бути дані полегкості по виплаті строкових платежів. Цими полегкостями може бути відстрочка на один рік або розстрочка на три роки не більш як двох піврічних платежів. Коли б настало вдруге таке нещастя, можуть бути дані на тих самих підставах дальші полегкості, з тим, щоб загальна сукупність відстрочених і розстрочених платежів не перевищувала чотирьох піврічних внесків. З усіх сум, на виплати яких дано полегкість, позичальники платять 6% річних, замість визначеної пені.

67. Коли недоплата, яка записана за позичальником, не буде внесена цілком у протязі півроку по тому, як пройде встановлений строк (арт. 62 цього статуту), то банк повертає землю несправного позичальника в продаж з прилюдних торгів, згідно з докладеними до цього правилами (додаток 2-й).

68. Коли з боку позичальника буде порушено яке б не було з зобов'язань по заставному підпису і це порушення не буде полагоджене в протязі пів року, як того вимагатиме місцевий Відділ, останній має право вимагати від позичальника дострочної сплати всієї або часті позички. В разі невиконання вимоги в призначений строк, маєток призначається в продаж з прилюдного торгу на підставі правил, зазначених у арт. цього статуту, при чому ті втрати, що матиме банк, може він правити з позичальника судовим порядком.

69. В разі несправності позичальника щодо виплачування платежів по виданій під заставу землі позичці, або коли він порушить зобов'язання заставного підпису, право банку повертати правіжку на заставлену землю не обмежується ні умовами про заарендування тієї землі, ні іншими зобов'язаннями, складеними позичальником.

70. Відділові надається право, коли б позичальник заявив письмово, що зрікається власної його заставленої в банку землі, призначити її до продажу з торгів, не чекаючи для цього визначеного на те строку (арт. 67 цього статуту), або якщо земля не є забезпеченням претензій і правіжок третіх осіб, залишити землю за собою без торгів тим самим порядком і з тими наслідками, які встановлено для залишених за банком з торгів земель несправних позичальників.

71. Продаж земель, що купив банк своїм коштом, і тих, що залишилися за ним від несправних позичальників, учиняється чином видачі покупцеві встановленим порядком данної, на підставі складеної для тієї нагоди постанови ради відділу банку, що разом визначає і всі умови продажу.

Коли за покупцем лишається на боргу якась часть покупної ціни, то борг той забезпечується заставним правом через накладення на продану землю заборони і, в разі прострочки якого-небудь платежа, виправляється через продаж землі порядком, визначеним у додатку до арт. 67 цього статуту.

Заставні акти і відчуження

72. Учинення других й дальших заставних актів на землі, заставлені в банку переводиться не інакше, як з відому банку і при умові сплати всіх недоплат, що перейшли пільговий строк (арт, 67 цього статуту), в тім числі і тих, на виплату яких банк давав позивальникові які-небудь полегкості (арт. 66 цього статуту).

73. Розділ заставленої землі і відчуження частини її допускається не інакше, як з дозволу банку. В таких випадках борг банкові може бути перекладений на нових власників круглими сотнями карбованців від строку первісної позички; при тому надається право банкові вимагати дострочну сплату частини позички або цілу суму її і виплати недоплатою.

74. Якщо заставлена банкові земля перейде від однієї особи до другої, на нового власника перекладається борг попереднього власника і переходять загалом усі зобов'язання останнього перед банком.

При тому належать до виплати всі недоплати, що перейшли дозволений протяг часу (арт. 67 цього статуту), в тому числі й ті, на виплату яких банком було дано першому власникові які-небудь полегшення (арт. 66 цього статуту). Акти про перехід права власності на такі землі вчиняються не інакше, як тоді, коли буде одержано від відділу банку відомості:

1) про суму капітального боргу й недоплаток, що повинні бути перекладені на нового власника;

2) про суму недоплати і різного роду правіжок, належних до виплати при складанні купчого запису;

3) про те, чи не призначено або чи не буде призначено ту землю в продаж з торгів і на який саме строк.

Примітка. Коли земля переходить у спадщину або іншим безплатним способом, на нового власника поширюються всі полегкості виплати недоплаток, що було дано банком першому власникові землі.

Оплачування рахунків, паперів і копій планів

75. Акти й папери по всім умовам з участю Державного земельного банку підлягають обкладанню кріпосними, канцелярськими й іншими оплатами, актовим, гербовим і іншим зборами на загальних підставах.

Примітка. Від гербового платежу увільняються тільки: а) всі прохання й інші папери, що подаються до банку, і від його виходять, про купівлю банком за свій кошт маєтків, б) умови про найом служачих до маєтків і листування по маєткам і в) всі папери по грошовим рахункам і квитки на внесені Державному земельному банкові з окремими його відділами платіжі.

76. За видачу копій планів одбирається плата по таксі, яку затверджує міністр фінансів.

Оцінування земель, які купуються і приймаються у заставу

77. Ціна земель, що купуються або заставляються, визначається спеціальним оцінюванням.

78. Підставою спеціальному оцінюванню повинні бути прикмети землі й місцеві економічні умови, що мають постійний вплив на кількість прибутку від землі. Коли складається таке оцінювання, беруть на увагу середні продажні ціни однорідних земельних угідь у відповідній місцевості і середній за кілька років прибуток від оцінюємої землі.

79. Правила про оцінювання земель, що купуються й тих, що йдуть у заставу, затверджуються в порядкові арт. цього Статуту.

Видатки банку, справоздання і контроль

80. Сміта видатків по управлінню банком і переведенню операцій, по розгляді її в раді банку і як подасть свою думку Державний контроль, затверджується міністром фінансів. Тим самим порядком затверджуються додаткові асигнування до сміти, котрих не можна було мати заздалегідь на увазі при складанні сміти, за винятком тільки цілком негайних видатків, котрі можуть бути розрішені без порозуміння з Державним контролем з тим, щоб про це зараз же сповіщалося контролеві до відома.

81. Річне справоздання банку по розгляді його в раді і в банковому комітеті догляду, разом з їхніми висновками подається міністрові фінансів, і як він його ухвалить, надсилається державному контролерові, після чого з висновками останнього, вноситься в Раду Міністрів.

82. Періодичні баланси банку, так само річні справоздання оголошуються до вселюдного відома по формі, яку затверджує міністр фінансів по згоді з державним контрольором.

83. Ревізію видатків Державного земельного банку і перевірення грошових кас і комор його і тих цінностів, що зберігаються в тих касах і коморах, учиняє державний контролер згідно з правилами затвердженими в порядкові арт. цього статуту.

Напрямок діяльності банку

84. Загальне керування діяльністю Державного земельного банку належить міністрові фінансів, до помочі котрому утворюються комітет догляду, яко орган дорадчий при міністрові.

85. Комітет догляду складається з голови комітету, управителя Державного земельного банку або його товариша, двох представників Міністерства земельних справ, по призначенню міністра земельних справ, представника Київського земства, обраного від губерніального земського зібрання, і трьох представників од всеукраїнських організацій земельних власників, котрих призначає міністр фінансів.

86. До відання комітету догляду належить: а) обміркування напряму діяльності банку взагалі і по окремим губерніям зосібна, з метою найбільшої відповідності мобілізації землі інтересам держави і людності; б) подавання своїх висновків про всі питання, що йдуть на розгляд комітету з розпорядженням міністра фінансів.

Порядкування банком

87. Порядкування Державним земельним банком накладається: а) на раду банку і б) на управителя банку і його товариша.

Рада Банку

88. Рада Банку складається з управителя банку, його товариша, чотирьох членів ради по призначенню міністра фінансів, двох представників Міністерства земельних справ, по призначенню міністра земельних справ, і одного від Державного контроля, по призначенню державного контролера.

89. До відання ради банкової належать: А. Справи, по яким постанови ради подаються на затвердження міністра фінансів, а саме: і) про зміну або доповнення статуту; 2) видання правил про оцінювання земель, що купуються та йдуть у заставу, по купівлі маєтків коштом банку, про парцеляцію їх і продаж, про порядок діловодства, рахівництва й справоздання, про порядок, якими робиться ревізія банку та його місцевих установ, так само й інших; 3) відкриття й закриття місцевих відділів і канцелярій і визначення районів їхньої діяльності; 4) обміркування сміт на видатки і розгляд річних справоздань; 5) визначення обсягу тих операцій, що мають бути і які передбачені статутом банку; 6) випуск свідоцтв і зобов'язань банку; б[іжучі] справи, які належать до остаточного вирішення ради: 1) перевірення й затвердження оцінювань й висновків у справі купівлі землі коштом банку, що надходять від місцевих відділів, і фінансових планів по використанню і ліквідації цих маєтків; 2) визначення порядку господарського завідування землями, що належать банкові; 3) вирішення справ і питань по всім операціям банку, що йдуть на його розгляд з розпорядження управителя банку і по поданням управителів відділів, так само по проханням і скаргам заінтересованих осіб; 4) давання відділам провідних вказівок по всім операціям; 5) учинення актів і умов від імені банку і видавання уповноважень і довірчих листів в банкових справах; 6) сплачування свідоцтв і зобов'язань банку.

90. Правила по оцінюванню земель, що купуються і йдуть у заставу, про купівлю земель коштом банку, про парцеляцію і продаж їх розглядаються радою банку і затверджуються міністром фінансів по згоді, в належних випадках, з міністром земельних справ, а правила про порядок рахівництва, справоздання і ревізії - по згоді з державним контрольором.

Правила, що мають відношення до позичальників або власників свідоцтв і зобов'язань банку, міністром фінансів оголошуються до вселюдного відома.

91. Рада банку складає свої постанови й ухвали більшістю голосів, коли ж голоси нарівно поділяться, голос головуючого дає перевагу.

92. Управителеві банку, в випадках незгоди з постановою ради, по справам, що остаточно вирішаються в раді, надається право, не приймаючи до виконання такої постанови, подати її на розпорядження міністра фінансів.

Управитель Банку

93. Управителеві банку належить розпорядча і виконавча влада по справах банку, оскільки її не надано віданню ради банкової й місцевих її установ. Зосібна до обов'язків управителя належить: а) головування в засіданнях банкової ради; б) загальний напрямок і розвиток усіх операцій у відповідності з завданнями банку визначеними статутом, правилами і вказівками міністра фінансів; в) загальний догляд за господарським завідуванням маєтками банку і його майном, за цілістю всіх його кас і цінностів; г) загальний догляд

за доладністю діловодства і рахівництва банку і його відділів і за додержанням статуту, правил, розпоряджень міністра фінансів і постанов банкової ради; д) подавання, кому належить, річних сміт і справоздань банку; е) розпорядження видатками з правом переставляти кредити в межах, показаних при затвердженню річних сміт банку; ж) призначення ревізії і командирування служачих по справам банку; з) розпорядження, що торкаються особистого складу служачих; і) поділ роботи поміж служачими центрального управління, правом накладати на них доручення по всім операціям банковим.

Товариш управителя банку

94. Товариш управителя банку є найближчим помічником управителя. На нього останнім може накладатися керівництво тих чи інших відділів центрального управління, рівно ж і виконання особливих доручень по всім операціям банку. На випадок хвороби або тимчасової відсутності управителя банку, до виконання його обов'язків стає його товариш.

Члени банкової ради

95. Управитель банку може накладати на членів ради банку керівництво та завідування тими чи іншими відділами центрального управління, а також виконання особливих доручень по всім операціям банку.

На випадок хвороби або тимчасової відсутності товариша управителя банку, до виконання його обов'язків стає призначений міністром фінансів, по представленню управителя банку, заступник зі складу членів ради банку.

Начальники відділів

96. На начальників відділів центрального управління управитель банку накладає або самостійне завідування відділами, або обов'язки помічників членів ради банкової, які завідують відділами.

Крім того, на них може накладати управитель банку особливі доручення по всім операціям банку, а зокрема по ревізіям на місцях.

Центральна бухгалтерія і контроль

97. На головного бухгалтера і головного контролера банку накладається відповідальне керівництво і завідування бухгалтерією і контролем центрального управління банку згідно з статутом, правилами і вказівками ради банку та його управителя.

Місцеві установи банку

98. Завідування справами банку на місцях накладається на його відділи, що відкриваються в міру потреби.

99. Порядкування відділами банку накладається на: а) ради відділів і б) на управителів відділів.

Рада відділу

100. Рада відділу складається з управителя відділу, п'ятьох членів ради по призначенню міністра фінансів і по одному представнику: Міністерства земельних справ, по призначенню міністра земельних справ, губерніального земського зібрання по обранню останнього і губерніальних організацій земельних власників; вибір організації належить міністру фінансів.

101. До відання ради відділу належить: А. Справи, по котрим постанови ради відділу подаються до затвердження ради банку, а саме: 1) розгляд справ по купівлі маєтків коштом банку і фінансових планів по використанню і ліквідації їх; 2) обміркування сміт видатків і розгляд річних справоздань; б. справи, що належать до остаточного вирішення ради відділу, а саме: 1) перевірення і затвердження оцінок по справам призначення позичок у порядку п.п. 1-го і 2-го арт. 29-го цього статуту; 2) дозвіл на позички на купівлю землі; 3) видача дозволених позичок; 4) догляд за виконанням з боку позичальників прийнятих на себе перед банком зобов'язань; 5) вирішення прохань позичальників про полегшення виплат; 6) призначення до продажу з торгів земель несправних позичальників банку; 7) вирішення прохань позичальників про дрібний поділ і відчуження заставлених земель, так само всякого роду умов про ті землі; 8) розгляді затвердження землевстроїтельних планів по ліквідації маєтків; 9) розцінка і розпродаж їх згідно з затвердженими фінансовими і землевстроїтельними планами; 10) господарське завідування маєтками банку згідно затвердженим фінансовим плану і смітам; 11) виконання інших обов'язків, накладених на раду відділів цим статутом, правилами і особливими розпорядженнями ради банку і його управителя.

102. Рада відділу складає свої постанови і ухвали більшістю голосів, в разі коли ж голоси поділяються нарівно, голос голови засідання дає перевагу.

103. В засіданні ради до розгляду землевстроїтельних планів ліквідації маєтків запрошується з правом рішаючого голосу управляючий землемірно-технічним відділом при губерніальній земельній комісії.

Засідання по таким справам вважаються законними тільки при участі в них представника міністерства земельних справ і управляючого землемірно-технічним відділом при губерніальній земельній комісії, або їх заступників.

104. Управителі відділу в випадку незгоди з постановою ради відділу по справам, що мають остаточне вирішення в раді, надається право, не виконуючи тієї постанови, подати її на розпорядження ради банкової.

Управитель відділу

105. На управителя відділу накладається розпорядча і виконавча влада по справам відділу банку, оскільки її не надано вищим інстанціям і раді відділу. Зокрема до обов'язків управителя відділу належать: а) головування в засіданнях ради відділу; б) напрямок і розвиток усіх операцій у згоді з завданнями банку, визначеними в статуті, в правилах і вказівках ради банку і управителя банку; в) виконання доручень ради банкової по складанню актів і умов од імени банку; г) догляд за господарським завідуванням маєтками банковими і майном банку, за цілістю усіх його кас і ціннностей; д) догляд за порядком діловодства і рахів-

ництва і за точним виконанням статуту, правил, розпоряджень ради банкової і управителя банку і постанов ради відділу; е) подавання, кому належить, фінансових планів по використанню і ліквідації маєтків і річних сміт і справоздань відділу; ж) розпорядження видатками в межах сміт; з) призначення ревізій і командирування служачих по справах відділу банку; і) розпорядження, що торкаються особистого складу служачих; к) поділ праці поміж служачих відділу по діловодству й рахівництву і накладання на них доручень у справах відомства відділів.

Члени ради відділу

106. На членів ради відділу управитель відділу може накладати керування і завідування тим чи іншим обсягом справ відділу, так само виконання доручень по всім операціям банку. В разі хвороби або тимчасової відсутності управителя відділу, до виконання його обов'язків стає призначений з розпорядження міністра фінансів, по представленню управителя банку, заступник із складу членів ради відділу.

Члени оцінники

107. На членів-оцінників управитель відділу накладає оцінювання й розцінки маєтків і всю діяльність на місцях по операціям банку; під час, коли члени-оцінники перебувають у тих самих місцях, де й відділи, вони беруть участь у всіх заняттях відділу.

При докладі справ раді відділу члени-оцінники мають право рішаючого голосу.

У випадках відкриття місцевих канцелярій відділу на членів-оцінників накладається керування і завідування ними.

Бухгалтерія і контроль

108. На головного бухгалтера й головного контролера відділу накладається відповідальне керування й завідування бухгалтерією і контролем відділу згідно статуту, правилам і вказівкам ради банку і відділів і їх управителів.

Урядові особи банку

109. Посади по Державному земельному банку належаче їм утримання, а також класи і розряди визначаються розписом і окремими законами.

110. Кількість служачих по окремих інституціях банку поза винятками, показаними в цьому статуті, встановлює міністр фінансів у залежності від розвитку операцій Банку.

111. З чистого прибутку банку вираховується щороку сума в розмірі до 10% для поділу між служачими, по розсуду міністра фінансів, поверх належного їм утримання. Це відрахування не повинно перевищувати 20% загальної суми утримання служачих.

112. Для забезпечення служачих банку, які покинуть службу, незалежно пенсії і допомог, що можуть бути призначені з Державної скарбниці, банкові надається право утворити пенсійну касу. Кошти каси складаються з відрахувань з утримання урядовців і відрахувань з чистого прибутку банку в розмірах, визначених статутом каси, який затверджує міністр фінансів.

113. Голова комітету догляду Державного земельного банку призначається наказом Гетьмана, по представленню міністра фінансів по згоді його з міністром земельних справ.

114. Усі призначення на другі посади по Державному земельному банкові переводяться згідно закону від 24 липня 1918 р. «Про порядок призначення осіб на урядову службу».

Про Окремі відділи Державного земельного банку

115. Для завідування справами бувших «Государственного дворянского земельного банка» з «Особым его отделом» (по завідуванню справами колишнього Товариства взаємного поземельного кредиту) і «Крестьянского поземельного банка», які провадили свою діяльність в межах України, в складі Державного земельного банку утворені Окремі відділи на підставах, що зазначені в дальших артикулах.

116. Порядкування Окремими відділами по Дворянському і Крестьянському банкам накладається на раду Державного земельного банку і його управителя, а на місцях - на ради відділів і його управителів останніх.

117. До обов'язків рад банку і відділів, у межах компетенції їх по статуту Державного земельного банку, належить вирішення справ і питань по всім операціям згаданих банків, обміркування сміт і розгляд річних справоздань.

118. Управителеві Державного земельного банку і управителям його відділів по порядкуванню Окремими відділами, у межах компетенції по статуту цього банку, належить розпорядча і виконавча влада по справам відділів, оскільки її не надано радам банку і відділів; зокрема до їхніх обов'язків віднесено: догляд за правильним провадженням діловодства і рахівництва відділів і за точним виконанням законів і правил, що торкаються окремих відділів і розпорядження витратами в межах сміт.

119. Завідування Окремими відділами накладається в центральнім управлінні на членів ради банку, а в місцевих установах на членів ради відділів.

120. Відповідальне керівництво бухгалтерією і контролем Окремих відділів накладається на головних бухгалтерів і головних контролерів Державного земельного банку і його відділів, по надежности.

121. Виконання в відділах обов'язків по діловодству, бухгалтерії, контролю і касі накладається на відповідних служачих Державного земельного банку.

122. Кількість штатних посад, потрібних Окремим відділам, а також розмір сум на найом нештатних служачих, на канцелярські, господарські та інші видатки по тим відділам, визнає рада банку і в смітному порядкові (арт. 80 цього статуту) затверджується міністром фінансів.

123. Всі видатки по утриманню Окремих відділів і по всім їх операціям упадають відповідно на надходячі до коштів Державного земельного банку відрахування від платежів позичальників «Государственного Дворянского земельного банка, Особого его отдела и Крестьянского поземельного банка».

Примітка: Раді Державного земельного банку, з дозволу міністра фінансів, надається право видавати особам, що служать в банкові, додаткову платню за рахунок коштів по утриманню Окремих відділів.

124. Переведення операцій на місцях по позичкам і заставам бувших «Дворянского банка с Особым его отделом и Крестьянского банка», належить до обов'язку місцевих відділів Державного земельного банку, котрі по всім цим операціям провадять особливі книги й справоздання.

Примітка: Операції видачі нових позичок на купівлю й під заставу землі окремі відділи не проводять. З тих незакінчених справ, що є в діловодстві відділів, у залежності від змоги набуття заставних листів і державних свідоцтв «Дворянского и Крестьянского банков» закінчуються Окремими відділами лише ті справи, по яким до часу затвердження статуту Державного земельного банку наспіли чи затвердження від старшого нотаря купчого акту - по справах купівлі землі, чи видачи заставного підпису - по справах про заставу землі. Всі ж інші справи, що не суперечать цілям Державного, земельного банку і в межах максимальної земельної норми цього банку, на бажання сторін, закінчує Державний земельний банк на підставі його статуту.

125. Окремі відділи провадять рахунки по позичкам, що числяться на заставлених їм маєтках, а також заставним листам, свідоцтвам і зобов'язанням «Дворянского банка, Особого его отдела и Крестьянского банка», і по кінці кожного року складають справоздання про їх операції.

Примітка 1. Випущені «Государств. Дворянск. Земельным банком, Крестьянским поземельным банком» і Товариством взаємного поземельного кредиту заставні-листи, державні свідоцтва і іменні зобов'язання в сумі, що визначається згодою Української Держави з Великоросією. визначаються за державні боргові зобов'язання (арт. 7 цього статуту).

Примітка 2. Прибутки з операцій Окремих відділів причисляються до резервного капіталу Державного земельного банку і разом з ним складають фонд, що забезпечує поповнення можливих утрат по Державному земельному банку з окремими його відділами (арт. 8 і 9 цього статуту).

126. За позичальниками і винуватцями «Государственного Дворянского земельного банка; Особого его отдела и Крестьянского поземельного банка» залишаються всі права й зобов'язання по статутам тих банків, за винятком права на перестрочку боргу і на додаткові позички з окремих відділів Державного земельного банку (арт. 115 цього статуту). На протязі трьох років зі дня затвердження цього статуту на прохання позичальників їм можуть бути видавані додаткові позички з Державного земельного банку понад борг по першим позичкам Окремих відділів, з перекладом того боргу, згідно п. п. 1, 2 і 3 арт. 140 цього статуту, на Державний земельний банк і з тим, що позичальник подаватиме виплати по первісній позичці в першому розмірі, але прийме нероздільну відповідальність по обом позичкам перед Державним земельним банком на загальних підставах цього статуту.

В тім заставнім підписі, що в таких випадках видає позичальник замість першого, зазначується чи готовими грішми, чи процентовими паперами, і якими саме, в якій сумі і на який строк видані як перша, так і додаткова позички, а рівно й розміри піврічних виплат по

ним. Наложена на маєток заборона по первісній позичці вноситься, і від імені Державного земельного банку накладається нова заборона на загальну суму боргу.

Розрішення позичок під маєтки, які перевищують земельні норми, передбачені арт. 36 цього статуту, залежать від ради банку, вся ж справа про ці позички, видача їх, рахівництво і догляд за тим, щоб позичальники виконували свої обов'язки, належить до відання відділу банку.

Примітка: Спосіб сплачування капітальних боргів, обтяжуючих маєтки, котрі були заставлені в провадивших свою діяльність на території Української Держави «Государственном Дворянском земельном банке, Особом его отделе и Крестьянском поземельном банке» після остаточного розподілу відповідальності між Україною і Великоросією по випущених цими банками заставних листах, державних свідоцтв і іменних зобов'язань буде визначений окремо в законодавчому порядкові.

127. При передачі маєтків з Окремих відділів Державного земельного банку в цей останній, капітальні борги, що обтяжують маєтки, перекладаються на Державний земельний банк; ті ж недоплатки й різного роду платежі, що є на той час як маєток переходить у заставу Державному земельному банкові, сплачуються остаточно. Операції по землям, заставленим у земельних банках, також і в Окремих відділах Державного земельного банку

128. Державному земельному банкові надається право провадити передбачені в цьому статуті операції з маєтками, що є в заставі у Окремих відділів цього банку (арт. 115 цього статуту), а також у земельних банків, статути яких відповідно поповнено, згідно закону 26 квітня 1906 р.

129. Державний земельний банк приймає на себе той борг земельному банкові, що лічиться на маєтку, і тоді маєток увільняється від застави земельному банкові.

130. Заборони по видачі заставного свідоцтва і по видачі позички здійснюються при умовах, зазначених у п. 3 арт. 29 цього статуту, одночасно з затвердженням купчого акту, а при операціях, зазначених в п. п. 1, 2 і 4 того ж арт., одночасно з призначенням позички до видачі, для чого земельний банк заздалегідь передає Державному земельному банкові заставне свідоцтво з записом про скасування застави і надсилає розрішуючі статті на скасування заборони по видачі позички.

131. Коли справа торкається частки заставленого земельному банкові маєтку то замість того, щоб передавати заставне свідоцтво, земельний банк, посилаючи старшому нотареві розрішуючі статті про незаборонність відчужуємого участку по видачі позички, видає Державному земельному банкові посвідчення про свою згоду на увільнення відчужуємого участку від заборони по видачі заставного свідоцтва.

132. Начислені на заставлений земельному банку маєток недоплатки по платіжкам банкові сплачує Державний земельний банк одночасно з перекладом на нього боргу згідно з правилами §11 Статуту акційного земельного банку.

133. По прийнятому на себе боргу Державний земельний банк виплачує, згідно §§ 34 і 19 Статуту акційного земельного банку, піврічні платежі обраховані в першому розмірі, відповідно спочатку виданій позичці і тим умовам, на яких її видано, аж поки скінчиться строк позички, або вона буде раніш строку сплачена.

134. Державному земельному банкові належить право як одночасно з приняттям на себе боргу, так і надалі, вимагати з метою зменшення розміру строкових платіжів перестройки взятого на себе боргу, по округленні його до повних сотків карбованців виплатою відповідної суми.

135. Державний земельний банк має право кожного часу сплатити взятий на себе борг заставними листами земельного банку по номінальній ціні.

136. Державний земельний банк сплачує раніш строку взятий на себе борг (або частку його) у всіх тих випадках, як маєток (або частки його), по котрому борг був прийнятий, увільниться від застави у Державнім земельнім банку раніш повної сплати взятого банком на себе боргу.

137. Одержуючи від земельного банку заставне свідоцтво з написом про зменшення застави або згаданого в арт. 131 цього статуту посвідчення, Державний земельний банк видає земельному банкові письмове зобов'язання, що приймає на себе борг по тим заборонам, що знімаються. Це зобов'язання, складене по формі, затвердженій від міністра фінансів по згоді з міністром юстиції, записується в книгу Державного земельного банку.

138. У випадку уперестрочки боргу після того, як Державний земельний банк видає земельному банкові зобов'язання (арт. 137 цього статуту) або при сплаті до строку частини боргу, Державний земельний банк видає земельном банкові нове зобов'язання з відповідними змінами попередніх умов.

139. Зобов'язання, видані від Державного земельного банку (арт. 137 і 138 цього статуту) забезпечуються як тим, що в заставі у банку і тим, що належить йому майном, так і всім добром Української Держави.

140. Операції з маєтками, що в заставі у Окремих відділів Державного земельного банку, переводяться в згоді з тими підставами, що викладено в попередніх (129-139) артикулах без видачі зобов'язань, які завбачені арт. 137, і з додержанням, крім того, таких правил:

1) Переклад боргів, які лежать на тих маєтках, що в заставі в указаних Окремих відділах на Державний земельний банк учиняється через переписання боргу по книгах цих відділів на ім'я Державного земельного банку.

2) При перестрочці прийнятого на Державний земельний банк боргу або при сплаті його до строку, в книги Окремих відділів записуються відповідні зміни.

3) При сплаті боргу до строку по позичкам, виданим з «Государственного Дворянского земельнаго банка» в протязі часу з 7 Липня 190.0 р. до 28 грудня 1904 р., Державний земельний банк виплачує Окремому його відділові по завідуванню справами «Дворянского банка», несплачену частку приплати на покриття курсової ріжниці.

4) Коли Державний земельний банк набуває частини маєтків, що в заставі у вказаних Окремих відділах, він приймає на себе ті борги, що лежать на маєтках у сумах, які вкажуть продавці в межах повного оцінювання тих маєтків, що продаються. Правило це повинно бути додержано й тоді, коли Державний земельний банк видає позички під частини тих маєтків, що в заставі в Окремих відділах.

141. Рахівництво по операціям, що провадить Державний земельний банк на підставі арт. арт. 129-140 цього статут установлюється окремими правилами, які затверджуються в порядкові арт. 90 цього статуту.

142. До цього статуту додаються:

1. Таблиця строків позичок, виданих з Державного земельного банку чотирьох з половиною процентовими свідоцтвами і плат по ним.

2. Правила про продаж з торгів земель, заставлених в Державному земельному банкові;

3. Про іменні зобов'язання Державного земельного банку.

В. об. Голови Ради Міністрів, сенатор М. Василенко Міністр фінансів А. Ржепецький

Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали : у 2 т. / упор. Р. Пиріг. – Київ : Темпора, 2015. Т. 2. С. 259–280.

РОЗДІЛ 5
АГРАРНА ПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРЩИНИ Й НІМЕЧЧИНИ В УКРАЇНІ (1918 Р.) (Б. В. Малиновський)

5.1 Період Української Народної Республіки: Центральні держави й визначення засад аграрної реформи в Україні

9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську був підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією та Болгарією – з іншого. Раніше, 7 лютого 1918 р., представники УНР та Австро-Угорщини підписали протокол, згідно з яким Україна зобов'язувалася надати Четвертному союзу на умовах товарообміну 1 млн збіжжя. Після укладання мирного договору уряд УНР звернувся до керівників Німеччини й Австро-Угорщини з проханням про воєнну допомогу в боротьбі проти радянської влади.

Перебування німецьких збройних сил в Україні тривало із 18 лютого 1918 р. (початок наступу) до 23 березня 1919 р. (евакуація з Одеси останнього підрозділу), австро-угорських – із кінця лютого до грудня 1918 р.

Австро-угорський контингент в Україні (з 16 травня 1918 р. офіційна назва – Східна армія) контролював південно-західну частину Волинської, Подільську, Херсонську та Катеринославську губернії. Решта території України складала зону розташування німецьких військ (Група військ Лінзінґена, з 3 квітня 1918 р. – Група військ Ейхгорна «Київ», із 30 квітня 1918 р. – Група військ Ейхгорна, з 13 серпня 1918 р. – Група військ «Київ»).

Командувачем австро-угорської Східної армії з 16 травня до кінця листопада був генерал піхоти Альфред Краус [Krauss,1862 – 1938]. Німецькими військами в Україні з 28 березня до 30 липня 1918 р. командував генерал-фельдмаршал Герман Ейхгорн (Айхгорн) [von Eichhorn, 1848 – 1918]. Політичними питаннями опікувався генерал-лейтенант Вільгельм Ґренер [Groener,1867 – 1939], який з кінця березня до 25 жовтня 1918 р. обіймав посаду начальника штабу німецької групи військ в Україні. У березні – червні 1918 р. політичні функції в Україні виконував також німецький військовий уповноважений полковник барон Максиміліан Штольценберґ [von Stolzenberg, 1869 – 1949].

Інструкції щодо діяльності в Україні німецькі армійські керівники отримували від першого генерал-квартирмейстера верховного військового командування Еріха Людендорфа [Ludendorff, 1865 – 1937], австрійські – від шефа австро-угорського генерального штабу барона Артура Арца [Arz von Straussenburg, 1857 – 1935].

Німецьке дипломатичне представництво в Україні очолював барон Альфонс Мумм [Mumm von Schwartzenstein, 1859 – 1924], який перебував у Києві з 15 березня до кінця вересня 1918 р. Значну політичну роль відігравав генеральний консул Німеччини в Україні Фріц Тіль [Thiel, 1863 – 1931]. Експертами з питань економіки виступали Отто Відфельдт [Wiedfeldt, 1871 – 1926] і Карл Мельхіор [Melchior, 1871 – 1933]. Консультувати німецьких

військових представників в Україні з аграрного питання був запрошений професор Берлінської сільськогосподарської вищої школи Отто Аухаген [Auhagen, 1869 – 1945].

Австро-Угорщину в Києві представляли: вперше з початку 20-х чисел березня до 23 квітня і удруге з 21 травня до 12 вересня 1918 р. – граф Йоганн Форгач [Forgach von Ghymes und Gacs, 1870 – 1935], із кінця квітня до 20 травня 1918 р. – Вальтер Принціг [Princig von Herwalt, 1862 – 1943], із середини вересня 1918 р. – князь Еміль Фюрстенберг [zu Fürstenberg, 1876 – 1964]. Активну участь у здійсненні політики Австро-Угорщини щодо України брав консул в Одесі Генріх Цітковський [Zitkovszky von Szemeszowa und Szohorad, 1883 – 1952].

Німецькі дипломати в Києві підпорядковувалися голові зовнішньополітичної служби Німеччини. До 16 липня 1918 р. цю посаду обіймав Ріхард Кюльман [von Kühlmann, 1873 – 1948]. Дії австро-угорських дипломатів в Україні спрямовував міністр закордонних справ Австро-Угорщини – до 14 квітня 1918 р. граф Оттокар Чернін [Czernin von und zu Chudenitz, 1872 – 1932], потім до 24 жовтня 1918 р. – граф Стефан Буріан [Burian von Rajecz, 1851 – 1922].

Визнання УНР як суверенної держави, укладання з нею угод на мирних переговорах у Бресті й проведення військової операції на її підтримку були вмотивовані прагненням Центральних держав вивести з війни хоча б одну з ворогуючих держав, послабити Росію (і таким чином гарантувати, що вона не зможе сама або за допомогою Антанти відновити бойові дії проти Четвертного союзу), а також розірвати економічну блокаду та отримати продовольчі поставки. Завдяки експорту продовольства з України Німеччина й Австро-Угорщина сподівалися поповнити свої резерви, вичерпані за чотири роки війни з Антантою. Особливо гостро продовольчі потреби відчувала Австро-Угорщина – війна виснажила її більше, ніж Німеччину. Навесні 1918 р. австрійським регіонам загрожував голод, українське збіжжя у Відні розглядали як засіб порятунку.

Німецькі очільники сподівалися крім цих переваг від утворення в Україні окремої держави отримати на довгу перспективу ще й інші. Сприяючи формуванню української держави, Німеччина могла створити заслон від Росії та противагу Польщі. Щоб унеможливити повторне поглинання Росією, самостійна держава в Україні мала бути міцною і спиратися на українську національну (тобто, точно не російську національну або російську імперську) ідею, а щоб забезпечити Німеччині політичний та економічний зиск – залишатися відкритою для німецького впливу.

Уряду Австро-Угорщині зважитися на визнання української державності було значно складніше. Цей крок створював для неї труднощі й на той час, і на майбутнє. Потужна українська держава являла загрозу цілісності австро-угорської монархії, оскільки претендувала би на західноукраїнські землі, що належали Австро-Угорщині. Українська державність також погано поєднувалася з «австро-польським рішенням», тобто з планом зміцнення та збільшення австро-угорської монархії завдяки додаванню польського державного суб'єкту. Надання допомоги українській державі сприяло загостренню відносин із польськими політичними колами й польською громадськістю, які традиційно розглядали Україну (принаймні Правобережну) як історичний регіон Польщі й були обурені погодженою в Бресті

передачею українській республіці Холмщини. На довгу перспективу розбудова української національної держави була вигідна Австро-Угорщині лише за умови встановлення тісного зв'язку з цією державою (приміром, шляхом перетворення України на монархію, очолену представником австрійської імператорської родини).

Серед внутрішніх проблем України головною була аграрна. Урядовці Центральних держав з'ясували це, збираючи після початку Першої світової війни відомості про українські регіони як можливий театр бойових дій. Так, у серпні 1914 р. австро-угорські дипломати обговорили цю тему з представниками українського національного руху, зокрема з членами Союзу визволення України[880, 881, 882].

Сутність аграрної проблеми в Україні, як випливало з даних, отриманих від українських політичних діячів і з інших джерел, полягала в диспропорції між селянським і неселянським землеволодінням. Наприклад, праворуч від Дніпра 40% сільськогосподарських територій належали селянам, 60% – поміщикам. Потерпаючи від малоземелля, селяни прагнули заволодіти поміщицькими угіддями. Гасло «Земля – селянам» відображало головну вимогу українського народу, переважно селянського за своїм складом. Решта вимог – гарантії збереження «мови і віри батьків», запровадження конституційних прав – були для українців важливими, але не першочерговими[883].

Австро-угорський і німецький наступ в Україні весною 1918 р. дав можливість посадовцям Центральних держав побачити те, що відбувалося в українському селі, на власні очі. Як виявилося, конфлікт між поміщиками та селянами набув граничної гостроти й до нього долучилася ще одна сторона – українська держава.

Тимчасовий земельний закон УНР (січень 1918 р.) проголошував скасування права приватної власності на землю. Згідно з цим правовим актом, землевласники перетворювалися на землекористувачів. Також закон передбачав безоплатне відчуження земельних ділянок, які перевищували «трудову норму» (земельну площу, яку родина могла обробити власною працею, без найманих робітників), та передачу вилучених надлишків у розпорядження спеціальних державних установ (земельних комітетів), що мали розподілити ці угіддя між безземельними й малоземельними господарствами.

Реальна ситуація, як пересвідчились німецькі й австро-угорські спостерігачі, мало відповідала нормам права УНР. Насправді далеко не всі землі великих господарств вдалося передати під контроль земельних комітетів. Великі господарства в більшості або залишались у руках колишніх власників, або були захоплені селянами без участі комітетів. Кожен із трьох фактичних власників землі – держава (земельні комітети), селяни й поміщики – виступав проти двох інших. Селяни зазіхали на землі маєтків, господарі останніх прагнули зберегти своє. Ворогуючи між собою, ті й інші були роздратовані намірами уряду позбавити власності усіх взагалі[884, 885, 886, 887, 888, 889].

Ці суперечки, як і проведення аграрної реформи, були внутрішньою справою УНР. Припинити руйнування поміщицьких садиб, покласти край нападам і вбивствам – такі дії відповідали функції охоронців правопорядку, яку, згідно з заявами уряду УНР і наказами командування, мали виконувати в Україні союзні війська. Вирішення аграрного питання не належало до завдань військової допомоги та не мало обходити Центральні держави. Німець-

кий офіцер Ганс Тінтруп у спогадах про перебування в Україні зазначав: «Ми прийшли у цю країну ззовні й не мали жодних підстав поводитись як служники абстрактної справедливості; нас ніяк не стосувалось те, що тут було порушено право. Наше завдання полягало тільки у тому, щоб із наявних відносин, без застережень, отримати найбільшу можливу користь для нас. По-людські було шкода, що верства російських поміщиків виглядала позбавленою статків і пограбованою, що вищий прошарок буржуазії терпів тяжкі страждання, але це жодним чином не мало вплинути на політичні розрахунки»[890]. Однак керівники Австро-Угорщини й Німеччини вирішили, що втручання в аграрні конфлікти в Україні необхідне, оскільки ці суперечки ставили під загрозу здійснення продовольчого експорту влітку-восени 1918 р.

Як виявилося, землі маєтків – головного виробника товарного хліба в Україні – незалежно від того, хто ними володів, навесні 1918 р. здебільшого лежали необробленими. Частина поміщицької землі залишалася без обробітку, бо не було завершено її розпаювання. Розподіляючи землю великих господарств (самовільно або за рішеннями земельних комітетів), селяни не завжди доходили згоди. Солдати, що поверталися з фронту й знаходили землю вже розподіленою, вимагали частки й собі. Суперечки подекуди виливались у збройні сутички (багато колишніх вояків принесли додому зброю). Бувало навіть, що села вели між собою справжні бої.

Інша частина поміщицьких угідь не була обробленою, оскільки про неї взагалі ніхто не дбав – власники кинули її або загинули під час заворушень. У деяких місцях поміщики залишались у своїх садибах, але жодних заходів із обробки землі не вживали, бо селяни до неї не підпускали, хоча й самі нею не користувались.

Однак і там, де поміщицька земля мала господаря (старого – поміщика, або нового – селянина чи земельний комітет), роботи зазвичай не провадились. Значно зросла оплата праці, а тому багатьом поміщикам було не по кишені наймати робітників (тобто тих же селян). Великим землевласникам також заважав господарювати брак засобів, зокрема, у тих випадках, коли селяни не чіпали (або згодом повернули) землі маєтку, але захопили рухоме майно, насамперед реманент і посівний матеріал. Земельні ж комітети часто виявляли безпорадність. Замість того, щоб дбати про збереження та доцільне використання вилученого державою приватного майна, «елементи з темним минулим»[891], які порядкували в багатьох земельних комітетах, підбурювали селян до розкрадання цього майна, самі збагачувалися за його рахунок, часто про землеробську справу й гадки не мали.

Головна причина того, що обробка землі маєтків не велася, полягала в невизначеності правового статусу цих угідь. Залишалось незрозумілим, чи діятиме далі тимчасове земельне законодавство УНР, чи не зазнає воно змін. Усі чекали на остаточне з'ясування, кому ж врешті-решт належатиме поміщицька земля: або залишиться у селян, які її захопили, або повернеться до поміщиків, або таки надійде в державну (чи у суспільну) власність.

Проте навіть успішне завершення посівної в Україні навесні 1918 р., як встановили експерти Центральних держав, проблеми хлібопостачання повною мірою не вирішувало. Якщо б справді уся земля відійшла селянам або як користувачам (згідно з земельним законодавством УНР), або як власникам (відповідно до власних побажань селян) експорт про-

довольства з України, на який Центральні держави покладали такі великі надії, був би дуже обмежений або взагалі неможливий.

Основна причина цього полягала в неспроможності більшості українських селянських господарств виробляти хліб на продаж. Невеликий розмір ділянок, низький рівень агрокультури, брак добрив і техніки не дозволяли дрібним виробникам працювати на ринок. Основна маса малих господарств ледве забезпечувала власні потреби та навіть не намагалась отримати надлишок для збуту.

Про низьку продуктивність дрібних господарств порівняно з великими свідчили, приміром, статистичні дані, отримані австро-угорськими дипломатами від об'єднання землевласників Єлисаветградського повіту. Згідно з ними, власники хуторів і маєтків збирали з десятини 79 пудів озимого жита, селяни-общинники – 36 пудів; озимого ячменю – відповідно 78 та 42 пуди; ярової пшениці – 65 та 35 пудів; озимого ячменю – 81 та 43 пуди; ярового ячменю – 58 та 45 пудів; вівса – 88 та 50 пудів; квасолі – 125 та 75 пудів; гречки – 88 та 63 пуди; кукурудзи – 103 та 74 пуди; проса – 104 та 78 пудів; насіння соняшнику – 120 та 70 пудів; картоплі – 633 та 409 пудів; цукрового буряку – 1112 та 630 пудів. Лише господарства одноосібних власників (на відміну від селян-громадівців) вирощували сочевицю (73 пуди з десятини) і рапс (64 пуди)[892]. До того ж продукція селянських господарств, на відміну від продукції маєтків, була низькосортною.

Ці міркування підводили до висновку: щоб отримати український експортний хліб восени 1918 р. та в наступні роки, Німеччина й Австро-Угорщина мали подбати про відновлення великого землеволодіння – тобто захистити й підтримати виробника, який єдиний в Україні був спроможний поставити на ринок значну кількість високоякісного зерна.

Австро-угорське керівництво поквапилось так і зробити. Його спонукали кілька причин. По-перше, Австро-Угорщина, зіткнувшись із загрозою голоду, вкрай потребувала надходження продовольства з України. По-друге, виникала можливість покращити відносини австро-угорської держави з польським суспільством. На теренах Волині й Поділля, які входили до зони розташування австро-угорських військ, значна частина маєтків належала польським аристократичним родинам. Надання підтримки цим землевласникам мало забезпечити їх прихильність і справити позитивне враження на польську громадськість, послабивши в такий спосіб невдоволення договором Австро-Угорщини з УНР. По-третє, Австро-Угорщина, дбаючи про інтереси поміщиків на українських землях, отримувала можливість створити для себе опору в українському суспільстві. Поміщики в Україні (й не лише поляки), вдячні Австро-Угорщині за повернення своїх статків, слугували би провідниками австро-угорського впливу в українських регіонах.

12 березня 1918 р. А. Арц на прохання О. Черніна видав наказ, який зобов'язував частини, що просувалися територією УНР, «запрошувати власників маєтків в Україні якнайшвидше повертатися до своїх садиб» та «по можливості підтримувати поміщиків, які поверталися [до маєтків], незалежно від їх національності, у справі відбудови господарств»[893]. Тоді ж Й. Форгач отримав доручення клопотати перед урядом УНР про визнання та захист майнових прав підданих Австро-Угорщини і Королівства Польського[894].

Упроваджуючи ці заходи, австро-угорські очільники були впевнені в тому, що керівництво Німеччини також має намір надати допомогу великим землевласникам в Україні. Така думка в німецьких посадовців дійсно була. У телеграмі, надісланій 9 березня 1918 р. М. Штольценберґом командувачу Східним фронтом, містилася пропозиція збільшити чисельність розташованих в Україні німецьких військ і за їхньої допомоги вдатися до рішучих дій – взяти під контроль залізниці, самостійно (без участі органів УНР) заготовляти продовольство для вивозу в Німеччину, а також відновити хоча би частину великих господарств[895].

Однак дії на захист поміщиків, дозволяючи отримати більше зерна для вивозу, мали й зворотній бік. Вони провокували опір селянства й підштовхували Центральні держави до конфлікту з урядом УНР.

Український уряд не міг допустити відновлення великого землеволодіння, навіть якщо би відмовився від своїх соціалістичних принципів і погодився скасувати законодавство про усуспільнення землі. Відбудова маєтків була для керівництва УНР неприйнятною, оскільки підривала підвалини української державності. З одного боку, дозволивши повернути поміщикам землю, український уряд протиставляв себе селянству і мав долати його супротив. Протистояння з селянством – більшістю населення – позбавляло українську владу соціальної основи. З іншого боку, не йшлося й про симпатії поміщиків. Велике землеволодіння в Україні у більшості було польським або російським. Його відновлення створювало ресурси для антиукраїнського руху, спрямованого на повернення України до складу Росії або на приєднання до Польщі. Отже, український уряд не міг сприяти реставрації великого землеволодіння, бо так він нічого не отримував, а навпаки усе втрачав.

Таким чином, перед німецькими верхами постала дилема: або українська державність, або українське зерно. Потрібно було визначити, що є важливішим: отримати поставки продовольства чи створити стратегічного партнера.

М. Штольценберґ, звертаючись до керівництва, пропонував обрати поставки продовольства, оскільки без них Німеччина ризикувала зазнати поразки від Антанти та бути знищеною. Він писав: «Хліб і фураж є для нас нагальними життєвими потребами. На Заході на нас чекають найважчі вирішальні бої, тому тут зараз не слід зважати на дипломатичні міркування щодо майбутніх відносин з Україною. Якщо інакше неможливо, то ми повинні взяти силою те, що нам терміново потрібно для життя і боротьби»[896].

Прихильники рішучих дій вважали, що національна державність в Україні являла собою штучне утворення, тому жертвувати заради неї експортом продовольства не мало сенсу. На їхню думку, було безглуздо перейматись збереженням української державності, бо її не існувало та й не могло існувати. «Усі умови [в Україні] вказували на зв’язок із Росією», однак «берлінські інстанції уперто трималися переконання, що з Україною слід вести переговори як із нормальним, рівноправним партнером […], не дозволяли німецьким військовим, а також дипломатичним і економічним представникам вдаватись до більш енергійних заходів», – скаржився в спогадах В. Ґренер[897].

Прибічникам цієї точки зору суперечили ті німецькі посадовці, які вважали, що Україна має державотворчий потенціал і що Німеччина заради власної користі повинна

докласти зусиль для його розвитку. Можливо, гадали вони, досягти цієї мети – створення міцної української держави – вдасться не так легко й не так швидко, як хотілося би, але це є здійсненим, і національні інтереси Німеччини цього потребують. Німецький публіцист Фріц Вертхаймер, який навесні 1918 р. подорожував Україною та видав про це книгу, висловлював у ній цю думку так: «Дитина не перетвориться на сильного і сповненого чеснот чоловіка без некорисливої, доброзичливої і тактовної допомоги, без виховання, позбавленого егоїстичних інтересів, спрямованого на благо дитини. Україна стане сильною державою, якщо ми цього бажаємо»[898].

За відсутності ясних указівок від вищого керівництва командири німецьких частин в Україні діяли на власний розсуд. Одні, симпатизуючи селянам або, вважаючи, що це не їх справа, уникали втручань у земельні суперечки. Інші ж, не чекаючи на формальний дозвіл, надавали захист власникам великих господарств, оскільки гадали, що це належить до їх обов'язків як захисників порядку, або були переконані в доцільності таких дій із точки зору інтересів Німеччини, або керувались міркуваннями «діловитості, станової солідарності, особистих інтересів»[899].

Командири німецьких підрозділів видавали накази, що вимагали від селян не заважати великим землевласникам засівати поля, повернути привласнене майно. Офіцери в розмовах із поміщиками закликали повертатися до своїх маєтків, обіцяючи допомогу. Господарі маєтків своєю чергою шукали підтримки в німецьких вояків. Так, Столінська волосна управа повідомляла у міністерство внутрішніх справ УНР: «Німці, запрошені поміщиками, порушують земельний закон, повертають насіння та харчі, які були взяті на облік [земельними] комітетами, колишнім власникам»[900].

Особливим об'єктом піклування з боку німецьких військ стали господарства менонітів і німців-колоністів [901, 902]. У березні 1918 р. німецьке командування видало наказ про повернення майна колоністам[903]. Військові карали осіб, причетних до захоплення колоністської землі (навіть чинили страти), за скаргами німців-землевласників накладали на села великі штрафи.

Для вищого німецького керівництва настав час вирішити, чи дозволяти офіційно дії на користь поміщиків. Було необхідно врешті встановити, якого курсу в Україні мали дотримуватись німецькі представники: на підтримку великого землеволодіння чи на підтримку українського уряду й української держави.

23 березня 1918 р. А. Мумм направив у Берлін доповідь про стан справ у сфері землеволодіння в українських регіонах, підготовлену за його дорученням Ф. Тілєм. Німецькі дипломати у Києві прохали визначити, чим була для Німеччини Україна – засобом чи метою. Якщо політичні пріоритети Німеччини вимагали створення в Україні суверенної держави, то від планів реставрації на українських землях поміщицького господарства потрібно було відмовитися, прийнявши той факт, що експорт продовольства залишиться незадовільним. Якщо ж Україна була потрібна лише як засіб, як джерело постачання продовольства на період війни з Антантою, то відновлення великого землеволодіння мало відбутись щонайшвидше[904].

У той же день, 23 березня 1918 р. Ґренер звернувся до Людендорфа, а Форгач – до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини[905, 906]. Обидва, як і Мумм, запитували, чого хочуть їх уряди від України. 25 березня 2018 р. О. Чернін заявив про намір Австро-Угорщини «експлуатувати Україну економічно», після чого залишити українську територію, уступивши її, вірогідно, Росії[907, 908].

Позиція ж німецького уряду була іншою. Відповідь, яку на свій запит отримав із Берліну А. Мумм (також 25 березня 1918 р.), орієнтувала представників Німеччини в Києві на поєднання обох протилежних стратегій. «Юридичною підставою введення наших військ в Україну є прохання про допомогу Ради, яку ми визнали як повноправний уряд Української республіки і з представниками якої підписали мир. Ці обставини мають визначити наш подальший політичний курс щодо України, якщо наша політика в цій країні не хоче втратити підґрунтя», – зазначав у своєму листі Р. Кюльман[909, 910].

Далі в цьому листі Мумму і його співробітникам (а також військовим – Мумм ознайомив зі змістом листа Ґренера[911]) радили не забувати й про важливість для Німеччини продовольчих поставок із України («завданням нашого представництва в Києві є всіляке здійснення цієї мети»). Німецьким дипломатам належало схилити керівництво УНР до поступок, нагадуючи, що надання військової допомоги робило український уряд боржником Німеччини. «Ми не припускаємо думки про втручання у внутрішні справи України, проте вимушені пильнувати за тим, щоб обробіток полів був виконаний в повному обсязі, навіть якщо для цього буде необхідно поступитися певними принципами». Р. Кюльман доручав своїм підлеглим у Києві спонукати уряд УНР відкласти реалізацію своєї аграрної програми і здійснити заходи, що мали змусити «власника кожної земельної ділянки обробити її»[912].

Отримані настанови вимагали з'єднати несумісне («віднайти квадратуру кола», за словами А. Мумма)[913]. Виконання цих інструкцій німецьке представництво в Україні почало зі спроби змусити партнерів по коаліції припинити надавати допомогу поміщикам. На нараді дипломатів Центральних держав у Києві австро-угорська сторона запропонувала вчинити тиск на уряд УНР, вимагаючи повернути в маєтки їх власників, щоб ті забезпечили проведення посівної. У відповідь А. Мумм, – зазначав Й. Форгач у своєму звіті про результати наради (26 березня 1918 р.), – «облишив притаманну йому зазвичай стриманість і, підтриманий іншими офіційними представниками Німеччини, найрішучішим чином запевнив, що це суперечило би позиції німецького уряду, оскільки він ніколи би не долучився до спроб вибити ґрунт з під ніг у першого іноземного уряду, з яким був укладений мир, висуваючи вимогу змінити курс аграрної політики, яка є головною опорою цього й без того слабкого уряду»[914].

Австро-угорські керівники, можливо, і стали би сперечатися з німецькими союзниками щодо підтримки поміщиків в Україні, обстоюючи своє право на самостійну політичну лінію та піклуючись про інтереси продовольчого експорту, але на той час вже стало зрозуміло, що дії на захист маєтків не сприяли, а навпаки, шкодили експорту, принаймні, у найближчі місяці. Справа полягала в тому, що селяни, наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., погромивши державні сховища й господарства поміщиків, зосередили в себе май-

же всі наявні в Україні запаси збіжжя. Отже, щоб отримати хліб наприкінці 1918 р. й у наступні роки Австро-Угорщині й Німеччині необхідно було дбати про поміщиків. Однак, щоб здобути хліб весною 1918 р. порозуміння потрібно було шукати з селянами. Від них як монопольних тримачів готового зерна залежало, чи вдасться терміново придбати його для вивозу в Центральні держави[915].

Крім того, стало очевидно, що заходи з відбудови й охорони маєтків були союзним військам не до снаги. Вони й без того виконували в Україні чимало завдань. Зокрема, на австро-угорські війська було покладено організацію повернення на батьківщину австро-угорських полонених, підтримання порядку, закупівлю товарів для власних потреб і для експорту та інші функції[916]. Опір селянства намаганням повернути маєткам землі збільшував навантаження на війська Центральних держав в Україні й докорінно змінював їх роль. Із сил охорони правопорядку, покликаних боротися з порівняно малочисельними порушниками (кримінальними злочинцями та активними прихильниками радянської влади), австро-угорські та німецькі війська перетворювалися на інструмент репресій, спрямованих проти більшості населення країни, значна частина якого – колишні фронтовики – мала бойовий досвід і володіла зброєю. Спроба Центральних держав запровадити в Україні власне військове управління, за словами одного з керівників австро-угорського генерального штабу полковника Теодора Зейнека, «не більш і не менш дорівнювала відновленню війни на Сході»[917]. Під час боротьби з повстанцями особливо постраждали би австро-угорські частини, слабко дисципліновані й чисельно недостатні для проведення масштабних військових акцій.

Узявши до уваги ці міркування, очільники Австро-Угорщини вирішили відмовитися від сприяння власникам великих господарств в Україні. 29 березня 1918 р О. Чернін звернувся до австро-угорського вищого командування з проханням припинити дії на користь поміщиків. Телеграма мала такий зміст: «Захист великих землевласників в Україні силами наших військ не може бути запроваджений, якщо це завадить досягненню нашої головної мети – отриманню продуктів харчування»[918]. Водночас Й. Форгач отримав доручення припинити клопотання про збереження прав поміщиків, зокрема, поляків. Їм було обіцяно підтримку в майбутньому[919].

Наприкінці березня 1918 р. розташовані в Україні австро-угорські частини одержали директиву «триматись якнайдалі від аграрно-політичних тенденцій і лише […] сприяти виробництву в Україні», особливо стерегтися того, щоб «у селян не склалося враження, нібито армія має на меті повернути поміщиків»[920].

Генерали не приховували задоволення від того, що їх позбавили клопоту, пов'язаного із захистом прав латифундистів в Україні. К. Траутмансдорфу, представнику міністерства зовнішніх справ при головному командуванні австро-угорської армії, було доручено передати своєму міністру думку з цього приводу начальника генерального штабу. А. Арц вважав помилкою залучати війська до вирішення питань національної або аграрної політики, оскільки для австро-угорського контингенту в Україні «завдання лише одне – роздобути й вивезти хліб», крім того, що таке використання збройних сил «викликало заперечення суто військового характеру». Головне командування, – повідомляв К. Траутмансдорф, – зважило-

ся видати наказ про підтримку поміщиків лише з волі міністерства закордонних справ, без жодного власного бажання[921].

Німецькі дипломати в Києві тим часом визначили головні засади оптимального, на їх погляд, варіанту української аграрної реформи[922, 923, 924]. Основу рішення мав скласти компроміс: якщо неможливо залишити спірну землю або селянам, або поміщикам, її потрібно було поділити між ними. Пропозиція полягала в тому, щоб частину угідь великих господарств передати селянам за викуп. Таким чином і селяни здобували додаткову землю, і поміщики не втрачали її зовсім. Поміщицьке товарне виробництво існувало би далі й поряд із ним утворювалися численні фермерські господарства.

Збільшення земельних площ спонукало би заможних селян вирощувати хліб на продаж, що дозволяло підвищити обсяги експорту й задовольнити потреби внутрішніх споживачів, насамперед українських промислових центрів і української армії. Своєю чергою поміщики, продавши частину землі, отримали б гроші на відбудову й розвиток своїх господарств.

В очах селян держава, яка надала їм землю, виступала би гарантом їхнього добробуту, отже, національна державність знаходила потужну й надійну соціальну основу. Бідніші селяни, неспроможні купити землю, мали утворити резерв робочої сили для української промисловості й джерело трудової міграції за кордон, зокрема до Німеччини, сільське господарство якої потребувало найманих робітників.

Під час Першої світової війни ціни на продукти харчування значно зросли, а виробництво споживчих товарів скоротилося. Внаслідок цього селяни накопичили багато готівки, оскільки продавали продукцію своїх господарств на вигідних умовах і не мали де витратити зароблені гроші. До того ж селяни збагатилися «завдяки пограбуванню маєтків […] та за рахунок російського державного майна в грошах і речах, які солдати [російської армії], що повертались у села, принесли з собою»[925]. Зважаючи на наявність у селян величезних заощаджень (від 2 до 4 млрд крб., за оцінками фінансових експертів[926]), розрахуватися за придбану землю для них було цілком можливим. Крім того, продаж землі селянам мав здійснюватися за пільговими цінами. Було передбачено й державне кредитування селянських господарств.

У результаті здійснення викупу землі в обіг поверталися значні кошти, стимулюючи пожвавлення в економіці. Свій зиск могла отримати й держава. Було доцільно або обкласти викупні операції спеціальним податком, або спрямувати платежі до державної скарбниці, яка би виплачувала продавцям лише частину суми грошима, а решту – облігаціями. Фінансові надходження дозволяли уряду збільшити свої витрати (насамперед на потреби державного будівництва) та врегулювати валютні відносини з Центральними державами, зокрема, надати їм кредит для закупівлі продовольства. Отримана у такий спосіб готівка давала можливість Центральним державам придбати в селян зерно минулого врожаю (у великій кількості й не вдаючись до реквізиції), а отже, нарешті «запустити» експорт. Виплати поміщикам потрібно було здійснювати в українській валюті[927]. Матеріальна зацікавленість прив'язала б їх до української держави, остання б ще більше дистанціонувалася від Росії.

Скасування принципу соціалізації землі містило, на думку німецьких дипломатів, ще кілька позитивних моментів. По-перше, уряди Центральних держав позбавляли себе двозначного становища, в яке їх ставила підтримка соціалістичного режиму в Україні, оскільки в своїх країнах ці уряди придушували соціалістичний рух. (За словами А. Мумма, не можна ж було одному й тому самому в Україні кричати «Слава!», а в себе вдома – «Геть!»[928]). По-друге, відмова від соціалістичних перетворень збільшувала відмінності між владою України й російською радянською владою, яка у своїй країні ревно насаджала соціалізм. Завдяки цьому зростала дистанція між Росією та Україною, зменшувалася вірогідність того, що їх уряди порозуміються та зблизяться на шкоду Центральним державам.

З іншого боку, якщо би виявилося, що українська державна самостійність неможлива і що Німеччині доцільніше підтримати відновлення імперської Росії, консервативні сили в Росії та Україні, які прагнули здійснити це відновлення, були б у боргу перед Німеччиною, бо знали, що саме її представники домоглися збереження в Україні великого землеволодіння, врятували його від соціалізації (хоча й не повністю, лише його частину)[929].

У програмі вирішення українського аграрного питання, складеного німецькими дипломатами, було підкреслено, що селянам варто надати у власність насамперед ту частину поміщицької землі, якою вони вже фактично володіли. По-перше, було нерозумно викликати обурення селянства, відбираючи привласнену ним землю, щоби потім йому ж її повернути за гроші. По-друге, у такий спосіб можна було би прискорити надходження в обіг коштів від викупних операцій. Іншими словами, стосовно земель, які колишні власники вже не контролювали, йшлося, власне, не про продаж, а про виплату компенсацій за втрачене майно.

Визначаючи засади аграрної реформи, німецькі експерти в Києві консультувалися зі своїми австро-угорськими колегами. Запропоновані німецькою стороною принципи перетворень австро-угорські дипломати визнали слушними. Їх привабили перспективи примирення з селянством, необхідного для здійснення експорту і для того, щоб зменшити навантаження на війська. Пошук коштів на придбання землі «спонукатиме селян, […] перенасичених грошима, продати нам свої приховані запаси збіжжя», – запевняв своє керівництво Й. Форгач (26 березня 1918 р.)[930].

Крім того, австро-угорським керівникам сподобалось у проєкті те, що виплату компенсації можна було подати як вияв піклування про поміщиків, отже, як пропольський жест. «Ми ніяк не можемо бути причетні до чистої конфіскації [маєтків в Україні], коли не хочемо собі нажити в поляках ворогів», – стверджувалося в аналітичній записці про стан справ в Україні, поданій міністру закордонних справ Австро-Угорщини наприкінці березня 1918 р.[931].

Отже, запропонований посольством Німеччини варіант вирішення аграрного питання в Україні обіцяв переваги усім, кого це обходило: і селянам, і поміщикам, і Центральним державам. Мала бути у виграші й українська держава за умови, що її очільники забудуть про намір скасувати право приватної власності на землю.

Політика соціалізації була позбавлена підтримки в українському суспільстві. На той час представники Центральних держав остаточно переконались у цьому. 11 березня 1918 р. до Відня доповідали, що незаможне селянство з нетерпінням очікувало завершення

розпочатої Центральною Радою радикальної аграрної реформи[932]. Місяць по тому, 10 квітня 1918 р., К. Траутмансдорф повідомляв вже геть інше: мешканці сіл в Україні прагнули отримати землю у власність, права користувачів українських селян не приваблювали («твердять, що земля – їхня»)[933].

Цю ж думку поділяв і Й. Форгач. За його даними, в Україні крім поміщиків і німців-колоністів припинити соціалізацію землі вимагали ще й 16 млн дрібних власників. Український селянин, – доповідав Форгач до Відня 18 квітня 1918 р., – є соціалістом доти, доки нищить маєтки, справжня ж реалізація гасла «Земля – нічия» веде за собою заворушення в селах. «Депутація за депутацією від імені дрібних землевласників відвідують у Києві Центральну Раду й міністерства. Тут вони хочуть пересвідчитись, чи є ще цей уряд життєздатним, чи не настав нарешті час його скинути»[934]. Наполягаючи на соціалізації, уряд УНР у суперечках за землю обрав найгіршу позицію – він відштовхував від себе й дрібних власників, і великих, був нікому не потрібний, усім заважав.

Наприкінці березня й у квітні 1918 р. відбулося кілька нарад, під час яких А. Мумм, О. Відфельдт і К. Мельхіор намагалися переконати голову уряду УНР, міністра землеробства, міністра торгівлі та промисловості і міністра фінансів у необхідності відновити право володіти землею та здійснити викупні операції. Як випливає з доповідей німецьких дипломатів своєму керівництву, українські посадовці начебто принципово й не заперечували проти цього. Міністр землеробства М. Ковалевський заявив, що для цього рішення потрібно знайти таку юридичну форму, яка б дала можливість усунути суперечності між ним і положеннями аграрного законодавства УНР. О. Відфельдт запропонував замість володіння землею запровадити спадкову оренду, яка б на практиці від власності нічим не відрізнялась[935].

Проте зрештою порозумітися так і не вдалося. Каменем спотикання стала пропозиція коштом селян відшкодувати поміщикам втрату землі. Українські есери в уряді УНР (М. Ковалевський) вважали неможливим порушити закріплену III і IV Універсалами обіцянку влади безкоштовно передати землю трудящим. Під час зустрічі з німецькими дипломатами 8 квітня 1918 р. М. Ковалевський категорично відхилив цей пункт компромісу[936, 937].

Нагальною проблемою між тим залишалося проведення весняної сівби. Якщо не вдавалося вирішити, кому має належати спірна земля, потрібно було, принаймні, визначити, чиїм буде зібраний на ній урожай. 29 березня 1918 р. А. Мумм і Й. Форгач зустрілися з прем'єром В. Голубовичем, щоб умовити його видати указ про надання прав на врожай тим особам, які засіяли відповідні землі, незалежно від того, хто був власником цих земель. Йшлося про заохочення в такий спосіб селян і поміщиків до засіву якомога більших площ[938].

Уряд УНР справді видав такий указ, а також ще кілька оповіщень. Однак німецькі представники, не чекаючи наслідків цих заходів уряду УНР, вирішили діяти самостійно. У головній квартирі німецьких військ в Україні був розроблений проєкт відозви Г. Ейхгорна до населення України про засів ланів. 3 або 4, а потім (після остаточного редагування) 5 квітня 1918 р. з проєктом був ознайомлений А. Мумм. Він нагадав про небажаність, враховуючи політичний аспект, відсторонювати від видання такого документа уряд УНР, але водночас визнав необхідність такого кроку з огляду на «мляву поведінку» українського керівництва[939].

6 квітня 1918 р. документ був оприлюднений. За формою це було, однак, не звернення до українських громадян, а наказ німецьким військам в Україні. Наказ доручав командирам частин «найнаполегливішим чином сприяти засіву полів», діючи разом із українськими земельними комітетами («там, де це можливо») або самостійно. Німецькі офіцери мали взяти до уваги й донести до українського населення, що головне командування «дотримуватиметься наступних пунктів»:

право власності на врожай мало належати тому, хто засіяв лани; такий господар отримає за врожай «готівкою відповідну плату»;

селяни, в яких була робоча сила для обробітку землі, наданої земельним комітетом, і які не обробляли цю ділянку в повному обсязі, завдавали шкоду українській державі й тому мали зазнати покарання;

у тих місцях, де селяни не могли обробити землю, але де залишилися поміщики, вони були повинні забезпечити її засів («однак не втручатися у законний розподіл землі між селянами, здійснений земельними комітетами»); земельні комітети мали надавати цим поміщикам інвентар та посівний матеріал (у такому випадку майбутній врожай також мав належати «тому, хто обробляв землю, нарівні з селянами»);

на осіб, винних у приховуванні, розкраданні та знищенні запасів продовольства, чекало суворе покарання;

німецькій військовій владі було заборонено «втручатись у здійснене земельними комітетами законним чином розподілення землі за умови, що ця земля справді буде оброблена»;

оповіщення про запровадження зазначених норм мали бути по можливості підписані не лише німецькими офіцерами, а й українськими посадовцями

Про результати виконання наказу (зокрема, про площу засіяних угідь) командири військових підрозділів мали доповісти головному командуванню до 15 травня 1918 р. [940, 941, 942].

Видання наказу про засів ланів спричинило різке загострення відносин між керівництвом УНР та його німецькими партнерами. У своїх офіційних заявах Центральна Рада та вищі посадовці УНР засудили публікацію наказу. Німецькі представники зі свого боку висловили невдоволення. Вони почувалися ошуканими, оскільки члени уряду знали про зміст цього документу, а прем'єр В. Голубович перед розповсюдженням отримав точний текст[943]. «Німці також були обурені цією резолюцією [Центральної Ради з протестом проти видання наказу]. Адже вони це робили майже за згоди міністра хліборобства, він же той наказ Айхгорна читав перед виданням і ухвалив його», – зазначав у нарисі історії української революції В. Винниченко, попередник В. Голубовича на посаді голови уряду[944].

Попри заклики до прагматизму, уряд УНР уперто обстоював ідеали своєї Agrarutopie («аграрної утопії», за висловом Й. Форгача[945]): усуспільнення землі, майнова рівність, жодних компенсацій за втрату права власності. Тон суперечки між посадовими особами УНР і представниками Центральних держав ставав дедалі гострішим. Підбиваючи підсумки розмови німецьких дипломатів з головою Української Центральної Ради М. Грушевським, головою уряду УНР В. Голубовичем та міністром закордонних справ УНР М. Любинським (12 квітня 1918 р.), Мумм доповідав у Берлін: «Наше спільне враження від бесіди було

безвідрадним. Постійна співпраця з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальний стан речей, є неможливою»[946].

23 і 24 квітня 1918 р. на спільних нарадах німецькі й австро-угорські представники в Києві сформулювали ряд умов, без дотримання яких український уряд позбавлявся подальшої підтримки з боку Центральних держав. Йшлося про чинний уряд УНР або (якщо він відхилить ці умови) про наступний. Серед цих вимог була й така: «Необхідно вирішити аграрне питання шляхом відновлення права власності й оплати селянами отриманої ними землі. При цьому необхідно зберегти великі маєтки в інтересах підвищення експортних можливостей сільського господарства. Максимальний розмір окремих маєтків має бути визначений спеціальним законом»[947, 948].

Отже, німецькі й австро-угорські представники в Україні, відмовившись від наміру самостійно вирішувати українське аграрне питання та відкинувши думку про необхідність повністю відновити велике землеволодіння, створили проєкт компромісної аграрної реформи, спрямованої на задоволення інтересів усіх зацікавлених сторін: селянства, поміщиків, української влади, Центральних держав. На заваді здійсненню цього плану стало керівництво УНР, вкрай залежне від своєї соціалістичної доктрини.

До кінця квітня 1918 р. тривали спроби союзників домогтися поступок від українського керівництва, однак марно. Уряд УНР не вдалося ні умовити, ні примусити. Зрештою німецьке командування в Києві вирішило сприяти заміні уряду УНР на інший. Бажаний для Німеччини уряд України мав бути національно свідомим, адміністративно спроможним, відповідальним (особливо щодо своїх зобов'язань перед Центральними державами). Він також мав користуватися довірою як великих, так і дрібних землевласників. Такою альтернативою українським республіканцям до влади був покликаний гетьман Павло Скоропадський.

5.2 Період Гетьманату: Центральні держави й реалізація засад аграрної реформи в Україні

24 квітня 1918 р. на нараді з німецькими представниками П. Скоропадський визнав себе зобов'язаним після приходу до влади виконати кілька умов. Зокрема, він погодився з тим, що «земельне питання має бути вирішене шляхом відновлення права власності й виплати селянами грошей за землю, надану їм при земельному розділі», а також з тим, що мають бути збережені «в інтересах продуктивності сільського господарства більші земельні господарства в межах, установлених законами в кожному окремому випадку»[949, 950].

Право приватної власності на землю було відновлено гетьманською «Грамотою до усього українського народу», оприлюдненою в день проголошення гетьманату (29 квітня 1918 р.). Однак дві інші обіцянки гетьмана – встановити максимальну норму великих господарств та здійснити часткове платне відчуження поміщицьких земель на користь селян – так і залишилися невиконаними.

Виданий у червні 1918 р. закон про право продажу та купівлі землі за межами міст забороняв купівлю однією особою земельної ділянки (або ділянок) площею понад 25 дес.

і у такий спосіб унеможливлював утворення в майбутньому великих латифундій, але зберігав ті, що вже існували. Крім того, був заснований Державний земельний банк, який мав надавати кредити землевласникам і скуповувати землі великих господарств для подальшого продажу селянам. Стосовно ж комплексної реформи, то тут уряд Української Держави (УД) обмежився деклараціями про намір і створенням установ для підготовки проєкту. Уже на початку травня 1918 р. виникла думка, що уряд УД і гетьман особисто, попри обіцянки, замість примирення сторін підтримували одну з них – захищали інтереси поміщиків і нехтували прагненнями селян.

Як згадувалось, експерти Центральних держав радили українському керівництву продати селянам ті землі, які вони вже захопили в поміщиків. У телеграмі В. Принцігу 10 травня 1918 р. С. Буріан зазначав: «Намагання здійснювати політику відновлення аграрних відносин, що існували перед революцією, мають викликати – попри заяву про майбутню аграрну реформу – спротив усього малоземельного селянського населення»[951].

Натомість уряд і місцева адміністрація УД (губернські та повітові старости) у своїх зверненнях до населення вимагали повернути колишнім власникам землю й майно та компенсувати втрати. Було створено комісії, які мали владнати суперечки між власниками пограбованих господарств і учасниками експропріації з приводу повернення майна та відшкодування збитків. Таким чином, країна поверталася до передреволюційного стану щодо власності на землю.

Водночас очільники УД піддали критиці наказ Г. Ейхгорна (6 квітня 1918 р.) про засів ланів. Вони зауважили, що застосування наказу завдасть шкоди великим господарствам. Згідно з цим документом, врожай належав власникам посівів, але ж податки з нерухомості мали сплачувати власники землі. За інформацією австро-угорського командування, серед великих землевласників набувала популярності пропозиція «цей протиправний врожай краще спалити, ніж терпіти його використання»[952].

6 травня 1918 р. голова Ради Міністрів УД Ф. Лизогуб обговорив це питання з В. Принцігом. За словами українського прем'єра, його уряд непокоїли можливі «акти саботажу з боку поміщиків», які «негативно позначаться на обсягах врожаю наступного року»[953]. Інструкції, надіслані В. Принцігу з Відня 10 травня 1918 р., вимагали не чіпати наказ: можливість саботажу посівної з боку поміщиків здавалась малоймовірною, проте цілком реальною була загроза збройного опору з боку селянства, «з якою муситимемо мати справу, якщо новий режим почне з того, що відніме в них [селян] і земельні придбання, і дари ланів»[954]. Наказ Ейхгорна міг би стати основою для негайного запровадження аграрної реформи на користь селян. Для цього уряду УД достатньо було оголосити про продаж селянам засіяних ними поміщицьких угідь.

Зрештою, був досягнутий компроміс. 14 травня 1918 р. під час зустрічі з В. Принцігом П. Скоропадський і Ф. Лизогуб погодилися залишити наказ чинним, але за умови, що землевласникам за використання їхніх земель буде сплачено компенсацію[955]. Юридичним оформленням цього рішення став ухвалений 27 травня 1918 р. закон УД про право на врожай 1918 р., який визнавав це право за власниками посівів, але зобов'язував їх заплатити податки та внести відшкодування власникам землі.

У червні 1918 р. точилися суперечки стосовно закону про 25-десятинну граничну норму придбання землі. На думку німецьких дипломатів, ця норма була зависока й мала бути знижена до 15 дес. Українська ж сторона наполягала на тому, що 15 дес. було замало для заможного селянина, який прагнув налагодити продуктивне господарство та залишити дітям спадок, достатній для життя без злиднів. Українські посадовці, за свідченням керівника Державного земельного банку Р. Будберга, наводили такі аргументи: «При розділі лише поміж 2-ма синами 15-ти десятин ділянка вже є надто малою, не здатною забезпечити два господарства, а оскільки немає надії, щоб ріст міст і промисловості відбувався так швидко, що зміг би поглинути усі надлишки сільського населення вже в другому поколінні, то слід тепер же піклуватись про забезпечення, принаймні, дітей теперішніх покупців». Ці доводи переконали німецьких експертів і вони зняли свої заперечення[956].

Наприкінці серпня 1918 р. німецьких представників занепокоїв проєкт закону УД про оренду, що передбачав підвищення орендної плати на землю в кілька разів і розірвання орендних угод із тими особами, які до 1 липня 1918 р. не внесли орендних виплат, а також передачу власникам землі за рахунок сплати боргу вирощеного орендарями врожаю та (на тримісячний термін) реманенту орендарів.

До складу експертної комісії, скликаної міністром землеробства УД для обговорення цього законопроєкту, було запрошено німецьких радників О. Відфельдта та О. Аухагена. Під час його обговорення О. Відфельдт зауважив, що запровадження цього нормативного документа завдасть значної шкоди аграрним перетворенням. Підвищення орендних виплат потягне за собою зростання цін на землю, оскільки зменшиться кількість угідь, виставлених на продаж. Поміщикам буде вигідніше здавати їх в оренду, ніж продавати. Інша річ, якщо підвищена орендна плата надходитиме до державної скарбниці. У такому випадку було би можливим утворити спеціальний фонд для фінансування реформ.

Передача врожаю та обладнання орендарів великим землевласникам, вважав О. Відфельдт, збільшила би їхні й без того чималі статки. Жоден зі станів в Україні не отримав від військової присутності Центральних держав стільки користі, як поміщики, зазначив О. Відфельдт на засіданнях комісії. Власники маєтків, наголошував він, повернули собі втрачене під час революції майно, отже, не варто було збагачувати їх ще більше коштом інших. На думку німецького експерта, уряд УД мав би не лише відмовитися від запланованого ним обмеження прав орендарів, а й збільшити їх, зокрема перенести строк виплати орендної плати з липня на вересень або, краще, на жовтень[957].

В. Ґренер, зі свого боку, закликав міністра земельних справ УД взяти до уваги, що закон викличе обурення не лише орендарів. У суспільства може скластися враження, що великим землевласникам «вдалося втілити свої інтереси безжалісно»[958]. Зрештою, гетьманський уряд відмовився від реалізації цього законопроєкту.

Установлення 25-десятинної норми купівлі землі та створення державного аграрного банку експерти Центральних держав критикували як півзаходи. Ці кроки без примусового відчуження великих землеволодінь не матимуть жодного значення, – зазначав у своїх доповідях керівництву Й. Форгач. Власники українських великих господарств добровільно з землею не розстануться. На підтвердження цієї думки дипломат навів дані за попередній

період: у 1861 – 1905 рр. дворянське землеволодіння в Україні скоротилось лише на чверть, тоді як у Росії – більше, ніж на половину; у 1905 – 1909 рр. (тобто напередодні Столипінської аграрної реформи і відразу після її початку) – у регіонах Росії на 11-15%, в українських губерніях – на 5-7%[959].

Таким чином, гетьманська держава примушувала селян повернути все привласнене, відшкодувати зруйноване, віддати частину врожаю. Сподівання влади на покірне виконання цих вимог почасти справдилось. Наприклад, 29 червня 1918 р. балтський повітовий староста УД доповідав подільському губернському старості: «Настрій населення в цілому піднесений, але жодних ексцесів проявлено не було. Пограбоване у землевласників майно поступово повертають, хоча неохоче. Під час роззброювання населення ніхто не чинив опору»[960].

Однак уникнути спротиву повсюдно виявилось неможливим. Значна частина селян зволікала з виконанням розпоряджень про повернення привласненого майна або й чинила опір спробам колишніх власників отримати назад свої маєтності. Забезпечення примусу, неминучого за умов непокори селян, покладалося на органи правопорядку, за браком у гетьманської адміністрації власних сил – на австро-угорські та німецькі війська. Уряд УД офіційно прохав про це союзників і отримав згоду[961, 962]. Залучення військ Центральних держав до проведення акцій проти селян, які саботували аграрне законодавство УД, було задекларовано вже в травні – на початку червня 1918 р. Так, 26 травня 1918 р. харківський губернський староста УД розіслав по повітах копію наказу командира німецького корпусу частинам, які були розташовані в межах губернії. У супроводжувальному листі староста зазначав, що в питанні повернення майна «немає розбіжностей між нами й німецьким командуванням» і що «штрафи й тюрма будуть застосовані до всіх тих, хто проявить непокору»[963].

Накази німецького й австро-угорського командувачів про військову допомогу адміністрації УД припускали застосування «крайніх заходів для придушення революційного руху в зародку»[964]. Приборкання невдоволених здавалося справою цілком здійсненою, адже, за припущеннями військових керівників, кількість противників гетьманського уряду була порівняно невеликою: «За всіма даними, тероризують країну лише 10 – 12 % селян», до яких «приєднуються в ролі агітаторів євреї, які підбурюють селян до знищення посівів», – читаємо у наказі фельдмаршала Ейхгорна (травень 1918 р.)[965].

Примушувати селян до повернення поміщикам їхньої власності мали спеціальні загони. В одних випадках діяли гетьманські армійські або правоохоронні сили, в інших – австро-угорські й німецькі підрозділи. Часто іноземні війська і гетьманські службовці створювали об’єднані загони (або до німецького чи австро-угорського підрозділу долучались кілька українських посадовців).

Загони німецьких та австро-угорських військ вирушали в села й з іншими завданнями: проводили реквізицію або закупівлю збіжжя, вилучали в населення зброю, розшукували та карали порушників. Придушення заворушень та покарання за участь у них було ще одним завданням військових експедицій у села. Форми опору селянства визначили також й інші функції військ Центральних держав. За наказами командування війська переслідували за псування посівів і за недозволене виготовлення горілки (оскільки це зменшувало запаси

збіжжя). Невеликі підрозділи розміщували для охорони у поміщицьких садибах, на кінних та цукрових заводах[966, 967].

Улітку 1918 р. війська стали впроваджувати в дію закон УД «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства» (8 липня 1918 р.), що передбачав примусове залучення селян до виконання робіт у маєтках. Згідно з наказами командування, австро-угорські й німецькі частини відповідали за створення «робочих загонів» для збирання врожаю у великих господарствах, карали за саботаж і за заклики до нього[968, 969].

Відомо також, що й сам особовий склад частин використовували як робочу силу на полях. У роботі з історії австро-угорської Східної армії, написаної за участі її командувача А. Крауса, зазначалось: «Щоб сприяти обробітку якнайбільших площ були взяті великі маєтки в оренду й оброблювані силами військ або власного персоналу цих господарств»[970].

Власники маєтків часто зверталися за сприянням до командирів частин безпосередньо, а не через гетьманську адміністрацію. 11 жовтня 1918 р. міністр внутрішніх справ УД І. Кістяковський, повідомляючи місцеву владу про випадок із поміщиком О. Бандишом, який на мешканців села Софіївки Бахмутського повіту «за посередництва австрійської влади накладає стягнення за майно, що було пограбовано у його маєтку під час революції», вимагав такі дії розглядати як неприпустимі[971].

Використання примусу відкривало шлях для зловживань і ексцесів. Каральні акції й примусові заходи в селах позначалися широким застосуванням репресій. Накладаючи покарання, посадовці переступали межу дозволеного законом, вдавалися до знущань і катувань. Відбувалися страти. Від покарань нерідко страждали люди, непричетні до порушень. Військові часто не шукали конкретних винних і карали громаду загалом.

Надмірне, необґрунтоване застосування сили поєднувалося з вимаганнями й поборами. Солдати грабували селянські оселі. Розмір компенсації міг перевищувати реальні збитки. Власники маєтків укладали з офіцерами угоди про «матеріальне заохочення». У таких випадках частина суми, сплаченої селянами, потрапляла до кишені командира загону.

Журналіст С. Штерн у спогадах описав типову акцію австро-угорських військ із метою стягнення компенсації на користь поміщика (Поділля, початок осені 1918 р.): «Прибувши в село, командир загону висував вимогу про негайну сплату суми, яку вимагав поміщик. Зазвичай відповідь була негативною, з посиланням на відсутність грошей, на неучасть у захопленні або розгромі. Тоді лунали для перестраху перші постріли з рушниць, які супроводжував брязкіт скла, що билося, плач дітей, гавкання та мукання тварин. Селяни переступали з ноги на ногу, наполягаючи на своїй відмові. Після того пускали у хід кулемет, націлений на будь-яку комору або хлів. Паніка посилювалася, лемент, плач і рев збільшувалися. А тут ще робили попередження, що сума стягнення буде зростати залежно від кількості зроблених пострілів, згідно з певними розцінками за кожний постріл, залежно від того, з якої зброї він зроблений. Селяни починають радитися, пропонують внести зменшену контрибуцію, знову звучить загрозлива вимога сплати всієї суми стягнення, лунає гул першого пострілу з гармати. Жінки та діти від страху починають ридати особливо голосно, селяни знову радяться, починають збір грошей та виплату всієї суми, яку спочатку вимагали, плюс

«витрати на стягнення». Австро-угорський загін йде геть, щоб наступного дня здійснити подібну «операцію» в іншому місці»[972].

Утиски з боку влади викликали антиурядові збройні виступи. Спогади заступника міністра торгу й промисловості УД В. Ауербаха містять таке свідчення: «Як я можу вважати на підставі розповідей осіб, що мешкали у сільських місцевостях України, селянські заворушення виникали зазвичай не з ініціативи селян, а як реакція на дії чинів Державної варти й австро-німецької армії. Німці відбирали хліб, вдаючись іноді до найкрутіших жорстокостей, а летючі загони варти відбирали вкрадене раніше у поміщицьких садибах [майно] і головним чином коней і худобу. Без сумніву, часто – якщо не в більшості випадків – віднімали власних селянських коней і худобу, а аж ніяк не вкрадене у поміщиків [майно], і що часто вилучене поміщику не передавала, а продавала варта собі на користь. З метою змусити визнати здійснену крадіжку або у вигляді покарання за неї селяни поодинці або цілими селами – чоловіки й жінки – зазнавали шмагання та інших жорстокостей. Під час придушення заворушень, звісно, пускали у хід зброю»[973].

Зазначимо, що ексцеси і зловживання не були повсюдними. У книзі О. Войнаренка «До нової Полтави» знаходимо таку згадку: «В наше село карний загін прибув у другій половині березня 1918 р. […], були обшуки дещо познаходили, але нікого не катували, як тепер деякі люди розповідають про ті жахливі катування. Не чути було про ті «катування» і в сусідніх селах, межуючих волостей, хоч не можу ручатись за всю Україну, може де було і таке»[974]. Князь О. Голіцин, власник маєтку в Харківській губернії, стверджував, що він не знав жодного випадку, коли б людина, що корилась розпорядженням військової влади, зазнала «необґрунтованого тиску з боку німців – як осіб офіцерського складу, так і нижніх чинів». У спогадах О. Голіцин писав: «Усі без винятку представники населення бачили [з боку німецьких військ] лише чемне і коректне ставлення»[975]. Секретар Ради міністрів УД О. Татіщев зазначав: «Треба взагалі віддати належне окупаційним військам Німеччини (значно менш тактовно поводились, за загальним визнанням, у сфері їх окупації власті австрійські – Херсонщина й Катеринославщина), що поводились з великою гідністю й витримкою і за можливості намагались уникати прямого втручання у взаємні чвари між окремими групами населення (у що, сумно визнати, їх посилено намагались втягнути деякі поміщики)»[976].

Німецькі й австро-угорські посадовці розуміли, що конфронтація з українським селянством шкодить інтересам Центральних держав. 18 серпня 1918 р. Г. Цітковський, закликаючи повернутись до bauernfreundlich («дружньої до селян») політики, доповідав С. Буріану: «Загроза з боку селянських заворушень серед іншого полягає в тому, що вони в теперішніх умовах можуть рости як снігова грудка. Напади на військові установи […] стануть відповіддю на каральні експедиції проти цілих сіл і накладання грошових контрибуцій, які вже зараз часто мусять стягувати»[977].

Щоб зменшити обурення селянства, військовим представникам Центральних держав в Україні потрібно було припинити або, принаймні, скоротити примусові заходи, а також покласти край як власним зловживанням, так і тим, яких припускались гетьманські посадовці та приватні охоронні формування. Спроби подолати зловживання справді мали

місце. Є відомості про заходи військ Центральних держав проти приватних каральних загонів, сформованих поміщиками без санкції держави. Так, 30 серпня 1918 р. на Поділлі розслідування незаконної діяльності службовців приватної варти Хроминського, Вітославського, Левчука й Чернецького виявило, зокрема, факт «побиття палицями австрійською військовою командою під керівництвом офіцера зазначених вартових у присутності сільського сходу с. Свиної»[978].

Відомо й про випадки, коли через дії на користь поміщиків було піддано переслідуванню представників гетьманської адміністрації. Наприклад, 18 липня 1918 р. подільський губернський староста доповідав у міністерство внутрішніх справ УД: «[У] Ямпільському повіті австрійці арештовали Начальника [Державної] Варти 4-го району і бувших з ним вартових і козаків за те, що він після отказу селян Березівки самохіть повернути розграбоване майно землевласника приступив до зісканя великих грошей за це майно»[979].

Звернення поміщиків або на їхнє прохання українських урядовців до німецького й австро-угорського командування не завжди зустрічало позитивний відгук в останніх. 27 серпня 1918 р. майор Ян Гемпель, начальник штабу австро-угорського гарнізону Одеси, надіслав листа представнику голови українського уряду при командуванні Східної армії Г. Рауху із повідомленням про справу власника маєтку Воланово Л. Малаховського, який намагався повернути захоплене майно за допомогою австро-угорських військ. Під час заворушень цей поміщик, кинувши маєток, виїхав до Одеси. Після повалення радянської влади він повернувся у Воланово, знайшов маєток пограбованим і, спираючись на свідчення слуг, звинуватив у пограбуванні місцевих селян Г. Николюка, С. Михайлова, І. Чумаченка, К. Довбиша й П. Ковтуна. В їхніх домівках за наказом австро-угорських властей провели обшук, проте речей із маєтку не знайшли. За наполяганням поміщика австро-угорське командування тримало підозрюваних під вартою (Довбиша й Ковтуна, решта переховувалися), але було впевнене в їхній невинуватості й відмовлялось застосовувати проти них подальші репресивні заходи[980].

Поряд із припиненням утисків і зловживань існував ще один спосіб привернути до влади симпатії селянства – дати йому нарешті обіцяну землю. Для досягнення цієї мети Центральні держави могли використати два шляхи: вчинити тиск на уряд УД, вимагаючи прискорення аграрної реформи на користь селян, або спробувати організувати перехід землі від поміщиків до селян самостійно, без участі українських органів влади.

Улітку 1918 р., не чекаючи, доки уряд УД нарешті розпочне проводити «дружню до селян» політику, австро-угорське командування вирішило власними силами здійснити перетворення. У серпні 1918 р. до уряду УД від поміщиків Півдня України почали надходити скарги на командирів австро-угорських частин, які скликали збори представників великих землевласників і незаможних селян для обговорення питання про купівлю-продаж землі. Під час цих зібрань, як зазначалось у листі Головного комітету Союзу земельних власників Півдня України голові уряду УД Ф. Лизогубу (7 вересня 1918 р.), австро-угорські офіцери «досить прозоро натякали панам-землевласникам про їхні «моральні зобов'язання» віддати свою землю тим або іншим особам». Селяни, йшлося у скарзі, сприймали ці натяки «як

обов'язкові, непорушні для землевласників». У Херсонській губернії, за даними Союзу землевласників, такі наради «набували характеру епідемії»[981].

Офіцери посилалися на наказ командування Східної армії, згідно з яким вони мусили умовити власників маєтків продати надлишок землі селянам, а селян – утриматись від самовільних захоплень землі. Наказ доручав командирам частин виконувати роль посередника в переговорах між селянами та поміщиками з правом ухвалення рішень у тих випадках, коли сторони не могли дійти згоди. Наказ спирався на закон УД про 25-десятинну максимальну норму землеволодіння (14 червня 1918 р.), але доповнював його нормою щодо існуючих маєтків. Їхні власники були повинні в межах волості визначити поміж собою, «скільки і які ділянки кожен із них бажає продати селянам», селяни ж мали вирішити, хто з них може брати участь у купівлі (так, щоб на одне селянське господарство припадало не більше 25 десятин). Представникам поміщиків і представникам селян належало разом встановити ціну на ці землі[982].

Серед службової документації органів влади УД, поряд із повідомленнями про репресії проти селян, знаходимо скарги поміщиків, що постраждали від утисків з боку військ або були обурені тим, що в їхніх суперечках із селянами військові підтримали останніх. Так, 16 вересня 1918 р. власники маєтку поблизу села Камбурліївки А. Домбровський та Т. Перловський подали до Одеського відділу Союзу земельних власників Півдня України скаргу на рішення мешканців цього села поділити землю поміщиків «з виплатою оренди по 15 карбованців за десятину за нормою довоєнного часу», а також на дії австро-угорського коменданта Анчикракської волості Фельце, який визнав чинним рішення селян, прибув до Камбурліївки й наказав селянам Р. та К. Нахимчукам повернути 50 десятин землі, орендованих на умовах сплати 70 карбованців за десятину[983].

Схожі випадки фіксувалися й раніше. Наприклад, 24 липня 1918 р. Одеський відділ Союзу земельних власників Півдня України повідомляв головного уповноваженого українського уряду в місцях розташування австро-угорської Східної армії С. Гербеля: «За розпорядженням Антоново-Кодинцевського коменданта поміщику [А.] Везне ледве не «всипали» 25 ударів за те, що він не хотів підкоритися протизаконному втручанню коменданта в добровільні договірні відносини пана Везне з селянами. Пан комендант гадав, що Везне має чомусь отримати значно меншу суму, ніж та, яку добровільно погодилися сплатити селяни, а у випадку незгоди пану Везне погрожував насильством. Від екзекуції пан Везне був звільнений прибуттям повітового старости разом із вищим австрійським офіцером». Мало-Буяликський комендант справді вдавався до побиття – застосовував «фізичне насильство до тих земельних власників», які не бажали «підкоритися його протизаконним втручанням»[984].

23 вересня 1918 р. австро-угорська комендатура села Петрівки Ананьївського повіту, мотивуючи свої дії на користь селян (комендатура вважала, що власниці маєтку Петрівка В. Новицька й З. Подашевська мали віддати землю в оренду не за 60 карбованців за десятину, як вони хотіли, а за 30-35), посилалася на вимоги збереження соціальної рівноваги: «І[мператорське] і К[оролівське] Командування грає роль посередника між поміщиками та селянами, при цьому дотримано законні інтереси обох сторін […] [внаслідок завищення поміщицями плати за оренду землі] селяни вважають, що мають збитки, через те між ними

виникає обґрунтоване незадоволення, яке суперечить інтересам як Української держави, так і І[мператорського] і К[оролівського] Командування»[985].

Особливу роль в австро-угорській політиці щодо України в 1918 р. відігравав ерцгерцог Вільгельм (Василь Вишиваний, 1895 – 1948). У квітні-червні й потім у серпні-вересні 1918 р. він перебував в Україні як командир окремої військової формації, до складу якої входив Легіон Українських січових стрільців. За сприятливих обставин Вільгельм міг би очолити пов´язану з Австро-Угорщиною українську державу, можливо, став би її монархом[986, 987].

Січові стрільці ігнорували розпорядження австро-угорського командування про відновлення великого землеволодіння, надавали підтримку селянам[988, 989, 990]. Вільгельм цілком схвалював позицію підлеглих. О. Думін, автор нарису історії УСС, констатував: «Архикнязь постійно обороняв селянство і, наскільки міг, оберігав його від розгнузданої, кровожерливої мадярської солдатні»[991]. У спогадах Вільгельм стверджував, що відмовився виконувати наказ про участь у придушенні повстання у Звенигородському повіті[992]. Спираючись на дані, отримані від селян, що спілкувались із стрільцями, гетьманські урядовці дійшли думки, що стрільці також готували антиурядовий збройний виступ[993].

Водночас представництва Центральних держав в Україні вдалися до освітніх і пропагандистських заходів. 31 липня – 19 серпня 1918 р. у Німеччині перебувала делегація українських аграріїв на чолі з заступником міністра земельних справ УД В. Брунстом[994]. До складу делегації, крім урядовців і великих землевласників, входили селяни Харківської й Полтавської губерній. Вони відвідали кілька районів Німеччини, оглянули кінні заводи та виноградники, побували на підприємстві, що виробляло калійні добрива. Преса помістила розповіді селян про свої спостереження. Так, селянина Запорожця з Охтирського повіту вразило, що «власник якихось 75 десятин живе краще, ніж наш власник, який має 1000 десятин». Селянин Чевиль наголошував: «Там жодний день не пропадає, усі працюють». Господар із Полтавщини Шкурутій зазначав: «Ми не вірили, коли розповідали про дива німецької техніки в сільському господарстві, та зараз ми самі переконались у цьому. Село у 300 дворів має навіть свій готель. У селах є залізниця, електрика. Приходимо до селянина, у якого 4 – 5 десятин землі, а господарство обробляють за допомогою електрики»[995].

Протягом літа-осені 1918 р. тривали спроби німецьких й австро-угорських представників переконати гетьмана та його уряд прискорити проведення аграрної реформи. Вони спеціально або при нагоді (як фельдмаршал Ейхгорн під час бенкету з українськими міністрами 16 червня 1918 р.) нагадували про «необхідність державного втручання проти латифундій»[996]. Ці намагання тривали до початку виведення військ. Наприклад, Е. Фюрстенберґ розмовляв про це з гетьманом 15 жовтня 1918 р.[997].

У середині травня й потім у серпні 1918 р. О. Відфельдт підготував спеціальні меморандуми щодо аграрної реформи, з якими ознайомив П. Скоропадського. У цих і в інших документах про аграрну реформу Відфельдт нагадував, що головна біда народного господарства України полягала в поєднанні карликових селянських господарств із величезними поміщицькими латифундіями. Він закликав усунути обидві ці крайності й створити умови

для формування середняцьких господарств, вказуючи, що вони нагодують міста та армію, а також складуть соціальну опору Української Держави.

Німецький радник був переконаний, що міцне селянське господарство в Україні потребувало не так вже й багато землі – 10-20 десятин. Що ж до безземельних селян, то їм Відфельдт відводив роль сільськогосподарських працівників (в Україні та Німеччині, у районах на схід від Ельби) або роль промислового пролетаріату (в Україні, зайнятих у розбудові її індустріального потенціалу). До свого проєкту аграрної реформи німецький дипломат додав план її фінансування та пропозиції щодо перетворення орендарів землі на її власників. О. Відфельдт вважав необхідним відновити земельні комісії, які існували за часів П. Столипіна, а також ліквідувати громади[998].

У серпні 1918 р. з огляду на неефективність існуючих державних органів О. Відфельдт пропонував утворити посаду підлеглого безпосередньо П. Скоропадському (або, принаймні, голові уряду) державного комісара з аграрних питань, наділеного широкими повноваженнями, та доручити йому здійснення реформи. Оскільки поміщики добровільно не стануть продавати землю, О. Відфельдт рекомендував спонукати їх до того шляхом обкладання надлишкової площини великими податками або шляхом прямого втручання держави у здійснення операцій із купівлі та продажу землі. Німецький експерт схвалював утворення Державного земельного банку, вважаючи, що він мав скуповувати угіддя великих землевласників та невеликими частками перепродавати ці землі селянам, а також надавати їм пільгові кредити. О. Відфельдт також рекомендував скасувати заборону купівлі в одні руки більше 25 дес., оскільки це завадило би здійсненню комерційних операцій із землею і перешкодило формуванню заможних селянських господарств[999].

Реформи в аграрній сфері, гадав О. Відфельдт, мали здійснюватися таким чином, щоб сприяти зміцненню України на тривалий час, не обмежуватися потребами моменту. Це, на переконання німецького радника, відповідало інтересам і України, і Німеччини[1000].

Зволікання з проведенням аграрної реформи посадовці УД мотивували необхідністю створити для неї сприятливі умови. Експерти Центральних держав визнавали таке пояснення слушним. «Широка аграрна реформа, безумовно, вимагає тривалої підготовки і може бути здійснена в одне чи півтора десятиліття», – йшлося в проєкті листа міністра закордонних справ Австро-Угорщини С. Буріана Е. Фюрстенберґу (вересень 1918 р.). Міністр уважав, що уряду УД було варто видати попередній акт, який би підтвердив його зацікавленість у проведенні реформи й водночас слугував першим заходом з її реалізації.

На думку австро-угорського міністра, рамочний закон [Rahmengesetzt] мав би проголосити поступову передачу земель поміщиків у розпорядження спеціально створеної державної установи. Водночас губернські й повітові земельні комісії мали би стимулювати добровільні поступки з боку великих землевласників. С. Буріан підкреслював, що ці конкретні акції (видання рамочного закону і дії комісії) – один із варіантів вирішення аграрного питання; український уряд вільний вдатися до інших заходів, але сама справа не припускає зволікань. «Завдання представників Центральних держав полягає в тому, щоб не залишити у українського уряду жодних сумнівів щодо того, наскільки значною є необхідність в наших і його інтересах зробити зрештою щось позитивне у сенсі задоволення побажань селянства».

Австро-угорський міністр наголошував: «Ми [Німеччина й Австро-Угорщина] не можемо обстоювати ту точку зору, що ми тільки для того в Україні, щоб вивезти до наших країн якомога більше продуктів харчування. З іншого боку, неможливо ігнорувати загрозу того, що на нас звернуть провину за повільний розвиток країни в демократичному сенсі, як це фактично вже відбувається, і що в нас побачать захисників поміщиків, які прагнуть завадити радикальній аграрній реформі». Хоча повна ліквідація великого землеволодіння в Україні австро-угорському уряду також непотрібна – він має виявити турботу про польських землевласників і запобігти прецеденту, шкідливому для Галичини. Буріан мав намір доручити Фюрстенберґу разом із Муммом посилити тиск на гетьманську адміністрацію[1001].

У складі комісій, які протягом літа-осені 1918 р. розробляли проєкт аграрного закону, німецьке командування представляв О. Аухаген. Він намагався прискорити роботу цих установ і закласти у проєкт аграрного закону певні ідеї. Висловлюючи позицію німецького уряду, Аухаген наполягав на примусовій передачі землі маєтків селянам (оскільки це «необхідно для заспокоєння села»). Примусове вилучення поміщицьких земель, на його думку, було допустимо здійснювати в тих районах, де поміщикам належало більше половини всіх угідь, землю мали отримати передусім ті селяни, які її гостро потребували. На засіданні підкомісії з розгляду аграрного питання 24 вересня 1918 р. Аухаген, посилаючись на думку Відфельдта, пропонував змусити власників маєтків, що мали площу понад 1 тисячу десятин, четверту частину угідь продати Земельному банку. Німецький експерт радив використати в гетьманській державі досвід аграрних перетворень, здійснених раніше в Україні й в інших країнах, наприклад, взяти за зразок Столипінську аграрну реформу[1002, 1003].

Питання про проведення аграрної реформи в Україні на рівні глав держав обговорювали під час візиту гетьмана до Німеччини. 5 вересня 1918 р. під час зустрічі української делегації з імператором Вільгельмом II серед інших тем було порушене й питання про аграрну реформу. За свідченням заступника міністра закордонних справ УД О. Палтова, Вільгельм II «прямо настоював категорично на негайному здійсненні тих […] справ по повороту гетьмана до столиці Києва зазначуючи, що коли переведення земельної реформи і не наділить селян землею, його гетьмана «польські поміщики на Правобережжі, а російські – на Лівобережжі з'їдять»»[1004]. Гетьман писав у спогадах, що імператор похвалив його за просування попри труднощі курсом реформ: «Вважав, що ми на правильному шляху»[1005].

Умовляючи й переконуючи гетьмана та його уряд пришвидшити здійснення перетворень, німецькі й австро-угорські представники, однак, не вимагали цього рішуче. У частини сучасників склалося враження, що союзники прагнули не прискорити, а навпаки, загальмувати проведення аграрної реформи в інтересах селян. Навіть члени уряду УД – найбільш поінформовані українські посадовці – оцінюючи роль союзників в історії Гетьманату 1918 р., доходили суперечливих висновків щодо питання про їх роль у розробці аграрної реформи. В. Зіньківський, міністр віросповідань УД, згодом дорікав представникам Центральних держав за те, що вони проти волі керівництва УД і всупереч думці більшості поміщиків нав'язали Україні реставраторський курс і завдяки жорстоким репресіям розсварили гетьманський уряд із селянством.

«Боротьба з земельним хаосом була нав'язана німцями в ім'я раціональної постановки сільського господарства і можливого підвищення здобуття хлібу – а умови, в яких вони застали сільське господарство, направляли їх на підтримку поміщиків. Часто, суворо оцінюючи гетьманський режим, таврують його за реставрацію земельних дореволюційних відносин і за жорстокості в розправі з селянами, забуваючи, що німецькі війська, які окупували Україну, вели цю політику самі, не питаючи навіть [гетьманський] уряд, якому доводилось мати справу з fait accompli [довершеним фактом]. Для німців було необхідно мати великих постачальників і раціональну постановку сівозміни, яку вони сподівались знайти лише у поміщиків. Окремі німецькі загони здійснювали самостійно «реставрацію» поміщиків і деякі лейтенанти та поручики виявляли при цьому таку жорстокість і безпардонність, що могли викликати лише ненависть у селян, які й без того тяжко зносили вилучення захопленої ними землі. Саме ця обставина була однією з головних причин нетривкості гетьманського режиму», – писав В. Зіньківський у спогадах[1006].

Інші гетьманські посадовці, краще обізнані з перебігом підготовки заграрного закону, все ж покладали відповідальність не на союзників, а на себе. Зокрема, державний секретар М. Могилянський наголошував: «Це ілюзорне усвідомлення гарантованого спокою за німецькими багнетами примушувало [уряд гетьмана] не поспішати […] і з аграрним питанням, і з аграрними законами»[1007].

Наприкінці 1918 р. Центральні держави у зв'язку з загостренням внутрішньополітичної кризи та з воєнними невдачами на Західному фронті розпочали поступове виведення своїх військ із України. 4 грудня 1918 р. О. Аухаген від імені командування військ Німеччини в Україні офіційно повідомив міністерство землеробства УД: «Оскільки група військ має намір залишити Україну, то, з військової точки зору, вище командування у земельній реформі більше не зацікавлене».

Звертаючись востаннє до гетьманських урядовців, Аухаген зазначав: «Німецьке командування […] очікувало від швидкого й енергійного проведення аграрних реформ заспокоєння селян і, як результат цього, полегшення виконання взятого на себе німецьким командуванням завдання підтримки спокою та ладу на Україні. Добре розуміючи, що більша частина великих сільськогосподарських маєтків на Україні набагато перевершує продуктивністю селянські господарства, вище [німецьке] командування все ж таки залишається переконаним, що без широкого примусового відчуження земельних ділянок елементарне прагнення селян до збільшення їх земельної власності буде призводити до нових катастроф, і країна лише тоді заспокоїться, коли якнайшвидше за допомогою розподілу земельної власності утвориться численний прошарок міцних середніх власників»[1008].

Отже, пріоритети політики Центральних держав щодо України спонукали керівництво цих держав сприяти вирішенню українського аграрного питання. Переслідуючи власні цілі, Австро-Угорщина та Німеччина прагнули передати в Україні частину угідь великих землевласників дрібним. Дипломатичні представники Центральних держав чинили тиск на уряди України (республіканський та гетьманський), вимагаючи здійснити ці перетворення якнайшвидше, а австро-угорське командування спробувало самостійно організувати укладання угод про продаж поміщицької землі селянами.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

ПРОПОЗИЦІЇ НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ЩОДО ЗМІСТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ,

21 БЕРЕЗНЯ 1918 Р.

А. Украинское правительство должно немедленно опубликовать два закона нижеследующего содержания:

1. События в деревне показали, что постановления III и IV универсалов не произвели желаемого действия. Во многих местах происходили насилия в отношении людей и их имущества. Крестьяне самовольно захватили землю помещиков и грабили живой и мертвый инвентарь. При такой разрухе правительство считает для себя невозможным провести в настоящее время намеченную им аграрную реформу в духе названных универсалов, так как для этого необходимо предварительное восстановление спокойствия и порядка. Поэтому в переходный период не остается ничего другого, как продолжать жить в старых условиях, чтобы приступить к аграрной реформе тогда, когда в стране вновь воцарится всеобщий порядок.

Ввиду этого издается следующее распоряжение:

а) Каждый, кто присвоил себе чужую землю, а также чужой живой или мертвый инвентарь, обязан немедленно вернуть их прежнему владельцу.

б) Каждый, кто производил разрушения, должен немедленно принять меры к восстановлению разрушенного имущества.

в) Правительство изъявляет согласие на покупку крестьянами земли у помещиков, а помещикам вменяется в неуклонную обязанность при этих сделках всемерно идти навстречу крестьянам.

2. Каждый обязан обеспечить весенний сев на имеющейся у него земле.

За нарушение законов по пунктам 1 и 2 необходимо объявить суровое наказание.

Примечание. Украинскому правительству при переговорах об этом предложении необходимо указать на то, что оно тем самым помогает ликвидации финансового кризиса. Страна не имеет денежных знаков, так как крестьяне их запрятали. Согласно собранным со всех сторон сведениям крестьяне согласятся потратить свои деньги не только на покупку новой земли, но и для обеспечения своего права собственности, готовы заплатить и за ту землю, которую они уже захватили насильственным путем. Если правительство согласится с подобной покупкой земли, то деньги перейдут из рук крестьян к помещикам, а от последних (так как они стоят на слишком высоком экономическом уровне, чтобы прятать бумажные деньги) перейдут в общий оборот. Благодаря этому будет устранен имеющий сейчас место недостаток денежных знаков и кроме того будет обеспечен богатый источник дохода для правительства, так как оно может, например, обложить купчую значительным налогом (10-20 %).

Б. Далее украинскому правительству необходимо сделать формальное предложение для получения его согласия на условия поставки хлеба. Подробности еще не установлены, так как по этому поводу не достигнуто соглашение между Германией и Австрией.

Кроме того необходимо предупредить о мерах, которые будут приняты Центральными державами, если правительство не подчинится требованиям А и Б.

Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 28, 29.

ПРОПОЗИЦІЇ НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ЩОДО ЗМІСТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ, КВІТЕНЬ (?) 1918 Р.

Аграрная реформа на Украине должна достигнуть трех целей:

В отношении аграрно-политической достигнуть длительного хозяйственно-целесообразного перераспределения земельной собственности на основаниях справедливых и простых.

В отношении финансово-политической доставить Украинскому государству богатые денежные средства.

Находящиеся на руках у сельских хозяев и в особенности в громадном количестве у крестьян платежные знаки вернуть в общее обращение.

Надлежит осуществить мероприятия на следующих главных основаниях:

Приобретение земли должно быть допущено в обычных формах через посредство нотариальных актов. Крупное землевладение должно быть в известных пределах сохранено по причинам сельскохозяйственным (обработка свекловицы, образцовое хозяйство).

Крестьяне получают землю по льготным ценам, которые в каждом отдельном случае устанавливаются Правительством соответственно месту положения и качеству земли, причем для определенных минимальных участков должна быть назначена особая пониженная оценка.

Уплата за землю должна быть вносима в государственные кассы, которые подлежат ведению Министерства Финансов.

Из поступающих таким образом денежных средств должны на основании особых установленных порядков получать свое вознаграждение первоначальные собственники земли. Наиболее целесообразным в этом отношении было бы установить, чтобы известная часть, например, одна четверть причитающегося владельцу платежа выдавалась наличными деньгами, причем остальную часть он получил бы облигациями, которые выпускались бы особым Землеустроительным Банком, находящимся в ведении Министерства Финансов.

Этот же банк должен был бы отдавать безземельным крестьянам или сельскохозяйственным рабочим (батракам) авансы на предмет приобретения ими земельных участков.

Те денежные платежи, которые поступают за землю, на которые будут выпущены облигации, предназначаются в распоряжение Правительства для улучшения сельскохозяйственного и культурного благосостояния страны (мелиорации, постройка путей сообщения, народные школы, больницы).

Из этого фонда временно могут быть производимы позаимствования на уплату содержания государственным служащим и т.п.

Далее, известная часть этого фонда должна быть употреблена государственной кассой для регулирования валютных взаимоотношений с Центральными Державами, которые

в обмен предоставили бы в распоряжение Украинского Правительства известные ценности в своих центральных кредитных учреждениях.

Таким образом Украина могла бы создать себе необходимое основание для создания своего собственного Эмиссионного Банка.

[Мумм.]

Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Киев, 1937. С. 271, 272.

ПОВІДОМЛЕННЯ НІМЕЦЬКОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛА В ОДЕСІ ВІЛЬГЕЛЬМА ОНЕСЗЕЙТА ПРО НАСТРОЇ СЕЛЯНСТВА Й ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ПРИСКОРИТИ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ, 20 ТРАВНЯ 1918 Р.

В ответ на полученное распоряжение сообщаю следующее: в Новороссии, т.е. в Херсонской губернии и прилегающей к ней части Таврии, действительно имеется глубокое недовольство гетманом и нынешним киевским правительством. Еще во время революции 1910 года и в особенности во время последней революции агитаторы, а также большевистское правительство обещали крестьянам, что они получат землю от государства и помещиков бесплатно, без каких бы то ни было формальностей. Земля будет просто передана им в собственность. Заявление гетмана, который решительно против этого плана, крестьяне рассматривают как нарушение обещания правительства; они сильно разочарованы и озлоблены тем более, что крестьяне, имеющие карликовые хозяйства, хотят только одного – получить землю.

О великорусских тенденциях в их среде не может быть и речи. Новороссийскому крестьянину безразлично, управляют ли им из Петербурга, Москвы или Киева, главное – получить землю и восстановить порядок. Вместе с тем в Новороссии симпатии к украинцам также не имеют глубоких корней. Поэтому агитаторам легко восстанавливать местных крестьян против украинского правительства.

Выходом из положения является надел землей. Это должно быть сделано без промедления, в противном случае озлобленность усилится еще более. Далее отдельные дворы должны получить достаточное количество земли, не менее тридцати десятин. Крупные усадьбы немецких колонистов имеют от пятидесяти до шестидесяти десятин. Распространенные до сих пор карликовые хозяйства в пять десятин недостаточны.

В-третьих, надел земли должен производиться за наличный расчет с возмещением убытков помещиков, как это имело место в прибалтийских провинциях во время кривошеинской реформы. Крестьянин имеет деньги в избытке. За последнее время он продавал свои продукты в городе по исключительно высоким ценам и не имел возможности купить промышленные товары. Он может уплатить большую стоимость земли сразу, а остаток легко погасит постепенно.

Онесзейт.

Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 92, 93.

НАКАЗ ФЕЛЬДМАРШАЛА Г. ЕЙХГОРНА ПРО ЗАСІВ ЛАНІВ В УКРАЇНІ, 6 КВІТНЯ 1918 Р.

З усіх одержуваних тепер звідомлень випливає, що весняним засівам грозить опізнення. Не зважаючи на те, що міністр хліборобства звернувся з закликом до селян і поручив земельним комітетам, аби землю засіли всюди тільки селяне, одначе можна сумніватися, щоб земельні комітети мали великий вплив у цій справі й щоб селяне приступили до праці. Тому також німецькі військові власти в призначених їм округах повинні енергійно настоювати на тім, щоб було засіяно там, де це буде можливо, в порозумінню з українськими земельними комітетами, а в инших місцях – з ініціятиви самих військових властей.

Широким селянським масам треба оповістити найприступніщим для них способом ось що:

Начальний Німецький Полководець на Україні вимагатиме належного сповнення отсих пунктів: 1. До того, хто засіває землю, належить збір; він одержує гроші готівкою за зібраний урожай по відповідних цінах. 2. Селянин, котрий візьме скількість ґрунту, яка переходить його силу, і тому не обробить того ґрунту в цілості, зробить на будуче українському народові, як також Українській Державі, шкоду, якої й направити не можна, за що буде строго покараний. 3. Там, де селяне не можуть засіяти цілої землі й де є ще поміщики, ті останні повинні зайнятися засівом ґрунтів, не нарушаючи через те права на законний поділ землі за поміччю земельних комітетів. Селяне в тих випадках не повинні перешкоджати поміщикам в засіванню ґрунтів. Для засіву землі і переведення жнив земельні комітети повинні доставити поміщикам коней, рільничих машин, а також насіння на засів. Збір в таких випадках буде власністю порівну селян і тих, що засіяли. 4. Всякі грабіжи й нищення засівів будуть строго карані.

Ґрунтів, які земельні комітети на поручення державної власти на підставі права поділили, не братиметься в рахубу в тій думці, що ці землі будуть дійсно засіяні.

Урядові розпорядки в справі засівів, видавані військовими властями, мають бути розліплювані в повітах на виднім місці в українській і німецькій мові і мають бути, наскільки це можливо, підписані місцевими земельними комітетами або відповідними місцевими органами.

На земельні комітети треба вплинути, щоб селянам, які бажатимуть собі того, видано було свідоцтва про простір землі, засіяної ними. Там, де земельні комітети будуть відмовлятися від виставлення таких посвідчень, повинні їх видавати німецькі військові власти.

Про всі розпорядки, їх здійснення й наслідки, а також про простір засіяної землі місцеві залоги повинні донести головнокомандуючому не пізніше, ніж 15 мая с.р.

Німецький Начальний Полководець на Україні Айхгорн.

Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т.1. С. 201, 202.

ВИТЯГ З НАКАЗУ КОМАНДУВАННЯ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ СХІДНОЇ АРМІЇ ПРО СПРИЯННЯ ПРОДАЖУ ПОМІЩИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ СЕЛЯНАМ, СЕРПЕНЬ 1918 Р.

Импер[аторское] и Кор[олевское] Командование 30-й пехотной бригады

К делу № 228/2

Выпись из № 7326 Командования Восточной Армии

Убеждая и разъясняя земельный вопрос следует действовать целесообразно. Крестьянам необходимо разъяснить:

Земельный вопрос не может быть разрешен силой, а только на правовом и законном пути. У крестьянина, который сегодня против всякого права незаконно и силой завладел каким-либо участком, завтра более сильный может отобрать не только этот участок, но и унаследованную им землю.

Крестьянам нужно разъяснить, что самым простым решением земельного вопроса будет прийти к соглашению с помещиками (выпись из № 5859 командования Восточной армии, 15 I.D.I. № 2331 от 6. VII. 1918 г.).

Импер[аторские] и Кор[олевские] Коменданты всех степеней должны начать и поддерживать это соглашение. Если землевладельцы соответствующую часть своей земли продадут, то этим самым они укрепят за собой права на остальную часть.

Это могло бы происходить в каждой волости в следующем порядке с соблюдением украинского земельного закона от 27-го мая с[его] г[ода].

Крупные землевладельцы каждой волости между собой решают сколько и какие участки каждый из них желает продать крестьянам. Это должны быть участки, которые удобно расположены для крестьян и почва которых хорошего качества.

Военные командования должны уговорить землевладельцев продавать большие участки, чем больше у данного землевладельца [земли], тем больше он может добровольно уступить.

Комиссии из крупных землевладельцев и крестьян данной волости назначают цены сообразно с качеством земли (годны для пшеницы, свеклы и т[ак] д[алее]).

Волости решают, кто из крестьян может дополнить свой участок до 25 дес[ятин], кто может купить новый участок, волость также распределяет и землю между отдельными владельцами.

Общая комиссия после этого назначает на каждый отдельный участок цену и покупатель сейчас же должен уплатить.

Военные представители решают в тех случаях, когда между сторонами не может быть достигнуто соглашение.

Купчая крепость составляется в двух экземплярах, одна остается [у] покупателя – волости, другая у продавца.

Волость за то дает помещику ручательство за его остальную собственность.

Командования должны разъяснить сторонам, что они являются только бескорыстными посредниками, которые преследуют исключительно цель, чтобы в стране наконец наступило спокойствие и кровь более не проливалась.

С Подлинным верно: Капитан Грейер, 6-го сентября 1918 г.

Г[осподину] Новомосковскому Повитовому Старосте

Согласно личной просьбы препровождается для сведения

Капитан Грейер

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2311, Оп. 1, Спр. 144, Арк. 45.

РОЗДІЛ 6
АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР (Н. А. Ковальова)

6.1 Аграрна програма Директорії УНР та її реалізація (кінець 1918 – 1919 рр.)

Наприкінці 1918 – на початку 1921 рр. Директорія Української Народної Республіки виробила власні положення аграрної реформи, які ґрунтувалися на вивченні досвіду попередників. У них втілилися ігноровані лідерами Центральної Ради економічні чинники та знехтувані урядом П. Скоропадського побажання селянства.

Своє ставлення до Директорії УНР та її аграрних експериментів селянство засвідчило шляхом участі у республіканських військових формуваннях: то масово поповнюючи їх, то раптово покидаючи, не задовольняючись реалізацією проголошеної програми. Найбільшу підтримку народні маси надали Директорії УНР у листопаді – грудні 1918 р. під час антигетьманського повстання, розпочатого Українським Національним Союзом. Директорію УНР підтримали численні селянські загони під проводом місцевих отаманів: на Київщині в районі Трипілля сформував Дніпровську дивізію Д. Терпило (Зелений), на Харківщині антигетьманське повстання очолив отаман П. Болбочан, на Поділлі – полковник В. Оскілко. 14 грудня 1918 р. повстанці захопили Київ.

Тривалий час Директорія УНР зволікала із визначенням своєї соціально-політичної програми. Вперше про її завдання поінформував населення України 16 листопада 1918 р. С. Петлюра (відозва була проголошена без згоди інших членів Директорії УНР). Від імені уряду він пообіцяв скасувати велике поміщицьке землеволодіння й передати землю селянам за умови їх вступу до республіканських військ, а поміщиків – притягнути до відповідальності за каральні експедиції, контрибуції та інші знущання над селянами[1009].

21 листопада 1918 р. у Фастові Директорія УНР видала «Наказ № 1 – Директорії – селянам», який проголошував початок опису контрибуцій волосними народними управами. Поміщикам заборонялося здійснювати угоди продажу та оренди землі. Переписаний у них живий і мертвий сільськогосподарський реманент підлягав розподілу між селянами й до встановлення точних відомостей про селянські збитки мав належним чином охоронятися[1010].

Перші конкретні заходи у справі наділення селян землею були визначені Директорією УНР на початку грудня. 10 грудня 1918 р. було затверджено наказ, за яким наділення землею мало стати гідною нагородою за участь у повстанні (хто не воюватиме – землі не отримає)[1011]. 15 грудня 1918 р. безпосередньо у справі аграрної реформи було оголошено «Розпорядження Директорії УНР», яке передавало Директорії УНР верховне порядкування земельним фондом держави. Заборонялися продаж, заклад і оренда землі[1012]. Нові органи земельної адміністрації – земельні управи (губернські, повітові та волосні) – мали передусім подбати про опис сільськогосподарського реманенту та збереження майна всіх поміщицьких господарств[1013]. Саме завдяки популярним гаслам (наділення селян землею та реманентом) Директорія УНР наприкінці 1918 р. і опинилася на вершині всенародного повстання.

На урядовому рівні про основи майбутньої аграрної реформи було заявлено лише через півтора місяця після початку повстання. Декларація Директорії УНР від 26 грудня

1918 р. одним із основних соціальних перетворень проголосила радикальну аграрну реформу. Однак її проведення відкладалося на невизначений час – до «певного вирішення» і майже дослівно повторювалися основні положення постанови від 15 грудня та «Наказу № 1 – Директорії – селянам»[1014]. Цей документ мав компромісний характер і нічого нового у земельній справі не містив.

Селяни, які за часів Гетьманату, зазнали жорстокої розплати за отриману на початку 1918 р. землю, вимагали покарання учасників каральних загонів, повернення контрибуцій та відновлення аграрного законодавства Центральної Ради. Земельні інтереси українського селянства відображають постанови селянських з'їздів, які відбулися наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

27 – 28 листопада 1918 р. відбувся з'їзд, скликаний Харківським губернським комітетом селянської спілки[1015]. 21 – 24 грудня 1918 р. вітав Директорію УНР губернський селянський з'їзд Київщини, який в аграрній справі ухвалив резолюцію про необхідність негайного відновлення чинності закону Центральної Ради[1016]. Аналогічну постанову прийняв 23 – 27 грудня селянський з'їзд на Катеринославщині[1017]. Про підтримку політики Директорії УНР та необхідність негайних соціально-політичних реформ заявили Уманський повітовий з'їзд на Київщині (21–23 грудня) та Рівненський повітовий з'їзд на Волині (29 – 30 грудня)[1018]. Селянство Полтавщини виступило з вимогою надання більшої ініціативи місцевій владі. Зокрема, Золотоніський повітовий робітничо-селянський з'їзд (4 – 5 січня 1919 р.) прийняв постанову про скасування приватної власності на землю та заявив, що «соціалізація землі повинна бути переведена місцевими органами влади й тільки затверджена законом»[1019].

Політичну підтримку селянські вимоги відновити аграрне законодавство Центральної Ради знайшли у програмах центральної течії українських соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) та Всеукраїнської селянської спілки. Їхня нова аграрна програма була проголошена спільною резолюцією від 11 грудня 1918 р. Есери та спілчани виступили за зниження норми землекористування з 25 до 20 дес. Здійснювати реформу на місцях, як і за часів Центральної Ради, мали земельні комітети. Щодо плати за землю, яка законом 18 січня 1918 р. не встановлювалася, було вирішено до видання закону про прогресивно-прибутковий податок сплачувати податки, згідно із земським «Положенням»[1020].

Досвід українських соціалістів-революціонерів у розробленні аграрного законодавства було використано в новому уряді, сформованому 26 грудня 1918 р.: представник УПСР М. Шаповал обійняв посаду міністра земельних справ і розпочав підготовку проєкту нового земельного закону.

Попереднє обговорення аграрного законопроєкту відбулося на вечірньому засіданні Ради Міністрів та Директорії УНР 6 січня 1919 р., яке тривало з 20.30 до опівночі[1021]. Внесення правок і обговорення документу тривало й на наступному вечірньому засіданні уряду та членів Директорії УНР (були присутні С. Петлюра, О. Андрієвський, Ф. Швець) 8 січня 1919 р. Від Міністерства юстиції надійшла пропозиція про додаткове наділення військовослужбовців армії УНР земельною ділянкою у розмірі 10 дес. (підтримана учасниками наради норма була зменшена удвічі – до 5 дес.)[1022].

Увечері 8 січня 1919 р. було схвалено «Закон про землю в Українській Народній Республіці»[1023, 1024]. Він був створений на основі аграрного закону Центральної Ради. Опозицію прийняттю закону склали лише представники українських соціалістів-федералістів[1025]. Новий аграрний закон, порівняно з законом Центральної Ради, був удосконаленим проєктом соціалізації землі з яскравими рисами націоналізації. Усі землі, на яких скасовувалася приватна власність, переходили без викупу в розпорядження держави – Української Народної Республіки. Вона мала порядкувати земельним фондом через центральні й місцеві органи земельної адміністрації (сільські, волосні, повітові та губернські земельні управи). У ролі господаря виступала держава, а не абстрактний народ, як за часів Центральної Ради.

Основним завданням аграрної реформи було створення дрібних селянських господарств. Безкоштовно отримати землю з державного земельного фонду насамперед могло місцеве безземельне та малоземельне населення, а вже за ним – місцеве нехліборобське і взагалі немісцеве населення. Мінімальна норма наділення становила не менше 5–6 дес., а максимальна трудова норма – 15 дес. і могла збільшуватися для неродючих земель.

Поряд із індивідуальною власністю закон заохочував створення добровільних кооперативних хліборобських спілок. Зазнало змін, порівняно з законом Центральної Ради, і ставлення держави до громади: положення про «зрівнювання» в землекористуванні (обмін земельними ділянками як у російській громаді) було відкинуто, зважаючи на відсутність такої громади. Під час проведення землевлаштувальних робіт (усунення черезсмужжя) громада отримувала більше прав.

Проте значна частина земель не ввійшла до державного земельного фонду, з якого мали наділятися селянські господарства. Зокрема, землі цукрової промисловості (ними мали розпоряджатися повітові й губернські земельні управи чи приватні власники за умови збереження посівної площі цукрових буряків), а також садки, виноградники, хмільники та інші культурні ділянки, які залишалися за поміщиками поряд із 15-ти дес. земельною нормою. Цей аспект аграрного закону викликав невдоволення в безземельного та малоземельного селянства.

Закон не дозволяв застосування найманої праці, забороняв короткострокові орендні умови (менше 10 років) та скасовував орендні умови, укладені після видання земельного закону Центральної Ради, а довгострокова (більше 10 років) і спадкова оренди не могли перевищувати 15-ти дес. трудової норми. Надлишки землі поступали до державного земельного фонду. Не зовсім чітко закон встановлював строки землекористування та порядок передачі права користування в спадщину. Документ нехтував інтересами середнього селянства й позбавляв уряд УНР підтримки широких верств населення, змушуючи їх шукати союзників в інших політичних таборах.

Загалом закон 8 січня 1919 р. носив радикальніший характер, ніж законодавство Центральної Ради (ця необхідність була викликана й земельними директивами радянської влади, яка теж орієнтувалася на бідніші верстви населення).

Як доповнення до основного аграрного закону 18 січня 1919 р., Директорія УНР ухвалила закон «Про додаткове наділення землею козаків Української Народної Республіканської Армії». Всі військовослужбовці діючої армії Директорії УНР, крім звичайного

земельного наділу, визначеного законом 8 січня 1919 р., отримували право на додаткову ділянку площею 1 – 2 дес. (саме до такого розміру зменшилася обіцяна урядом винагорода – Н. Ковальова), а також могли взяти після закінчення війни урядову позику в сумі 4000 гривень на облаштування господарством (2000 гривень як безповоротну допомогу, а решта сплачувалася протягом 5 років). Зрадники і дезертири позбавлялися всіх цих пільг[1026, 1027].

Терміни проведення аграрної реформи визначав «Загальний план переведення земельної реформи», затверджений міністерством 16 січня 1919 р. Уся виконавча робота з реалізації аграрних заходів мала бути завершена до початку весняного посіву. Найголовніші завдання (з'ясування кількості та якості земельного фонду, а також чисельності населення, яке претендувало на отримання землі) планувалося закінчити до 10 лютого 1919 р. і весь матеріал передати повітовим земельним управам.

Кількість населення визначалася шляхом складання списків господарств кожного поселення за двома категоріями землевласників: до списку № 1 зараховувалися безземельні й малоземельні селяни, які мали менше 15 дес. землі, а до списку № 2 – господарі більших ділянок.

Губернські земельні управи визначали максимальну трудову норму землекористування для середньостатистичної сім'ї для типових районів своєї губернії. На підставі цих даних повітові земельні управи до 20 лютого мали розробити план розподілу цих земель у селах: серед безземельного та малоземельного селянства та козаків Української Республіканської Армії. Списки про їхнє наділення землею при тій чи іншій громаді, у селі чи товаристві мали бути складені до 10 березня і затверджені до 10 квітня. Наділення землею повинно було фіксуватися відповідними актами передачі землі громаді (на міністерських бланках).

Після отримання планів розподілу землі на місцях, а також відомостей про залишки землі та кількості населення, яке її не отримало, міністерство до 20 квітня мало працювати над затвердженням планів переселення (у межах повіту й губернії)[1028].

Положення щодо норми та порядку наділення землею місцевого безземельного та малоземельного селянства роз'яснювала видана 12 лютого 1919 р. у Вінниці під керівництвом М. Шаповала «Інструкція про порядок наділення трудового населення УНР землею в користування». Мінімальна норма землекористування становила 5 – 6 дес. Менші господарства вже вважалися малоземельними (для категорії безземельного селянства обов'язковою умовою було місцеве походження). Поділ землі мав відбуватися з розрахунку на господарство, яке складалося з однієї або кількох сімей, що мають спільний бюджет і разом господарюють[1029]. Таким чином, уже в лютому 1919 р. став зрозумілим факт обмеженості земельних ресурсів держави.

Іншою важливою стороною діяльності міністерства в січні – березні 1919 р. стало врегулювання процесу ліквідації приватної власності, насамперед поміщицьких господарств. «Інструкція земельним управам про порядок ліквідації нетрудових господарств» (на місця не розсилалася) класифікувала нетрудові господарства на шість категорій і визначала відповідний спосіб ліквідації – перехід до зрівняльного поділу між селянами чи їхнє збереження під доглядом земельних управ[1030]. Приватновласницький сільськогосподарський

реманент, згідно з виробленим у січні законопроєктом, який 23 березня 1919 р. став законом[1031], передавався чи продавався селянам, а також поступав на спеціально створені прокатні пункти.

Створення місцевих органів земельної адміністрації розпочалося наприкінці 1918 р. Замість гетьманських земельних та земельно-ліквідаційних комісій засновувалися губернські та повітові земельні управи. 18 січня 1919 р. був затверджений «Статут земельних управ» (губернських, повітових, волосних та сільських), який визначав їхній склад, врегульовував адміністративну сторону їхньої діяльності, фінансове утримання, встановлював контроль та судову відповідальність у випадках можливих правопорушень їхніх співробітників. «Статут» передбачав обов'язкове комплектування управ представниками від Селянської спілки та земства, призначення голови – агронома з фаховою освітою та досвідом практичної діяльності. Губернську управу мав очолювати представник Міністерства земельних справ[1032, 1033, 1034]. Штати губернських, повітових та волосних земельних управ (із визначенням необхідного персоналу та належної йому платні) були затверджені 14 березня[1035]. Отже, акцентуючи увагу на фаховості працівників та посиленні організаційних аспектів діяльності земельних управ, уряд УНР прагнув подолати негативний досвід Центральної Ради у сфері адміністрування аграрної реформи.

Щоб забезпечити місцеві земельні органи кадрами, уряд ухвалив застосувати примусові заходи. 24 січня 1919 р. було затверджено закон про обов'язкову мобілізацію на державну службу сільськогосподарських фахівців: землемірів, агрономів, лісників, гідротехніків та військових топографів[1036, 1037]. З метою їхнього обліку було видано два накази 7 лютого. Проте масового притоку фахівців ці заходи не забезпечили і праця в земельних управах часто трималася на ентузіазмі революційно налаштованих діячів. До того ж, селяни боялися нової зміни влади й помсти з боку поміщиків і не поспішали створювати сільські земельні управи.

Отже, діяльність Міністерства земельних справ у січні – березні 1919 р. носила теоретичний характер і була досить плідною: за короткий час було ухвалено основний земельний закон та закони й інструкції, що його доповнювали. Основна увага у здійсненні перших заходів аграрної реформи відводилася створенню місцевих земельних органів та ліквідації поміщицької власності. Однак значна частина підготовлених законопроєктів на місця не розсилалися і селяни не були ознайомлені з планами аграрної реформи Директорії УНР.

В історичній літературі поширеною є думка, що через несприятливе становище на фронті у першій половині 1919 р. аграрна реформа Директорії УНР практично не проводилася[1038]. Однак джерела свідчать про локальну реалізацію аграрної реформи і працю службовців земельних управ, незважаючи на негаразди воєнного часу. На початку лютого 1919 р. Київ захопили більшовики, Директорія у лютому – березні 1919 р. втрачає значну частину української території. Діяльність службовців Міністерства земельних справ під час численних переїздів уряду мала хаотичний характер і залежала від воєнно-політичної ситуації. На місцях у цей час велася робота із з'ясування кількості земельного фонду та населення, яке мало право отримати землю. Такі списки були складені майже по всіх селах Літинського повіту Подільської губернії, але в зв'язку з більшовицьким наступом у березні вони були

знищені[1039]. У лютому 1919 р. наполовину було підготовлено списки господарств у селах Ушомирської волості Житомирського повіту на Волині[1040]. У Мотовилівській волості цього ж повіту стараннями інструктора Л. Карпуші було створено сільські земельні управи, взято на облік поміщицькі маєтки та складено списки господарств № 1 і № 2[1041]. Численні помилки, які виникали під час складання списків, пояснювалися неписьменністю членів сільських земельних управ і недостовірністю поданих селянами свідчень, а повільність процесу зумовлювалася недовірою селянства до аграрної реформи Директорії УНР та агітацією заможних селян, невдоволених її перебігом.

Працівники земельних управ (інструктори, землеміри), виїжджаючи у службових справах, часто зазнавали насильства: військові відбирали у них коней і змушували ходити пішки, а бандити грабували, відбирали гроші й речі[1042]. Воєнні дії паралізували на декілька тижнів працю земельної управи у Чуднівській волості Житомирського повіту: військові грабували маєтки, реквізували коней управи, а у селян – продовольство й одяг[1043]. Після зникнення військової загрози (відходу більшовицьких загонів) праця місцевих земельних управ продовжувалася: вони ділили поміщицькі землі між селянами й організовували посівну кампанію. Великі перешкоди в діяльності місцевих органів земельної адміністрації викликала відсутність порозуміння з повітовими комісарами, які часто своїми розпорядженнями порушували видані в земельній справі закони, обіжники та інструкції[1044].

Поміщицькі господарства під час антигетьманського повстання зазнали нових руйнувань. У Пулинській волості Житомирського повіту Волинської губернії обліку підлягало 15 маєтків, однак лише 4 з них зберегли «ознаки культурності», усі інші маєтки були сильно зруйновані, а їхні землі передавалися в оренду селянам[1045]. В Ушомирській волості Житомирського повіту, за повідомленням інструктора М. Карпелюка від 21 лютого 1919 р., власники невеличких господарств (100-200 дес.) не допускали обліку маєтків. Інструктор змушений був їхати до них із козаками. Складне становище склалося в економії Богуша в Ушомирі: сам власник виїхав, в економії працювали найняті ним працівники, господарство потихеньку занепадало, хворіла худоба[1046]. Як і рік тому, перед управителями колишніх поміщицьких маєтків знову постала проблема – як прогодувати панську худобу. Грошей місцеві земельні управи не мали й розпродували живий і мертвий реманент економій незаможним селянам.

У зв'язку із погіршенням соціально-економічного становища уряд відмовився від безкоштовного наділення землею малоземельних та безземельних селян і запровадив у березні 1919 р. продовольчу плату за землю. 15 березня у Проскурові було видано постанову про «Тимчасове користування землею в 1919 р.». Місцеве безземельне й малоземельне населення, яке отримувало під посів у поточному році землі з державного фонду, мало за це здати державі $1/_3$ врожаю ярового хліба, сплатити вартість оранки та внести належні за землю податки[1047, 1048]. На загальному тлі розвалу державних справ переорієнтація вектору аграрної політики викликала найбільше незадоволення серед населення.

З початком весняних сільськогосподарських робіт наділення землею ставало особливо актуальним: вирішення аграрного питання в інтересах селянства зміцнило б дієздатність республіканської влади. Необхідність негайного проведення демократичної аграрної

реформи добре розумів наступний уряд Б. Мартоса, до складу якого ввійшли представники соціалістичних партій. У декларації від 12 квітня 1919 р. Рада Народних Міністрів підтвердила чинність земельного закону Директорії УНР й наголосила на справедливому характері аграрної реформи. Селяни могли продовжити засів своїх і колишніх приватновласницьких земель[1049].

В умовах нестачі сільськогосподарського реманенту й насіння у селян, а в поміщицьких господарствах робочих рук, для проведення посівної кампанії земельні органи залучали населення Волині й Поділля до колективного господарювання. Ініціаторами артільного обробітку поміщицької землі виступили повітові земельні управи (багато агрономів та діячів кооперації ще з періоду Центральної Ради були прихильниками артільного господарювання). У с. Мотовилівка Житомирського повіту на Волині, за повідомленням інструктора Л. Карпуші від 18 березня 1919 р., сільська земельна комісія розбила безземельних і малоземельних на гуртки і кожному відвела відповідну площу землі[1050]. Про розподіл колишньої поміщицької землі між селами Бежівської волості цього ж повіту повідомляв 4 травня 1919 р. землемір О. Тишкевич. У кожному селі всю відведену землю розбили на спеціальні ділянки для окремих артілей. Заможніші селяни вороже ставилися до наділення безземельних і малоземельних селян відібраною в них понаднормовою землею (більше 15 дес.)[1051].

Земельні органи радянської влади, які прийшли на Волинь уже влітку, констатували (18 червня 1919 р.) засів усієї землі, колективний її обробіток у багатьох місцях та існування у волостях Житомирського повіту значної кількості зразкових економій[1052].

Артілі й комуни виникали й на Поділлі. 10 квітня 1919 р. відбувся розподіл церковної і поміщицької землі між селами Пиківської волості Вінницького повіту. Заснувати з бідноти комуни запропонував волосний агроном Покоржевський[1053]. 12 квітня у с. Байківці склався «гурток бідніших селян» з 12 осіб, які отримали 12 дес. під яровий посів і з 16 квітня почали обробляти землю[1054]. Станом на 28 квітня 1919 р. в Пиківській волості існувало 6 комун чисельністю від 5 до 17 осіб: одна в м. Новий Пиків (5 осіб), дві у м. Старий Пиків (10 і 11 осіб), одна в с. Кривошиїнці (11 осіб), по одній у с. Байківці (12 осіб), м. Янові (17 осіб)[1055]. Комунари в основному наділялися однією десятиною землі, не мали насіння й коней і змушені були просити допомоги у волосної влади, яка виділялася з запасів економій.

Однак найчастіше землі поміщицьких господарств на підконтрольній Директорії УНР території розподілялися між селянами. У с. Байківці Пиківської волості Вінницького повіту, як повідомляв 25 квітня 1919 р. голова виконавчого комітету П. Пиндик, здобуту землю поділили між малоземельними й безземельними, які, не маючи свого насіння, сподівалися на ресурси економії. Земельні управи не могли перевезти насіння з економії одного села для бідняків іншого, а якщо й була можливість їм допомогти насінням, то його розбирали заможніші селяни. У більшості випадків у Вінницькому повіті земля роздавалася заможним селянам, які могли її засіяти[1056].

Отже, членами перших артілей і комун були переважно вихідці з бідняцьких верств. Діячам земельної адміністрації УНР більше імпонувало колективне господарювання селян на землях колишніх поміщицьких маєтків, однак останні перебували у вкрай зруйновано-

му стані. Під час організації посівної кампанії земельні органи Директорії УНР вважали 1919 р. перехідним етапом у реалізації аграрної реформи і погоджувалися на зрівняльний розподіл землі між селянами терміном на один рік. Цей спосіб обробітку землі був найбільш ефективним на території Волині й Поділля.

Новий етап реалізації аграрної політики уряд розпочав після встановлення республіканської влади на відвойованій у більшовиків території. Діяльність Міністерства земельних справ та його місцевих управ відновилася на початку червня 1919 р.

9 червня 1919 р. міністерство оповістило всі земельні органи, що з метою виконання аграрного закону Директорії УНР зрівняльний поділ між безземельним та малоземельним хліборобським населенням почнеться не пізніше ніж через місяць[1057]. Завершити поділ землі Міністерство земельних справ сподівалося до осінньої оранки та посівів (обіжник від 17 червня 1919 р.)[1058].

На відвойованій у більшовиків території Правобережної України земельні управи відновили роботу із з'ясування кількості земельного фонду та вивчення селянських потреб у землі. 6 червня 1919 р. поновила свою діяльність Кам'янецька повітова управа, хоча склад її службовців був зменшений на третину[1059]. Після звільнення від більшовиків інтенсивна технічна підготовка до земельного поділу розгорнулася в Староконстянтинівському повіті на Поділлі. Станом на 13 серпня 1919 р. земельна управа вела збір статистичних матеріалів, займалася полагодженням взаємовідносин між селянами щодо тимчасового розподілу землі, а також збирала врожай у колишніх поміщицьких господарствах і засівала цукрові плантації[1060].

Активну діяльність розгорнула Подільська губернська земельна управа. Упрдовж 10 червня – 4 вересня 1919 р. земельний відділ управи видав низку обіжників та інструкцій для повітових управ: про повернення власникам захоплених селянами млинів, дозвіл збору поміщикам врожаю з належних їм 15 дес. та розпорядження про збір даних про землі іноземних громадян. Для з'ясування земельного фонду та контингенту населення управа відрядила в Кам'янецький та інші звільнені від більшовиків повіти інструкторів та реєстраторів. Паралельно з цим почали працювати землеміри[1061].

У самому Міністерстві земельних справ для потреб реформи з 29 серпня 1919 р. було встановлено понаднормову працю[1062]. Проте робота міністерства, повноваження якого часто не виходили за межі Кам'янця, носила в основному теоретичний характер.

Недосконалість аграрного закону викликала велику кількість нарікань на діяльність місцевої земельної адміністрації. Найбільше непорозумінь під час реалізації аграрної реформи викликала ст. 21 основного закону Директорії УНР, яка визначала максимальну норму землекористування й особливо термін «дрібний господар». Значення цієї категорії не було з'ясовано ні влітку, ні восени 1919 р. При наділенні землею виникали труднощі з залишенням за власниками 15 дес. орної землі й 15 дес. садиби (садки, виноградники) за загальної норми землекористування в 15 дес. земельного наділу. Доля приватновласницьких будинків, а також справа збору власниками врожаю з належної їм землі були недостатньо зрозумілими. Вказані недоліки дозволяли земельним органам робити різноманітні поступки заможним селянам (що давали право залишити землю, реманент та врожай), завдяки чому

широкі верстви населення втрачали довіру як до аграрної реформи, так і взагалі до республіканського уряду. Перешкоджали реалізації заходів аграрної реформи недостатнє фінансове забезпечення (службовці земельних управ тривалий час не отримували платню), мобілізація до діючої армії урядовців міністерств (зокрема й земельного) та співробітників місцевої адміністрації, проголошена в липні – серпні 1919 р.[1063].

Одним із основних завдань для установ земельної адміністрації влітку 1919 р. став збір врожаю. План реалізації врожаю на землях державного земельного фонду УНР був вироблений департаментом земельної реформи й затверджений 12 липня 1919 р. міністром. Підтвердивши необхідність виплати селянами за отриману в тимчасове користування на 1919 р. під ярові посіви землю $1/_3$ врожаю, документ регламентував порядок збору конюшини (малоземельними та безземельними селянами за встановлену повітовими земельними управами частину врожаю) та озимини (як нагороду селяни могли отримати не більше третьої частини врожаю)[1064].

Інші обіжники та інструкції регулювали умови збору конюшини та багаторічних трав (від 3 червня 1919 р.) на колишніх приватновласницьких землях, які ввійшли до запасного (державного) земельного фонду[1065], умови збору врожаю хліба та конюшини на землях Державного земельного банку (наказ міністерства від 17 червня 1919 р.)[1066]. Для організації жнив й здачі хліба з земель запасного земельного фонду УНР (інструкція від 25 червня 1919 р.) при кожній губернській та повітовій земельних управах мав створюватися окремий відділ реалізації врожаю, який співробітничав і з продовольчими управами[1067].

Проте розбурхані сприятливішими умовами збору врожаю, установленими під час перебування на їхній території більшовицької влади, селяни Летичівського, Могилівського, Проскурівського, Кам'янецького повітів не поспішали виконувати розпорядження республіканської влади, розбирали врожай по домівках[1068, 1069]. Щодня в серпні 1919 р. з проханням прислати охорону для зібраного врожаю та поміщицьких економій надходили телефонограми з тих волостей Кам'янецького повіту, де вона була відсутня. Таких у повіті була добра половина[1070].

Довіра до уряду та Міністерства земельних справ підривалася вчинками військових частин, які через небажання селян продавати хліб за твердими й, звісно, низькими цінами могли в справі хлібозаготівель застосовувати збройну силу[1071]. Скарги про засилля військових у справі збору хліба на землях державного земельного фонду надходили з Ямпільського, Летичівського повітів, що змусило Департамент земельної реформи звернутися з листом до голови Ради Народних Міністрів[1072]. Нехтуючи розпорядженнями земельного міністерства, військова влада, на яку реального впливу не мав і уряд, ускладнювала вирішення аграрного питання. Особливо було необхідним усунення таких непорозумінь напередодні осінньої посівної кампанії та оранки.

Восени 1919 р. реалізація принципових питань аграрної реформи відбувалася на різноманітних нарадах та в Аграрній комісії Міністерства земельних справ. До осені робота із з'ясування державного земельного фонду так і не була завершена. Пересування лінії фронту, часті переїзди міністерства, хаос на місцях заважали проведенню ретельного статистичного обстеження земельних запасів та з'ясуванню кількості населення, яке мало

право на отримання земельного наділу. Питання про уточнення вже отриманих відомостей про землю та населення було поставлене на обговорення Аграрною комісією міністерства 7 і 10 жовтня[1073]. У справі розширення контингенту населення, яке мало наділятися землею, комісія постановила внести до списків малоземельних громадян обох статей, яким на 1 січня 1920 р. виповнювалося 18 років[1074].

Успішне проведення аграрної реформи вимагало й врахування інтересів якомога більшої частини селянських господарств, статус яких визначався обіжником від 22 жовтня. Тепер на земельний наділ могли претендувати окремі сім'ї (раніше під «господарством» розумілося декілька сімей) та дорослі спадкоємці[1075]. Таким чином, при збереженні колишніх запасів земельного фонду розширювався контингент населення, що потребувало значно більших земельних ресурсів.

Вимагав урядового вирішення й фінансовий аспект реформи. Зокрема, восени 1919 р. опинилися в скрутному економічному становищі народні управи, яким держава мала виплатити земські податки за землі запасного земельного фонду. Скликана 20 вересня 1919 р. при міністерстві нарада ухвалила виплатити податки за сільськогосподарські землі (за винятком залишених колишнім землевласникам та церковних), а також на певних умовах – за лісові та землі цукрової промисловості[1076]. Однак грошей для видачі авансів губернській та повітовим народним управам не було. Для узгодження всіх аспектів аграрної проблеми держава не мала ні фінансових можливостей, ні виконавчої влади.

Характерною ознакою безсилля республіканського уряду стало вирішення поставленої ще на початку антигетьманського повстання проблеми відповідальності землевласників за стягнені з селян контрибуції та каральні експедиції. За цією справою 30 квітня 1919 р. було прийнято закон «Про тимчасові комісії для розгляду скарг про збитки, які понесли селяни через чинність скасованих Директорією УНР законів 27 травня і 14 червня 1918 р. та через незаконне накладення контрибуцій і карних експедицій»[1077]. Однак комісії були створені лише восени й діяли малоефективно. Зокрема, Могилів-Подільська повітова комісія для розгляду скарг розпочала роботу з 12 вересня. З належних їй 100 справ до 21 жовтня було вирішено лише 5[1078].

Відсутність відповідача (поміщика чи довіреної особи) ускладнювала подальшу працю, викликаючи в населення сумніви щодо зацікавленості держави в захисті селянських інтересів. Прийнята 2-го й доповнена 10-го жовтня резолюція аграрної комісії з притягнення до відповідальності групи власників, які брали участь у контрибуціях, а не цілого класу поміщиків (через їхню відсутність) теж не вирішувала проблему[1079].

Отже, невизначеність панувала в усіх аспектах аграрної реформи: законодавчий був надто загальним, організаційний – недостатньо розробленим, фінансовий – зовсім нерозкритим.

Неможливість провести в поточному році навіть приблизний поділ землі Міністерство земельних справ визнало у зверненні «До селянства Української Народної Республіки» від 10 листопада 1919 р. Міністерство запропонувало передати землю селянам за певну плату ($1/_3$ чи $1/_4$ частину врожаю) у тимчасове користування на один рік. Остаточно фінансовий складник аграрної реформи та умови землекористування мали регулюватися окремим

законом. З'ясувати інтереси та настрої селянства щодо форм оплати за землю (грошової чи натуральної), а також термінів землекористування (12, 36 років чи довічного) міністерство планувало шляхом анкетного опитування[1080]. Таким чином, провідники аграрної реформи намагалися узгодити інтереси держави з селянськими побажаннями за допомогою нового аграрного законодавства. Реалізації цих задумів завадили військові невдачі армії УНР.

Листопадова поразка 1919 р. внесла значні корективи до соціально-економічної політики республіканських сил заключного періоду Української революції. У земельній справі провідні діячі Директорії УНР переглянули насамперед ставлення до таких делікатних питань, як приватна власність на землю та проблема викупу.

Досвід 1919 р. уже засвідчив практичну нездійсненність політики соціалізації – зрівняльного й безкоштовного розподілу землі. Її колишні прихильники зрозуміли, що ігнорування фінансових підстав та психологічних чинників складає головні перешкоди при виробленні земельної політики ще з часів Центральної Ради.

6.2 Пошуки Директорією УНР нових шляхів проведення аграрної реформи в 1920 – 1921 рр.

Можливість по-новому реалізувати аграрну реформу Міністерство земельних справ (далі – МЗС) отримало навесні 1920 р. Початок польсько-українського наступу стимулював розроблення нового аграрного закону. Пошуки прийнятного варіанту в МЗС зосередилися навколо ідеї відновлення дрібної приватної власності. Проте уряд УНР, очолюваний В. Прокоповичем, із проголошенням основних напрямів аграрної політики не поспішав. Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам[1081]. Незгідні з такою політикою соціал-демократи І. Мазепа та Й. Безпалко покинули уряд[1082].

МЗС, очікуючи остаточного рішення Кабінету Міністрів, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватновласницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації[1083]. Для обґрунтованої розробки нового аграрного закону планувалося використати закордонні та місцеві матеріали аграрного законодавства різних політичних режимів: законодавчі акти, статистичні відомості, відгуки населення. Збирати їх мали спеціально відряджені до Німеччини, Чехії, Польщі, Румунії, а також у тил більшовицьких військ кур'єри[1084]. Проте перебування республіканської влади на українській території виявилося нетривалим. До того ж, присутність польських військ, які сприяли відновленню дореволюційних порядків у землеволодінні, значно ускладнила стосунки селян із Директорією УНР. Розробка нового аграрного закону була продовжена вже в еміграції.

Після відступу з території України першочерговим завданням Міністерство земельних справ стала реорганізація органів земельної адміністрації: керівних та місцевих. Протягом другої половини 1920 р. міністерськими фахівцями вперше в його історії були

підготовлені важливі законопроєкти стосовно статуту та штатів міністерства, а також статут однієї з провідних наукових установ держави – Київської сільськогосподарської академії[1085]. Втрата Директорією української території ініціювала реорганізацію органів місцевої земельної адміністрації. У вересні 1920 р. під час перебування уряду в Тарнові (Польща) був виданий «Тимчасовий закон про скасування губернських, повітових, волосних та сільських земельних управ і створення інституту губернських і повітових уповноважених для упорядкування аграрних справ»[1086]. Першочергову роль у проведенні земельних заходів цей документ відводив окремим особам – губернським і повітовим уповноваженим, рішення яких затверджувалися періодичними нарадами сільськогосподарських фахівців. Рада Міністра земельних справ проєкт статуту про інститут уповноважених розглянула 24 жовтня 1920 р.[1087]. Отже, функції цілої земельної управи перекладалися на одну особу. Ліквідувався великий бюрократичний апарат, який через відсутність підконтрольної території та коштів утримувати було неможливо.

У 1920 р. безрезультатною стала розробка нового аграрного закону. У жовтні 1920 р. міністерство лише підтвердило дійсність вже чинних положень аграрного закону від 8 січня 1919 р.: ст. 21 про залишення за дрібними власниками не більше 15 дес. землі, а також часто конфіскованих у минулому році млинів та будинків з садибами і констатувало непорушність земельного фонду цукрових заводів[1088]. Щодо напрацювання загального закону, Рада Міністра земельних справ, вислухавши 11 листопада 1920 р. доповідь керуючого міністерством Е. Архипенка, ухвалила з вирішенням цієї справи зачекати й краще видати «окремим збірником всі закони та розпорядження з земельного питання»[1089]. Таким чином підтверджувалася закономірність аграрних експериментів 1917 – 1919 рр., коли на початку року аграрне питання вважалося майже вирішеним, а наприкінці року – всі результати реформи зводилися нанівець.

Саме Міністерство земельних справ наприкінці 1920 р. опинилося без постійного керівництва (за сумісництвом його очолювали й Міністр народного господарства Е. Архипенко, і директор Департаменту земельного міністерства Б. Іваницький) та під загрозою об'єднання з іншими міністерствами[1090]. Урядовці міністерства, одна група яких у складі 18 осіб проживала в Ченстохові, а друга – у Тарнові, зазнали значних матеріальних збитків під час евакуації й перебували в злиденному становищі. У зв'язку з неможливістю утримувати надмірні штати, Рада міністра земельних справ 17 січня 1921 р. вирішила провести скорочення особового складу. Співробітників було розділено на дві категорії: так звану «активну», яка мала продовжувати роботу в міністерстві, та «пасивну», яка до кращих часів зараховувалася до резерву[1091]. Так міністерство намагалося пристосуватися до умов проживання в еміграції.

Черговий етап у виробленні аграрної політики республіканських сил розпочався вже після укладення Ризької угоди 1921 р., коли УНР як самостійна держава не існувала. За умов еміграції перед значно скороченим штатом Міністерства земельних справ постало завдання підготувати конкурентноспроможну з більшовицькою аграрну реформу. Як і раніше, за точку відліку брався аграрний закон Директорії від 8 січня 1919 р., але основна увага

зверталася на пристосування його до місцевих умов землекористування, змінених господарюванням радянської влади.

Необхідність удосконалення аграрного закону Директорії постала вже на початку 1921 р. у зв'язку з виробленням правил сільськогосподарського кредитування. Розгляд цієї справи, розпочатий за ініціативи С. Петлюри, мав забезпечити відродження зруйнованих селянських господарств. Комісія Міністерства земельних справ запропонувала 28 лютого 1921 р. свої рекомендації: забезпечувати видані державою позики селяни могли майном своїх господарств чи шляхом кругової поруки громади. Проте обидва способи виявилися неприйнятними для населення – безземельні селяни не мали можливості отримати кредит, а введення кругової поруки означало б упровадження методів більшовицької каральної політики, чого намагався уникнути республіканський уряд. Тому значна частина учасників наради виступила проти запропонованого варіанту. При розробленні умов сільськогосподарського кредитування вирішено було дотримуватися положень закону 8 січня 1919 р.[1092]. Отже, незважаючи на всі його недоліки, аграрний закон Директорії УНР залишався віссю, навколо якої велася складна юридична робота й у 1920–1921 рр.

Навесні 1921 р. Міністерством земельних справ був розпочатий перегляд закону 18 січня 1919 р. про додаткове наділення землею козаків Української Республіканської Армії. Через недоліки юридичного характеру та негативне ставлення селян, які не сприймали ідею першочергового та понаднормового забезпечення землею військовослужбовців, зазначений закон не діяв. Питання дозволу оренди, спадщинного користування та викупу землі теж вимагали негайного вирішення. Закон від 18 січня 1919 р. був позначений нераціональністю забезпечення додатковим наділом інвалідів та не уточнював способів ведення ними господарства. Були неясності й щодо визначення категорії козаків-претендентів на додатковий наділ, терміну чинності закону, встановлення інших способів винагороди військових.

Тому внесенню змін і доповнень до закону про додаткове наділення землею козаків, старшин та військових урядовців було присвячено кілька засідань Ради Міністра земельних справ – 2, 24 і 25 березня. На останніх двох було заслухано пропозиції директора департаменту земельної реформи щодо обмеження державних зобов'язань у справі закону 18 січня 1919 р., зокрема, скасування приміток про забезпечення сільськогосподарським реманентом та урядовою позикою[1093].

Унесення змін до закону 18 січня 1919 р. стало об'єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств[1094]. У серпні поточного року до дискусії підключилися представники українських військовослужбовців, інтернованих до польських таборів у Каліші і Вадовиці[1095]. У Каліші було висловлено дві пропозиції: закріплення в приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довічного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки[1096].

Щодо законопроєкту в обох таборах було прийнято низку побажань:

право додаткового наділення землею надавалося військовослужбовцям, які знаходилися в лавах Української Республіканської Армії з 9 травня 1917 р. до 22 листопада 1920 р.; додатковий наділ мав бути збільшений до розмірів мінімальної норми, встановленої

в ст. 13 основного земельного закону до 5 – 6 дес. (при зазначених у міністерському проєкті 3-х десятинах);

надання державної допомоги для організації господарства військовослужбовцями залежно від встановленої категорії, а також забезпечення іншої нагороди у випадку відмови від земельного наділу.

З метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом)[1097]. Таким чином, уперше в історії УНР до розробки аграрної політики було залучено широке коло зацікавлених осіб і більшість із них виступила за відновлення дрібної приватної власності на землю.

Міністерство земельних справ, як свідчила доповідь 3 червня на пленумі Ради Республіки, в якості основних орієнтирів урядової аграрної політики у 1921 р. дотримувалося положень аграрного закону 8 січня 1919 р. Плани встановлення дрібної приватної власності на землю перебували ще на стадії напрацювання. Остаточно вирішити аграрну справу мав право лише український парламент, але після повернення в Україну й ознайомлення там зі станом фактичного землекористування. До цього моменту Міністерство земельних справ мало займатися поточними справами: створенням органів місцевої адміністрації та вивченням закордонних матеріалів із питань земельної реформи[1098]. Отже, незважаючи на рішучі настрої військовослужбовців та деяких урядовців міністерства вжити певних заходів у справі аграрної реформи, загальна позиція Міністерства земельних справ залишалася попередньою – підтримка законодавства 1919 р.

Закріплення радянської влади в українському селі ініціювало ще один напрям у діяльності республіканського Міністерства земельних справ у 1921 р. – вивчення більшовицького аграрного законодавства та досвіду його реалізації. Щоб роздобути необхідні для цього матеріали, міністр земельних справ О. Ковалевський у таємному листі до голови Директорії та Головного отамана військ УНР С. Петлюри від 19 липня 1921 р. запропонував відрядити до повстанських штабів генералів Тютюнника і Гулого представників міністерства. Вони мали з'ясувати стан фактичного землекористування, перспективність існування комун, систему натурального оподаткування та інші деталі[1099].

У результаті вивчення отриманих матеріалів О. Ковалевський дійшов висновку, що основні положення більшовицького й республіканського законодавства: скасування приватної власності на всі землі, закріплення в непорушному користуванні трудового селянства певної норми, а також передача поміщицьких (нетрудових) господарств безземельному та малоземельному селянству, – схожі за змістом. Тому за можливого повернення в Україну всі розпорядження радянської влади в земельній справі можна скасувати без шкідливих для сільського господарства наслідків[1100]. Проте при виробленні нової аграрної політики міністр земельних справ вважав за доцільне дотримуватися зваженіших підходів: «Не робити великих ухилень у бік проголошення тих засад (наприклад, приватної власності), які психологічно може й близькі населенню, а політично можуть прийматися їм, як повернення до системи старої, дореволюційної»[1101]. Ці рекомендації засвідчили складну еволюцію аграрної політики Директорії УНР від вимушеного популізму 1919 р. до економічно доцільних

планів 1921 р. Іншим важливим досягненням аграрної програми уряду УНР 1920 – 1921 рр. стала її переорієнтація не лише на потреби безземельного та малоземельного селянства, але й середнього, так званого хліборобського населення.

Поступово повстанський рух в Україні йшов на спад, урядові установи УНР пристосовувалися до життя в еміграції. Плани розробки нового аграрного закону так і не були конкретизовані, звівшись до загальної ідеї – відновлення дрібної приватної власності. Пошуки Міністерством земельних справ можливих варіантів вирішення аграрного питання дозволили зібрати цінний теоретичний та практичний матеріал для сільськогосподарської науки, який послугував підґрунтям для заснування в Подєбрадах (Чехословаччина) Української господарської академії. Її викладачами стали провідні діячі з питань аграрної реформи: Б. Мартос, К. Мацієвич та О. Мицюк[1102]. Спроби вирішення аграрного питання під час Української революції стали об'єктом наукового пізнання, переосмислення та концентрації практичного досвіду.

Отже, аграрна політика Директорії УНР протягом 1919–1921 рр. зазнала складної еволюції. На зміну проголошеній аграрним законом 8 січня 1919 р. соціалізації – зрівняльному й безкоштовному наділенню землею безземельних і малоземельних селян – навесні 1920 р. й особливо в 1921 р. прийшли нові плани передачі землі в індивідуальне користування й закріплення її у приватну власність. Значний вплив на переорієнтацію аграрної програми Директорії УНР мали радикальніше аграрне законодавство радянської влади та самочинні земельні переділи в умовах селянської революції.

Керівні органи земельної адміністрації УНР провели ґрунтовну законодавчу роботу з розробки та реалізації аграрної реформи, яка, однак, мала лише теоретичний характер, а її результати не були втілені в життя. Внаслідок військових дій земельні перетворення в 1919 р. проводилися хаотично й на обмеженій території. Результати роботи з підготовки Директорією УНР аграрної реформи в 1920 – 1921 рр. мають значення насамперед для політичної історії першої чверті XX ст. та історії українського аграрного законодавства.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

ДЕКЛАРАЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

26 грудня 1918 р.

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицькомонархічне панування – гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та инших злочинних інституцій пануючих кляс. Відновлено національно- персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, поставлені гетьманським урядом, скасовано й відновлено демократичні вироблені всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства й усі трудові господарства залишаються в користуванню попередніх їх власників ненарушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у війська Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування цею землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для проведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По Наказу № 1 Директорії селянам роблять описи контрибуцій, узятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженим.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

В усіх инших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих кляс і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою й волею трудящих кляс України верховна влада Української Народної Республіки – Директорія цими Заходами завершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права - трудящого народу, - Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні

та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з рушійними силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим – робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Так звані «пануючі кляси», кляси земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінню державою.

Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного, політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузькоклясові, егоїстичні інтереси, ці кляси вели воїстину грабіжницьку політику в краю.

Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіалістичні руки значну частину державно-народнього майна.

Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану.

Розцвіт спекуляції за панування цих правителів до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору й насильства. Закопування живцем у землю, вирізування живої шкіри, випікання очей, так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права й здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державності, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участи в правлінню країною.

Отже Директорія заявляє:

Кляси не трудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначали своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голоса в порядкуванню державою. Директорія передасть свої права й уповноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1) Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії й встало з зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії й вибрати своїх делегатів на Конгрес трудового народу України.

Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є в військах, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити державний лад та порядок.

2) Міському робітництву вибрати од фабрик, майстерень, заводів, контор та инших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес трудового народу України.

Частина робітництва неукраїнської національності під час боротьби українського народу з бувшим гетьманом ставились до цієї боротьби не з повною активностю, а частина нейтрально.

Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих неукраїнське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3) Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, себто: робітникам на полі народньої просвіти, лікарським помішникам, народнім кооперативам, служачим у конторах та инших установах так само вибирати своїх представників на Конгрес трудового народу України.

Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів до нього Директорія оповіщає окремою, інструкцією.

Конгрес трудового народу України матиме всі верховні права й повновладність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя республіки.

Конгрес трудового народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, себто Установчими Зборами. Конгрес трудового народу має вирішити форми влади як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу й тому буде рішуче припиняти всякі такі самовольці виступи.

До Конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлуатації робітництва й усього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та инших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, корисного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народнього господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту й визиску. Директорія вважає своїм обов'язком узяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловости й направити господарство в них в інтересах працюючих кляс і всього громадянства, а не малої групи клясів великовласників.

Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу! Для цього по всій Україні і будуть організовані «комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія: пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідності.

Стаючи твердо й непохитно на шлях соціальних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних неорганізованих

і несистематичних форм цеї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально історичними й міжнародними умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західноєвропейська трудова демократія.

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на грунті цілковитого нейтралітету й бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові, трудові сили свого народу вжити не на кріваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим.

Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих мас і в інтересах створення справедливого й здорового життя для всього народу прикласти своїх сил, знаття й науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу.

Соціалістичні партії та групи соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важності моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі трудової республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя великих задач правительству Української Народньої Республіки – Раді Народних Міністрів - Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму правительству в цій важній відповідальній роботі.

Голова Директорії Української
Народньої Республіки В. Винниченко
Члени Директорії: Петлюра, Швець,
Андрієвський, Макаренко

Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред. П. П. Бачинський. Київ, 1999. – С. 94–98.

ЗАКОН ПРО ЗЕМЛЮ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ 1919

м. Київ 8 січня 1919 р.

Ч. 81.

Іменем Української Народної Республіки

Затверджуємо: голова Директорії В. Винниченко

Члени: Андрієвський, А. Макаренко, Петлюра

Член-секретар Ф. Швець

8 січня 1919 р. Київ

Посвідчую: В об. Державного секретаря Михайло Корчинський

Ухвалений Радою Народних Міністрів

Закон

про землю в Українській Народній Республіці

I. Докладений до цього закон «Про землю в Українській Народній Республіці» ухвалити.

II. Надати право міністрові земельних справ в пояснення цього закону видавати інструкції.

III. Доручити міністрові земельних справ перевести цей закон в життя по телеграфу.

Голова Ради Народних Міністрів С. Остапенко [від 13 лютого 1919 р.]

Міністр земельних справ М.Шаповал [до 31 січня 1919 р.]

ЗАКОН ПРО ЗЕМЛЮ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Розділ I

Загальні положення

1. Право приватної власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними природними багацтвами та лісами в межах Української Народної Республіки касується.

2. Всі землі з їх водами, лісами, надземними і підземними природними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни Української Народної Республіки без ріжниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону і в першу чергу тим, хто землю обробляє своїми руками.

4. Верховне порядкування і розпорядження всіма землями з їх водами, лісами, надземними і підземними багатствами належить Верховній владі Української Народної Республіки.

5. Порядкування землею в межах цього закону належить:

а) землями міського користування згідно з п. п. 9 і 10 – органам міського самоврядування;

б) іншими – сільським, волосним, повітовим і губерніальним земельним управам в межах їх компетеції.

6. На центральні й місцеві органи порядкування землею накладається:

а) утворення запасного земельного фонду з земель сільськогосподарського значіння;

б) забезпечення громадянам їх прав користування землею та переслідування самовільного захвату землі;

в) охорона природніх багатств землі від виснаження і вживання заходів до зросту цих багатств;

г) допомога розвиткові гуртового хліборобства і сільськогосподарських промислів.

7. Для переведення заходів по охороні і розвитку багатств землі закладається Державний меліоративний фонд.

8. Для допомоги нормального розвитку сільського господарства державою організується сільськогосподарський кредит.

Розділ II
Основні положення користування землею

9. Користування землею дозволяється:

а) для загальногромадського господарства, коли органи державної влади, органи мійського самоврядування або земельні управи організують і ведуть ріжні корисні підприємства загальнодержавного або місцевого громадського значіння;

б) для приватно-трудового господарства, яке ведеться окремими особами, сім'ями або спільно товариствами до відповідної норми, згідно з умовами цього закону.

10. Органам державної влади, органам місцевого самоврядування і їх союзам та земельним установам з затвердження Народного міністерства земельних справ надається право повертати і призначати потрібні площі земель для громадського користування з метою:

а) охорона природних багатств землі від виснаження;

б) використання багатств землі й повернення прибутків з них на загальногромадські потреби;

в) закладання досвідних і зразкових полів, розсадників, питомників і селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загальнокористних установ;

г) будування залізниць і інших шляхів;

д) розселення міської людності і поширення господарства місцевих самоврядувань.

11. Сільським громадам і земельним установам надається право робити всі заходи до побільшення земельної продукції та полагодження сільськогосподарських відносин на місцях, а саме: усувати черезполосицю і т. інше.

12. Земля одводиться земельними управами в приватнотрудове користування окремим господарствам, сільським громадам та товариствам, які встановляють порядкування одведеними їм землями, з додержанням вимог цього закону.

13. Нормою наділення для окремих господарств повинна бути така кількість землі, яка буде опреділена земельними установами, з додержанням вимог цього закону, але ця норма не має бути нижчою 5 або 6 десятин кращої землі для середнього трудового господарства і не повинна перевищувати трудової земельної норми. Безземельні й малоземельні з тих округ, де не вистачить землі на трудовий мінімум одержують землю в тих місцях, де є більше землі, але з підвищенням трудового мінімуму.

14. Строки користування землею, наділеною з запасного земельного фонду, можуть встановлюватися сільськими громадами і товариствами на підставі правил, встановлених земельними управами, згідно з цим законом.

15. Право користування землею може переходити по наслідству з повідомленням про це Повітової земельної управи. Порядок передачі права користування в спадщину має бути встановлений окремим законом.

16. Передача права користування землею іншим господарствам чи особам за винятком земель, зазначених в §20, допускається лише з дозволу повітової земельної управи.

Примітка: Коли господар має сім'ю, то оставлення участка або його передача може статись лише по згоді всіх дорослих членів родини; ці члени родини про свою згоду повинні самостійно внести заяву повітовій земельній управі.

17. Участки землі приватно-трудового або громадського користування, на котрих зовсім припиняється господарство або ведеться з порушенням закону чи встановлених правил, переходять в порядкування земельних управ.

18. При зміні господарів участків землі, всі заведені попереднім господарем і не використувані земельні поліпшення і меліорації, сплачуються йому новим господарем.

19. Відносно порядку зарахування до запасного земельного фонду і користування землями, що належать підданим чужеземних держав, буде видано окремий закон.

Розділ III
Переходні заходи

20. Вивласнення всіх земель з їх водами, лісами, надземними і підземними природними багатствами в межах Українскої Народної Республіки переводиться без викупу.

21. За теперішніми дрібними господарями залишаються земельні участки в їх користуванні не більш 15 десятин на господарство. Такі земельні участки по бажанню господарів можуть бути передані іншим тільки з розпорядженням держави на певних умовах.

Примітка 1: Для земель піскуватих, солончакуватих, болотяних та облогоючих ця норма (15 десятин) повишається постановою повітової земельної управи з затвердженням Міністерства земельних справ.

Примітка 2: Сади, виноградники, хмільники і інші подібні культурні участки в нормах, зазначених цею ст.21, залишаються в користуванні теперішніх господарів.

22. Землі довгострочної, строком більше 10 літ, та спадкової аренди (чиншовики, вільні люди 1-го та 2-го розряду) залишаються в користуванні цих арендаторів на загальних умовах (ст.21). Короткострочні, строчні арендні договори (менш 10 літ) касуються. Дрібним арендаторам, що арендують не більш 15 десятин, повертається вартість посіву і оранки по оцінці земельних управ.

23. Всі арендні договори на користування землею, заключені пізніше 18 січня 1918 р., хоча б і на час довший 10 літ, на землі сільськогосподарського користування, скасовуються зо всіма їх обов'язками, й арендарі мають право одержати землю в користування на умовах, зазначених в ст. 29.

24. Всі землі, які до видання цього закону були в роспорядженні органів місцевого самоврядування і ріжних громадських та наукових установ, у порядку ст.9 і 10 основних положень, залишаються в їх користуванні, що підлягає остаточному затвердженню Міністерства земельних справ.

25. Садибні участки землі під оселями і ріжними господарськими, торговельними і промисловими підприємствами залишаються в користуванні їх власників у кількості, яка встановлюється земельними управами чи органами міського самоврядування по належності і затверджується народним міністром земельних справ.

26. Для забезпечення нормального розвитку існуючих цукроварень і гуралень залишається необхідна кількість землі в роспорядженні повітових і губерніальних земельних управ до того часу, доки налагодиться правильне постачання цим підприємствам селянського сирового продукту. Норма необхідних для цукроварень і гуралень участків землі встановляється земельними управами і стверджується Народним міністерством земельних справ.

27. Всі інші землі, не зазначені в §21–26, переходять до порядкування земельних управ і складають запасний земельний фонд Української Республіки.

28. Одночасно з землями від бувших власників переходять до розпорядження земельних управ живий і мертвий сільськогосподарський реманент, за винятком тієї кількості

його, котра необхідна для ведення приватного господарства чи торгових і промислових підприємств, згідно §§21, 23, 24, 25 і 26 цього закону.

Примітка: Сільськогосподарський реманент передається в гуртове користування трудових сільськогосподарських спілок, в користування котрих буде дано участки землі. Порядок передачі і користування реманентом установлюється окремим законом.

29. З земель, призначених для приватно-трудового користування, в першу чергу задовольняються потреби місцевого малоземельного та безземельного хліборобського населення, а в другу чергу задовольняються потреби місцевого нехліборобського і немісцевого населення.

Примітка: Малоземельними вважаються такі хліборобські господарства, площа котрих не задовольняє споживчих потреб їх сімей при веденні господарства звичайним для своєї місцевості засобом.

30. Культурні хліборобські господарства передаються неподільними з користування селянам, які мають об'єднатись в трудові хліборобські спілки. Організація спілок провадиться повітовою земельною управою по нормальному статуту, виробленому Міністерством земельних справ.

31. Плантації цукрових буряків і інших культурних рослин, за якими буде визнано особливе значіння, можуть бути одведені земельними управами в приватно-трудове користування з умовою не зменшувати посівну площу цих культур.

32. Племенні розсадники, питомники, насіньові та селекційні господарства переходять в цілому в порядкування земельних управ, котрі або самі ведуть хозяйнування, або передають їх органам місцевого самоврядування, науковим закладам та хліборобським спілкам.

33. Землі, які залишаються після наділення місцевого населення, доки буде вироблений центральними органами земельної реформи план розселення й переселення, можуть даватись в тимчасове користування місцевому населенню поверх наділених норм, на умовах, встановлених земельними управами.

34. Угіддя, як луги, вигони, пасовиська й інш., які не входили в загальний плодозмін на громадських землях і на землях надільного фонду цієї ж категорії, можуть зоставатись по постанові громади в громадському неподільному користуванні.

35. До сільських громад переходить право розпорядження і використання тих природніх цінностей землі, котрі мають загальне значіння, належали бувшим землевласникам і були в сервітутному користуванні селян, себто: ставки, річки, каменоломні, торфяники тощо. Порядок користування означеними цінностями встановлюється земельними управами.

36. Про умови порядкування й користування землями муніціпальних (міста, містечка, посьолка) установ має бути видано окремого закону.

ГОЛОВА РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ [В. Чеховський]
С. Остапенко
НАРОДНИЙ МІНІСТР ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ М. Шаповал

ЦДАВО України. Ф. 2208. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 21 зв.–22.

РОЗДІЛ 7
АГРАРНЕ ПИТАННЯ І ЙОГО ВИРІШЕННЯ В ЗУНР (ЗОУНР)
(Б. В. Малиновський)

7.1 Особливості аграрного питання на західноукраїнських землях

Оскільки українське селянство складало більшість населення ЗУНР і було на її теренах майже тотожним українській спільноті (у Галичині 95% українців були селянами[1103]), негаразди села належало розглядати як головну соціальну проблему західноукраїнської держави, а подолання цих негараздів – як першочергове завдання державної влади.

Розвиток селянського господарства в Західній Україні на межі XIX – XX ст. гальмував ряд чинників. Насамперед давався взнаки брак орної землі. На Буковині, де кількість селянських господарств за півстоліття зросла з 38,1 тис. (1847 р.) до 109,2 тис. (1902 р.), більше їх половини – 56,6 % 1902 р. – мали землі до 2 га[1104]. У Галичині 1900 р. 42,6% господарів використовували ділянки площею до 2 га, 37,5% – ділянки площею від 2 до 5 га, тобто 80 % землеробів мали землі менше ніж 10 моргів (1 морг = 0,57 га)[1105, 1106].

Багато селянських господарств до того ж були роздрібленими. Батьківське поле спадкоємці прагнули поділити таким чином, щоб кожен отримав землі рівної якості. У результаті новоутворені господарства представляли собою не єдині ділянки, а кілька нивок, віддалених одна від одної, що ускладнювало їх обробіток[1107].

Великі складнощі для дрібних господарств створював брак лісів і пасовиськ. У мешканців сіл власних лісів і пасовиськ було небагато. Так, на Буковині у кінці XIX ст. селяни (окремі господарі й громади) володіли лише 39 % таких угідь[1108] За користування ж лісами і пасовиськами, які належали власникам маєтків, селяни мусили платити великі гроші[1109].

Крім того, що землі було замало, її ще й нераціонально використовували. Власники дрібних господарств у більшості випадків не практикували правильні сівозміни, зазвичай обходились без машин і штучних добрив, за браком великої рогатої худоби та з інших причин (застосування гною для опалення осель, дальноземелля) недостатньо угноювали ґрунт[1110].

До земельного дефіциту додавалась нестача коштів. Крім численних податків – державних, крайових, громадських – селяни мусили сплачувати великий індемнізаційний борг. Сума викупу в Східній Галичині складала понад 46,4 млн. зол. ринських, на Буковині – близько 4 млн. зол. ринських[1111]. Стягування цих сум із відсотками тривало протягом десятиліть. Аналізуючи ситуацію у Східній Галичині 1897 р., І. Франко зазначав, що «сього року, 50 літ по знесенню панщини, край не тільки що заплатив за неї звиш 121 мільйон зр. з власних додатків, але має ще до скарбу державного мало не 9 мільйонів довгу, котрий мусить сплатити в кількох літах»[1112].

Змушені за мізерних прибутків витримувати значний податковий тиск, селянські родини в більшості ледве зводили кінці з кінцями й не мали можливості відкладати гроші на придбання додаткової землі. Навпаки, відбувалося накопичення боргів. Про зростання

заборгованості дрібних власників із виплати податків свідчили численні ліцитації – продаж майна неоплатних боржників. У Галичині в 1873 – 1894 рр. було оголошено 49 823 ліцитації[1113]. Борги спонукали сільське населення брати позики, які дедалі погіршували його економічне становище. Невеликі суми на короткий термін, які зазвичай потребували селяни, кредитні установи надавали на обтяжливих умовах (щонайменше 10% річних)[1114]. Ще гірші умови пропонували лихварі. Річні ставки у них сягали 250 % (а подекуди й 400, 500 і навіть 2000%)[1115, 1116, 1117].

За таких обставин власнику малої ділянки було складно прогодувати свою родину, не кажучи вже про те, щоб розбагатіти. Робота в чужих господарствах також не підвищувала добробут. У Східній Галичині 1900 р. у сільському господарстві, лісівництві та в пов'язаних із ними галузях було зайнято 110 707 постійних робітників і 173 795 поденників, на Північній Буковині – відповідно 10 800 та 33 302[1118]. Платня в маєтках зазвичай була низькою, умови праці – тяжкими, робочий час – необмеженим. Власники великих господарств користувались тим, що пропозиція на ринку праці перевищувала попит.[1119, 1120].

Альтернативи ж землеробству як джерелу прибутку для більшості українців не існувало. Промисловість Галичини забезпечувала роботою лише 5,8 % населення, Буковини – 11 %[1121]. Заробітна платня та умови праці у промисловості також були далекими від бажаних. Крім того, більшість робочих місць займали представники інших етнічних груп. У 1901 р. із 641729 мешканців Галичини, задіяних у промисловому виробництві, українців було лише 69893[1122]. Серед працівників торгівлі та транспорту (крім залізниці) українці на теренах Галичини тогочас становили 5,6 %, в адміністрації та серед представників вільних професій їх частка складала 13,3%[1123].

Рятуючись від злиднів, західноукраїнські селяни масово виїздили за кордон – до США, Канади, Бразилії, Аргентини, Німеччини (хоча австро-угорський уряд, прагнучи зберегти для великих господарств надлишок робочої сили, намагався обмежити еміграцію). Лише в США за чотири десятиліття кінця XIX – початку XX ст. із Західної України емігрувало понад 700 тис. осіб[1124].

У період Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) становище західноукраїнського селянства, що до того часу було скрутне, стало нестерпним. Ставши театром бойових дій, Західна України зазнала спустошень і руйнувань. З орних земель Галичини в обробітку залишилася лише половина, впала врожайність, більше ніж учетверо скоротилося поголів'я коней. 1913 р. у краї виробляли на особу 400 кг зерна і 620 кг картоплі, а у 1918 р. – відповідно 150 і 300 кг[1125].

Сприяти подоланню скрути могла часткова або повна передача селянству неселянських земель, адже вони складали значну частину земельного фонду краю. У Східній Галичині 2400 великим землевласникам належало близько 40 % орних площ. Отримати частку цих маєтностей було завітною мрією малоземельних галицьких селян (понад 1 мільйон дворів)[1126, 1127].

7.2 Становлення національної державності на західноукраїнських землях, розробка аграрного законодавства

18 жовтня 1918 р. у Львові на зборах українських політичних і громадських діячів було сформовано Українську Національну Раду (УНРаду). Рада ухвалила рішення про створення на українських землях у складі Австро-Угорщини української держави, а себе оголосила її тимчасовим вищим представницьким і законодавчим органом. 9 листопада 1918 р. УНРада утворила уряд – Державний секретаріат (Раду державних секретарів), а 13 листопада 1918 р. ухвалила тимчасовий основний закон, згідно з яким нова держава отримала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

3 січня 1919 р. УНРада прийняла ухвалу про «з'єдиненнє з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну суверенну Народню Республіку». 22 січня 1919 р. у Києві відбулося проголошення злуки республік. 23 січня 1919 р. нормативні акти про об'єднання українських держав – постанову УНРади 3 січня й універсал Директорії 22 січня 1919 р. – схвалив Трудовий конгрес народу України. Відтоді ЗУНР отримала статус Західної області УНР (ЗОУНР), але й надалі зберігала власні органи влади, право й збройні сили (Галицька армія, з листопада 1919 р. – Українська Галицька армія).

5 листопада 1918 р. УНРада оприлюднила програмну декларацію, в якій був згаданий й намір нової влади перерозподілити землі на користь селянства. Йшлося про те, щоб провести «справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде на власність малоземельних і безземельних». Її реалізація покладалася не на діючі органи влади, УНРаду та Державний секретаріат, а на майбутній «український парламент, що вибереться і збереться зараз як тільки край успокоїться»[1128].

Селянство ж прагнуло розпочати перетворення якнайшвидше. Після початку весняно-польових робіт із повітів (Яворівського, Дрогобицького, Калуського, Тернопільського, Самбірського та інших) стали надходити повідомлення про самочинне захоплення селянами угідь і реманенту маєтків. У селі Гнилиці Збаразького повіту було вбито двох поміщиків, які намагалися захистити своє майно. Мешканці села Доброгостів взяли участь в антиурядовому збройному виступі в Дрогобичі (14 – 15 квітня 1919 р.). У ряді населених пунктів виникли альтернативні державним місцеві органи влади. Так, у Зборові й Збаражі були утворені селянські ради, у Тлумачі – хлопський революційний комітет, у Богородчанах, Станіславі й Дрогобичі – ради робітничих і селянських депутатів[1129, 1130, 1131, 1132, 1133].

У ЗУНР на відміну від Наддніпрянської України несанкціонована державою експропріація землі не набула значного поширення[1134], однак влада, безумовно, відчувала тиск. Залишаючи без уваги прагнення селян, уряд втрачав їхню підтримку, позбавляв себе широкої соціальної бази. Ситуація в селах могла стати некерованою.

Керівництво ЗУНР зазнавало критики з боку ліворадикальних політичних сил, які дорікали йому за поміркованість і нерішучість. У лютому 1919 р. за участю членів селянських ліворадикальних груп відбувся перший з'їзд Комуністичної партії Східної Галичини. У березні 1919 р. Селянсько-Робітничий союз організував з'їзд представників робітників і

незаможних селян, на якому було ухвалено домагатися передачі панської землі селянству без викупу. Побоюючись, що ці політичні сили потягнуть за собою маси, уряд ЗУНР мусив перейняти частину їх гасел[1135, 1136, 1137].

До політичного й соціального чинників додавався військовий. З листопада 1918 р. Галицька армія вела бойові дії проти польських збройних сил, що прагнули приєднати західноукраїнські землі до польської держави. Селяни в лавах Галицької армії мали бути впевненими, що українська держава, яку вони захищають, подбає про їх інтереси.

Важили також гуманітарний і економічний фактори. Роздача додаткової землі селянству мала допомогти йому подолати наслідки розорення, викликаного світовою війною, запобігти поглибленню в сільських районах економічної й соціальної кризи, зупинити голод. Без порозуміння з селянством і без надання йому підтримки було неможливо забезпечити продовольством збройні сили та міста. Проблема ж постачання стояла дуже гостро: Західна Україна, як й інші частини колишньої Австро-угорської монархії, наприкінці Першої світової війни вкрай потерпала від нестачі продуктів харчування.

До того ж вирішити аграрну проблему в ЗОУНР квапив приклад Директорії УНР, яка видала свій аграрний закон 8 січня 1919 р. Потрібно було визначити, чи поширюється чинність цього акту на терени ЗОУНР. Питання про чинність у Західній Україні аграрного законодавства Директорії УНР залишалося невирішеним до кінця січня 1919 р. Зрештою, керівництво ЗОУНР вирішило видати власний закон. Було враховано позицію тих політичних сил, які вважали неприйнятними засади аграрного закону Директорії УНР, зокрема засуджували передбачене ним скасування права приватної власності на землю[1138].

30 січня 1919 р. правнича комісія, очолювана державним секретарем земельних справ ЗОУНР Г. Мартинцем, ухвалила рішення визнати нечинним у ЗОУНР аграрний закон Директорії УНР. Оскільки умови об'єднання республік припускали їх право вирішувати певні питання окремо, до таких питань було віднесено й аграрне. До того ж аграрний закон Директорії УНР (8 січня 1919 р.) був прийнятий раніше за Акт злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1919 р.)[1139, 1140].

До підготовки проєкту аграрного закону ЗОУНР долучився ряд установ. Насамперед Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку про те, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово. У грудні 1918 р. С. Барана на посаді державного секретаря заступив Г. Мартинець, який також не був прихильником радикальних кроків – негайної й безоплатної передачі селянам земель великих господарств[1141].

Іншою інституцією, відповідальною за підготовку аграрної реформи, стала земельна комісія УНРади. Вона була створена під час сесій УНРади у Станіславі 2 – 4 січня 1919 р. До її складу ввійшли представники Української радикальної партії (УРП) С. Данилович, І. Макух, І. Попович, П. Лаврук, П. Шекерик-Доників, М. Королюк, члени Української соціал-демократичної партії (УСДП) А. Шмігельський і С. Вітик, члени Української національно-демократичної партії (УНДП) Т. Старух, С. Онишкевич, С. Матковський, Л. Петрушевич, А. Кунько, Т. Ваньо, Г. Тершаковець[1142]. 10 лютого 1919 р. склад комісії було збільше-

но до 25 членів (14 селян, 5 правників, 3 священики, 2 вчителі та інженер). Головою комісії замість І. Макуха став Л. Бачинський[1143].

Консультувати укладачів проєкту аграрної реформи з правових питань мала згадана вище правнича комісія. Її членами стали Л. Бачинський, О. Бурачинський, С. Витвицький, С. Данилович, Р. Перфецький, О. Стебельський, І. Макух та інші юристи (усього 15 осіб). Очолив правничу комісію секретар Державного секретаріату земельних справ Г. Мартинець[1144].

У березні 1919 р. для створення законопроєкту на засадах «Основ земельної реформи», розроблених земельною комісією УНРади, ця комісія обрала субкомітет, до складу якого увійшли Л. Бачинський (голова), М. Королюк, Р. Перфецький, Л. Петрушевич, І. Попович та П. Філяс[1145].

Земельна комісія УНРади розглянула проєкти аграрного закону, запропоновані рядом політичних діячів[1146]. Проєкт Л. Бачинського передбачав примусовий викуп державою земель великих господарств; вилучені землі утворювали державний фонд, «призначений на наділення землею безземельних і малоземельних заводових рільників, а в першій мірі безземельних і малоземельних інвалідів з послідної війни»; земельні ділянки держава надавала в приватну власність особам, які мали обробляти її самі або за допомогою своєї родини; за отриману землю нові власники мали заплатити; ліси також належало викупити, але, на відміну від орної землі, передати не окремим особам, а у власність громад. С. Данилович пропонував створити з вилучених (на умовах виплати відшкодування) великих господарств (площею понад 50 – 100 моргів) «народний земельний фонд» для колективного використання під керівництвом обраних місцевим сільським населенням громадських земельних рад [1147, 1148, 1149].

До початку лютого 1919 р. земельна комісія визначила головні засади аграрної реформи. 4 лютого 1919 р. на засіданні УНРади голова уряду С. Голубович оголосив перелік цих засад: «1) Вивласненє більшої посілості наступить через викуп; 2) узнається приватну власність; 3) буде установлене мінімум непозбувальне; 4) право наслідства і обтяження буде обмежене; 5) більші комплєкси лісні стануть державною власністю; 6) набувати землю мають право безземельні і малоземельні; 7) заплата за землю наступить дорогою індемнізації [кредитної оплати]»[1150].

На нарадах 3 – 7 березня 1919 р. земельної комісії за участю голови уряду С. Голубовича, державного секретаря земельних справ Г. Мартинця, рільничого референта секретаріату земельних справ М. Творидла та колишнього міністра земельних справ Директорії УНР, розробника її аграрного закону М. Шаповала було напрацьовано й ухвалено «Основи земельної реформи». Документ передбачав: відчуження земель, які перевищували певний максимум (мав бути встановлений законом залежно від регіону), а також угідь, які належали спекулянтам; наділення землею малоземельних і безземельних селян, насамперед солдатів та інвалідів, учасників війни з Польщею; позбавлення права на отримання землі дезертирів й осіб, що ухилилися від служби в армії під час цієї війни; виплату компенсації власникам вилучених земель (згідно з певною шкалою – чим менша ділянка, тим більша сума відшкодування, вивласнення землеволодінь площею понад певну норму мало здійснюватися безоплатно); збереження прав вірителів (відсотки за період війни мали редукуватися

до висоти ґрунтової ренти); одержавлення лісів (у приватній власності залишались лише невеликі масиви); перехід у власність громад полонин і пасовиськ із подальшим наданням у користування дрібним господарям; заборону продавати отримані землі, менші за певний мінімум; перенесення початку надання землі на час після закінчення війни та повернення солдат із фронту й полону (терміни вивласнення мала встановити УНРада)[1151]. 3 квітня 1919 р. референт земельної комісії Р. Перфецький представив урядовий проєкт аграрного закону на засіданні УНРади[1152].

Доки тривала підготовка проєкту аграрного закону, державні установи вжили низку заходів, спрямованих на забезпечення посівної. Зокрема, уряд виділив субвенцію в розмірі 10 млн. грн. для закупівлі найбіднішими господарями посівного зерна; розподіляти ці гроші мали повітові харчові управи, повітові земельні комісії та філії громадської організації «Сільський господар»[1153].

У січні-лютому 1919 р. державні секретаріати внутрішніх, земельних і військових справ видали кілька розпоряджень та інструкцій, які зобов'язували місцеву адміністрацію та землевласників провести весняно-польові роботи. Було підтверджено право власників розпоряджатися землею, селяни могли винаймати ділянки в поміщиків, останні мали повернутися до своїх господарств під загрозою накладання секвестру на їхнє майно [1154, 1155].

21 лютого 1919 р. державні секретаріати земельних і внутрішніх справ, спираючись на ухвалу УНРади 2 – 4 січня 1919 р., оприлюднили розпорядок «в справі примусової управи землі на рік 1919». Громадським рільничим комісіям доручалося землі «великої й малої селянської посілості», які залишались необробленими, передавати в оренду безземельним і малоземельним селянам. Умисне приховування придатних для обробітку угідь, запасів насіння та реманенту, а також перешкоджання «управі» землі каралися штрафом (100 – 50000 крон) та арештом (на строк від 1 до 6 місяців). Власникам або орендарям, які без вагомих причин не обробили землю, загрожував штраф у 200 – 500 крон за кожний гектар «неуправленого ґрунту». Громадські рільничі комісії мали бути утворені при громадських урядах, повітові рільничі комісії – при державних повітових комісаріатах[1156].

Протягом лютого – квітня 1919 р. УНРада кілька разів розглядала питання про проведення аграрної реформи. Відбулося обговорення засад реформи в місцевих органах влади та в партійних осередках, на зборах громадськості, зокрема, на вічах у селах. У березні 1919 р. це питання було винесено на порядок денний роботи партійних з'їздів (УНДП, УРП, УСДП)[1157, 1158, 1159].

Обговорення виявило низку розбіжностей у поглядах і прагненнях. Не було одностайності у визначенні максимальних розмірів господарств. Залишалося незрозумілим, які саме господарства вважати великими, отже, такими, що підлягають відчуженню й розподілу. Пропонували різні норми: 30, 50, навіть 80 – 100 моргів землі на одне господарство.

Потребувало узгодження також питання щодо права власності на землю. Багато хто поділяв думку про необхідність за прикладом Директорії УНР та радянського уряду вивласнити не лише великі, а взагалі всі землеволодіння, надавати землю селянам у користування. Однак більша частина депутатів УНРади виступала проти скасування права власності. Обговорення цього питання на зборах у селах показало, що більшість селян вимагала від

держави захисту права приватної власності. Не всі погоджувалися з тим, що вилучена в поміщиків земля має бути розподілена між окремими селянськими господарствами. Соціал-демократи пропонували запровадити спілкове господарювання. Ця думка приваблювала й частину селян: у деяких місцевостях незаможні господарі почали створювати сільськогосподарські об'єднання.

Найбільші дискусії викликало питання про виплату колишнім власникам компенсації за втрату землі. На переконання соціал-демократів, відчуження «нетрудових земель» (як і надання землі незаможним селянам) мало бути безоплатним. Прибічники ідеї конфіскації нагадували опонентам, що значна частина великих землеволодінь на теренах Західної України належала полякам, які були противниками української державності. Виплата їм компенсації, таким чином, мала означати фінансування антиукраїнського руху. Крім того, безоплатного вивласнення, на думку ряду політиків, вимагала історична справедливість – предки польської шляхти отримали землі задарма.

Більшість депутатів УНРади, навпаки, вважала, що селяни повинні заплатити за отримані ділянки. Купівля являла собою правовий спосіб отримання землі і як така мала гарантувати селянам право власності. П. Шекерик-Доників із цього приводу зазначив: «Вивласнення землі для соціялізації зруйнує державу і не дасть нічого селянам – ми мусимо землю мати у власність і хочемо за неї заплатити, бо знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде!»[1160].

Предметом полеміки стали й строки здійснення перетворень. На заклики розпочати паювання землі негайно противники цього кроку відповідали, що він може зруйнувати оборону держави, оскільки селяни-військовослужбовці Галицької армії кинуться додому брати участь у розподілі ділянок і в діючій армії залишаться самі «міські пролетарі і ремісники […] студенти, школярі, адвокатські конціпієнти»[1161]. До того ж для паювання бракувало коштів, технічних засобів і персоналу.

Активно обговорювали також питання про наслідки повної ліквідації великого землеволодіння. Перехід усієї землі до селян мав суттєвий недолік – ліквідація великих господарств, які були головним постачальником товарного збіжжя, худоби, цукру і спирту, забезпечували експорт і задовольняли потреби внутрішніх споживачів (насамперед, міського населення), послабляла державу. Крім того, вилученої землі для надання всім незаможним ділянок, достатніх для ефективного господарювання, все одно би не вистачило.

На характер аграрної реформи в ЗОУНР вплинули також зовнішньополітичні чинники. Формулюючи положення аграрного закону, його творці мали, з одного боку, врахувати позицію країн Антанти, з іншого – наблизити своє законодавство до норм земельного права Директорії та радянського уряду.

Аграрні закони Директорії УНР і УСРР передавали селянам землі маєтків без викупу, забезпечуючи владі прихильність найбідніших верств селянства. В очах незаможників провід ЗУНР, наполягаючи на виплаті викупу, поступався Директорії УНР та УСРР. Однак відмова від стягнення викупу, як прояв «більшовизму», викликала б незадоволення з боку Антанти. 25 лютого 1919 р. її представники на переговорах із українськими посадовцями

висунули вимогу не розподіляти угіддя польських поміщиків в Україні до рішення Паризької мирної конференції[1162].

Кінцевий варіант законопроєкту про аграрну реформу мав компромісний характер. Його автори намагалися поєднати суперечливі позиції. Визнаючи недосконалість узгодженого ними варіанту реформи, керівники ЗОУНР заспокоїли себе думкою, що вона має неостаточний характер. Оскільки вирішення ряду принципових питань, пов'язаних з аграрними перетвореннями, «зустрічало великі партійно-політичні і практичні трудности», – зазначав у праці з історії Галичини 1918 – 1920 рр. член УНРади М. Лозинський, – ці питання залишили «будучому соймові, який, вийшовши з всенародного вибору», був би «більше компетентний рішити їх». Сейм мав право докорінно переглянути акт про реформу («змінити хочби всі постанови закона»)[1163].

14 квітня 1919 р. закон про аграрну реформу був ухвалений УНРадою[1164]. Його положення передбачали:

✦ вивласнення неселянських земель – двірських обшарів, монастирських, церковних, єпископських, ерекціональних і фондаційних земель, а також угідь, що були у власності спекулянтів, і земель, які перевищували певну норму; разом із землею маєтку зазнавав вилучення і його сільськогосподарський інвентар; визначити максимальний розмір окремого господарства мав додатковий закон;

✦ утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею безземельних та малоземельних громадян області; частина земельного фонду ЗОУНР призначалася на потреби «громадського господарства держави, громад або загально корисних економічних, культурних і добродійних заведень для творення взірцевих господарств, рільничих шкіл, промислових, просвітніх, добродійних і загальнокорисних завдань»;

✦ визначення кола осіб, які могли претендувати на отримання ділянки з земельного фонду ЗОУНР: першочергово земля мала надаватися малоземельним селянам, які брали участь в обороні ЗОУНР і внаслідок цього втратили здоров'я; вдовам й сиротам військовослужбовців; іншим жертвам світової війни та війни на захист західноукраїнської держави; решті безземельних та малоземельних господарів;

✦ визначення кола осіб, позбавлених права отримати землю (дезертири, особи, що ухилялися від військової служби, особи, причетні до скоєння злочинів проти держави і війська, іноземні громадяни);

✦ створення установ, які відповідали за вилучення землі й за її використання до розподілу: Земельної комісії ЗОУНР (Обласної земельної комісії) і підпорядкованих їй повітових і громадських комісій; державному секретареві земельних справ надавалося право опротестовувати рішення Обласної земельної комісії, якщо воно суперечило закону;

✦ покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, знарядь праці та «земних плодів» (види покарання, крім передбачених карним законодавством, – втрата права на отримання землі, ув'язнення строком на 6 місяців, штраф до 10000 крон);

✦ перехід у державну власність лісів (розпоряджатись ними мав Державний секретаріат земельних справ, для чого в його складі було утворено технічно-лісову державну службу[1165]);

✦ перехід у власність громад пасовищ і полонин;

✦ виплату компенсації власникам і орендарям вилучених земель; суму викупу, час та порядок здійснення викупних операцій мав визначити додатковий закон, який належало прийняти сейму ЗУНР; без відшкодування втрачали свої землі держава (Австро-Угорщина), родина Габсбургів, земельні спекулянти, особи, які брали участь у збройній боротьбі проти ЗОУНР або робили замах на її цілісність, особи, які набули землі під час війни завдяки воєнним прибуткам;

✦ відтермінування розподілу землі до кінця війни, тобто до часу повернення додому демобілізованих вояків та військовополонених; строки та спосіб наділення землею мав унормувати окремий закон, прийнятий сеймом.

Виконання закону покладалося на Раду Державних секретарів. Ухваливши закон, УНРада сформувала Обласну земельну комісію. До її складу увійшли: Л. Бачинський (УРП), С. Вітик (УСДП), С. Данилович (УРП), М. Загульський (УНДП), Т. Кормош (УНДП), М. Королюк (УРП), С. Матковський (УНДП), С. Назаревич (УНДП), Р. Перфецький (УНДП), Л. Петрушевич (УНДП), К. Трильовський (Селянсько-радикальна партія), С. Юрик (УНДП)[1166].

15 квітня 1919 р. аграрний закон ЗОУНР був доповнений законом про заборону власникам маєтків (табулярних дібр) укладати угоди щодо своїх володінь, зокрема, здійснювати їх продаж. Чинними визнавались лише акти про продаж таких земель дрібним господарям (із подальшим затвердженням цих угод Обласною земельною комісією)[1167]. Ухвалений 14 квітня 1919 р., аграрний закон був оприлюднений у пресі лише 8 травня 1919 р.[1168]. До його впровадження у життя справа так і не дійшла, адже за кілька тижнів ЗОУНР втратила державну територію[1169].

Прийнявши аграрний закон, керівництво ЗОУНР вітало себе з цим актом, розцінюючи його як важливе політичне досягнення. Голова УНРади Є. Петрушевич із цього приводу зазначав: «Ми скріпили найтрівкіщу основу нашої держави – селянство – ухваленням земельного закона, цим ми позбулися наших ворогів польської шляхти»[1170]. Однак ні у сучасників, ні в істориків закон не отримав одностайного схвалення. Фахівці здебільшого дають йому негативну оцінку. Дослідники вважають, що від аграрних перетворень у ЗОУНР було би більше користі, якби селяни отримали додаткову землю відразу після створення української держави. Реформу, на їх переконання, потрібно було проводити рішуче і швидко, без половинчастості й без зволікань[1171, 1172, 1173].

Компромісний характер аграрної реформи ЗОУНР замість очікуваних переваг зумовив її вади. На думку критиків, закон, що мав задовольнити і селянство, і уряди Антанти, досяг протилежного результату – відштовхнув від очільників ЗОУНР і тих, й інших[1174, 1175]. З одного боку, закон, передбачаючи примусовий перерозподіл землі, давав підстави звинувачувати лідерів ЗОУНР у соціальному радикалізмі й таким чином налаштував проти них керівників провідних європейських країн. З іншого – закон, проголосивши перерозподіл

землі, але відклавши його здійснення на невизначений строк, викликав розчарування селян, бо давав їм не землю, як вони сподівалися, а лише надію на її отримання й крім того залишив без відповіді питання про викуп (про те, чи будуть його сплачувати селяни, які отримають землю).

Ще один недолік закону полягав у тому, що його ухвалення збільшило розбіжності між урядами УНР і ЗОУНР. 28 квітня 1919 р. голова Директорії УНР С. Петлюра надіслав до Державного секретаріату військових справ ЗОУНР телеграму, в якій висловив стурбованість із приводу невдоволення вояками та населенням Галичини земельною політикою ЗОУНР. Головний отаман уважав за необхідне негайно провести соціальні реформи, насамперед аграрну, наполягав на «припиненні процесів за відшкодування поміщицьких збитків, які обурюють галицьке селянство й настроюють його проти влади»[1176].

Поряд із негативними аспектами аграрної політики ЗОУНР у наукових роботах відзначені також її позитивні сторони. Позитивний досвід реформування аграрної сфери в ЗОУНР дослідники пов'язують із намаганням реформаторів з'ясувати та врахувати точки зору провідних політичних сил, взяти до уваги думку селянства, позбутися популізму, задовольнити вимоги нужденних і водночас не завдати шкоди інтересам держави[1177, 1178]. Важлива перевага аграрного законодавства ЗОУНР, порівняно з аграрними законами УНР і радянського уряду, полягала в намаганні вирішити аграрне питання з дотриманням вимог законності, без правового нігілізму, без нехтування правами власника[1179, 1180].

Отже, переважною серед науковців є думка про необхідність прискореного проведення аграрної реформи в ЗОУНР. Однак в історичній науці наявна й альтернативна точка зору: проведення аграрної реформи не мало відбуватися взагалі. Згідно з цією думкою, здійснення реформи на користь селян було несвоєчасним (вона лише розбурхала суспільство, послабила обороноздатність держави, оскільки чутки про перерозподіл землі провокували селян у лавах Галицької армії кидати фронт) або взагалі непотрібним – уряд мав зберегти велике землеволодіння, розраховуючи на те, що з часом власники маєтків приймуть українську ідентичність і стануть однією з опор української національної державності, поповнять склад української еліти[1181 1182].

Розбіжності в думках стосуються й питання про наслідки аграрної політики ЗОУНР. За однією версією, невдала земельна реформа зумовила воєнну поразку республіки, оскільки народ, розчарований заходами уряду, не підтримав його у збройній боротьбі[1183]. За іншою – жодного зв'язку між реформою й поразкою не було, остання була спричинена суто воєнними невдачами. «Отже, не існувало серйозних внутрішніх причин втрати незалежності. Основною причиною втрати державності ЗУНР стала зовнішня агресія набагато сильніших ворогів – Польщі і Румунії»[1184]. Певним є лише те, що реформа не виправдала пов'язаних із нею надій на внутрішню стабілізацію й на покращення міжнародного становища західноукраїнської республіки[1185].

У листопаді 1918 р. Румунія захопила Буковину, у травні 1919 р. відбулося приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки, у липні 1919 р. Галицька армія відступила за Збруч, залишивши Галичину під польською окупацією. Держави, які після

1918/1919 рр. володіли західноукраїнськими регіонами, провели на цих землях помірковані аграрні реформи[1186, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191].

Аграрне законодавство Польщі (липень 1919 р. – закон про засади аграрної реформи, липень і грудень 1920 р. – закони про аграрну реформу), Румунії (королівський декрет 6 вересня 1919 р. про проведення аграрної реформи на Буковині, 13 березня 1920 р. – у Бессарабії) та Чехословаччини (квітень 1919 р. – закон про відчуження й секвестр великого землеволодіння, червень 1919 – закон про земельний уряд, 1920 – 1922 рр. – акти про зміну й доповнення земельного законодавства) передбачали примусовий викуп земель великих власників із метою подальшого розподілу між дрібними господарствами. Ці закони змогли подолати селянське малоземелля лише частково. Максимальна норма землеволодіння була високою: для Галичини і Західної Волині – 400 га, для Буковини та Бессарабії – 100 – 250 га. У Польщі не підлягали вивласненню маєтки, які «присвячували себе високоспеціалізованим або незвичайно продуктивним підприємствам національного значення». У Польщі, Чехословаччині та Румунії аграрні реформи, що мали на меті частково задовольнити вимоги селянства й таким чином стабілізувати внутрішньополітичну обстановку, також були засобом національної політики. Зокрема, надання пільг і першочергове наділення землею заохочували румунських і польських селян, військовослужбовців, чиновників до переселення на терени Західної України, сприяючи румунізації та полонізації цих регіонів.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

УХВАЛА ЗЕМЕЛЬНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ «ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ»

7 березня 1919 р.

Земельна комісія Української Національної Ради радила від 3 до 7 с. м. над справою земельної реформи. В нарадах брали участь кромі членів Комісії президент ради Секретарів, д-р Голубович і Держ. Секретар земельних справ д-р Мартинець, разом з рільничим референтом сього Секретаріята П. Творидлом. На кількох засіданнях явився також б. міністр земельних справ і автор земельного закона для придніпрянської України п. Шаповал, котрий представив провідні лінії земельного закона Директорії Української Народної Республіки. Вислідом нарад було ухвалення отсих основ земельної реформи:

I. Вивласнення великих власників і наділення малоземельних і безземельних

Для наділу землею малоземельних і безземельних селян, в першій мірі жовнірів та інвалідів, які беруть чинну участи в теперішній війні проти Поляків, мають бути вивласнені всі земельні посілости приватних власників і мертвої руки, що перевисшають своїм простором скількість (максімум), яку означиться в законі відповідно до околиць, а без огляду на простір посілости, що находяться в руках грунтових спекулянтів.

II. Відшкодування

Теперішних вивласнених посідачів має держава відшкодувати в сей спосіб, що менші посілости будуть викуплені за заплатою повної вартости, а більші одержать лише певний процент вартости і сей процент буде зменшатися у відношенню до простору вивласненої землі, так, що землі понад означений в законі простір будуть вивласнені без відшкодовання.

III. Права вірителів

Права вірителів не будуть нарушені, лиш відсотки за час війни будуть зредуковані до висоти трутової ренти.

IV. Ліси

Ліси не становлять предмету наділу, а остають власністю цілої Західньої области Укр. Народньої Републики. Малі ліси, які не творили і не творять окремого комплексу і через те не надаються до раціональної господарки, можуть бути полишені дотеперішним власникам.

V. Пасовиська і полонини

Пасовиська і полонини переходять на власність громад або союзів сусідуючих з собою громад і мають бути віддані до ужиткування дрібних годовців худоби.

VI. Обмеження права розпоряджування наділеною землею

Право розпоряджування наділеною землею має бути обмежене, а якусь скількість (мінімум) не можна буде продавати.

VII. Виключення від наділу

Від наділу будуть виключені всі ті, що були судово засуджені за дезерцію в війні проти Поляків, як також ті, котрим доказано, що вони ухилилися від військової служби;

VIII. Коли наступить вивласнення і наділення

День, в якім наступить вивласнення ухвалить повна Національна Рада. Від того дня не вільно буде дотеперішнім власникам своїх посілостей продавати і обтяжувати. Наділення вивласненою землею має наступити аж по закінченню війни і повороті жовнірів з фронту і з полону.

***

В цілях утвердження проекту закона в рамках сих основ вибрала комісія отсей субкомітет: д-р Лев Бачинський, як голова комісії, М. Королюк, д-р Перфецький, Лев Петрушевич, Ілько Попович і о. Філяс. Цей субкомітет має виробити проект закона і предложити його д. 24 марта повній комісії.'

Ухвала комісії буде предложена повній Національній Раді, яка збирається в тій цілі 25 марта.

Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. Т. 2. С. 272–274

ЗЕМЕЛЬНИЙ ЗАКОН

для Західної ОбластиУкраїнської Народної Републики з д.

14. цвітня 1919 р.ч. 75 В. д. д. р.

Українська Національна Рада постановила:

§ 1.

В межах Західньої Области Української Народньої Републики вивласнення без огляду на культуру:

1) всі посілості, що є вилучені з громадської звязи і становлять по думці закона з 12 серпня 1866 р. ч. 20. В. З. кр. Двірські обшари, разом з прилученими до них рустикальними грунтами, оскільки ті посілости не перейшли на основі законних титулів дійсно в руки дрібних рільників;

2) монастирські, церковні, єпископальні, ерекціональні і фондаційні землі;

3) всі посілости, що їх дотеперішні власники набули виключно в цілі спекуляції;

4) земельні посілості, що своїм простором перевисшають найвисшу границю індивідуального права посідання землі. Сю границю означить окремий закон.

§ 2.

Право доживотного ужитковавивання на вивласнених посілостях, оскільки воно не становить забезпечення служби дотичної посілости, гасне.

Право користування ериціональними землями, прислугуюче духовникам, управильнить окремий закон.

§ 3.

Живий і мертвий інвентар, належний до вивласнення посілости, оскільки він є конечно потрібний до дальшого ведення господарки, становить як приналежність посілості, предмет вивласнення.

Всі инші посілости, з окрема домашня обстанова, одіж, білля, і т. п. не підлягають вивласненню.

Сьогорічний збір, з виїмком сіви, зібраного зі сіножатей тих частей вивласнених посілостей, що їх обробив і засіяв власник зглядно ужитковцеви мається одначе полишити тільки сіна, скільки є конечно потрібне до виживлення інвентаря, який по думці припису сього § не буде вивласнений.

§ 4.

Вивласнення земельних посілостей, означених в § 1, не нарушує з правила § 2) гіпотечних вірительностей і инших тягарів, забезпечених на вивласненій землі.

Відсотки від гіпотечних вірительностей обнижується за час від 1. серпня 1914 р. до висоти законної, процентової стопи (5% від ста).

§ 5.

Контракти аренди, що дотичать малих парцель вивласнених посілостей, остають в правній силі аж до дальшого законного унормовання, однак на жадання інтересованих може суд в неспірнім […] час тревання аренди, висоту і спосіб сплати чиншу змінити відповідно до місцевих відносин.

Всі наші контракти аренди вивласнених посілостей, задержують свою правну силу на господарський рік 1919, лише осктільки, що землеплоди з тих частей вивласнених посілостей, що їх обробив і засіяв арендатор належать до нього.

Правіжі арендаторів з титулу меліорації та инших вкладів в землю становлять вірительности посілости в порозумінню § 4.

Всі инші правіжі з виїмком правіжу о відшкодовання з титулу утрачених зисків задержує аренжаторів супроти дотеперішнього власника.

§ 6.

Без відшкодування вивласнюється:

а) домени (земельні посілости, які становили власність бувшої австрійської і угорської держави) і земельні посілости австро-угорської або иншої династії;

б) земельні посілости тих власників, котрим доказано, що виступали оружно проти нашої Держави або допустились вишого злочину проти її цілости;

в) земельні посілости тих власників, які набули їх виключно в ціли спекуляції;

г) більші земельні посілости, набуті в часі війни в роках 1914 – 1919, очевидно з воєнних зисків.

§ 7.

Справу відшкодування, розмір і спосіб сплати з приводу вивласнення земельних посілостей, що є вичислені в § 6, вирішить законодатне тіло Західної Области Української Народньої Републіки, що вибране на основі нового виборчого права.

§ 8.

Вивласнені ліси становлять лісовий – а вивласнені землі земельний фонд Західної Области Української Народньої Републіки.

Лісовим фондом зараджує Державний Секретаріат земельних справ а земельним фондом заряджують під наглядом Правительства обласна, повітові та громадські земельні комісії.

§ 9.

Обласна земельна комісія складається з 12 членів і 4 заступників, а то з 8 членів і 4 заступників, набраних обласним законодатним тілом, а 4 членів назначених Обласним Правительством з фахових рільничих, технічних і правничих кругів.

Предсідника і 2 заступників вибирають члени комісії з поміж себе. На засіданнях обласної земельної комісії має Державний Секретар земельних справ право і обов'язок, сам або через свого засупника, являтися і в разі, коли би ухвали комісії противилися законови, їх скасувати.

§ 10.

В склад повітових земельних комісій входять:

1) 6 членів і 3 заступника, вибраних від поручників громадських земельних комісій;

2) 3 членів, назначених Обласним правительством з фахових рільничих, технічних і правничих кругів.

Предсідника і заступника вибирає комісія з поміж своїх членів. В засіданнях комісії має повітовий державний комісар або установлений ним заступник право і обовязок брати участь.

§ 11.

Громадська земельна комісія складається з 7 членів і 3 заступників. Шістьох членів і трьох заступників вибирають мешканці даної громади, які мають право голосовання до Сойму Західньої Области Української Народньої Републіки, загальним, рівним, безпосередним і тайним правом голосування, а семим членом стає кождочасний начальник громади. Предсідника і його заступника вибирають члени з поміж себе.

§ 12.

Обласні і повітові земельні комісії урядують через 3 літа, а громадські через 1 рік.

§ 13.

До круга ділання обласної земельної комісії належать:

підготовча праця для переведення вивласнення,

евентуального означення відшкодування і наділу;

перебування в посідання вивласнення земельних і завідуваннями через повітові і громадські комісії;

рішання в останній інстанції всіх жалоб і відкликів від постанов повітових комісій.

§ 14.

Повітова земельна комісія веде нагляд над господаркою на вивласнених землях в своїм повіті, рішає предложення громадських комісій що до тої господарки, провірює звіти тих комісій та рішає жалоби і відклики від їх заряджень.

§ 15.

Громадська земельна комісія:

1. перебирає на порушення і в імени обласної земельної комісії вивласнені землі з виїмкою лісів в посідання при співучасти відпоручників обласної, зглядно повітової земельної комісії;

2. предкладає внески що до ведення господарки на перебраних землях повітовій земельній комісії до затвердження і завідує ними після вказівок і під надзором повітової земельної комісії, по можности при співучасти дотеперішньої служби;

3. складає звіти з сеї господарки перед повітовою земельною комісією.

§ 16.

Наділиться вивласненою землею передовсім безземельних і малоземельних жовнірів рільників, приналежних до Західної области Української Народньої Републики, що в її зброні проливали свою кров, або наслідком війни иншим чином стали неспосібними до праці, вдовиці і сироти по них, як також инші жертви сеї або всесвітньої війни та причих безземельних і малоземельних рільників.

Постанови про спосіб і час наділу подчинається окремому законови, одначе наділ землею не може розпочатися перед закінченням війни і поворотом жовнірів та бранців домів.

Особи, покарані за дезерцію з Української Армії або за те, що від служби і тій армії ухилялися, дальше особи, покарані за злочини проти Української Держави і її окружної сили, як також особи. Що сталися співвинними тих злочинів або до їх сповнення причинилися, рівнож особи, що сталися винними самовільного захвату землі і за се були покарані, а в кінці горожани чужих держав до наділу вивласненою земелею не мають.

§ 17.

Обласна земельна комісія має приділити на цілі громадського господарства, держави. Громад або загального корисних економічних, культурних і добродійних заведень для творіння взірцевих господарств, рільничих шкіл, промислових, просвітних, добродійних і загальнокорисних завдань, конечний для сповнення тих їх завдань простір землі.

§ 18.

Пасовиська і подолання, оскільки вони після § 1 сього закона не лишаться при приватних власниках, як також простір вивласненої землі, припинений земельними комісіями на пасовиська, перекидать на власність громад або законів слідуючих за собою громад, які при […] ужиткованни їх мають […] спілки дрібних годовців худоби.

§ 19.

Вивласнені ліси не становлять предмету наділу.

Ліси, що не творять комплексів, які надавалися до раціональної або охоронної лісової господарки, вільно оставити приватним власникам або ужити до наділу, про що орікає обласна земельна комісія. Сі обшари остають стадо під лісовою культурою.

Потребу і розвій сервітутів в хосен населення у вивласнених лісах означить окремий закон.

Земельні комісії можуть полишити з вивласнених посілостей відповідний простір до залісення і віддати його на власність і під заряд Держави, особливо в тих околицях, де лі-

сів нема, або де їх дуже мало. На ту ціль належить ужити неужитки, збочі, яруги і надаючіси до того береги рік, також і громадські.

§ 20.

Вивласнені землі обійме обласна земельна комісія протягом сього року в посідання.

До часу порішення питання, чи й який простір вивласненої землі приділиться на власність дотепершним власникам, належить, не нарушуючи постанови § 3, оставити на їх жадання в їх тимчасовім користуванню такий простір привласненої землі, який є конечно потрібний до їх удержання, як також удержання їх родин і служби.

Так само належить приділити до тимчасового користування народам, завідателям […] і монастирям також простір землі,який є конечно потрібний до їх удержання.

Про розмір і положення сього простору орікає повітова земельна комісія, по вислуханню громадської комісії.

§ 21.

Самовільний захват, ділення вивласнених на основі сього закона земель та нищення лісів, будинків, інвентаря і земних плодів на них, оскільки не становить вчинків, підлягаючих під карний закон, мають карати адміністраційні власти карою арешту до 6 місяців, з котрою може бути получена грошева кара до 10.000 корон. Крім того має бути оречена утрата права на наділ землею.

§ 22.

Закон сей обовязує з днем його оповіщення.

§ 23.

Переведення сього закона поручається цілому Державному Секретаріятови Західньої Области Української Народної Републики.

За Виділ Української Національньої Ради:

Др. Петрушевич в. р.

Др. Горбачевський в. р.

Республика. 1919. 8 мая. С. 1.

РОЗДІЛ 8
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ОСОБЛИВОЮ НАРАДОЮ (С. В. Корновенко)

8.1 Проєкт аграрної реформи міжвідомчої земельної комісії та земельної комісії В. Колокольцова (березень – липень 1919 р.)

Особиста позиція Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР) стосовно засад, на яких мала б ґрунтуватися аграрна політика уряду, була викладена в «Декларації генерала Денікіна з земельного питання» (далі – «Декларація…»). Її текст готували М. Астров, М. Федоров, пропозиції вносив О. Кривошеїн. Однак аналіз неопублікованого проєкту «Декларації…» дає підстави констатувати, що А. Денікін ретельно його доопрацював, вніс суттєві корективи з урахуванням власного бачення проблеми, думок політиків, реальної ситуації у сфері землеволодіння/землекористування. Зміст документа було остаточно узгоджено генералом 23 березня 1919 р., до Особливої наради вона надійшла 24 березня 1919 р. Поява документа була своєчасною, враховуючи, що навесні 1919 р. територія, контрольована Добровольчою Армією, значно розширилася за рахунок українських губерній, більшість населення яких становило селянство. У ньому було викладено стратегічну мету внутрішньої політики уряду – «державна користь Росії категорично вимагає відродження та піднесення сільського господарства»[1192]. Він не заперечував верховенства остаточного вирішення аграрного питання за законодавчими установами – виборними органами, однак вважав за доцільне повністю на них не покладатися, враховуючи, що «життя не чекає», а країну потрібно вберегти від голоду, застосовуючи невідкладні заходи негайно[1193].

Для цього «Декларацією…» передбачалося вирішити такі завдання: 1) забезпечити інтереси трудового населення; 2) створити та зміцнити дрібні та середні селянські господарства за рахунок державного і поміщицького землеволодіння; 3) зберегти за власниками їхні права на землю. Для кожного регіону мав бути встановлений окремий розмір наділу, який залишався за колишніми власниками, визначався порядок переходу надлишків до рук малоземельних. Переходи могли відбуватися шляхом укладання добровільних угод або через примусове відчуження, однак обов'язково за плату. Земля за новими власниками закріплювалася у приватну власність; 4) відчуженню не підлягали землі козачі, надільні, ліси, угіддя високопродуктивних сільгосппідприємств тощо; 5) всебічна підтримка як сільськогосподарської галузі, так і сільгоспвиробників шляхом кредитування, меліорації, постачання насінням, придбання живого і мертвого інвентаря тощо[1194].

Насамкінець у «Декларації…» зазначалося, що негайно необхідно вжити заходів для полегшеного переходу землі до малоземельних селян і піднесення виробничої ефективності сільськогосподарської праці. Влада також зобов'язувалася підпорядковувати класові інтереси державним, не допускаючи помсти та класової ворожнечі на селі[1195].

У неопублікованому варіанті «Декларації…» містився ще шостий пункт, внесений в якості пропозиції О. Кривошеїним. У ньому стосовно аграрного питання зазначалося таке: «Невідкладне розроблення заходів, мета яких – забезпечити життєві інтереси широких на-

родних мас і швидке зростання виробничих сил країни. Для цього: а) у сфері аграрних завдань – вирішення земельної справи на засадах децентралізації та з урахуванням регіональної економічної специфіки; всіляка підтримка утворенню та швидкому розвитку дрібної приватної власності; скасування обмежень у праві розпоряджатися селянськими надільними землями; заохочення укладання добровільних угод про перехід землі селянам; створення мирових комісій та примусове, за справедливий викуп, відчуження землі в усіх випадках, коли цього вимагає державний інтерес»[1196].

Як видно з опублікованого тексту «Декларації…», А. Денікін урахував побажання О. Кривошеїна, щоправда, не виокремивши їх окремим положенням.

Контент-аналіз «Декларації…» дозволяє аргументовано говорити про те, що цей документ став якісно новим етапом в еволюції осмислення урядовими та проурядовими колами Білого руху Півдня Росії, особисто А. Денікіним, не лише сутності аграрної проблеми, а й засад, на яких можна було б її вирішити. Обставини розробки та прийняття «Декларації…» переконують, що білі лідери прагнули насамперед розширити соціальну базу Білого руху Півдня Росії, перетворивши його на серйозну антибільшовицьку силу, позбутися станової замкненості під час вирішення стратегічних завдань державного будівництва. Це є свідченням непростої внутрішньої еволюції Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища. Майбутнє оновленої російської державності нерозривно пов'язувалося із селянством, яке трактувалося не просто як податний стан, а як гарант існування майбутньої моделі держави, повноправний суб'єкт соціально-економічних, суспільно-політичних та інших відносин.

Селяноцентризм, проголошений у документі, свідчив і про нелегку трансформацію ідейно-політичних поглядів учасників антибільшовицького руху, про їхню відмову від монополії поміщицької власності на землю. У розумінні А. Денікіна, згідно з текстом «Декларації…», аграрна політика – сукупність урядових заходів у сфері землекористування/землеволодіння, агрономії, агротехнологій, кредитування, забезпечення селянських господарств насіннєвими фондами та реманентом, мануфактурою. У такий спосіб демонструвався комплексний, системний підхід до вирішення аграрного питання. Фактично проголошувався і державний протекціонізм аграрному сектору економіки.

На наш погляд, позиція А. Денікіна, відображена у «Декларації…», була цілком виправданою, відображала реальні тенденції, що відбулися в соціальній стратиграфії українського селянства під час Української революції під впливом аграрних політик Центральної Ради, Гетьманату, радянської влади. Безпосереднє втручання Головнокомандувача у роботу Особливої наради – свідчення не стільки його диктаторських амбіцій, скільки далекоглядності як політика.

Ставка на середньозаможне і заможне селянство, підтримка малоземельного вмотивовувалася тим, що за умов Української революції у середовищі українського селянства посилилася майнова диференціація. Більшість селянських господарств, зокрема Півдня України, становили заможні. Згідно з радянськими офіційними даними, 36% від загальної чисельності селянських господарств південних регіонів краю становили середняцькі, а 22% – заможні. Останнім належало 50,8% усіх земель. Як і у Першій російській революції, се-

лянство прагнуло до збагачення, відстоюючи принцип приватної власності. Тому аграрна політика, спрямована на соціалізацію/націоналізацію землі, викликала активний спротив з його боку, ставила крапку в існуванні політичної сили, що її реалізовувала. Що ж до загальної чисельності заможного і середньозаможного селянства, то вона становила 49%[1197].

Ураховуючи вищенаписане, складно погодитися з тезою Г. Іпполітова про те, що зміст «Декларації…» не враховував реальностей суспільно-політичних потрясінь початку XX ст., був написаний для «епохи, якої не існувало, яка пішла назавжди»[1198]. На наш погляд, не варто недооцінювати цей документ із аграрного питання, а тим більше говорити про його несвоєчасність тощо. Аналіз настроїв українських селян напередодні наступу Добровольчої Армії дозволяє говорити, що вони очікували «сильну владу, здатну навести лад, дати спокій, вирішити аграрне питання». Тому втручання держави в селянські справи було на часі, й у цьому можна лише по-доброму позаздрити А. Денікіну як людині, що чітко та ясно могла вловити «дух часу». З іншого боку, не потрібно гіперболізувати значення для селян радянського «Декрету про землю», як це робить Г. Іпполітов, адже він стосувався не всього селянства, а найменш потужного в економічному сенсі. У ньому абсолютно не йшлося про реформу на селі, а за отриману, до того ж у користування, а не у власність, землю селяни сплачували продрозверстку та виконували інші повинності, наприклад гужову. Інша справа, що А. Денікін обрав бюрократичний шлях підготовки реформи, втративши у такий спосіб ініціативу в її проведенні.

Привертає увагу ще один нюанс: у «Декларації…» не йдеться про Всеросійські Установчі Збори, а про «законодавчі установи, через які російський народ виявить свою волю»[1199]. Цей сюжет, поданий у преамбулі документу, є, на нашу думку, надзвичайно інформаційно насиченим. Насамперед він свідчить про те, що Всеросійські Установчі Збори перестали бути, і ми солідарні у цьому з В. Федюком, «своєрідним символом віри», «джерелом законної влади»[1200]. Натомість принципи виборності загальнодержавного законодавчого органу, народовладдя, законності не ігнорувалися. Пояснення цьому вбачаємо у тому, що у складі Установчих Зборів, скликаних 5 січня 1918 р., були представлені більшовики та есери, проти яких велася боротьба білими силами. З іншого боку, в такий спосіб опосередковано визнавалася законність аграрної політики уряду А. Денікіна, легітимність нехай і тимчасових законодавчих актів в аграрній сфері.

Попри позитивні моменти «Декларації…», окремі з її положень були суперечливими або не до кінця виписаними. Так, погоджуючись із В. Цвєтковим, констатуємо, що чітко не прописувалося розмежування між принципами примусового відчуження та добровільним продажем землі[1201]. Наприклад, у документі не визначалося, коли спливає термін укладання добровільної угоди про продаж землі, не роз'яснювалися критерії визначення справедливої ціни, за якою селяни мали викуповувати землю тощо. З іншого боку, відсутність чіткості та всеохоплюваності зумовлені характером документу – «Декларація…».

Подальше опрацювання денікінських ідей стосовно до реорганізації аграрного сектора економіки покладалося на відповідні земельні комісії, створені при Особливій нараді. До складу міжвідомчої комісії з земельного питання, організованої через два дні після оприлюднення «Декларації…», входили представники Національного Центру (т. зв. ліберали) та

кооптовані згодом діячі Ради Державного Об'єднання Росії (т. зв. праві)[1202]. Серед восьми її членів – М. Астров, М. Чебишев (начальник Управління внутрішніх справ), М. Бернацький (начальник Управління фінансів), В. Челіщев (начальник Управління юстиції), В. Степанов (Державний контролер), С. Безобразов (управляючий діловодством Особливої наради), О. Кривошеїн, О. Наумов – перші п'ять представляли відповідно Національний Центр, решта – Раду Державного Об'єднання Росії[1203]. Метою міжвідомчої комісії із земельного питання було виконання принципів, відображених у «Декларації…» від 24 березня 1919 р.

Вивчення історичних джерел дозволяє констатувати, що згадана вище комісія не виконала покладеної на неї місії. Замість конструктивної роботи з напрацювання основних засад аграрної реформи, її учасники вдалися до з'ясування міжособистісних стосунків на політичному ґрунті. Так, якщо М. Астров закликав до подальшого опрацювання положень, викладених А. Денікіним у «Декларації…», вважаючи їх своєчасними та конче необхідними, то О. Кривошеїн дотримувався діаметрально протилежних поглядів. Він наполягав на тому, що зміст «Декларації…» – суцільна демагогія, що заплутує й без того складне аграрне питання[1204]. Про це ж писав і К. Кривошеїн у книзі про батька. Зокрема, він зазначав: «Під час безсистемного управління Півднем Денікіним Кривошеїн не підтримував пропозиції … поспіхом закріпити за селянами захоплені ними землі… Оскільки демагогія реально не існуючої влади не буде сприйматися серйозно»[1205]. Фактично все звелося до демонстрації інтелектуальних здібностей членів міжвідомчої комісії з аграрного питання, а не вирішення конкретних соціально значущих проблем, насамперед аграрної. Безплідні дискусії тривали практично місяць – до 22 квітня 1919 р.

За таких обставин ініціатива з розробки основних положень аграрної політики Особливої наради, квінтесенцію якої було викладено А. Денікіним у «Декларації…», перейшла до створеної при Управлінні землеробства і землевпорядкування (далі – УЗіЗ) Особливої наради земельної комісії на чолі з В. Колокольцовим. На першому засіданні 22 квітня 1919 р. відбулося її структурне оформлення. Вона складалася з трьох підкомісій, кожна з яких мала свої функції та повноваження. До її складу входило п'ятдесят осіб: вчені, представники великого та середнього землеволодіння, промисловці, селяни[1206]. Вирішенням поземельних відносин, що склалися за умов Української революції, опікувалася ліквідаційна підкомісія на чолі з М. Нікітіним; аграрно-землевпорядна на чолі з П. Сокольніковим – розробленням загальної програми з вирішення аграрного питання; фінансова на чолі з М. Горемикіним – кредитним забезпеченням дрібного землеволодіння, що утворювалося на основі великого поміщицького[1207]. За підрахунками М. Мальта, після пленарного засідання 22 квітня і до кінця травня 1919 р. відбулося 17 засідань кожної з підкомісій. Предметом обговорення їх учасників були «заходи, спрямовані на покращення землекористування і забезпечення малоземельних землею, ліквідацію правопорушень, скоєних органами радянської влади, порядок фінансування майбутньої реформи»[1208].

Розуміючи складність аграрного питання, а також усвідомлюючи, що ефективне проведення аграрної реформи значною мірою залежатиме від належним чином підготовлених та компетентних кадрів, А. Денікін провів реорганізацію УЗіЗ. 10 червня 1919 р. Головнокомандувач ЗСПР затвердив «Тимчасове положення про Управління Землеробства і

Землевпорядкування при Головнокомандувачу Збройними Силами Півдня Росії». Цим документом визначалася структура УЗіЗу (складалося із семи відділів). Управління перетворилося на ключову фігуру у розробці основних положень аграрної політики уряду А. Денікіна та проведенні їх у життя. На всіх територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, УЗіЗ проголошувалося монопольною інституцією. До сфери її повноважень належали: земельна та лісова справи; управління державним майном; покращення умов землеволодіння/землекористування; управління сільськогосподарською промисловістю та сільськогосподарськими промислами. Розгалужений апарат УЗіЗу, створення якого передбачалося «Тимчасовим положенням про Управління Землеробства і Землевпорядкування при Головнокомандувачу Збройними Силами на Півдні Росії», мав виконувати функції своєрідного посередника між центральними властями та населенням, вирішувати практично всі питання, що виникали під час проведення аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна. Наприклад, функції землевпорядного відділу безпосередньо стосувалися організації та проведення землевпорядних робіт у зв'язку з запровадженням аграрної реформи та переходом землі до малоземельних селян[1209].

Вивчення тогочасних історичних джерел дозволяє стверджувати, що Особливою нарадою було вжито й конкретних кроків зі становлення апарату УЗіЗ на місцях. Зокрема, установи УЗіЗу було створено у Київському генерал-губернаторстві. Їхні повноваження з питань примусового відчуження земель великого поміщицького землеволодіння та наділення ними селян, потребуючих у збільшенні розмірів своїх угідь, поширювалися на території Новоросійської, Харківської та Малоросійської губерній, що перебували під владою Білого руху на Півдні Росії. Очолював його Половцев[1210]. У Полтавській губернії на чолі Управління стояв Б. Вульферт[1211]. У кожному її повіті розпочали роботу уповноважені УЗіЗу – агрономи та канцеляристи з вищою освітою[1212]. В Євпаторійському повіті уповноваженим УЗіЗу був Г. Маркевич[1213].

Зазначене вище дозволяє з упевненістю констатувати, що лідери Білого руху Півдня Росії, насамперед А. Денікін, по-перше, ґрунтовно підійшли до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи всю його значущість; по-друге, вони переймалися не лише розробленням засад аграрної реформи, а й дієвим її запровадженням. Вони були зацікавлені у конкретному позитивному результаті, докладаючи для цього всіх можливих за умов революції та громадянської війни зусиль. Якщо вище військове керівництво Білого руху Півдня Росії було налаштоване якомога швидше та результативніше провести аграрну реформу, реально оцінюючи як потенціал білих, так і позитив у разі успіху аграрної реформи, то цивільні (чиновники, наближені до уряду політичні кола) перебували у стадії ейфорії, смакуючи, як їм видавалося, таку близьку перемогу. Вони були цілком переконані, що поразка більшовиків неминуча. У зв'язку з цим не переймалися, як військові, аграрним питанням.

У цьому контексті привертає увагу та атмосфера, розклад сил, які склалися під час роботи земельної комісії на чолі з В. Колокольцовим. Аналіз опрацьованих нами історичних джерел дає підстави констатувати, що єдності думок серед членів цієї земельної комісії стосовно шляхів вирішення аграрного питання не було. Умовно в її складі можна виокремити три течії: перша – лівоесерівська, представники якої попри усе намагалися «захистити

досягнення революції», тобто остаточно ліквідувати поміщицьке землеволодіння та законодавчо це затвердити; друга – права, консервативна. Її мета була контрверсійною до першої – зберегти поміщицьке землеволодіння, виграти час, повернутися до проблеми по завершенню революції; третя – т. зв. «середня лінія», члени якої намагалися неконтрольовану селянську ініціативу з перерозподілу землі спрямувати в річище державних інтересів, тобто уникнути протистояння між селянством та владою, досягти соціального якщо не миру, то компромісу[1214].

На наш погляд, робота цієї земельної комісії була б неконструктивною, якби не її голова – В. Колокольцов. Ставлення до цієї постаті серед її сучасників було неоднозначним. Так, особисті риси Василя Григоровича ще у 1918 р. позитивно поціновував П. Скоропадський: «...Колокольцов мені дуже подобався... свою справу він робив чесно... він, я вважаю, справді хотів принести користь народу, а не отримати оплески від тієї чи іншої партії. Був надзвичайно стійким у своїх переконаннях...»[1215]. Тогочасна біла преса подавала Василя Григоровича в образі політика, що прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних партій[1216]. Подібною була і думка стосовно В. Колокольцова у А. Денікіна, який зараховував голову земельної комісії до консерваторів, котрі дбають тільки про інтереси великих поміщиків[1217]. За спогадами Н. Савича, В. Колокольцов був земцем ліберальних поглядів, здібним організатором, людиною з власною думкою, він не боявся її висловлювати, на посаду голови земельної комісії його провели кадети[1218]. Сам В. Колокольцов неодноразово повторював, що він у «майбутньому бачить Україну, яка складається із міцних, дрібних селянських господарств, цукрова промисловість використовує селянські землі як плантації»[1219].

Крім того, голова земельної комісії мав солідний досвід роботи та конкретні результати в аграрній справі. Йому вдалося, очолюючи Вовчанське повітове земство на Харківщині, вивести повіт на друге місце в імперії за темпами розвитку освіти, культури, статків населення у 1910 – 1913 рр. За Гетьманату, в уряді Ф. Лизогуба, обіймав посаду міністра землеробства. Саме за його ініціативи були розроблені важливі для Української Держави нормативні документи в аграрній сфері[1220].

Враховуючи ці та інші моменти, вважаємо, що генератором в діяльності земельної комісії упродовж 22 квітня – 12 липня 1919 р. виступив саме В. Колокольцов. Звинувачення на його адресу з боку лідерів Білого руху Півдня Росії є безпідставними. Навпаки, голові земельної комісії доводилося постійно маневрувати між течіями, що склалися в ній, і, як і за часів П. Скоропадського, не відхилятися ні в одну, ні в іншу сторону, дотримуючись, якщо це було можливим, середньої лінії.

Підтвердити таке наше судження може хоча б той факт, що за неповних чотири місяці земельній комісії під головуванням В. Колокольцова, на відміну від міжвідомчої комісії з земельного питання, вдалося розробити і представити на розгляд Головнокомандувачу, громадськості важливі законопроєкти з аграрного питання. Також вважаємо за доцільне предметно зосередитися на інтерв'ю В. Колокольцова кореспонденту «Новой России». Воно є безпосереднім підтвердженням наведеної вище нашої позиції стосовно поглядів голови

земельної комісії на аграрне питання та його ролі у розробленні денікінського аграрного законодавства.

Голова земельної комісії детально виклав принципи, на яких ґрунтувалася її робота, розкрив власне бачення основних положень майбутньої аграрної реформи та механізм її практичної реалізації. Так, зокрема, наріжним каменем майбутньої аграрної реформи, – говорив В. Колокольцов, – є збереження інституту приватної власності на землю, створення якомога більшої кількості дрібних одноосібних селянських господарств за рахунок парцеляції великого поміщицького, церковного, казенного, банківського землеволодіння. Дотримуючись ліберальних поглядів, голова земельної комісії був проти примусового відчуження, оскільки вбачав у цьому елемент насилля. Тому він вважав за доцільне акцент робити на добровільному переході відчужених від великого землеволодіння ділянок до селян упродовж двох років із моменту опублікування закону. Лише після двох років землі, що залишалися у поміщиків, але були відчуженими, примусово у них відбиралися не за ринковою, а фіксованою державними установами ціною. Посередниками у купівлі-продажу землі мали виступити банки. Крім того, наявність дворічного терміну зумовлювалася й об'єктивними факторами: насамперед дефіцитом землемірів, землемірних знарядь тощо.

В. Колокольцов також наголосив на тому, що не потрібно панікувати, як це роблять великі землевласники, через те, що зникнення поміщицьких господарств негативно позначиться на розвитку сільського господарства як галузі. Він переконував, що, по-перше, в одноосібних селянських господарствах достатньо потенціалу для швидкого підвищення рівня інтенсифікації, а, по-друге, уряд розробив програму з інтенсифікації одноосібних селянських господарств, складниками якої є кредитування, закупівля за кордоном сільськогосподарської техніки та реманенту, налагодження роботи прокатних станів тощо. Розміри додаткових угідь, запевнив голова земельної комісії, визначено з урахуванням напрацювань під час проведення Столипінської аграрної реформи та змін, що відбулися за роки революції. Для Харківської губернії, приміром, визначалися дві норми розмірів, яких не могли перевищувати одноосібні селянські господарства, беручи до уваги регіональні відмінності повітів, 30 (для Старобільського, Ізюмського, Зміївського повітів) та 25 десятин (для решти повітів). Тобто, селянин Лебединського повіту, який володів 6 дес. землі, мав право докупити не більше 19 дес.[1221]

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розробки засад аграрної реформи, офіційно 12 липня 1919 р. комісія В. Колокольцова завершила роботу. Її результати були відображені в «Положенні про відновлення прав власності на землю», в «Тезах з питання фінансування земельної реформи» (далі – «Тези…») та в «Земельному положенні».

У фондах ДАРФу збереглося два варіанти «Положення про відновлення прав власності на землю». Перший датований початком липня, другий – 12 липня 1919 р. «Положення про відновлення прав власності на землю» (перший варіант) складалося з семи пунктів. Їхній зміст зводився до такого: «1. Всі захоплені на підставі розпоряджень радянської влади або земельних комітетів землі, будівлі, худоба, сільськогосподарський реманент та машини тощо, кому б вони не належали, негайно повертаються законним власникам. 2. Ті, хто ігнорують цю вимогу, притягуються до відповідальності за законом воєнного часу, а нові

спроби захоплення чужої власності припиняються рішучими заходами, включаючи застосування збройної сили. 3. Особи, що постраждали від самозахоплень, звертаються до органів адміністративної влади на місцях, вказують місцезнаходження майна на предмет отримання сприяння в його поверненні. 4. Всі земельні власники зобов'язані негайно використовувати свої угіддя за призначенням, докласти всіх зусиль до їхнього засіву. 5. Якщо немає можливості власними силами засіяти угіддя, власники зобов'язані здати їх в оренду, визначивши спільно з орендарями орендну плату. 6. За спекуляцію в оренді землі винні підлягають покаранню грошовими штрафами або ув'язненням до шести місяців. 7. Особи, що постраждали від самозахоплень, звертаються з позовами про компенсацію до повітових ліквідаційних комісій»[1222].

Другий варіант «Положення про відновлення прав власності на землю» складався з вісімнадцяти пунктів. У них зазначалося, що з поступовим розширенням територій, на які поширюється влада Білого руху Півдня Росії, юридичним власникам земель повертаються: «1. Маєтки та землі, що навколо їх, всі забудовані дільниці. 2. Забудови. 3. Сади, городи, виноградники, землі, відведені під спеціальні культури. 4. Ліси, водоймища, осушені та зрошені землі. 5. Землі, засіяні травами. 6. Луки. 7. Польові землі, що не підлягають відчуженню. 8. Висококультурні господарства. Господарства пов'язані з заводським виробництвом… 9. Землі селянських спілок. Казенні та банківські землі. Церковні землі. Міські та земські землі. 10. Надільні землі, закріплені у приватну власність хутірські та відрубні землі. 11. Землі, якими користувалися як захопленими не більше двох посівних періодів. 12. Землі, ніким не захоплені. 13. Землі захоплені, однак які не використовуються, землі захоплені, але покинуті захопленими. 14. Землі, що перебувають в експлуатації комун, комітетів та інших органів радянської влади. 15. Незручні для обробітку землі. 16. Площі під рибними господарствами. 17. Гірськозаводські угіддя. Решта самозахоплених земель переходить до місцевих органів відомства Землеробства і Землевпорядкування, котрі передають їх у користування селянам, що потребують землі, на умовах сплати власникам частини урожаю згідно з правилами на 1919 р. За власниками залишається право продати свою землю бажаючим у розмірі, що не перевищує визначеного законом. Покупець вступає у право власності після збору урожаю»[1223].

Зміст обох документів суттєво різниться. Перший його варіант був радикальнішим у справі захисту інтересів поміщиків. Другий передбачав лояльніше ставлення до селянських самозахоплень. Водночас ні в першому, ні в другому не було головного – легалізації селянських самозахоплень навіть за викуп.

«Тези з питань фінансування земельної реформи» містили тринадцять позицій, зміст яких визначав джерела та порядок фінансування земельної реформи. Насамперед передбачалося на територіях, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії, відновити активні та пасивні операції Селянського поземельного та Дворянського банків. Мало відбутися злиття цих двох фінансових установ в одну – Державний Земельний Банк, якому переходили баланси Селянського поземельного та Дворянського банків. Усі фінансові операції Державний Земельний Банк до закінчення революції повинен був проводити за готівку. По її завершенню він отримував право ще й випускати цінні папери, забезпечені золотом. За умов

проведення аграрної реформи Державний Земельний Банк землю оцінював у паперових рублях, операції з купівлі-продажу землі проводилися за дійсною вартістю угідь. «Тези…» також передбачали широке залучення приватних капіталів до фінансування аграрної реформи та новоутворених дрібних одноосібних селянських господарств[1224].

Відповідно до «Земельного положення», за поміщиками зберігалося від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на «звільнених» білими українських територіях насамперед вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм, селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни[1225].

Контент-аналіз цих трьох документів переконує, що В. Колокольцову так і не вдалося подолати опір консервативно налаштованих великих землевласників. Його ліберальні сподівання на високий рівень усвідомлення поміщиками гостроти аграрного питання не виправдалися. Запропоновані шляхи фінансування майбутньої аграрної реформи потребували серйозного доопрацювання. Вироблений земельною комісією В. Колокольцова проєкт аграрної реформи, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А. Денікіним меті аграрних змін, відображав інтереси правих сил, він абсолютно не враховував селянських настроїв, ставив під загрозу існування стабільності в тилу Збройних Сил Півдня Росії, подальше їхнє просування вглиб Росії, врешті-решт перемогу над більшовизмом.

«Земельне положення», розроблене комісією під головуванням В. Колокольцова, було відхилене Головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах[1226]. Цілком слушною у цьому контексті є теза М. Маргулієса стосовно того, що праві елементи з оточення Головнокомандувача чинили шалений опір розробленню необхідної для селян аграрної реформи[1227]. Спротив був настільки потужним, що ні В. Колокольцов, ні навіть сам А. Денікін не змогли йому протистояти вповні, реалізовуючи на практиці адекватні часові принципи землеволодіння/землекористування.

Найбільше обурення у А. Денікіна викликало «Положення про відновлення прав власності на землю». На проєкті першого варіанта документа, представленого на розсуд Головнокомандувача ЗСПР В. Колокольцовим, генерал у властивій для нього манері наклав лаконічну, однак промовисту резолюцію: «Для нової війни»[1228]. На проєкті другого варіанта лідер залишив не менш промовисту від попередньої власноручну резолюцію (цит. мовою оригіналу для адекватного відтворення змісту резолюції): «Этот документ внесен в Ликвидационную комиссию Колокольцевым. Как видно, все это написано для успокоения нервов землевладельцев. Результатом этого документа, буде он получит огласку, будет возбуждение нервов с другой стороны. И все это после указания, лично сделанного Главнокомандую-

щим. Отклонить.»[1229]. Голова земельної комісії подав у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати її роботи було анульовано.

Таким чином, у липні 1919 р. земельна комісія під головуванням В. Колокольцова завершила розроблення засад аграрної реформи уряду А. Денікіна. Цей етап у становленні аграрного законодавства не можна оцінювати однозначно. На перший погляд, «віз залишався на місці»: Головнокомандувач ЗСПР наклав вето на представлений йому пакет документів. З іншого боку, порівняно з діяльністю міжвідомчої комісії з земельного питання, були конкретні результати – «Положення про відновлення прав власності на землю», «Тези з питання фінансування земельної реформи», «Земельне положення». Від слів нарешті перейшли до справи, принаймні стало зрозумілим, що сліпе копіювання попереднього досвіду не виправдане, що аграрне питання – динамічне, вимагає постійної роботи з удосконалення ідей та механізмів стосовно його вирішення. По-третє, дедалі відчутнішим ставав розрив між військовими та політиками Білого руху Півдня Росії. Постійні суперечки та дискусії не були конструктивними, нагадували швидше політиканство, аніж дієву участь партій у розв'язанні нагальних соціально-економічних та суспільно-політичних питань. Фактично А. Денікін дедалі ізолювався, не маючи однодумців для реалізації власних, адекватних часові намірів. Самотужки було занадто складно, якщо взагалі нереально, змінити інертність консервативного мислення більшості його оточення.

8.2 Результати роботи земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева (липень – листопад 1919 р.)

Преса, громадськість по-різному поставилися до відставки В. Колокольцова та подальшого розвитку подій. Поширювалися різноманітні чутки, які лише підігрівали інтерес публіки до розроблення основних положень аграрної реформи. Під час обговорення різних кандидатур на посаду голови земельної комісії нового скликання члени Особливої наради, А. Денікін зупинилися на двох особах – О. Билимовичі та В. Челіщеві як співголовах. Зауважимо, що радянські історики припускалися помилки, стверджуючи, що неприйняття великими землевласниками «Декларації» стало причиною створення земельної комісії, яку очолили О. Билимович та В. Челіщев[1230]. Насправді причина полягала в іншому: А. Денікін розцінив проєкт В. Колокольцова як занадто консервативний, такий, що потребує серйозного доопрацювання з більшим урахуванням економічних інтересів селян, зокрема, потреб у землі. О. Билимович до свого призначення обіймав в уряді посаду начальника УЗіЗу, В. Челіщев – начальника Управління юстиції, належав до партії кадетів. Діяльність очолюваної ними комісії ознаменувала черговий етап у розробленні основ аграрної реформи за А. Денікіна, що тривав упродовж липня – листопада 1919 р.

Її склад зазнав пертурбацій. До неї було кооптовано М. Ковалевського (голова аграрно-землевпорядної комісії), М. Челінцева (вчений-аграрник, професор Харківського університету), А. Лебедєва (начальник Управління торгівлі та промисловості), В. Носовича (новопризначений начальник Управління внутрішніх справ)[1231].

Огляд тогочасної періодики дозволяє стверджувати, що для широкої громадськості неабиякий інтерес являла фігура О. Билимовича – університетського, громадського діяча, співробітника «Киевлянина», представника правого табору політичних сил, до якого, як вважали кореспонденти газет, що виходили на територіях, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії, належав і В. Колокольцов[1232]. У зв'язку із цим висловлювалися припущення, які можна об'єднати у дві групи: перша – О. Билимович продовжить політику свого попередника; друга – відійде від вузьких станових інтересів великих землевласників і запропонує інший варіант реформи[1233].

Новопризначене керівництво земельної комісії активно співпрацювало з представниками періодичної преси, викладаючи своє розуміння завдань, що перед ними стояли, основний зміст запланованих аграрних нововведень, залучало до співпраці інтелігенцію. Порівняно з роботою земельної комісії В. Колокольцова, діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева мала більш відкритий, можна сказати публічний характер. Так, наприклад, В. Челіщев у інтерв'ю кореспонденту «Киевской жизни» чітко окреслив ті моменти, що, на його думку, повинні міститися в доопрацьованому «Земельному положенні», а також визначив його призначення. Передусім, на переконання співголови земельної комісії, повинно бути однозначно вирішено, яка кількість землі та якої категорії підлягає відчуженню. По-друге, яка кількість землі та якої категорії не відчужується. По-третє, порядок переходу угідь від екс- до нових власників[1234]. Дійсно, якщо проаналізувати «Земельне положення», розроблене земельною комісією на чолі з В. Колокольцовим, то стане очевидним, що саме наведені вище пункти були його слабкими місцями, які не дозволяли повною мірою розгорнути реалізацію аграрної реформи.

Були оприлюднені й інші моменти, пов'язані зі змінами в аграрному секторі. Так, зокрема, керівництво земельної комісії в оновленому складі в основу аграрної реформи планувало покласти, як і за В. Колокольцова, принцип добровільного переходу землі від попередніх до нових власників. В. Челіщев також розкрив джерело фінансування реформи. Ним, як це і передбачалося «Тезами…», розробленими земельною комісією під головуванням В. Колокольцова, мав стати Державний Земельний Банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків. Однак новопризначеними співголовами земельної комісії на нього покладалися функції, дещо відмінні від тих, що містилися в «Тезах…»: 1) оцінювання землі, яка підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, що внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, які могли придбати селяни у банка.

Згідно з проєктом О. Билимовича – В. Челіщева, селяни могли купувати землі, які в результаті відчуження переходили до створеного з них державного земельного фонду[1235]. Такий фонд створювався і при Державному Земельному Банку: ліси, луки, орні землі, малоземельні та непридатні для обробітку угіддя тощо. У зв'язку із цим ще однією функцією банку було вироблення механізму їхнього розподілу. Його керівництво запропонувало таку схему. Не всі землі, що складали банківський земельний фонд, підлягали терміновій парцеляції. Так, наприклад, ліси переходили до Міністерства землеробства як установи, здатної раціонально вести лісне господарство. Частина угідь фонду привласнювала держава, яка

брала на себе зобов'язання шляхом меліорації, агрономії перетворити їх на культурні, а лише після цього продавати. Решта призначалася на продаж селянам, бажаючим її придбати. Отже, свої функції у розподілі земельного фонду банк вбачав у тому, щоб визначити угіддя, котрі підлягали/не підлягали парцеляції[1236].

Оскільки банк здійснював продаж землі селянам, то до його компетенції входило і визначення максимальних площ, які могли купити селяни. Так, для Полтавщини, Харківщини та Київщини вони обмежувалися у 6-8 дес. Свою позицію банкіри обґрунтовували тим, що: 1) якщо зменшити цей максимум, то відбудеться механічне дрібнення банківського земельного фонду на ділянки, розміри котрих не дозволять створити самостійних селянських господарств; 2) якщо збільшити цей максимум, то значна частина потенційних селянин-покупців через відсутність вільних для купівлі угідь позбавиться можливості облаштувати власне господарство, тоді як ті, хто придбав, будуть мати надлишок[1237].

Таким чином, Державному Земельному Банку відводилася важлива роль у проведенні реформи, розробленої земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, проєкт якої підписав А. Денікін. Він мав оцінювати землю, що підлягала продажу; розподіляти на парцелярні/непарцелярні угіддя, що складали земельний фонд банку; визначати максимальні/мінімальні розміри ділянок, які могли купити селяни.

Цікаво, що, як за П. Скоропадського, так і за А. Денікіна посаду керуючого банком обіймав Р. Будберг. Представники Гетьманату, як і Білого руху Півдня Росії, відводили Державному Земельному Банку важливе місце у проведені аграрної реформи. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р.[1238]) було затверджено статут Державного Земельного банку, а його діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р.[1239]. Згідно зі змістом цього документа, він мав виконувати основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм усіляку підтримку в підвищенні їхньої продуктивності праці. З цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років[1240]. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідація маєтків; визначення форм правління землями, що належать банку[1241].

Незважаючи на низку спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце в діяльності обох банків, існували й серйозні відмінності: 1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював, розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду; 2) за Гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методику оцінювання, сам її здійснював; 3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дозволяє стверджувати, що урядовці Особливої наради, врахувавши уроки Гетьманату, значно розширили коло компетенції банку, намагаючись якомога більше пристосувати їх до потреб реальності.

Одним із актуальних питань, що активно обговорювалося членами Особливої наради, пресою, громадськістю, була проблема методів оцінювання угідь, відчужених у великих землевласників, що підлягали продажу селянам. До революції застосовувалися різні підходи, сутність котрих зводилася до визначення чистої прибутковості десятини за 3-5 років, котра капіталізовувалася в певний відсоток. Проведені таким чином підрахунки корелювалися регіональними ринковими цінами на землю. Однак за умов, що склалися в аграрному секторі в українських губерніях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії в 1919 р., такий підхід нереально було застосувати. З іншого боку, без оцінювання землі унеможливлювалися як її продаж, так і проведення власне аграрної реформи.

Члени підкомітету земельної комісії виступали за активне надання селянам кредитів, щоб ті могли купувати додаткові площі землі, насамперед ішлося про іпотечний кредит. Передбачалося, що його запровадження, по-перше, розширить коло потенційних покупців, по-друге, певною мірою сприятиме відновленню кредитно-фінансової системи. До обговорення було запропоновано три варіанти: 1) випуск кредитних білетів у паперовій валюті; 2) випуск кредитних білетів у золотій валюті; 3) випуск кредитних білетів у хлібній валюті[1242]. Під час дискусії щодо цих пропозицій було проаналізовано їхні слабкі та сильні сторони, можливі позитивні та негативні наслідки від їхнього запровадження. Так, наприклад, було відзначено нереалістичність першого варіанта, оскільки знецінення рубля відбулося більше, ніж у понад 20 разів, а тому потрібно було б на колосальну суму випустити кредитні білети, що значно ускладнювало їхнє розміщення на внутрішньому валютному ринку. До того ж, курс цих білетів був би незначним, що могло лише посилити інфляцію на внутрішньому і, можливо, на зовнішньому валютному ринках. Економічно доцільнішим був другий варіант у зв'язку з тим, що випуск кредитних білетів у золотій валюті за умов її стабільності, позбавлений недоліків, властивих кредитним білетам, випущеним у паперовій валюті. Однак, з іншого боку, така емісія була б доцільною, якби ці кредитні білети були розміщені на закордонних ринках. Цілком зрозуміло, що як перший, так і другий варіанти дали б бажаний позитивний ефект за умов мирного часу, коли функціонує налагоджена фінансова система, крос-курсові коливання незначні. Натомість, реальності Української революції у 1919 р. були іншими. Через це учасники обговорення відмовилися від двох цих варіантів.

Щоправда, дебати на цьому не припинилися. Так, зокрема, О. Анциферов висловився за реалізацію третього варіанта, за яким критерієм цінності пропонувалося обрати вагову одиницю хліба: пуд жита або пуд. пшениці. У такий спосіб вартість землі визначалася б середньою прибутковістю, яка обраховувалася в пудах зерна. Передбачалося, що вона капіталізується у відповідних пропорціях за такою схемою. Чистий прибуток перемножувався при капіталізації з 4 % на 25, із 5 % на 20, із 6 % на 16 2/3 тощо. У результаті, згідно з підрахунками, на думку учасників обговорення, досягався той же результат, така ж вартість, що й до революції. Іншими словами, за цим варіантом десятина землі оцінювалася у 400/500/600 «пудів пшениці». Відповідно до цього, випускалися кредитні білети вартістю 100/1000/10000 «пудів пшениці», що давали прибутку в 5/50/500 пудів. Власники цих паперів через Державний Земельний Банк отримували гонорар або натурою, або грошима за

ринковою ціною хліба на момент виплати. Покупець землі, який звертався до банку за іпотечним кредитом, також сплачував свої борги в натурі або грошима[1243].

На наш погляд, цей варіант був кращим за два попередні. Однак його застосування могло б зумовити негативні наслідки. По-перше, мова йде про те, що ціни на хліб прив'язувалися до ринкової кон'юнктури, а не до твердих цін. Першій, як засвідчили події 1917 – 1919 рр., не були властиві ознаки стабільності. Тому селяни, з одного боку, могли переплатити за землю, а колишні власники – недоотримати. По-друге, ніхто не запропонував підрахувати можливі збитки селян від конвертації натури у гроші та навпаки.

Цікаву точку зору на механізм оцінки та купівлі-продажу землі виклав О. Мануїлов. Він був переконаний у тому, що селяни будуть прагнути купити землю за гроші, які у них є. На його думку, коштів у тих, хто бажає купити землю, достатньо. Однак вони акумульовані в паперових грошах, які знецінені, а тому не можуть зацікавити поміщиків, що хотіли б продати землю[1244].

Не можна не погодитися з цим автором у тому, що у такий спосіб утворювалася патова ситуація, яка могла звести нанівець ініціативи уряду А. Денікіна з проведення аграрної реформи. Селяни мали можливість і бажання придбати наділи, однак, поміщики відмовлялися від продажу землі у знецінених рублях.

Вихід із цього становища вбачався в організації добровільного продажу приватновласницьких земель таким чином, щоб у великих землевласників з'явився стимул їх продавати. О. Мануїлов пропонував таку схему. Великих землевласників заздалегідь ставили до відома, що у випадку їхньої відмови добровільно продати землю, вона буде відчужена в них за винагороду, розміри якої визначатимуться владою[1245]. На жаль, при цьому не було чітко визначено ціни землі. Формула «добровільний продаж», на наш погляд, абстрактна і не конкретизує, не регулює взаємин селян із поміщиками під час торгів.

Активну участь в обговоренні механізмів оцінювання, купівлі-продажу землі брала громадськість, наприклад, Київське товариство сільського господарства. 29 вересня 1919 р. у Києві відбулася нарада, на порядку денному якої стояли різні питання. Зокрема, зацікавлення викликає доповідь професора К. Воблого, в якій він висловив думку про те, як організувати відчуження та продаж землі. Активність у цьому процесі, зазначав доповідач, має виявити влада. Відчужені землі повинні перейти у власність держави, а потім продаватися селянам за умови сплати власникам по 135 руб. золотом за десятину. Така сума була середньою ціною 1914 р. Або ж, пропонував далі К. Воблий, держава випускає довгострокові зобов'язання Державного Земельного Банку, підкріплені іноземною валютою. За його підрахунками, казна сплатила б близько 5-6 млрд. руб., тобто в середньому 5-6 тис. за десятину. Водночас, зазначав доповідач, селяни готові були заплатити й 15 тис. руб. за десятину. Враховуючи це, ні поміщики, ні казна не програли б. Більше того, певною мірою була б оздоровлена й фінансова система[1246].

Важко відмовити К. Воблому в аргументованості його позиції, однак, його пропозиція не стосувалася такого важливого моменту, як критерій визначення ціни за землю. Сума, яку рекомендував професор, була реальна для 1914 р., коли країна ще мала показники довоєнного економічного розвитку.

Працівники Державного Земельного Банку запропонували за критерій оцінювання відчужуваних угідь взяти родючість ґрунту. Їхній варіант підрахунків зводився до такого. На підставі збережених у маєтностях великих землевласників, угіддя котрих підлягали відчуженню, записів щодо врожайності за останні роки вивести середні показники. Потім середні тверді ціни на продовольство перемножити на середню врожайність, це й була середня валова прибутковість десятини. Вирахувавши із цього показника витрати, пов'язані з обробітком ґрунту, закупівлею насіннєвих фондів тощо, отримували чисту прибутковість землі, а шляхом капіталізації – її вартість. У випадку відсутності таких записів працівники банку радили залучати дані статистики або інші джерела та на їхній основі здійснювати підрахунки[1247]. Зіставлення цього варіанта підрахунку ціни землі з іншими, зокрема О. Анциферова[1248] та польського уряду[1249], дозволяє констатувати його більшу адекватність соціально-економічним реаліям 1919 р., що мали місце на території українських губерній, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії.

До розроблення та обговорення проєкту аграрної реформи, що напрацьовувала земельна комісія О. Билимовича – В. Челіщева, долучалася інтелігенція. В одній із публікацій І. Невича з'ясовано соціальну структуру населення українських губерній, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, обґрунтовано значущість аграрного питання для селян регіону, зіставлено засади вирішення аграрної проблеми Особливою нарадою та радянським урядом. Небезпідставними були його судження з приводу того, що аграрне питання для країни, в якій 90% жителів займається землеробством, є не просто актуальним, а й таким, від вирішення якого залежить політична перспектива тієї чи іншої влади. Він схвалив основну ідею реформи – збільшення розмірів земельних ділянок одноосібних селянських господарств за рахунок продажу селянам надлишків угідь, відчужених у великих землевласників. Разом із тим, публіцист гостро розкритикував наміри Особливої наради остаточне вирішення земельного питання відкласти до скликання Установчих Зборів. На наш погляд, він цілком слушно зауважив, що така позиція уряду А. Денікіна може призвести до негативного наслідку: селянського антибілогвардійського руху опору. І. Невич закликав урядовців не повторювати помилок О. Керенського, П. Скоропадського[1250].

В іншій статті він звернув увагу на недоліки в роботі цивільної влади на місцях. Журналіст указував представникам Особливої наради на серйозну проблему, що мала місце, – відірваність влади від тилу. Стрімке просування Добровольчої Армії до Москви різко контрастувало з повільністю цивільних властей в облаштуванні тилу (насамперед мова йшла про оргзаходи з підготовки аграрної реформи – С. Корновенко): «Адміністрація на місцях відсутня. Ніякої агітації не проводиться... За сучасних умов село, як і природа, не терпітиме порожнечі. Там, де немає агентів Добровольчої Армії, там обов'язково будуть агенти Троцького й Петлюри»[1251]. Крім цієї, він розкривав ще одну небезпечну, конфліктогенну проблему – спроби поміщиків збройно відновити свої права на землі, відібрані в них у різний час різними владами. Він закликав їх не робити цього, оскільки селянство на насилля відповість силою, що призведе до краху не лише білогвардійської влади, а й білої ідеї загалом. Потрібно зазначити, що до таких міркувань цього автора прислухалися можновладці. Спеціальним

наказом генерала А. Денікіна поміщикам заборонялося відновлювати свою власність на землю, а офіцери, підрозділи яких були задіяні в цьому, сурово каралися[1252].

У властивій для нього манері журналіст порушив ще одну злободенну тогочасну проблему – реквізицій. Він справедливо звернув увагу командування ЗСПР на необхідність удосконалення системи продовольчого забезпечення армії. Певною мірою пророче І. Невич указував на те, що реквізиції, до яких удавалися військові, негативно позначається на ставленні селян до добровольців[1253]. Невдовзі А. Драгомиров видав наказ про заборону безкоштовних реквізицій, а генерал О. Бреслер – інструкцію, на підставі якої продовольчі комісії мали забезпечувати ЗСПР продовольством, фуражем тощо. Цими документами регламентувалися стосунки населення та армії у забезпеченні військових продовольством, тягловою силою тощо[1254].

Реальний стан справ у сільському господарстві українських губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, критика урядової аграрної політики, поміщиків – наскрізні ідеї публікацій В. Шульгіна. Незважаючи на те, що цей автор відомий як прихильник білої моделі державності, він засуджував Особливу нараду за повільне реагування на потреби селянства. Серед причин такої ситуації він виокремлював кадровий голод: «Революційна демократія не висунула жодного працівника, здатного за сучасних умов ефективно управляти державною машиною. Довелося звернутися до «старих бюрократів» і діячів... Підсумок: нових людей немає, а старих мало, вони занепали духом... Цим пояснюється те, що тил відстає від фронту»[1255]. У цьому його думки певною мірою співзвучні з ідеями І. Невича. Розмірковуючи над змістом подій революції та громадянської війни, які зачепили все суспільство, у тому числі й селянство, журналіст не знімав за це провини з жодної верстви: «...винні ми всі». Разом із тим, він вимагав від урядовців «не ображати землероба», оскільки він у тому, що сталося, винен найменше. На думку В. Шульгіна, селянин – герой, який, незважаючи на все, «у тумані кривавих нещасть залишився на своєму посту» і продовжує обробляти землю[1256]. Публіцист виступив також за те, щоб «квіти дворянської оранжереї» поступилися місцем селянським городам. У такий спосіб він, формуючи громадську думку, пропагував проголошену А. Денікіним ідею про те, що землею повинні володіти ті, хто її обробляє, – селяни. Цікавими були його рекомендації членам земельної комісії з приводу того, щоб у проєкті майбутньої реформи були представлені й інтереси тих, хто воював або загинув у лавах Добровольчої Армії: «Право купувати землю повинно надаватися тим, хто жив і помирав за Росію, і сім'ям тих, хто загинув. Зрозуміло, що в тому випадку, якщо ці особи здатні господарювати на землі»[1257].

Не менш активними у справі обговорення, винесення рекомендацій із приводу аграрної реформи були й професори-економісти, наприклад В. Плетньов.

Доречними, такими, що не втратили значення й у наш час, були рекомендації професора В. Плетньова щодо необхідності інтенсифікувати сільське господарство. Він, оперуючи статистичними даними 1906 – 1917 рр., переконував членів Особливої наради в тому, що лише одним розподілом землі аграрне питання не вирішити. За його підрахунками, загальні тенденції показників приросту населення були такими, що вже через декілька років після проведення реформи реальною стане загроза земельного дефіциту. У зв'язку з цим він

вважав за необхідне розробити програму довгострокового кредитування сільського господарства, розвитку агрономії, державного протекціонізму тих галузей промисловості, що випускали реманент[1258]. Такі міркування знайшли свого адресата. Особлива нарада прийняла рішення й виділила 25 млн. руб. на постачання сільського господарства реманентом[1259].

У листопаді 1919 р. комісія О. Билимовича – В. Челіщева завершила роботу над основними положеннями аграрної реформи Особливої наради. На розсуд А. Денікіна, громадськості було представлено три основні документи: «Нові правила про позики на сільгосппокращення», «Положення про відновлення прав власності на землю», «Земельне положення».

«Новими правилами про позики на сільгосппокращення» регулювалися напрями, розміри та механізм кредитування інтенсифікації сільського господарства. Кредити видавалися на такі заходи: 1) осушувальні, зрошувальні сільськогосподарські роботи, укріплення берегів річок, ярів тощо; 2) насадження лісів; 3) садівництво, виноградарство, хмільництво; 4) розчищення непридатних для обробітку земель; 5) облаштування хуторських господарств та розселення селян у межах надільних угідь; 6) будівництво приміщень для сільськогосподарських потреб; 7) облаштування невеличких підприємств для переробки сільгосппродукції: сироварень, олійниць, млинів, сушок тощо; 8) придбання племінного поголів'я худоби.

Розміри кредиту на облаштування переробних сільгосппідприємств не могли перевищувати 5000 руб. на одне підприємство. 3000 руб. міг отримати на придбання племінної худоби селянин, що вже займався скотарством. Кредити видавалися терміном від 20 до 30 років. До 30 років кредитувалося, наприклад, насадження лісів. Розмір кредиту не міг перевищувати 75% вартості удосконалення, яке фінансувалося в такий спосіб. Кредити у розмірі до 500 руб. видавалися місцевими губернськими про позики на сільгосппокращення комітетами, надання кредитів на суму понад 500 руб. розглядалося комітетом у справах позик на сільськогосподарські покращення при відділі сільськогосподарської економіки та сільськогосподарської статистики. Відсоткові ставки за кредитами визначалися відповідно до тих робіт, які планувалося проводити на кредитні кошти. Вони коливалися від 2 до 4 %. Найнижчими були відсоткові ставки за кредитами, що видавалися на проведення робіт із укріплення берегів річок, ярів – 2% річних, за кредити, що видавалися на проведення інших сільгосппокращень, кредитор сплачував 4% річних. Кредити надавалися як одноосібним господарям, так і земствам, товариствам під заставу майна (рухомого та нерухомого), цінних паперів, землі тощо. Фінансова спроможність клієнта ретельно перевірялася кредитором, на підставі чого і приймалося рішення про надання/не надання коштів, їхніх сум тощо[1260].

У принципі, як свідчить зміст «Нових правил про позики на сільгосппокращення», уряд створював сприятливі умови для підвищення інтенсифікації сільського господарства. Підтвердженням цій тезі може слугувати хоча б те, що влада диференційовано підходила до різного роду сільгосппокращень, визначаючи відповідно ставки та терміни кредитування. На наш погляд, реалізація цього документу значно б активізувала селянську ініціативу.

«Положення про відновлення прав власності на землю» у редакції земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева складалося з чотирьох частин, перша з яких була поділена на окремі пункти. Їхній зміст зводився до такого: «І. Із розширенням територій, на які поширю-

валася влада Білого руху Півдня Росії, власники можуть вступати, дотримуючись «Правил про збір урожаю 1919 р.», у розпорядження своїми угіддями. А. Негайно: маєтками та їхніми угіддями, садами, виноградниками, городами, хмільниками, тютюновими плантаціями та плантаціями інших спеціальних культур, що не належать до польового посівообігу, парками, лісами, лісними дачами, згідно із забудовними планами, незручними для обробітку землями, а також такими категоріями орних: а) незахопленими землями; б) захопленими землями, які залишені захоплювачами або ними не використовуються; в) землями, що перебувають у володінні комун, комітетів та інших органів радянської влади, а також установ і організацій, що отримали ці землі від радянської влади; г) землями, що засіяні власниками багатолітніми травами; Б. З 1 червня 1920 р. польовими (орними) землями, що до цього терміну будуть не засіяні та не засаджені особами, що користувалися ними у 1919 р. В. Після збору урожаю 1920 р.: ріллею, засіяною та засадженою восени 1919 р. чи навесні 1920 р. фактичними їхніми користувачами. II. Землі, що залишилися без власника, до отримання заяви від їхніх власників або уповноважених чи опікунських установ, переходять у підпорядкування місцевих органів УЗіЗу, частки врожаїв, що належать власникам цих земель після збору урожаю, зараховуються на депозит повітових з'їздів мирових суддів. III. Власники земель, що вступили або не вступили у свої права, мають право відчужувати ці землі, покупці вступають у свої права власності згідно з порядком, зазначеним у розділі I. IV. На місцеві органи УЗіЗу, за позовом власників земель, що бажають продати частину угідь, покладається посередництво між власниками та покупцями, сприяння у розмежуванні цих земель на ділянки та підготовка їх до продажу»[1261].

Зіставлення цього проєкту з іншим варіантом законопроєкту в інтерпретації земельної комісії В. Колокольцова, дозволяє стверджувати незначне розходження в їхньому змісті. Примірник О. Билимовича – В. Челіщева його авторами було дещо модифіковано у напрямі зменшення кількості положень, мінімальної редакції зазнав зміст самих пунктів.

Відповідно до змісту оновленого «Земельного положення», удосконаленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, українські губернії, що перебували під контролем ЗСПР, поділялися на п'ять категорій за принципом щільності населеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками.

Розвиток високотоварних господарств здійснювався за рахунок інтенсивного господарювання, а не лише шляхом збільшення розмірів угідь. Так, зокрема, Особливою нарадою були прийняті рішення про постачання сільського господарства технікою, про закупівлю на його потреби необхідних насіннєвих фондів, про кредитування на 25 млн. руб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у сільськогосподарській техніці та реманенті[1262]. Гетьманський уряд, розробляючи положення аграрної реформи, так само передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби Гетьманат виділяв 20,5 млн. крб.[1263]

Угоди між новими та колишніми власниками укладалися на добровільних засадах протягом двох років. Лише після цього розпочиналося примусове відчуження надлишків. У районах із високорозвиненою землекультурою за колишніми власниками залишалося не

більше 100 дес. Ця норма зростала у місцевостях із гіршим її рівнем, але в будь-якому разі вона не могла перевищувати 400 – 500 дес. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, з якого розпродувалися передусім тим, хто безпосередньо займався землеробством, як правило, місцевим селянам. Розмір придбаної ділянки не міг перевищувати 25 дес. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою[1264].

Для порівняння. Наприклад, у Румунії національний уряд задекларував і провів аграрну реформу, в основі якої лежав принцип відчуження земельної власності у поміщиків. За колишніми власниками, враховуючи регіональні особливості, залишалося у середньому 100 дес. землі. Надлишки, відповідно до декрету короля Румунії, націоналізовувалися. З них утворювався загальнодержавний земельний фонд. Із нього земля за плату передавалася у власність селянам, які бажали розширити площі власного землеволодіння[1265].

У Чехословаччині за власниками зберігалося у середньому 150 дес.[1266] За польськими поміщиками після відчуження за плату залишалося від 75 до 300 моргів їхньої землі (1 морг = 0,5 дес. – С. Корновенко). Критерієм розміру відчуження, а також залишку у Польщі був не рівень родючості землі, як за проєктом О. Билимовича – В. Челіщева, а віддаленість цих угідь від адміністративних, промислових, торгівельних центрів. Чим більшою була відстань, тим більше землі лишалося за екс-власниками. Розподілу не підлягали ліси. Вони переходили у власність республіки. Щодо культурних господарств, то за ними могло залишитися і понад 215 моргів землі[1267].

У поляків був іншим і механізм наділення землею, за тих же принципів, що і у законопроєкті земельної комісії Особливої наради. Правом придбати угіддя володіли лише «справжні землероби», що безпосередньо обробляли землю. 1/5 поміщицьких угідь могли отримати селяни, що вже мали певні площі розмір земельної власності. Їм надавалася можливість збільшити їх до 40 моргів. Однак така категорія селян за придбане розраховувалася готівкою. Решта земельного фонду розподілялася між сільськогосподарськими робітниками, солдатами, без- та малоземельними селянами. Вони могли отримати не більше 25 моргів на одне господарство. Ці категорії сільського населення наділялися землею у довгострокове користування. Польський земельний закон передбачав, що вартість землі буде визначатися не ринковою кон'юнктурою на неї, а реальними прибутками, які власники отримували чи можуть отримувати з неї. Такий підхід обґрунтовувався намірами уряду якщо не повністю унеможливити, то якомога більше обмежити спекуляцію під час купівлі-продажу землі[1268].

Естонські власті, на відміну від уряду Польщі та А. Денікіна, в основу аграрної реформи поклали не принцип відчуження за плату, а експропріації. Їй підлягала 1/3 поміщицької земельної власності. Решта, 2/3, обкладалася 10% податком від її вартості. У випадку, коли великий землевласник відмовлявся сплачувати визначений урядом розмір податку з землі, то його власність експропрійовувалася. Однак за неї він отримував відшкодування за цінами довоєнного часу[1269].

Таким чином, узагальнюючи та зіставляючи європейський досвід вирішення аграрного питання з намірами керівництва Білого руху Півдня Росії, відображеними в аграрному законопроєкті земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева, констатуємо таке. Перше.

Представники білої влади та власті Румунії, Чехословаччини, Польщі, Естонії у вирішенні аграрного питання обстоювали принцип відчуження або експропріації надлишків великого землеволодіння. Друге. Наділення селян додатковими площами угідь і на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, і в європейських країнах відбувалося за плату. Вони не могли перевищувати 25 дес. Третє. Розміри невідчужуваних земель і в Україні, і у Східній Європі, з урахуванням відповідних регіональних особливостей стосовно якості та родючості ґрунтів, рівня інтенсифікації сільського господарства, земельного дефіциту на одне селянське господарство тощо, коливалися у приблизно однакових межах. Четверте. Політичне та економічне майбутнє своїх держав керівництвом зазначених європейських країн та Білого руху Півдня Росії однозначно пов'язувалося з інститутом приватної власності на землю, економічно розвиненим аграрним сектором економіки, рентабельними одноосібними селянськими господарствами. Селянство розумілося як гарант таких перспектив.

Зіставлення проєктів аграрної реформи земельних комісій під головуванням В. Колокольцова і О. Билимовича – В. Челіщева дозволяє стверджувати, що останній якісно вирізнявся від свого попередника щодо відповідності селянським устремлінням володіти землею. У ньому більшою мірою йшлося не про те, як зберегти, а як зменшити велике поміщицьке та казенне землеволодіння на користь одноосібних селянських господарств, в який спосіб інтенсифікувати дрібне селянське одноосібне господарство. Цей же проєкт цілком відповідав і триєдиній меті, якої планував досягти А. Денікін під час реалізації аграрної реформи. Проєкт був підписаний Головнокомандувачем, а його впровадження передбачалося відразу після звільнення від більшовиків Москви. У такому сенсі складно погодитися з твердженням Г. Іоффе про те, що аграрний законопроєкт, розроблений земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, був пропоміщицьким[1270]. Не витримує критики і позиція авторів багатотомної, колективної «Истории гражданской войны в СССР», які доводили, що проєкт аграрної реформи А. Денікіна зводився до відновлення поміщицького землеволодіння, а її вістря спрямовувалося проти трудового селянства[1271].

Громадськість, політичні лідери та партії неоднозначно поставилися до аграрного законопроєкту, виробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева. На його адресу лунали й схвальні, й критичні відгуки, окремі з представників Білого руху Півдня Росії продовжували упродовж грудня 1919 – березня 1920 рр. надсилати на адресу Особливої наради, особисто А. Денікіна ініціативи з удосконалення принципів аграрної політики.

Кадети, представники Національного Центру позитивно поставилися до результатів роботи земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева. Їм, за спостереженнями Н. Думової, імпонувало те, що у пакеті документів були відображені їхні наріжні принципи у справі вирішення аграрної проблеми. Насамперед йшлося про примусове відчуження земель у великого поміщицького та казенного землеволодіння, продаж парцельованих угідь селянам, створення державного земельного фонду. Про це, зокрема, йшлося у «постанові з аграрного питання», прийнятій 7 – 10 жовтня 1919 р. під час роботи Харківської конференції партії кадетів[1272].

Харківський та Херсонський Союзи земельних власників на своїх з'їздах також схвалили аграрне законодавство, розроблене земельною комісією під головуванням

О. Билимовича – В. Челіщева. У телеграмі на ім'я А. Денікіна Харківський Союз земельних власників сповіщав: «… вітаємо Ваше високопревосходительство… проголошені Вами принципи… вирішення аграрного питання як в інтересах поміщиків, так і селян повністю схвалюються зборами, члени яких не зупиняться перед будь-якими жертвами для підтримки патріотичної політики Вашого високопревосходительства»[1273]. У резолюції з'їзду Херсонського Союзу земельних власників зазначалося: «… з'їзд вважає за доцільне негайно надати допомогу державі безкоштовним відчуженням 1/10 кожної земельної власності, віддавши її у розпорядження Головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна. Стосовно питання про ставлення до селян, з'їздом обрано позицію миротворення…»[1274].

Положення оновленого «Земельного положення», удосконаленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, категорично не сприйняли Союз Відродження Росії та соціалістичні партії. На початку жовтня 1919 р. їхня делегація на чолі з В. Мякотіним під час зустрічі з генералом А. Денікіним наполягала на редакції як уже затверджених раніше «Правил …» про врожай 1919 р., так і окремих положень оновленого «Земельного положення». Насамперед мова йшла про скасування пункту «Правил», за яким селяни за врожай 1919 р. розраховувалися безпосередньо з поміщиками. Натомість вони пропонували усунути великих землевласників від цієї процедури, щоб посередницькі функції під час таких та подібних операцій взяла на себе держава. Цей же принцип делегація пропонувала покласти і в основу розрахунків за землю, відповідно до оновленого «Земельного положення»[1275]. А. Денікін обійшовся мовчанкою. Принаймні, опрацьовані нами історичні та історіографічні джерела не фіксують реакції генерала на подібні пропозиції. Однак на них згодом пристав П. Врангель. За аграрним законодавством Уряду Півдня Росії, поміщиків вилучали з розрахункових операцій за землю, посередником виступала держава.

В. Ленін, поціновуючи аграрне законодавство уряду А. Денікіна, писав про те, що А. Денікін в Україні намагається повернути владу поміщиків[1276], відібрати у селян землю, навернути їх у кріпацтво, Добровольча армія – банди[1277], білогвардійські режими – «держави хижаків, оскільки відновлюють приватну власність»[1278] тощо. Якихось хоч мінімальних аргументів на користь своїх суджень лідер більшовиків не наводив.

З вимогами радикального перегляду пунктів «Земельного положення», розробленого земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, виступили військові та цивільні високопосадовці. К. Соколов, Б. Енгельгардт, М. Шиллінг та інші. Так, 2 та 16 грудня 1919 р. в Таганрозі відбувалися чергові наради уряду при Головнокомандувачу ЗСПР. Крім іншого, на них обговорювалося й аграрне питання. З доповіддю виступали К. Соколов та Б. Енгельгардт. Перший категорично заявив про те, що необхідно «визнати, легалізувати, фінансувати державою той земельний перерозподіл, що стався». Б. Енгельгардт рекомендував «аграрну політику» замість «аграрного законодавства». На початку 1920 р. із подібними міркуваннями до А. Денікіна звертався генерал М. Шиллінг із Одеси[1279].

На цей раз лідер Білого руху Півдня Росії не відмовчувався. Як фіксують спогади сучасників тих подій, генерал А. Денікін принципово погоджувався з рекомендаціями Б. Енгельгардта та подібними до них. Водночас Головнокомандувач ЗСПР вказував, що «немає такої соціальної групи, підтримкою якої можна було б заручитися, проводячи таку

прямолінійну та практичну політику»[1280]. У такий спосіб він констатував радше не власну безпорадність перед викликами революційної доби, а зашкарублість більшості політичних сил із власного оточення. У такому контексті промовисто, на наш погляд, звучать слова М. Лермонтова на пошану О. Пушкіна: «…Один как прежде, и погиб…».

Не було вже і часу на редагування пакету аграрних законів, підготовлених земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева. У кінці листопада – на початку грудня 1919 р. ЗСПР вели запеклі оборонні бої по всій лінії фронту проти більшовиків, втрачаючи під контрударами Червоної Армії територію за територією. Об'єктивна реальність від влади Білого руху Півдня Росії вимагала вирішення нагальних проблем, зумовлених зміною ситуації на фронтах бойових дій. За таких обставин вирішення аграрного питання відсувалося на невизначену в часі перспективу. 30 грудня 1919 р. припинила існування Особлива нарада як білогвардійський уряд. Створений замість неї генералом А. Денікіним Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР, що проіснував до березня 1920 р., опікувався більше питаннями евакуації. Питання стратегії й тактики облаштування тилу ним не розглядалися у зв'язку зі стрімким скороченням територій, на які поширювалася влада Білого руху Півдня Росії. Південноросійський уряд, що замінив Уряд при Головнокомандувачі ЗСПР, створений у березні 1920 р. у Новоросійську, проіснував до 4 квітня 1920 р. Реально він уже ні на що не впливав.

Таким чином, напрацюваннями положень аграрної реформи земельної комісії під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева завершилося розроблення аграрного законодавства уряду А. Денікіна. Керівництво Білого руху Півдня Росії наріжним каменем внутрішньоекономічної політики вважали вирішення аграрного питання. Аграрна реформа, проєкт якої розробила земельна комісія О. Билимовича – В. Чиліщева, спрямовувалася на розвиток міцних індивідуальних селянських господарств, що розглядалися лідерами Білого руху Півдня Росії як опора влади. Ліквідувати їхнє малоземелля планувалося шляхом купівлі-продажу відчужених надлишків поміщицького землеволодіння, кредитування селянських господарств, запровадження досягнень агрономії. Основний зміст запланованих заходів у сфері землеволодіння та землекористування свідчить, що вони носили прогресивний характер, відповідали інтересам середнього та заможного селянства, яке становило більшість тогочасного українського села, продовжували започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Їхнім ініціаторам, як і авторам, вдалося відійти від вузькокласових інтересів.

Разом із тим, основний зміст аграрного законопроєкту, розробленого земельною комісією О. Билимовича – В. Челіщева, мав і окремі прогалини. Так, зокрема, абсолютно не йшлося про підтримку малозаможних та незаможних селянських господарств, які перебували у набагато скрутніших умовах, ніж середньозаможні та заможні. Було обійдено увагою і майбутнє раніше створених радгоспів. Йшлося лише про зразкові та високотоварні господарства, їхню підтримку з боку уряду.

Вищенаведене дозволяє стверджувати, що А. Денікін, Особлива нарада комплексно підходили до вирішення аграрного питання, усвідомлюючи його соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Вони не обмежувалися перерозподілом землі між селянами, вважаючи наріжним каменем своєї аграрної політики інтенсифікацію сільського господар-

ства як галузі, покращення матеріальних статків селян як провідної соціальної верстви відновленої російської державності.

Отже, констатуємо, що, незважаючи на ряд недоліків, політичні перипетії, уряду А. Денікіна вдалося упродовж березня – листопада 1919 р. визначитися з базовими принципами аграрної реформи, розробити конкретні механізми її реалізації. У цьому процесі можна умовно виокремити три етапи: перший (26 березня – 22 квітня 1919 р.) – робота міжвідомчої комісії з земельного питання; другий (22 квітня – 12 липня 1919 р.) – діяльність земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; третій (липень – листопад 1919 р.) – напрацювання земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева.

8.3 Політика Особливої наради зі стабілізації соціально-економічної ситуації на селі

Навесні – восени 1919 р. значну частину територій, що перебувала під владою Білого руху Півдня Росії, становили землеробські райони, зокрема українські губернії. Більшість населення становили селяни. У зв'язку з цим перед Особливою нарадою постали актуальні проблеми соціально-економічного характеру, що потребували негайного вирішення. Серед них нагальними були такі: посівна, жнива 1919 р., орендні відносини, інтенсифікація аграрного сектору як галузі економіки. Необхідність їхнього вирішення була зумовлена багатьма чинниками: 1) потребою реалізації на практиці «засад», відображених у «Декларації…»; 2) прагненням білогвардійських властей не втратити компліментарного ставлення, що було в населення стосовно Білого руху та ідей, проголошених його лідерами; 3) власне самою сутністю цих проблем, які безпосередньо стосувалися питань життєдіяльності Білого руху Півдня Росії як соціокультурного, історичного явища.

9 березня 1919 р. постановою Особливої наради власники угідь зобов'язувалися їх засіяти. У документі, зокрема, йшлося про те, що уряд А. Денікіна зацікавлений у тому, щоб до остаточного вирішення аграрного питання поля були «своєчасно та успішно засіяні». Власники угідь, селяни та селянські товариства, у користуванні яких перебували землі, зобов'язувалися негайно приступити до весняних польових робіт. Держава, як зазначалося, не стояла осторонь цієї проблеми, не залишала власників та користувачів сам на сам із нею. Вона брала на себе зобов'язання врахувати інтереси тих, хто засіяв поля, під час реалізації врожаю 1919 р.[1281] Ця постанова була розіслана на місця представникам білих цивільних властей. Губернатори доводили її зміст до відома не лише селянам, а і чиновникам менших рангів, вживали енергійних заходів із її реалізації.

Так, уповноважений УЗіЗу по Євпаторійському повіту отримав чіткі інструкції стосовно виконання розпорядження уряду. У них йшлося про те, що він несе персональну відповідальність за виконання посівної кампанії в повіті. Йому настійливо рекомендувалося до посівної активно залучати селян, «оголосивши їм, що під час збору врожаю фактичні посівники отримають 4/5 від урожаю зернових хлібів та масляних рослин, 9/10 від врожаю коренеплодів»[1282]. Тобто, засівщикам гарантувалося право на більшу частину врожаю.

18 березня 1919 р. Особливою нарадою Управлінню продовольства була виділена позика в розмірі 250 млн. руб. на закупівлю насіннєвих фондів, сільськогосподарських машин та реманенту, щоб забезпечити цим необхідним селянські господарства під час посівної кампанії[1283]. За історичними джерелами, опрацьованими нами, отримані кошти були негайно «пущені у хід». Чиновники Управління продовольства та інших відомств уряду А. Денікіна розгорнули активну роботу з закупівлі та постачання селянам необхідного для забезпечення весняної посівної.

Постанови цивільних властей білих стосовно посівної, конкретні кроки адміністрації на місцях із їхньої реалізації схвально сприймалися селянами. Їм імпонувало те, що влада хоч у такий спосіб переймається їхнім повсякденним життям. Різнопланові за змістом повідомлення з місць, опрацьовані нами, не фіксують негативного ставлення селянства Українських губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, до методів і засобів організації та проведення Особливою нарадою весняної посівної кампанії[1284].

Водночас стан із посівними площами не був ідеальним. Попри всі зусилля, що докладалися державними органами влади білих, селянами, поміщиками тощо, не скрізь вдалося повністю засіяти угіддя. Існувало чимало труднощів об'єктивного характеру, що ускладнювали виконання цієї вкрай важливої з усіх поглядів справи. За два роки революції соціально-економічна ситуація в українському селі зазнала кардинальних змін. Це безпосередньо позначилося як на землеволодінні/землекористуванні землею, так і на економічних потужностях суб'єктів господарської діяльності.

Насамперед збитків було завдано поміщицьким господарствам. Робоча худоба, реманент, приміщення сільськогосподарського призначення економій були значною мірою розграбовані, знищені, угіддя перетворилися на самозахоплення селян. Комуни, створені на їхніх уламках, ледь животіли. У них особливо не хотіли йти селяни, а радянська держава не мала необхідного економічного потенціалу, щоб стимулювати та підтримувати їхній розвиток. Власники маєтків або загинули, або втекли, і лише окремі з них наважувалися повертатися і відновлювати господарювання. Не кращим було становище й одноосібних селянських господарств. За спостереженнями сучасника тих подій, їм «бракувало коней, худоби, кормів; сільськогосподарські знаряддя або зношені, або зламані…; не вистачає мастильних матеріалів тощо»[1285]. Це й зумовлювало те, що селяни, наприклад, у Полтавській губернії, не мали змоги обробляти у повному обсязі як свої, так і колишні поміщицькі землі[1286].

Селяни відчували страх не лише перед масовими реквізиціями, з яким вони постійно жили у 1917 – 1918 рр. (непомірна продрозверстка та інші непродумані кроки в економічній політиці урядів, що калейдоскопічно змінювали один одного упродовж цих двох років), але й перед поверненням поміщиків[1287]. Непередбачуваність та ненормованість фіскальної політики радянської влади призводила до того, що селяни відмовлялися обробляти всі площі угідь, що їм належали. Свою позицію вони мотивували тим, що «комісари посадять на фунти все одно. Залишать лише зерно, необхідне для того, щоб не вмерти з голоду, а решту відберуть за квитанцію…»[1288].

У подібній ситуації перебували і власники великих маєтків. З одного боку, страх перед тим, що їхні господарства насамперед стануть об'єктом фіскальної політики властей,

а з іншого – острах перед невгамовною селянською стихією, що знищує все на своєму шляху. У зв'язку з цим ні ті, ні інші не поспішали збільшувати посівні площі своїх господарств.

Безперервні бойові дії упродовж 1914 – 1919 рр. зумовлювали постійні мобілізації селян до лав воюючих сторін. Як правило, їй підлягали фізично здорові чоловіки у віці від 18 до 49 років, які переважно або гинули на фронті, або поверталися покаліченими. Тому основною робочою одиницею залишалися жінки, підлітки, літні люди. Все це надзвичайно загострювало проблему дефіциту робочих рук, впливаючи на скорочення посівних площ.

Значною мірою заходи, вжиті урядом А. Денікіна, стосовно організації посівної, незважаючи на цілий ряд труднощів, були результативними. Опосередковано цю нашу тезу підтверджують і розрахунки радянських фахівців. Згідно з ними, станом на 1920 р. загальна посівна площа на території українських губерній скоротилася на 15%, а пшениці, жита, вівса, ячменю – на 1/3[1289]. Вважаємо, що ці показники могли бути іншими, якби різні уряди, зокрема Особлива нарада, не долучалися до допомоги селянам під час посівних кампаній.

За інформацією, що надходила з місць від агрономів, службовців УЗіЗу, представників влади на місцях, більша частина земель, яка перебувала у володінні чи користуванні була засіяна власниками чи орендаторами, передбачався високий врожай. Так, в Ялтинському повіті на вирощуванні зернових спеціалізувалися Байдарська та Байракська волості. «Усі власники земель у цих волостях розпочали посівну… площі посівів залишилися незмінними»[1290]. У Зміївському повіті Харківської губернії у «маєтках товариств Роттермунда і Ейсе» було засіяно по 1500 дес. кожного виду зернових[1291].

Сподівання властей на високий урожай 1919 р. цілком виправдалися. На Полтавщині врожай хлібів, за підрахунками білих, становив 161 млн. пуд.: жита – 58,5 млн. пуд., пшениці – 48 млн. пуд., ячменю – 19 млн. пуд., вівса – 21,5 млн. пуд., гречки – 10 млн. пуд., проса – 4 млн. пуд[1292]. Непоганий урожай видався й в інших губерніях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії.

Водночас це породжувало нову проблему – його збір. Для юридичного врегулювання цього питання 9 липня 1919 р. Особливою нарадою були схвалені, підписані А. Денікіним «Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройними Силами на Півдні Росії». Структурно документ містив 12 пунктів, якими регулювався збір урожаю 1919 р., що враховували соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію на селі. У них, зокрема, йшлося про таке: 1) збір урожаю 1919 р. хлібів, льону, конопель, соняшника та інших олійних рослин покладався на тих, хто засіяв поля, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: на селян, сільські громади, селянські товариства тощо. 2/3 зібраного врожаю 1919 р. належали тим, хто засіяв поля і зібрав урожай, а 1/3 – землевласникам, орендаторам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився на «місце, де зазвичай відбувалася молотьба»; 2) якщо врожай збирали не ті, хто засіяв поля, то вони засівщикам сплачували за виконані роботи, повертали насіння, або проводили з ними інші розрахунки; 3) збір урожаю картоплі, буряку, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях (крім тих, що розташовані на землях маєтків, крім буряку та інших насіннєвих саджанців на полях), покладається на тих, хто їх засіяв, незважаючи на юридичні підстави користування/

володіння землею: селян, сільські громади, селянські товариства тощо. Із зібраного ними врожаю 5/6 належить їм, 1/6 – землевласникам, орендаторам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився в зазначене останніми місце; 4) якщо селяни, сільські громади, селянські товариства зібрали врожай картоплі, буряку, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях, та звезли у свої господарства, то вони сплачують натурою чи грошима фактичним власникам 1/3 частину. Якщо розрахунки ведуться грішми, то за твердими цінами або за довідниковими; 5) у випадку відсутності тих, хто засіяв поля, волосний старшина зобов'язувався найняти з навколишніх сіл селян для збору врожаю; 6) наймана волосною старшиною робоча сила за збір урожаю отримувала не більше 1/2 від його розміру. Решта звозилася та зберігалася до появи фактичних власників земель, на яких було зібрано врожай. У випадку, якщо останні не з'являлися до 1. 01. 1920 р., 1/2 частина врожаю, що їм належала, продавалася волосним старшиною. Отримані від продажу кошти волосний старшина передавав голові мирового з'їзду, котрий віддавав їх фактичному власнику землі; 7) у тому разі, коли відсутні засівщики, збір урожаю належить фактичним власникам. Якщо й їх немає, то вступає в силу ст. 5 правил. Однак у такому випадку ті, хто збирають урожай, отримують 2/3 його частини, а фактичні власники – 1/3; 8) весь урожай цукрового буряку належав цукровому заводу, на угіддях якого він був зібраний. У випадку, якщо завод не працював, іншому цукровому заводу, вказаному начальником повіту; 9) так само весь урожай буряку, засіяного селянами, сільськими громадами, селянськими товариствами тощо, мав бути ними зібраний і повністю переданий цукровому заводу; 10) ті, хто спеціалізувався на вирощуванні насіння цукрового буряку, отримують необхідну для цього частку від урожаю; 11) цукровий завод розраховувався за отриманий ним урожай цукрового буряку. Фактичні власники отримували 1/6 від вартості врожаю, а ті, хто засіяв поля і зібрав урожай, – 5/6; 12) урожай фруктових та ягідних садів належав повністю їхнім фактичним власникам[1293].

5 липня 1919 р. Особлива нарада та Головнокомандувач ЗСПР оприлюднили ще один документ, яким регламентувався збір урожаю 1919 р. Він стосувався правил про збирання трав у 1919 р. на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. Їхній зміст у цілому відтворював положення правил про збір урожаю зернових та коренеплодів. Зокрема, на самозахоплених землях збір урожаю трав належало проводити тим, хто ці землі захопив; врожай розподілявся порівну між юридичними власниками та тими, хто їх захопив і зібрав урожай[1294]. Регламентація решти випадків, колізій, що могли трапитися під час збирання врожаю трав, відбувалася відповідно до правил про збір урожаю зернових та коренеплодів.

Чинність обох законодавчих актів поширювалася лише на Новоросійську, українські губернії та повіти (відповідно), що перебували під владою Білого руху Півдня Росії: Таврійську, Катеринославську, Полтавську, Харківську; Черкаський, Чигиринський, Уманський, Звенигородський, Канівський, Таращанський, Васильківський повіти Київської губернії[1295].

Ми вважаємо, що наведені вище положення правил про збір урожаю 1919 р. на територіях, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, були політично коректними, соці-

ально компромісними, економічно доречними для всіх суб'єктів господарської діяльності, що працювали в аграрному секторі економіки українських губерній у 1919 р. На наш погляд, означені вище положення про право на врожай 1919 р. мали на меті відновити товарно-грошові відносини між державою та селянством, сприяти, з одного боку, забезпеченню селянських господарств необхідними промтоварами, з іншого – налагодити нормальне продовольче постачання міст, армії. Фактично цим документом уряд А. Денікіна визнавав факт селянських самозахоплень, не вживав проти цього каральних заходів. Навпаки, він відійшов від пропоміщицької позиції, чого не вдалося зробити під час напрацювань принципів аграрної реформи, віддавши перевагу селянам. Інтереси великих земельних власників були представлені значно меншою мірою, ніж інтереси селянства. Крім того, відображений у «Декларації…» інститут приватної власності, повністю реалізовувався на практиці.

У радянській українській та сучасній російській історіографії «Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройними Силами на Півдні Росії», неодноразово критикувалися дослідниками, наприклад, М. Супруненком, В. Федюком. Вони писали про те, що ними «знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за що третину урожаю»[1296], розмір ставки – занадто великий[1297]. На нашу думку, ці тези є дискусійними, оскільки, по-перше, третина селянами сплачувалася відомо за що – за те, що вони самочинно, без згоди власника, користувалися чужою власністю; по-друге, ставки сплати, порівняно з іншими подібними законами, наприклад, Директорії УНР та радянської влади, були меншими.

Так, за законом Директорії УНР стосовно до врожаю 1919 р., всі господарства, що мали у своєму користуванні землю, повинні були передати республіці за твердими цінами, визначеними Міністерством народного господарства, зернових продуктів у такій кількості: «господарства, що мають 2 дес. землі, звільняються від повинності, ті, що мають 2 – 3 дес. – 3 пуд., 3 – 4 дес. – 5 пуд., 4 – 5 дес. – 8 пуд., 5 – 6 дес. – 12 пуд., 6 – 7 дес. – 17 пуд., 7 – 8 дес. – 23 пуд., 8 – 9 дес. – 30 пуд., 9 – 10 дес. – 38 пуд., 10 – 11 дес. – 47 пуд., 11 – 12 дес. – 57 пуд., 12 – 13 дес. – 68 пуд., 13 – 14 дес. – 80 пуд., 14 – 15 дес. – 93 пуд. Господарства, що мали землі понад 15 дес., зобов'язувалися віддати державі 1/2 врожаю»[1298].

За більшовиків ситуація була ще скрутнішою. Так, селяни повідомляли, що радянська влада залишала «частину врожаю біднякам, а вся решта звозилася до комун, на тік, звідки вона вивозилась безконтрольно і без звіту перед селянством»[1299]. Білогвардійське розвідувальне зведення за 19 жовтня 1919 р. констатувало: «Серед селян прифронтової смуги найбільше озлоблення викликало відбирання продкомами всього врожаю, для селян залишили з розрахунку 1 фунт на душу до нового врожаю»[1300]. Виконком Звенигородського повіту Київської губернії у серпні 1919 р., під час жнив, зобов'язав селян 2/3 урожаю віддавати державі, звозячи його на місця, визначені державою[1301]. Рішенням Балаклавського районного військово-революційного комітету весь урожай садів, виноградників та земель, що перебувають у приватних осіб та організаціях, переходив до державних органів, працівники отримували відсоток, визначений комісією[1302]. У випадку з більшовиками цілком резонним,

на нашу думку, є запитання: за що платити, якщо влада проголошувала, що земля – всенародна власність.

Водночас зазначені вище частки врожаю, що залишалися селянам та власникам земель і орендаторам, уряд А. Денікіна збільшив на користь селян. 26 вересня 1919 р. Особлива нарада схвалила, Головнокомандувач ЗСПР підписав нову редакцію правил про врожай. Відповідно до них, екс-власники земель отримували лише 1/5 від урожаю зернових та 1/10 від урожаю коренеплодів[1303].

Опрацьовані нами історичні джерела, зокрема секретні зведення Освагу, не фіксують різко негативного несприйняття селянами українських губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, правил про збір урожаю 1919 р. чи збройного опору селян їхній реалізації. Так, Г. Бурлаков – заступник начальника УЗіЗу, посилаючись на зведення, які доходили з відділів цієї установи на місцях, констатував, що ставлення селянства до аграрної політики Особливої наради «доброзичливе, до нас в управління не надходило повідомлень про випадки невдоволення чи непорозуміння на цьому грунті»[1304]. Однак під впливом більшовицької агітації в окремих регіонах українських територій, підконтрольних уряду А. Денікіна, мало місце непорозуміння селянства із владою. Так, селяни Євпаторійського повіту відмовилися виконувати правила про збір урожаю, незважаючи на те, що поміщики зменшили розмір частки, яка їм належала, з 1/3 до «2 и 2,5». Було проведено відповідну роз'яснювальну роботу, а також заарештовано більшовиків-підпільників, що проводили антиденікінську агітацію. Після цього селяни сіл Карадже та Ак-Лічеті виконали відповідні розрахунки, відповідно до «Правил…». В інформаційному зведенні стосовно цього інциденту йшлося, що причиною відмови селян розраховуватися за зібраний ними врожай було те, що «місцеве селянство, заперечуючи право приватної власності, прагнуло безкоштовно користуватися землями поміщиків»[1305]. Загалом, аналізуючи хід збору врожаю 1919 р. у Криму, автор зазначеного вище документу, повідомляв: «… не було потреби вживати особливих заходів для забезпечення збирання врожаю хлібів»[1306].

На Полтавщині збір урожаю відбувався інтенсивними темпами за сприятливих погодно-кліматичних умов. Вони могли бути ще вищими, якби не дефіцит робочих рук та сільськогосподарського інвентарю. Найманим робітникам під час жнив на Полтавщині платили від 100 до 150 руб. на день[1307]. Зведення Зафронтбюро щодо Полтавщини фіксували таке: «… поміщики повернулися… поводяться стримано і сили не застосовують»[1308]. У Кременчуцькому та Лохвицькому повітах Полтавської губернії «великі землевласники відновлюють зруйновані господарства. Урожай реалізується безпроблемно»[1309].

На Харківщині жнива також проходили без особливих ускладнень, за подібних, як і на Полтавщині, обставин. Заробітна плата під час жнив становила 100 руб. на день для жінок і 150 – для чоловіків. Мали місце розрахунки і натурою. Відносини між селянами, хуторянами, великими землевласниками та управляючими маєтками сучасниками класифікувалися як «миролюбиві»; відносини між селянськими громадами та управляючими – як «очікувальні» та в окремих випадках «неприязні»; ставлення всіх до правил – доброзичливе, але селяни більше схильні розраховуватися з власниками земель грошима[1310]. Такий розрахунок був вигідний насамперед селянам, оскільки проводився за фіксованими цінами.

Враховуючи, що селяни володіли значною масою паперових грошей, то особливо тягаря під час цих розрахунків вони не відчували. З іншого боку, білогвардійським властям теж було це вигідно, тому що із обігу вилучалися кошти і в такий спосіб можна було дещо стримувати інфляцію. Найменш зацікавленими у такій формі розрахунків були великі землевласники, зважаючи на вкрай скрутну фінансову ситуацію на територіях, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. Однак влада не застосовувала репресивних чи інших заходів, якими б заборонялася така форма розрахунків за врожай 1919 р., обравши проселянську позицію з цього питання.

Різноманітні за походженням історичні джерела, залучені нами до дослідження, дозволяють констатувати, що цивільна адміністрація білих як у центрі, так і на місцях не стояла осторонь вирішення важливих поточних соціально-економічних питань. Насамперед йдеться про жнива. Як ми уже вказували, однією з проблем, що певною мірою негативно позначалася на зборі врожаю 1919 р., був дефіцит робочих рук, тяглової сили тощо. Для його послаблення Особлива нарада, Головнокомандувач вживали енергійних заходів. Наказом А. Денікіна від 9 липня 1919 р. військові, координуючи свої дії з цивільними властями, зобов'язувалися «3. На допомогу землеробському населенню під час жнив та посівної відпускати господарям, що потребують робочої худоби, коней з військових обозів, а також залучених до відбування гужової повинності, хоча б на один чи два дні для польових робіт, а також у вільний від нарядів час». Крім того, наказ передбачав звільнення від мобілізації селян, у родинах яких, крім чоловіка, що підлягає мобілізації, не було інших працівників. У випадку, якщо такий селянин уже був мобілізований, то його демобілізовували або він отримував необхідну відпустку для участі у жнивах[1311, 1312]. Так, листування між начальниками повітів про виконання правил збору урожаю засвідчує, що на місцях адміністрація виконувала наказ Головнокомандувача про надання селянам допомоги під час жнив. Зокрема, у Сімферопольському, Феодосійському, Джанкойському повітах до жнив активно долучалися військові, допомагаючи селянам. За згодою між Сімферопольським комендантом та Таврійським губернатором відпустку отримали німці-колоністи для проведення та надання допомоги під час жнив[1313].

Крім позитиву, під час кампанії зі збору врожаю 1919 р. мали місце труднощі, що негативно позначалися на її реалізації. Найбільшою складністю, зважаючи на особливості революції як соціокультурного та історичного явища, було забезпечення спокою в тилу. Зазвичай, різні політичні режими, що змінювали один одного упродовж революції на території українських губерній, контролювали ситуацію у містах, найближчих до них навколишніх селах та на залізничних вузлах. Решта території перебувала або у сфері впливу отаманів, або залишалася «безвладною». Наприклад, лише у правобережних повітах Київщини нараховувалося 22 отамани[1314]. Це були локальні зосередження масової селянської революційності, що розпочалася ще за Гетьманату П. Скоропадського. Такий стан справ деструктивно впливав на діяльність органів цивільної влади того чи іншого політичного режиму, виконання ними розпоряджень центральних властей. Білі не були винятком у цій ситуації. Водночас, і ми солідарні у цьому з тезою В. Федюка, було б не зовсім коректно селянську революційність пов'язувати лише з аграрною політикою того чи іншого політичного режи-

му. Крім усього іншого, він був наслідком війни між містом та селом[1315]. Від себе додамо, що він був виявом соціальної та суспільно-політичної активності селянства в роки революції, яка окрім іншого, носила виразний селянський характер.

Невдоволення селян викликали хоча й епізодичні, але зловживання з боку поміщиків, що поверталися. Як правило, це траплялося в тих місцевостях, в яких цивільна адміністрація білих поводилася інертно. Повідомлення радянських підпільників містили інформацію, за якою «у Бахмутському та Маріупольському повітах поміщики, окрім законної третини врожаю, беруть 380 руб. з десятини. В Ізюмському повіті беруть половину врожаю…»[1316]. У Вовчанському повіті на Харківщині поміщики вдруге вимагали у селян третину врожаю. До того ж рахували цю частку не лише з урожаю 1919 р., а і з урожаїв попередніх років. «… втручання властей для викорінення цього зла не було»[1317], – доповідали агенти Освагу.

Отже, збір урожаю 1919 р. на території українських губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії, юридично регламентувався «Правилами…». Їхній зміст носив проселянський характер, не викликав збройного спротиву з боку селян. Під час жнив Особлива нарада, цивільна адміністрація білих на місцях вживали заходів, спрямованих на надання допомоги селянам. Відзначаючи загалом позитивне виконання збору врожаю 1919 р., констатуємо, що перешкодами у цьому процесі були епізодичні зловживання поміщиків та більшовицька агітація проти білогвардійців, що дестабілізувало ситуацію на селі.

Як свідчить аналіз листування між представниками білої влади на місцях, підґрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства[1318]. На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів унаслідок проведення відповідних заходів повинні були становити 25 дес[1319]. На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білі передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити у повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо[1320]. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М. Штромберга[1321], професорів Дуссана[1322], О. Ярошевича[1323], влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В. Каршлева, А. Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи.

Так, до подій 1917 р. у Європейській частині імперської Росії, враховуючи українські губернії, селяни орендували 20-25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді у селян[1324]. Таким чином, очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширені посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, ці члени земельної комісії рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Вважалося, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкує взаємини різних категорій села (як правило, поміщиків та селян щодо землекористування і землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у се-

лянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості ідею про те, що білі власті прагнуть вирішити аграрне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше біла адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами і поміщиками уникнути розгортання конфронтації. Для цього, наприклад, губернатором Катеринославщини начальникам повітів губернії наказувалося під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, сурово дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам[1325].

Одним із перших кроків уряду А. Денікіна у справі упорядкування поземельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом Головнокомандувач ЗСПР ліквідовував попередню заборону на подібні операції[1326]. 21 вересня 1919 р. А. Денікін затвердив «Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії» (далі – «Правила»). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до такого. Юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, відповідно до словесної чи письмової орендної угоди, мали право на її продовження, відповідно до посівного обігу, що застосовувався у господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік. У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони, разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної губернії[1327]. Статтею 3 регламентувалася орендна плата. Йшлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживань із боку великих землевласників, урядом у Волинській, Київській, Катеринославській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначалися та фіксувалися максимальні ставки оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки будуть здійснюватися грошима і натурою, їхні розміри будуть обраховуватися за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата у зазначених вище губерніях не могла перевищувати 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин кожного конкретного регіону, 1/8 соняшника, картоплі, коренеплодів[1328]. Для запобігання зловживань із боку поміщиків, визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника УЗіЗу.

Якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування ними необхідно було впродовж місяця, з моменту опублікування «Правил» подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Разом із тим, під чинність наведеної вище 5 статті не підпадали переселенці, що проживали у тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. Чинність цієї статті не поширювалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хутірські, укрупнені під дією законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського

Поземельного Банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати строк оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або до попередніх орендаторів. Також до 1 січня 1920 р. орендатори повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею у 1919 р.[1329]. Для того, щоб поземельні спори, які неминуче виникли б, не перетворилися у збройний конфлікт, 12 стаття «Правил» передбачала створення і діяльність інституту мирових суддів. Вони розглядали всі справи, незалежно від суми позову[1330].

У додатку до 2 статті «Правил» визначалися максимальні розміри угідь, що їх можна було орендувати селянам кожної з українських губерній, які перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. Кожний регіон поділявся на три категорії: перша місцевість, друга місцевість, третя місцевість. Для кожної з них чітко окреслювалася кількість десятин орної землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної[1331]. Найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, що проживали у першій місцевості, найменше – 18 дес. – селяни Київщини, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також стосовно поділу губерній на категорії. Очевидно, враховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О. Билимовича – В. Челіщева, можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що і у розподілі загалом території губерній, які перебували під владою Білого руху Півдня Росії: щільність населення та землезабезпеченість[1332].

Невдовзі Особливою нарадою було оприлюднено роз'яснення та доповнення. Вони стосувалися 1 та 7 статей «Правил». Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендаторам, ділянки яких ще не було передано у користування іншим особам за договорами до оголошення «Правил»[1333].

Таким чином, «Правила» стали першою серйозною спробою білої влади урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізовував самозахоплення, здійснені селянами під час революції. Частково вони («Правила») відшкодовували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали у попередні роки від експропріації їхньої землі, руйнації маєтностей. Разом із тим, більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, ніж поміщиків. Хоча б тому, що у ньому фіксувалися розміри орендних платежів, їхня регіональна специфіка. У цьому зв'язку невиправданим є твердження О. Зарубіна та В. Зарубіна стосовно того, що Особлива нарада налаштовувала проти себе селян, збільшуючи орендні платежі[1334].

Переваги, відповідно до змісту цього закону, отримували ті, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, вони не стосувалися тих господарів, хто обробляв угіддя своєю працею та членів своєї сім'ї, а також тих господарств, розміри яких не перевищували

25 дес. Навпаки, великі землевласники, розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини, позбавлялися права здавати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю у тих селян-орендаторів, які без договору користувалися нею у 1919 р.[1335].

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендаторів. У «Правилах» її розмір визначався 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин і 1/8 середньої врожайності соняшника і картоплі. Проілюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції за орендовану землю поганої якості селяни у середньому сплачували 1/4 або 1/5 урожаю, за кращої якості – 1/2[1336].

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р. із семи основних зернових культур, у дрібних господарствах у 1906-1915 рр. середня врожайність із десятини становила 58 пуд[1337]. У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент, – 1160 руб. за дес. Навіть якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалося за ним. Водночас мінімальний прожитковий розмір, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, в якому тримали ще й худобу[1338].

У селянина-орендатора після розрахунків із власником землі залишалося 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що, на думку професора О. Ярошевича, земля мала коштувати 6-7 тис. руб. за дес.[1339], а селяни могли заплатити до 15 тис. руб. за дес., орендна плата була майже у 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною і для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Зазначимо, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала регіональні відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди коливалася від 300 до 1500 руб. за дес. Натомість у Костянтиноградському – до 160 руб. за дес.[1340]. У таких випадках, коли орендна плата була менше ніж 300 руб., орендатор і власник укладали угоду про оплату натурою. У Костянтиноградському, Хорольському повітах її розмір коливався від 1/4 до 1/3-2/5 середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника і орендатора), селяни сплачували 15-20 пуд. вже обмолоченого хліба[1341].

Зміст та очікувані результати від «Правил» широко обговорювалися на сторінках преси представниками різних соціальних груп тогочасного суспільства. Так, професор О. Ярошевич, аналізуючи основні положення цього документу, висловив думку про те, що Особлива нарада, розробивши і опублікувавши «Правила», у такий спосіб легалізувала фактичне користування селянином землею, усунувши труднощі, які могли виникнути при розподілі землі[1342]. Анонімний дописувач «Полтавського дня» – Д. – розцінив закон про оренду як рішучий захід в аграрній політиці білогвардійського уряду, як новий напрям роботи земельної комісії під головуванням О.Билимовича – В. Челіщева у сфері поземельних відносин[1343]. На переконання Л. Георгійовича, «Правила» створювали сприятливі та вигідні для селян умови землекористування. Водночас він висловив і критичні зауваження, що стосувалися, по-перше, зволікання уряду з їхнім виробленням, а, по-друге, роботи органів влади

на місцях стосовно їхнього впровадження, роз'яснення змісту серед селянства. Він наводив, як приклад, власне спілкування з селянином Харківської губернії, котрий на запитання про те, що він знає про новий орендний закон, відповів: «Якби знали... Тоді б отих банд не було»[1344]. Цю ж думку в інтерв'ю одній із газет озвучив і генерал Май-Маєвський: «Доводиться лише жалкувати з того, що селянство погано поінформоване про завдання і діяльність Добровольчої Армії. Якби глибше у село проникала інформація про новий орендний закон, про земельну реформу, яку найближчим часом планується провести, то все це значно сприяло б задоволенню інтересів селянства, зміцненню порядку на селі»[1345]. Професор В. Чукров, схваливши «Правила», обґрунтував тезу про те, що їхнє запровадження зумовить підвищення надходжень до казни, а також прибутковість аграрного сектора в цілому[1346]. Г. Константинов зазначав, що урегулювання орендних відносин зближує селянство з владою. Фактично влада витісняє поміщиків із села. У такий спосіб зводиться до мінімуму розгортання селянсько-поміщицького антагонізму. Навпаки, в очах селян зростає авторитет влади.

Отже, наведений вище матеріал дозволяє констатувати, що громадськість схвально сприйняла основний зміст «Правил», вбачаючи у них своєрідну золоту середину в урегулюванні поземельних відносин на селі (вигідність і поміщикам, і селянам), справедливо критикуючи владу за повільність у їхній розробці, роботі з їхньої популяризації серед населення.

Протилежно заходи Особливої наради з урегулювання поземельних орендних відносин оцінили більшовики. У численних відозвах, листівках вони писали про те, що законом про оренду білогвардійці викачують із села хліб, грабуючи селян[1347], що він спрямований лише на захист інтересів поміщиків[1348], землі відбираються у селян і повертаються поміщикам[1349], запроваджуються жандармські порядки, що панували за царя[1350], відновлюється панщина[1351] тощо. Розміри орендних платежів, на думку партійців, жорсткі, бо вони сплачуються за всі роки користування селянами землею[1352]. Це за умови, що статті «Закону робітничо-селянського уряду про землю» (далі – «Закон») від 5 лютого 1920 р., які стосувалися землекористування, за своїм змістом мало чим різнилися від «Правил», затверджених Особливою нарадою. Так, наприклад, право на оренду землі закріплювалося за трудовим селянством; за орендаторами (селянами, козаками тощо) залишалися ті ж розміри угідь, які були в їхньому попередньому користуванні; поміщицькі, церковні, казенні угіддя, конфісковані більшовиками, використовувалися для задоволення потреб у землі безземельного і малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників тощо[1353]. Зіставлення змісту «Правил» і положення «Закону» засвідчує, що радянські лідери невмотивовано критикували білогвардійців, запозичуючи у них основну ідею – легалізацію селянських самозахоплень. Навпаки, достатньо фактів підтверджує тезу стосовно того, що політика Особливої наради, спрямована на урегулювання орендних відносин, дуже турбувала більшовиків, оскільки відштовхувала від них селян, додаючи симпатій і прихильності Добровольчій Армії.

Цікавим, із наукової точки зору, є ще один сюжет. Він стосується результативності реалізації на практиці «Правил», ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Інтерес до нього зумовлений тим, що радянські історики однозначно писали про те, що білі не змогли знайти спільної мови з селянством українських губерній, оскільки вони захищали

інтереси поміщиків, реставруючи дореволюційні порядки на селі, що стало причиною розгортання масового антибілогвардійського селянського збройного руху опору. Однак розширення доступу дослідників до раніше забороненої інформації (т. зв. спеціальних фондів), виявлення і опрацювання нових джерел дозволяє з упевненістю констатувати, що ситуація не була настільки простою, як це намагалися відтворити радянські дослідники. Ставлення селян як до Добровольчої Армії, так і до аграрної політики Особливої наради визначалося багатьма не лише об'єктивними, а й суб'єктивними факторами.

Насамперед селянин – практик, прагматик. У зв'язку з цим важливу роль під час укладання орендних угод для нього відігравали економічні показники, умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками і селянами не укладалися через те, що останніх не влаштовували окремі положення. Наприклад, одна з економій Полтавщини вимагала, щоб орендатори, крім передбачених «Правилами» розмірів оплати, додатково сплатили 100 руб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки[1354]. На перший погляд, це були незначні суми, однак, якщо врахувати розміри орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст. 2 «Правил», максимум – 25 дес.) вартість обов'язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, непрогнозованість урожаю, то така орендна плата була зависока для селян.

Разом із тим, у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки шляхом здачі своїх угідь в оренду. Здольна оренда коштувала селянину 10-15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, у межах 1000-1500 руб. за дес.), тоді як вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, коливалась від 5 до 15 тис. руб. за дес., хоча реально її продавали у середньому за 10 тис. руб.[1355]

Не рідкісними були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилаючись на можливу посуху, невизначеність майбутнього врожаю тощо. У такий спосіб вони намагалися примусити великих землевласників пристати на їхні вигідніші, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектора регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди укладалися масово. Як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендатори, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися у попередні роки. У розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої коливалися від 1/5 до 1/2 середнього врожаю зернових. Сума грошової оплати також була позначена різкими відмінностями: від 120 до 2000 руб. за дес.[1356]

Делегати селянського з'їзду, який відбувся у Сімферополі, схваливши «Правила…», відзначили, що необхідно насамперед забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб у такий спосіб звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося і про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду і під випас худоби, однак не за рахунок посівних угідь[1357].

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство українських губерній в принципі було задоволене «Правилами…». Реалізація їхніх положень позначена регіональною специфікою. Можна говорити і про те, що Особливій нараді шляхом унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені та проаналізовані нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації між селянами, землевласниками, владою на грунті реалізації «Правил…». Спори, що виникали, вирішувалися мировими суддями і не виходили за межі правового поля. Закріплені у «Правилах…» положення більшою мірою відповідали інтересам селян, ніж поміщиків, оскільки фактично легалізовували селянські т. зв. самозахоплення, не носили примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, вжиті білими заходи носили і психологічний характер. На нашу думку, вони реально демонстрували і підтверджували, що наміри А. Денікіна з реформування на селі – не порожні слова, влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що вони і володіють нею. Поміщики, які здавали в оренду землю, звикали до того, що можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Разом із тим, мали місце і недоліки, упущення. Насамперед, попри всі зусилля, що докладалися службовцями Освагу, селянство було недостатньо, а в окремих випадках абсолютно не поінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи цивільної влади на місцях слабко керували процесом реалізації «Правил…», пустивши його у більшості випадків на самоплив.

І посівна кампанія, і жнива з усією очевидністю засвідчили, що уряду А. Денікіна необхідно докласти енергійних зусиль для інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки, забезпечення селян необхідними товарами промисловості шляхом запровадження інтенсивного товарообміну, пом’якшення гостроти дефіциту сільськогосподарської техніки у селянських господарствах. Практика господарського життя підтвердила правильність загальних міркувань, відображених у «Декларації…». Опрацьовані нами історичні джерела неспростовно свідчать, що Особлива нарада, наскільки це було можливо за умов революції, нестабільності фінансово-грошової системи, намагалася вирішувати окреслені вище питання.

Співпрацюючи з населенням (селянами, промисловцями, банкірами), влада поціновувала їхню комерційну ініціативу. За звітами чиновників органів цивільної влади на місцях, до них неодноразово зверталися селяни з різними бізнесовими (висловлюючись на сучасний манер) проєктами. Вони підтверджували, що на селі багато грошей, які можна залучити до облаштування млинів, олійниць, майстерень із ремонту інвентарю[1358]. Така та подібна ініціатива селян всіляко підтримувалася та стимулювалася владою. Так, за обопільної участі і селян, і влади на Полтавщині на базі майстерень Роменського міського чавунно-ливарного заводу було налагоджено ремонт сільськогосподарської техніки, «обслуговувалося чотири повіти…»[1359].

Уряд А. Денікіна схвалив пропозиції Управління продовольства щодо постачання населенню сільськогосподарських машин. Особлива нарада асигнувала цьому відомству 25 млн. руб. для реалізації такого завдання. Крім того, було затверджене рішення надавати державну підтримку тим заводам, що безпосередньо продукують сільськогосподарський інвентар[1360]. Так, у Севастополі кораблебудівний завод та підприємства у місті Сарабузи отримали від УЗіЗу кошти на виконання державного замовлення з виготовлення вітчизняної сільськогосподарської техніки та реманенту[1361]. Від Донського уряду було отримано сільськогосподарської техніки на 10 млн. руб[1362]. Вона перебувала у розпорядженні Управління продовольства, яке розподіляло її між селянами українських губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. У подальшому ця сільськогосподарська техніка переходила на баланс Губернської каси дрібного кредиту[1363].

В окремих українських губерніях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР, цивільна адміністрація за підтримки сільськогосподарської кооперації, земств та інших громадських організацій докладала зусиль до організації прокатних станів сільськогосподарського інвентарю. Безпосередньо, згідно з наказом А. Денікіна, цим питанням опікувалися уповноважені УЗіЗу[1364]. Зокрема, уповноважені УЗіЗу Євпаторійського повіту зобов'язувалися провести обстеження селянських господарств, з'ясувати «потреби повіту в землеробських знаряддях, вказавши: скільки та чого саме потребує населення». На повітових уповноважених цього ж відомства у Таврійській губернії покладалася й організація тракторних та прокатних станів у регіоні[1365]. На нараді з потреб сільського господарства у Євпаторійському повіті було схвалено рішення про доставку в повіт сільськогосподарських машин, рідкого палива, запасних частин, матеріалів для ремонту[1366].

Такі заходи властей знаходили позитивний відгук у селянства. Наприклад, селяни Коджамбакської та Агайської волостей Євпаторійського повіту одностайно схвалили пропозицію земства відновити роботу прокатних тракторних та сільськогосподарського інвентарю станів. Вони порадили уповноваженим УЗіЗу розмістити ці стани на тій же території, де вони розташовувалися й до революції, – «на Кадинському агрономічному пункті за 40 верст на північ від Євпаторії». Селяни висловилися й за те, щоб придбати сільськогосподарську техніку у державних органів влади за кошти, які у них є в достатній кількості. На їхнє переконання, це значно підвищить виробничі потужності їхніх господарств[1367].

Поза увагою властей, Головнокомандувача не перебувала і проблема збереження племінного поголів'я худоби. Наказом А. Денікіна від 15 серпня 1919 р. заборонялися скуповування, реквізиція та вивіз племінних коней[1368]. На виконання цього наказу значна за обсягами робота була проведена інспекторами сільського господарства Таврійської губернії. Зокрема, з метою збереження племінної великої рогатої худоби від реквізицій, а племінних коней від постачання армії шляхом мобілізації, у повіти губернії було відряджено значну кількість фахівців-тваринників. Вони оглядали маєтки, господарства селян і складали реєстри племінної худоби. У них зазначалися вік, порода худоби тощо. На цій підставі власникам племінної худоби видавалися відповідні посвідчення-сертифікати. Ними означена худоба звільнялася від реквізицій та мобілізацій.

Паралельно з цим у повітах губернії проводилася робота з розширення мережі племінних заплідних пунктів для коней та великої рогатої худоби. У повітах для селян облаштовувалися курси з тваринництва та рільництва[1369].

Полтавська губернська управа придбала 25 пар волів із Диканського маєтку князя Кочубея, 200 голів волів із маєтку Дячково та значну кількість молодняка для Гадяцької дослідної станції з розведення племінної худоби. Задля задоволення потреб селянських господарств губернії, на кошти Полтавської губернської управи було закуплено сіялки, молотарки, борони, косилки, жниварки, снопов'язалки, кінні граблі тощо. Цей мертвий інвентар розподілявся між селянами та селянськими товариствами повітів губернії[1370].

Подібні заходи проводилися й Києво-Подільським УЗіЗом. Спільно з повітовою земською управою вони профінансували забезпечення селян регіону сільськогосподарською технікою, реманентом, облаштування ремонтних майстерень, утримання заплідних пунктів та прокатних і зерноочищувальних пунктів[1371].

Сподівання урядовців Білого руху Півдня Росії на налагодження товарно-грошових відносин повною мірою не виправдалися. Однак потрібно було виконувати свої зобов'язання перед селянством у його забезпеченні промтоварами. Як вихід, поширення набув товарообмін. Його схема, за спогадами Єлізарова, була такою. У містах відповідні відомства, насамперед продовольства, великими партіями (оптом) закуповували мануфактуру, нитки, жіноче взуття, коси тощо. Потім до витраченої суми додавалося 10 – 20% і товар обмінювався на хліб у селян[1372]. Надбавлені відсотки враховували витрати на транспортування, а також прибутки від проведеної операції. У такий спосіб, наприклад, селяни Полтавської губернії обміняли промислових товарів на 4 млн. руб. З Новоросійська вони були доставлені на склади Добровольчої Армії в губернії, а потім службовці УЗіЗу товарообмінювали їх у селян[1373].

Окремі товари завозилися у порядку товарообміну з-за кордону. У листі з Лондона від М. Львова на ім'я М. Савіна, який корегував імпортні операції Особливої наради, йшлося про те, що вдалося зробити у сфері забезпечення імпортними товарами населення українських губерній, що перебували під владою Білого руху Півдня Росії. Зокрема, були укладені угоди з Московським Купецьким Банком у Парижі та Комерційним Банком у Лондоні з упорядкування торговельних операцій відповідних відомств Особливої наради із зарубіжними країнами. Налагоджено зв'язки з французьким та англійським урядами стосовно імпортування на території, підконтрольні Головнокомандувачу ЗСПР, необхідних промислових товарів та сільськогосподарської техніки на засадах товарообміну[1374].

Імпорт регулювався спеціальними договорами, що укладалися між приватними підприємцями та представниками Управління торгівлі та промисловості, а також відповідними структурами цивільних органів влади білих. Так, експортери сільськогосподарської продукції зобов'язувалися на 50% від суми проданого товару придбати за кордоном промислових товарів, а решту – 50% від отриманої валюти – передати владним установам для обміну на донські гроші за відповідним курсом[1375]. Наприклад, Кримсько-Донецьке торгово-промислове товариство із Константинополя постачало обладнання для млинів, вугільних та соляних шахт. Ці поставки носили цільовий характер[1376].

Таким чином, лідери Білого руху Півдня Росії, усвідомлюючи необхідність проведення якісних змін, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства як галузі економіки, працювали у цьому напрямі. Визначаючи ступінь ефективності цієї роботи, потрібно, на наш погляд, зважати на умови, за яких вона проводилася. Останні, на жаль, не були сприятливими. Тому навряд чи можна говорити про її стовідсоткову успішність. З іншого боку, вже сам факт її проведення є знаковим. Насамперед він засвідчує те, що уряд А. Денікіна аграрну політику розумів широко – як складник внутрішньоекономічної політики, що стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. По-друге, вжиті владою білих заходи не спрямовувалися на загострення стосунків із селянством. Навпаки робилося все для того, щоб максимально мінімізувати конфронтацію на селі. По-третє, позиція державницького протекціонізму селянству підтверджувала наміри лідерів Білого руху Півдня Росії, відображені у численних відозвах, агітках, «Декларації…».

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

УТВЕРЖДЕННЫЕ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩИМ ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ НА ЮГЕ РОССИИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ОСОБОГО СОВЕЩАНИЯ

...55. Об утверждении Правил о сборе трав в 1919 г. в местностях, находящихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России.

В заседании 21 июня 1919 года Особое Совещание постановило:335

I. Проект Правил о сборе трав в 1919 году в местностях, находящихся под Управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России, – одобрить в редакции, при сем прилагаемой.

II. Означенное в Отделе I Правил ввести в действие по телеграфу.

III. Поручить Начальнику Управления Внутренних Дел предписать Губернаторам принять в срочном порядке меры к немедленному оглашению означенных в отделе I Правил по всем волостям вверенных им губерний. Настоящее Постановление Особого Совещания утверждено в городе Екатеринодаре за Главнокомандующего Вооруженными Силами на юге России Помощником его Генерал-Лейтенантом Лукомским.

22 июня 1919 года.

На подлинном написано: Утверждаю. За Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России Генерал- Лейтенант Лукомский.

22 июня 1919 года. Екатеринодар.

ПРАВИЛА
о сборе трав в 1919 году в местностях, находящихся под Управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России.

I. Сбор урожая трав в 1919 году на лугах и других сенокосных угодьях, захваченных отдельными лицами или сельскими обществами у землевладельцев или арендаторов самовольно или по распоряжению советских властей, производится лицами или обществами, захватившими эти угодья. Из собранного урожая половина его поступает в пользу лиц или обществ, собравших урожай, другая же половина должна быть сложена ими на лугах в стога и поступает в пользу землевладельца или арендатора.

II. При отсутствии землевладельца или арендатора и их поверенных, причитающаяся им доля урожая сдается Волостному Старшине, который обязан принять меры к охране этой доли и сдать по принадлежности или землевладельцу, или арендатору, по явке их, или военным властям, если последними будет пред'явлено письменное об этом требоваание до явки землевладельца или арендатора. Расчет за взятое властями сено с землевладельцем или арендатором производится сими властями.

III. Если луга или другие сенокосные угодья не были захвачены или если лица или общества, захватившие их, оставят означенные луга и угодья, а землевладелец или аренда-

тор и их поверенный не находятся на месте, то Волостной Старшина обязан сдать уборку членам ближайшего сельского общества или другим лицам, которые за это получают в свою пользу половину собранного урожая, в отношении же другой половины применяется правило статьи II.

Если причитающаяся землевладельцу или арендатору доля урожая не будет передана им в натуре лицами или обществами, собравшими урожай, то землевладельцы имеют право получить от этих лиц и обществ уплату стоимости причитающейся им доли. Стоимость означенной доли урожая определяется местною сельскою властью в присутствии понятых по твердым ценам, а при отсутствии таковых – по справочным ценам, и должна быть передана землевладельцу или арендатору, в случае их отсутствия, – Волостному Старшине, который обязан в двухнедельный срок внести полученную им сумму Председателю Мирового С'езда (Св. Зак., т. XVI, ч. I Уст. Гражд. Судопр., изд. 1914 г., ст. 1460, § 29) для выдачи по принадлежности.

Об утверждении правил о сборе урожая в 1919 году в местностях, находящихся под Управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России. В заседании 25 июня 1919 года Особое Совещание постановило:

I. Проект правил о сборе урожая в 1919 году в местностях, находящихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России, одобрить в редакции, при сем прилагаемой.

II. Означенные в отделе I Правила ввести в действие по телеграфу.

III. Поручить Начальнику Управления Внутренних Дел предписать Губернаторам принять в срочном порядке меры к немедленному оглашению означенных в отделе I Правил по волостям и селениям вверенных им губерний.

Настоящее постановление Особого Совещания утверждено в городе Екатеринодаре Главнокомандующим Вооруженными Силами на Юге России 26 июня 1919 года.

На подлинном написано: «Утверждаю». Главнокомандующий Вооруженными Силами на Юге России Генерал-Лейтенант Деникин. 26 июня 1919 года, г. Екатеринодар.

ПРАВИЛА
о сборе урожая 1919 года в местностях, находящихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России

1. Сбор урожая хлебов, а также льна, конопли, подсолнуха и иных масленичных растений, с земли, вспаханной и засеянной отдельными лицами или сельскими обществами, самовольно или по распоряжению советских властей захватившими ее у землевладельца или арендатора, производится лицами или обществом, захватившими эту землю. Из собранного урожая две трети его поступают в пользу лиц или обществ, собравших урожай, остальная же треть должна быть передана или землевладельцу, или арендатору по принадлежности, и свезена на гумно или на то место, где обычно производится молотьба.

2. Если земля была вспахана и засеяна не теми лицами, которые убрали урожай (ст. 1), то последние обязаны уплатить за обработку земли тем, кто ее обработал, и возвратить по принадлежности семена или их стоимость.

3. Урожай картофеля, свеклы, моркови и иных корнеплодов и овощей, а также табака, посаженных на полях и огородах (кроме находящихся на усадебных землях и кроме свекловичных и иных семенных высадок в полях) лицами или обществами, самовольно захватившими или получившими их по распоряжению советских властей, убирается этими обществами или лицами. Из собранного урожая они получают в свою пользу пять шестых урожая, а остальную шестую часть обязаны передать землевладельцу или арендатору, или их доверенному, свезти и сложить в указанное сими последними помещение.

4. Если лица или общества, самовольно захватившие поле или огород, либо получившие их по распоряжению советских властей, уже свезли ко времени вступления сих Правил в действие урожай с поля или огорода, то они обязаны выдать землевладельцу, арендатору или их доверенному следуемую последним часть урожая (ст.ст. 1–3) натурою или уплатить ее стоимость по твердым ценам, при отсутствии же таковых – по справочным ценам.

5. При отсутствии владельца или арендатора земли, сделавших на ней посев, или их доверенного, местный Волостной Старшина обязан сдать уборку урожая членам ближайшего сельского общества или другим лицам.

6. Общество или лица, которым была сдана уборка урожая (ст. 5), получают в свою пользу условленную с Волостным Старшиною часть собранного урожая, но не более половины, а остальную часть обязаны свезти, хранить и сдать по принадлежности землевладельцу, арендатору или их доверенному. В случае неприбытия сих последних до 1 января 1920 года, причитающаяся им часть продается с публичного торга Волостным Старшиной, который вносит вырученные деньги в порядке статьи 1460 § 29 Устава Гражданского Судопроизводства (Св. Зак., т. XVI, ч. 1, изд. 1914 г.) Председателю Мирового С’езда, для выдачи по принадлежности. В последнем случае обязанность хранения остается за подлежащими обществами или лицами до производства торгов.

Примечание. Раздел урожая в натуре на доли производится при отсутствии владельца, арендатора или их доверенного под наблюдением и за ответственностью Волостного Старшины в присутствии понятых.

7. Если лица, самовольно захватившие землю или получившие ее от советских властей, отсутствуют, то убрать урожай предоставляется землевладельцу или арендатору, которые обязаны уплатить за обработку земли тем, кто ее обработал, и возвратить, по принадлежности, семена или их стоимость.

Если землевладелец, арендатор или их доверенный также отсутствуют, то уборка посева, сделанного отсутствующим захватчиком, производится применительно к постановлениям изложенным в статьях 5 и 6 сих Правил, причем владельцу или арендатору поступает одна треть урожая, а остальные две трети, за исключением из них договоренной стоимости уборки, причитаются за семена и обработку.

8. Весь урожай сахарной свеклы, посеянной на землях, принадлежащих сахарному заводу или арендованных им, а также на землях, законтрактованных заводом, поступает в распоряжение этого завода; если же он не работает, а равно в тех случаях, когда свекла посеяна на других, не указанных в сей статье чужих землях, то в распоряжение того завода, который будет указан Начальником Уезда.

9. Урожай свеклы, посеянной лицами или обществами, самовольно захватившими земли, указанные в предшествующей 8 статье, или получившими их по распоряжению советских властей, должен быть убран этими лицами или обществами и полностью передан подлежащему заводу.

10. Владельцам или арендаторам, обычно занимавшимся производством семян сахарной свеклы, предоставляется право удержать в свою пользу потребное для производства семян количество свеклы.

11. Сахарный завод, получивший урожай свеклы, обязан уплатить землевладельцу или арендатору стоимость одной шестой части урожая, а лицам, производившим посев свеклы и уборку урожая, – да все произведенные работы и за семена стоимость пяти шестых урожая по цене свеклы на плантации.

12. Урожай злаков и корнеплодов, посеянных на усадебных землях и в садах лицами или обществами, самовольно захватившим означенные земли и сады или получившими их по распоряжению советских властей, а равно и урожай произведенных сими лицами или обществами свекловичных и иных семенных высадков в полях, поступает по возвращении на места владельцев земли, арендаторов или их доверенного в полное распоряжение последних, причем означенные лица обязаны уплатить произведенные расходы.

13. Урожай плодовых и ягодных садов принадлежит полностью их собственникам или арендаторам, и, по возвращении последних или их доверенных, сады немедленно поступают в их распоряжение. Если урожай сада увезен из него лицами или обществами, самовольно захватившими сады или получившими его по распоряжению советских властей, то эти лица или общества, обязаны уплатить собственнику или арендатору стоимость урожая, за исключением расходов по окарауливанию и уходу за садом.

Если же общества или лица, упомянутые выше, в свою очередь сдали сад в аренду, но урожай последнего еще не свезен с'емщиком, то собственник или его арендатор могут оставить урожай себе и удалить с'емщика, уплатив последнему понесенные им расходы по окарауливанию и уходу за садом. Если урожай уже свезен с'емщиком, то лица или общества, сдавшие ему сад, обязаны уплатить собственнику или его арендатору плату, за которую был сдан с'емщику сад.

...57. Об утверждении Положения о Мировых Комиссиях для разрешения споров по распределению и уборке урожая 1919 года в местностях, находящихся под управлением Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России.

В заседании 25-го июня 1919 года Особое Совещание постановило:

I. Проект Положения о Мировых Комиссиях для разрешения споров по распределению и уборке урожая 1919 года в местностях, находящихся под управлением Главноко-

мандующего Вооруженными Силами на Юге России, одобрить в редакции, при сем прилагаемой.

II. Означенное в Отделе I Положение ввести в действие по телеграфу.

III. Поручить Начальнику Управления Внутренних Дел предписать Губернаторам принять в срочном порядке меры к немедленному оглашению означенного в Отделе I Положения по волостям и селениям вверенных им губерний.

Настоящее постановление Особого Совещания утверждено в городе Екатеринодаре Главнокомандующим Вооруженными Силами на Юге России 26 июня 1919 года.

На подлинном написано: «Утверждаю».

Главнокомандующий Вооруженными Силами на Юге

России Генерал-Лейтенант Деникин. 26 июня 1919 года,

г. Екатеринодар.

ДАРФ. – ФР. 439. Оп. 1. Спр. 43. – Арк. 1-3

ДЕКЛАРАЦИЯ ПО АГРАРНОМУ ВОПРОСУ

23 марта 1919 года

Государственная польза Россіи властно требуеть возрожденія и подъема сельскаго хозяйства.

Полное разрешеніе земельнаго вопроса для всей страны и составленые общаго для всех необъятной Россіи земельнаго закона будеть принадлежать законодательнымъ учрежденіямъ, через которыхъ русскій народъ выразить свою волю.

Но жизнь не ждетъ. Необходимо избавить страну отъ голода и принять неотложныя меры, которыя должны быть осуществлены незамедлительно. Поэтому особому совещанію […] теперь же приступить къ разработке и составленію преложеній и правилъ для местностей, находящихся подъ управленіемъ Главнокомандующаго вооруженными силами на юге Россіи.

Считаю необходимымъ указать […] начала, которыя должны быть положены въ основу этихъ правилъ и положеній:

1) Обеспеченіе интересов трудящегося населения.

2) Созданіе и укрепленіе прочныхъ мелкихъ и среднихъ хозяйствъ за счетъ казенныхъ и частновладельческихъ земель.

3) Сохраненіе за собственниками ихъ правъ на землю. При этом въ каждой отдельной местности долженъ быть определенъ размеръ земли, которая можетъ быть сохранена въ рукахъ прежднихъ владельцевъ и установленъ порядокъ перехода остальной частновладельческой земли къ малоземельнімъ. Переходы эти могутъ совершаться путемъ добровольныхъ соглашеній или путемъ принудительнаго отчужденія, но обязательно за плату. За новыми

владельцами земля, не превышающая установленных размеровъ, укрепляется на правахъ незыблемой собственности.

4) Отчужденію не подлежать земли казачьи надельныя, леса, земли высоко производительныхъ сельскохозяйственныхъ предпріятій, а также земли, не имеющія сельскохозяйственнаго назначенія, но составляющія необходимую принадлежность горнозаводскихъ и иныхъ промышленныхъ предпріятій: в последних двух случаях – установленных для каждой местности повышенных размеров.

5) Всемерное содействіе земледельцамъ путемъ техническихъ улучшеній земли / меліорація / агрономической помощи, кредита, средствъ производства, снабженія обменами, живымъ и мертвымъ инвентаремъ и пр.

ДАРФ. ФР. 5827. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1–2.

ПРОЕКТ, РАЗРАБОТАННЫЙ В КОМИССИИ В. Г. КОЛОКОЛЬЦЕВА И ОТКЛОНЕННЫЙ ГЛАВКОМОМ ВСЮР, О ВОССТАНОВЛЕНИИ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ

/Не позднее начала июня 1919 г./

Исх.№0424

Положение о восстановлении прав собственности на землю.

1/ Все захваченные, на основании распоряжений советских властей или земельных комитетов земли, кому бы они не принадлежали, а также постройки, скот, сельскохозяйственные орудия и машины и проч. Немедленно возвращаются законным владельцам.

2/ Неподчинившиеся этому требованию привлекаются к ответственности по закону военного времени, а новые попытки к захватам чужой собственности пресекаются самыми решительными мерами вплоть до применения вооруженной силы.

3/ Лица, пострадавшие от самовольных захватов, обращаются к местным административным властям, с указанием местонахождения и состава имущества на предмет оказания содействия к возвращению по принадлежности,

4/ Все земельные собственники должны приступить немедленно к использованию принадлежащих им земельных владений и проявить всемерную заботу о том, чтобы участки, подлежащие посеву не остались незасеянными,

5/ При невозможности использовать земельные участки собственными силами и средствами, владельцы обязаны сдать таковые в аренду, устанавливая арендную плату по взаимному соглашению с арендаторами.

6/ За снятие земли в аренду с спекулятивною целью, виновные привлекаются по ст. 29 Уст. о наказаниях карающей денежным взысканием или тюрьмою до 6 месяцев. Лица пострадавшие от действий захватчиков с исками о возмещении убытков, а также о плате за пользованием имуществом обращаются в уездные ликвидационные комиссии.

РЕЗОЛЮЦИЯ ГЛАВКОМА: Этот документ внесен для новой войны? Отклонить.

ДАРФ. ФР. 5827. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 3.

ПРОЕКТ ЗЕМЕЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ, СОСТАВЛЕННЫЙ КОМИССИЕЙ В. Н. ЧЕЛИЩЕВА – А. Д. БИЛИМОВИЧА

ноябрь 1919 г.

Общие положения.

I. Для расширения площади существующих и образования новых прочных мелких и средних земледельческих хозяйств, предназначаются пригодные для сельскохозяйственного пользования земли: 1/ казенные, отводимые для указанной надобности по особым распоряжениям; 2/ государственного земельного банка и 3/ частного владения, подлежащие принудительному отчуждению на основании ст. ст. 6-15 настоящего Положения или предложенные владельцами на основании ст. 17-й

2. Подлежащие принудительному отчуждению земли частного владения /ст. I, п.3/ в течение установленных в главе IV сроков либо переходят к земледельцам непосредственно от собственников этих земель, с содействием или без содействия государственного земельного банка, в порядке добровольных сделок, либо в таком же порядке продаются этому банку. По истечении упомянутых сроков те из означенных земель, которые не будут проданы по добровольным сделкам, отчуждаются правительством в принудительном порядке за вознаграждение, определяемое настоящим Положением /ст.ст. 43 и 44/.

3. Упомянутые в п. 1 ст. 1 земли казенные и земли государственного земельного банка, а также отчужденные в принудительном порядке на основании ст. 17 земли частного владения /ст.2/ образуют государственный земельный фонд. Входящие в состав его участки, за исключением выделенных на основании ст. ст. 46,49, переходят к земледельцам путем продажи.

4. На всей площади земель, предназначенных к продаже на основании настоящего Положения земледельцам /ст. I/ в собственность последних поступает только поверхность этих земель, право же на эксплуатируемые недра и […] недра впредь до издания по сему предмету особого закона, остается за прежними владельцами, а недра не открытые переходят к казне.

Примечание: Под упомянутыми в ст. 4 открытыми недрами разумеются недра:

I. Заявленные до издания настоящего положения владельцами земель в порядке статей 246, 588 и 742 Уст» Горн, изд. 1912 г.

II. Обнаруженные самими владельцами, либо другими лицами и учреждениями, но не заявленные в порядке статей Уст. Горн., указанных в предшедшем пункте, когда о таком обнаружении того или иного полезного ископаемого имеется удостоверение окружного горного […] в случае, когда в имениях владельца вовсе не имеется свободных от такой аренды угодий или площадь их менее одной пятой количества земли, причитающегося владельцу на основании ст.6. При выборе владений, расположенных в различных уездах, площадь указанной владельцам по каждому из них доли угодий определяется по нормам, установленным для тех уездов, в которых эти угодия отводятся.

10. Владельцу предоставляется указать границу той части владений, которые не подлежат принудительному отчуждению. Если по признанию органа по земельным делам указанные владельцам границы создают среднюю в хозяйственном отношении чресполосность или невозможность правильного устройства на отчуждаемой части будущих приобретателей, то владельцу предоставляется указать на двухмесячный с дня извещения его срок иные границы. Если же и затем владельцем не будут указаны приемлемые границы, то они определяются органами по земельным делам.

11. Во владении, принадлежащем нескольким лицам на праве общей собственности, расчет сохраняемой за владельцами площади полевых, луговых и пастбищных угодий производится отдельно для каждого совладельца и с причитающейся ему доли в этом владении.

12. В тех хозяйствах, которые имеют культурное или промышленное значение, за владельцем по его ходатайству сохраняется:

1/ в хозяйствах, возделывающих сахарную свеклу или картофель для переработки на собственных или посторонних заводах, та средняя площадь земли, которая находилась под посевом свеклы или картофеля с 1910 г. по 1914 г. увеличенная в четыре раза.

2/ в хозяйствах, занимающихся производством улучшенных сортов посевных семян, при удостоверенном значении этих хозяйств, как рассадников улучшенных сортов семян, площадь земли, которая была занята к 1-му января 1915 г. селекционными полями и полями размножения улучшенных сортов семян в принятом в хозяйстве севообороте.

3/ в хозяйствах, занятых улучшением туземных пород рогатого скота или овец, равно как и в хозяйствах, ведущих улучшение рогатого скота и овец, путем скрещивания с иностранными породами, а также разводящих эти породы в чистоте при удостоверенном значении этих хозяйств как племенных рассадников /племенные книги, награды на выставках и конкурсах, отзывы экспертов, сведения о продаже на племя/, та площадь полевых, луговых и пастбищных угодий, которая необходима для содержания племенного скота, существовавшего к 1-му января 1915 г. в данном хозяйстве.

4/ в молочных хозяйствах, ведущих маслоделие или сыроварение и имеющих для него надлежащее оборудование, маслодельни и сыроварни равно как в промышленных хозяйствах, содержащих молочное стадо с целью сбыта молока в большие городские центры, при содержании молочного стада собственными кормами, а также и при условии надлежащего удостоверения в промышленном значении таких хозяйств, площадь полевых, луговых и пастбищных угодий, которая необходима для получения этих кормов по расчету на молочное стадо, существовавшее к 1 января 1915 г., и

5/ в хозяйствах, имеющих конные заводы, зарегистрированные или записанные в заводские книги, издававшиеся главным управлением государственного коннозаводства, площадь полевых, луговых и пастбищных угодий, необходимая для ведения этих хозяйств при конском составе, существовавшем к 1 января 1915 г.

Размер площадей, не подлежащих принудительному отчуждению по указанным в настоящей статье основаниям, определяется органами по земельным делам.

Во всех указанных случаях, в счет площадей, оставляемых для надобностей означенных хозяйств, включаются и установленные в ст.ст. 6 и 7 неотчуждаемая площадь полевых, луговых и пастбищных угодий.

13/ В тех случаях, когда в одном имении ведется несколько из указанных в предыдущей /12/ статье отдельных отраслей хозяйства, площадь полевых, луговых и пастбищных угодий, оставляемых за владельцем, определяется не суммой площадей, нужных для каждой отдельной отрасли, а площадью, необходимой для совокупного ведения всех этих отраслей.

14/ Если отрасли хозяйства, указанные в ст.12, окажутся уничтоженными, то соответстсвующие площади освобождаются от принудительного отчуждения условно с обязательством владельца восстановить эти отрасли в следующие, со дня опубликования настоящего Положения, сроки: 7 лет для восстановления заводов, перерабатывающих свеклу и картофель, и возобновления прекращенного или уменьшенного в связи с разрушением этих заводов возделывания свеклы и картофеля, а также для семенных хозяйств и племенного скотоводства /ст.12, п.1-3/, пять лет для продуктивного животноводства /ст.12, п.3/, десять лет для коннозаводства /ст.12, п.5/.

15/ Земли, оставляемые за их владельцами на основаниях, указанных в ст. ст. 12 и 13, должны быть использованы по их назначению; в противном случае, а также при невыполнении владельцем данных им обязательств о восстановлении разрушенных отраслей хозяйства /ст.14/ земли эти подлежат принудительному отчуждению на общих основаниях. Наблюдение за исполнением означенного требования возлагается на местные органы управления земледелия и землеустройства.

16. В случае продажи владельцами земель, оставляемых за ними на основаниях статей 12-13 настоящего Положения, казне принадлежит преимущественное право покупки» О предложенной продаже таких имений делец обязан уведомить органы по земельным делам. Купчие крепости по таким продажам могут быть утверждены старшим нотариусом лишь в случае, если казна не заявит желания осуществить своего права преимущественной покупки в месячный срок со дня получения органами по земельным делам означенного уведомления.

17. Владелец, у которого принудительно отчуждается часть имений, в праве требовать отчуждения всего этого имения.

Глава II.

О землях и угодиях, не подлежащих принудительному отчуждению.

18. Не подлежат принудительному отчуждению в порядке настоящего Положения земли;

1/ сельских обществ, селений и земельных товариществ;

2/ казачьи;

3/ надельные;

4/ принадлежащие земствам;

5/ входящие в черту городской оседлости, либо по ходатайству городского управления признанные управлением земледелия и землеустройства, по соглашению с управ-

лением внутренних дел, необходимыми для его расширения, равно, как принадлежащие городу земли, расположенные в пределах того уезда, в состав которого входит город, а из расположенных за пределами уезда – необходимые для удовлетворения культурных потребностей города;

6/ принадлежащие ученым просветительным и благотворительным обществам и учреждениям, и учебным заведениям, за исключением тех земель, которые не служат непосредственно для целей, этими обществами, учреждениями и заведениями преследуемых;

7/ под мельницами, фабриками, заводами и другими постройками промышленного характера в размере, необходимом для правильной их работы, а также занятые подобными к ним сооружениями и устройствами;

8/ предназначаемые в горно-заводских предприятиях для указанных в предыдущем пункте целей в ближайшие 36 лет, согласно плану развития данного предприятия, утвержденному управлением торговли и промышленности;

9/ служащие для целей эксплоатации грязей, равно как и минеральных источников признанных, в установленном порядке имеющими общественное значение;

10/ входящие в определяемые управлением торговли и промышленности районы округов горной охраны, нуждающихся в особой защите во избежание нарушения режима и санитарной безопасности источников и грязей.

Примечание: Земли, принадлежащие церквам, монастырям, духовным учреждениям и установлениям как православных так и инославных и иноверных исповеданий, а равно состоящие в пользовании инородцев /св. Зак. т.2 ч.I. пол. Инор., ст. ох. 312-588/ подлежат действию особых Положений.

19. Сверх площади земель, сохраняемых за владельцами на основании ст. ст. 6,7, 12 и 13, не подлежат принудительному отчуждению также следующие угодия: I/ усадьбы со всеми надворными жилыми и хозяйственными постройками и парками; 2/ плодовые и ягодные сады и питомники, огороды и хмельники, и виноградники; 3/ пруды, в которых заведено промышленное рыбное хозяйство; 4/земли, улучшенные под-земным дренажем; 5/ искусственно орошаемые земли при капитальных растительных сооружениях и приспособлениях; 6/ укрепленные берега рек и укрепленные овраги с необходимою по техническим требованиям укрепления полосою окружающей земли, если укрепления эти сохраняют от размыва или от наносов близлежащие угодья; 7/ леса и лесные дачи с внутренними пахотными и сенокосными полянами и лесными пастбищами, в той площади, какая указана в прежнем или во вновь составленном плане лесного хозяйства, утвержденном лесоохранительным комитетом и 8/ болота и пространства, неудобные для сельскохозяйственного пользования и проч. неудобные земли, за исключением тех, кои органами по земельным делам будут признаны необходимыми для нужд земледельческого населения.

Примечание: Полевые дороги отчуждаются в принудительном порядке только совместно с теми угодиями, по которым пролегают и во всяком случае сохраняют свое назначение.

20. Отграничение оставляемых за владельцами земель угодий /ст. ст. 6,7,12,13 и 19/ от угодий, подлежащих принудительному отчуждение /ст. ст. 6 и 7/, производится с соблю-

дением правил, установленных ст. 10, органами по земельным делам: при принудительном отчуждении по очереди, установленной этими органами, а до того времени по ходатайствам владельцев. В последнем случае в первую очередь удовлетворяются ходатайства тех владельцев, которые одновременно с ограничением совершать продажу земледельцам земель, подлежащих принудительному отчуждению.

21. Дальнейшее распоряжение владельца оставляемыми за ним землями и угодиями осуществляется на общих основаниях с соблюдением требований, установленных в ст. 15 настоящего положения.

22. Если земли и угодия, оставляемые за владельцами состоят в чьем-либо пользовании помимо согласия последних или находятся в пользовании на основании временных правил об аренде /Собр. узак.1919 г. № 27, ст.178/, то в том случае, когда площадь упомянутых земель и угодий может быть установлена без особого отграничения от земель, подлежащих принудительному отчуждению, владелец имеет право требовать в судебном порядке освобождения занятых земель. В остальных случаях это предоставляется владельцу лишь по производстве отграничения. Лица, общества и товарищества обязаны освободить состоящие в их пользовании упомянутые земли и угодия, сохраняют за собой право на сбор урожая с засеянных полей и на вознаграждание за работы по подготовке к посеву угодий, оставшихся незасеянными.

Глава III.

О добровольной продаже земель, подлежащих принудительному отчуждению.

23. Владельцам подлежащих принудительному отчуждению земель до истечения сроков, установленных в ст.ст. 10 и 11, предоставляется право продать эти земли: I/Государственному Земельному Банку по правилам устава этого закона;

2/ отдельным лицам, занимающимся земледельческим трудом;

3/ состоящим из таких лиц обществам и земельным товариществам, давшим при покупке земли обязательства произвести в срок, не превышающий десяти лет, разверстание ее совместно с принадлежащей им землей, если таковая имеется и

4/ для промышленных целей.

24. Площадь участков земли, продаваемых по добровольным сделкам отдельным лицам, обществам и земельным товариществам /ст. 23, п.п. 2 и 3/ из состава земель, подлежащих принудительному отчуждению не должна превышать по расчету на одно хозяйство размеров, указанных в приложенном к настоящей статье расписании, за вычетом имеющейся: I/ у единоличных покупщиков - собственной земли и земли, состоящей в их пользовании на общинном праве и 2/ у обществ и товариществ принадлежащей им надельной земли и земли ранее купленной. Принадлежащая единоличным покупщикам надельная земля не принимается к учету, если покупщиком дано будет обязательство продать ее в трехлетний срок.

25. Площадь земли, продаваемой для промышленных целей /ст. 23, п.4/, определяется начальником управления земледелия и землеустройства, по соглашению с начальником управления торговли и промышленности, в зависимости от потребностей данного гор-

нозаводского или промышленного предприятия в участках, необходимых им для возведения построек, устройства фабричных поселков и технического использования. Одновременно с этим назначается срок, в течение которого промышленные предприятия обязаны возвести предположенные постройки и сооружения и приступить к техническому использованию приобретенных земель. При невыполнении этого обязательства, означенные земли подлежат принудительному отчуждению на общих основаниях.

26. При продаже земель по добровольным сделкам преимущественное право на покупку имеют члены обществ, получавших наделы из данного имения, равно как самые эти общества и составленные из членов таких обществ товарищества. В число лиц, обществ и товариществ имеющих преимущественное право на покупку, входят также и прочие лица, общества и товарищества по отношению к тем землям, которые они арендовали из данного имения, при наличности условий, указанных в ст. 7, а также покупщики, владеющие землей, состоящей в чересполосности с продаваемыми участками, либо прилегающею к этим участкам.

27. Органы по земельным делам оказывают особое содействие в приобретении подлежащих принудительному отчуждению земель с соблюдением установленных в ст. ст, 23,24 и 26 условий: I/ в отношении земель, предусмотренных в ст. 7 постоянным в течение указанного в той же статьи срок арендаторам этих земель, и 2/ воинским чинам русской армии и флота, принимавшим участие в борьбе за возрождение России и Европейской войне, если они не состояли в рядах войск, враждебных русской армии и флоту, сражавшихся за возрождение России и не служили в учреждениях советской власти и других организаций, враждебных единству России, равно как семьям таких воинских чинов. Действие указанного правила распространяется: а/ на военнослужащих строевых частей, если таковые военно-служащие принимали непосредственное участие в боевых действиях при борьбе за возрождение России; б/ на военно-служащих нестроевых частей, если эти военно-служащие получили ранения, контузии и особо отличились при тех же боевых действиях; в/ на военнослужащих, раненых в сражениях или награжденных знаками отличия военного ордена Св. Георгия на последней Европейской войне и г/ на семьи павших в бою упомянутых военнослужащих.

…32. В тех случаях, когда подлежащие принудительному отчуждению земли продаются покупщикам, не предусмотренным ст. 26 органы по земельным делам вывешивают объявления в местных волостных правлениях о предстоящей продаже и ее условиях и назначают срок, не свыше одного месяца, на подачу заявлений о желании воспользоваться предоставленным статьей 26 правом преимущественной покупки. Заявления эти подлежат удовлетворению, если не противоречат правилам настоящего положения и в каждом отдельном случае соответствуют предположенной добровольной сделке о продаже в отношении продажной цены и других ее условий.

33. Органы по земельным делам, в зависимости от наличности необходимого числа служащих, обязаны производить по поручениям владельцев распродажу принадлежащих им земель в согласии с постановлениями настоящего положения и на условиях заявленных владельцами. На покрытие расходов по исполнению этих поручений органы по земельным делам взимают с обеих сторон в равной доле процент с продажной цены земли, устанавли-

ваемой начальником управления земледелия и землеустройства по соглашению с начальником управления финансов; процент этот удерживается из сумм, поступающих от покупщиков распродаваемой земли.

34. По ходатайствам сторон в купчую крепость могут быть включены условия о рассрочке платежей всей или части покупной суммы, при чем допускается погашение срочных платежей установленными количествами хлеба или' других предметов, натурою или деньгами по цене этих предметов, определяемой на основании соглашения сторон. При этом соблюдаются следующие условия: I/ старший нотариус, по утверждении купчей крепости, налагает на купленный участок запрещение в сумме рассроченных платежей или по установленному количеству хлеба и других предметов и подает главную выпись покупщику, а вторую выпись продавцу с отметкою на этих выписях о наложенном запрещении и 2/ в случае продажи упомянутого участка все невыполненные по договору о рассрочке платежей обязательства переходят на новых приобретателей.

35. По свершении добровольных сделок о куплепродаже земли из имении, обремененных налогом, распределение долгов по залогу между остающеюся за владельцем части имения и продаваемыми участками производится по соглашению сторон и залогодержателей, а в случае недостижения такого соглашения - органами по земельным делам, про-порционально площади удобных земель, не принимая в расчет долгов, обеспечиваемых особо ценными хозяйственными и промышленными сооружениями и постройками. К участию в упомянутом распределении долгов приглашаются залогодержатели, но не прибытие их не останавливает дела и согласия их на произведенные распределения не требуется.

36. Упадающая на продаваемые участки часть денег по залогу /ст. 35/ или досрочно погашается, или переводится на покупщиков при согласии залогодержателей. О получении платежа частный земледержатель обязан сделать надпись на закладной, а кредитное установление выдаст удостоверение и кроме того, как частный залогодержатель, так и кредитоустановление обязаны выдать установленный акт для представления старшему нотариусу на предмет уничтожения отметки о залоге части полученного платежа. При отсутствии земледержателя или при отказе от принятия платежа и от выдачи упомянутого акта, органы по земельным делам поступают на основании правил установления в статьях 1651 и 1652 зак. гражд. св. зак. т.X, ч.I.

37. При продаже земель из имений, состоящих под запрещением по иску или взысканию, часть обеспеченного запрещения иска или взыскания определяются органами по земельным делам в порядке, установленном в ст. 55, и относится в депозит окружного суда /уст. гражд. суд. ст. 44-6029в/, где хранится до распоряжения того учреждения, в коем наложено запрещение.

38. При продаже земель в порядке до формальных сделок, обременяющие эти земли арендные договоры на поверхностное пользование ими теряют свою силу по снятии арендаторами урожая данного года. Досрочные прекращения означенных арендных договоров не служит основанием для исчисления проистекающих в связи с этим убытков. Арендаторам предоставляется лишь право на вознаграждение за работы по подготовке к посеву угодий, еще незасеянных.

Глава IV.
О государственном земельном фонде и о вознаграждении владельцев за земли, отчуждаемые принудительным порядком

39. Государственный земельный фонд образуется из земель, перечисленных в с. 3, при чем подлежащие принудительному отчуждению земли частного владения включаются в этот фонд в порядке и в сроки, указанные в нижеследующих /40 и 41/ статьях.

40. Со времени обнародования правительством особого акта о свержении советской власти назначается один год на завершение подготовительных работ земельных органов, по истечении которого, по каждой губернии, ежегодно, с утверждения начальника управления земледелия и землеустройства, составляется губернским земельным органом и объявляется во всеобщее сведение перечень подлежащих принудительному отчуждению земель частного владения. Включенные в этот перечень земли подлежат принудительному отчуждению по прошествии года со дня опубликования перечня. До истечения этого срока владельцами означенных земель предоставляется право продавать их, с соблюдением условий, установленных в главе III настоящего положения.

41. Указанные в ст. 40 ежегодные перечни земель должны составляться с таким расчетом, чтобы все земли, подлежащие принудительному отчуждению в данной губернии, были включены в этот перечень в срок, не превышающий пяти лет. Порядок включения владений в упомянутые перечни определяется наказом, утвержденным в порядке высшего управления.

41-а. В порядке высшего управления, по представлениям начальника управления земледелия и землеустройства, органам по земельным делам может быть разрешено, при наличности необходимых для того условий, приступить в отдельных губерниях к принудительному отчуждению земель и по истечении указанных в ст. 40 сроков, ст. 41-а внесена в проект, как предположение ведомства земледелия и землеустройства, но комиссией не обсуждалось.

42. Лежащие на отчуждаемых владениях ипотечные долги распределяются органами по земельным делам между сохраняемыми за владельцем и отчуждаемыми угодьями, пропорционально площади удобных земель, не принимая а расчет долгов, обеспечиваемых особо ценными хозяйственными и промышленными сооружениями и постройками, и в части, упадающей на принудительно отчуждаемые земли, досрочно погашаются правительством. К участию в упомянутом распределении долгов приглашаются залогодержатели и кредиторы, но согласия их как на распределение долгов, так и досрочное их погашение не требуется.

43. Владельцы отчуждаемых в принудительном порядке и предложенных ими в силу ст. 17 земель получает от государства вознаграждение по оценке, производимой органами по земельным делам на основании особых правил, утвержденных начальником управления земледелия и землеустройства, по соглашению с начальником управления финансов.

44. Часть причитающегося на основании предыдущей статьи вознаграждения может быть выдана владельцу по его желанию наличными денежными знакам в сумме, не превышающей размеров, определяемых начальником управления финансов. На остальную

же сумму выдаются государственные свидетельства. Норна этих свидетельств, сроки их погашения в размере уплачиваемых по ним процентов устанавливается по представлению начальника управления финансов в законодательном порядке.

45. Из получаемой владельцем земли вознаграждения удерживается на покрытие расходов органов по земельным делам процента устанавливаемый начальником управления земледелия и землеустройства по соглашению с начальником управления финансов.

46. Земли государственного земельного фонда находятся в распоряжении органов по земельным делам, которые по выделении и передаче в казну земель совершенно непригодных для сельско-хозяйственного пользования, и по приведению в удобный для такого пользования вид остальных земель – распродают их для образования прочных мелких и средних земледельческих хозяйств с соблюденным условий, установленных в главе У. Земли государственного земельного банка передаются органам по земельным делам по соглашению между начальником управления финансов и начальником управления земледелия и землеустройства; до того времени состоят в хозяйственном заведывании государственного земельного банка и продаются на основании временного положения об этом банке.

47. Из состава земель государственного земельного фонда должны быть по указанию начальника управления земледелия и землеустройства выделены в распоряжение казны земли имеющие общегосударственное значение или нужные для каких-либо общегосударственных целей, а также могут быть отводимы в пользование или продаваемы в собственность земствам и городам, и учебным, и благотворительным учреждениям, по их о том ходатайствам, необходимые им участки.

48. Отвод земельных участков из государственного земельного фонда в пользование земств и городов и учебных, благотворительных» ученых обществ и учреждений производится: I/ в случаях предусмотренных подлежащими узаконениями /зак. сост., уст. сель. хоз. уст., уст. лесн. и др/ на основаниях в них установленных и 2/ в иных случаях: а/ в пределах до трех десятин, распоряжением начальника управления земледелия и землеустройства при главнокомандующем вооруженными силами на юге России и б/ в больших размерах в законодательном порядке. Участки эти остаются в пользовании получающих их земств и городов и учреждений до тех пор» пока они выполняют то назначение, для которого отведены, по миновании в них надобности вновь возвращаются в казну.

49. Продажа земствам, городам и ученым, учебным и благотворительным учреждениям участков из государственного земельного фонда /ст. 47/ производится в законодательном порядке, за исключением участков не свыше трех десятин, продажа которых разрешается начальником управления земледелия и землеустройства. Цена продаваемых участков определяется ценою, произведенною органами по земельным делам, на основании установленных в статье

Глава V

О продаже земель из государственного фонда

50. Земли государственного земельного фонда, предназначенные согласно ст. 46 для образования мелких и средних земледельческих хозяйств, продаются отдельным лицам,

а также обществам и товариществам с соблюдением условий, установленных в ст. ст. 23 /п.2 и 3/, 24, 28,29 и 38 для продаж по добровольным сделкам.

51. При прочих равных условиях органы по земельным делам отдают, при выборе покупщиков преимущество лицам, обществам и товариществам указанным в ст. ст. 26,27.374

52. Предназначенные для образования земледельческих хозяйств земли государственного земельного фонда распродаются органами по земельным делам по расценке, производимой ими на основании правил указанных в ст. 43. При продаже земель, перешедших в состав государственного земельного фонда с вознаграждением владельцев, расценка участков, в пределах каждого имения, производится в зависимости от их качества, но оценочная стоимость всех участков, продаваемых из состава данного имения, не должна быть меньше оценки, по которой исчислено вознаграждение владельца за это имение. Сверх того к последней оценке обязательно причисляются: I/ стоимость произведенных земельных улучшений и других затрат на приведение земли в удобное для образования земледельческих хозяйств состояние; 2/ расходы органов по земельным делам в размере определенного процента с покупной цены, равного установленному для случаев, предусмотренных ст. 45 и 3/ непокрытые расходы по хозяйственному заведыванию.

53. Земли государственного земельного фонда продаются за наличный расчет, рассрочка платежей допускается в порядке ссуд государ¬ственным земельным банком.

ДАРФ. ФР. 5827. Оп. I. Спр. 105. Арк. 11–15.

РОЗДІЛ 9
АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДУ ПІВДНЯ РОСІЇ (С. В. Корновенко)

9.1 Напрацювання земельними комісіями аграрного законодавства Уряду Півдня Росії

У розробці основ врангелівського аграрного законодавства, діяльності земельних комісій нами виокремлено три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Сімферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання у Севастополі.

У листі П. Врангеля на ім'я Г. Глинки, на якого покладалося формування складу «Центральної Земельної Комісії», генерал дав чіткі розпорядження стосовно її кадрового складу. Намагаючись до розроблення аграрного законодавства залучити «людей справи», які мали «знання та досвід»[1377], П. Врангель, на нашу думку, передбачав досягти двоєдиної мети. Насамперед, враховуючи попередню роботу комісій В. Колокольцова, О. Билимовича – В. Челіщева, проводити позапартійну політику, яка б відповідала потребам селянства у землі. По-друге, не гаяти часу на неконструктивні суперечки, а продуктивно та швидко працювати над вирішенням поставленої задачі. У цьому ми вбачаємо те, що Правитель Півдня Росії був налаштований рішуче відносно реалізації аграрної реформи, відкрито це демонструючи підлеглим. Крім того, вважаємо, що в такий спосіб він певною мірою стиль командування військами переносив на цивільну сферу, що, на нашу думку, за екстремальних умов весни-літа 1920 р., було цілком виправданим.

Однак чи то за браком часу, чи то з інших суб'єктивних причин, але склад Ялтинської земельної комісії виявився далеким від того, про який думав П. Врангель. Головою комісії став Г. Глинка (колишній товариш міністра землеробства і начальник Переселенського управління). За характеристикою князя В. Оболенського (голова Таврійської губернської земської управи, також член комісії), голова «Центральної Земельної Комісії» мав репутацію консервативного політика, опортуніста, щоправда, готового далеко піти в аграрному радикалізмі всупереч власним поглядам. Крім нього, у комісії працювали: генерал Левашов (голова Всеросійського Союзу земельних власників, за словами очевидців, опонент аграрної реформи); граф С. Апраскін (екс-губернатор Таврії, а згодом голова правої Ялтинської думи, також опонент реформи); В. Налбандов (кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння, екс-міністр уряду Сулькевича); П. Зубовський (людина, яка прихильно ставилася до реформи, але не вміла захищати свою позицію); В. Шлейфер (колишній уповноважений УЗіЗу у Таврії); К. Зайцев (вчений-економіст)[1378].

Отже, як свідчить аналіз складу комісії, до неї увійшли люди з різними політичними поглядами: від консерваторів до кадетів і правих есерів. На цій основі розвивався повний драматизму та інтриг сюжет. Крім політичної строкатості, «поживним ґрунтом» для політичних колізій, на нашу думку, був зміст врангелівських ідей стосовно аграрної реформи, викладених у листі до Г. Глинки. Якщо врахувати «ідейне поле» членів скликаної в Ялті земельної комісії, то наміри П. Врангеля в аграрній сфері вони розцінили як революційні, такі, що виходили за межі навіть російського лібералізму зразка 1920 р. Лібералів у комісії не було. У зв'язку з цим можемо констатувати, що викладені у листі П. Врангеля Г. Глинці

«начала» аграрної реформи справили на членів Ялтинської земельної комісії своєрідний ідейний шок.

Справді, погляди барона були позначені не лише оригінальністю, а, як ми вважаємо, концептуальною новизною. Підставою для таких наших суджень є думки П. Врангеля про заборону продажу та оренди землі, створення земельного фонду, що перебував під контролем держави, в якому акумулювалися земельні ресурси для подальшого їхнього розподілу між малоземельними та безземельними. Адже фактично на цьому етапі реформи йшлося про націоналізацію землі з подальшою її приватизацією. До того ж роль, так би мовити, націоналізатора належала державі – інституції, яка у свідомості принаймні великих землевласників асоціювалася лише із захистом їхніх інтересів. Неспростовним залишається факт, що попередні проєкти такого не містили.

Упродовж трьох днів безпосередніх засідань у другій половині березня 1920 р. у номері готелю «Росія» тривали палкі дискусії з основ аграрного законодавства. За винятком князя В. Оболенського та К. Зайцева, решта членів Ялтинської земельної комісії не була конструктивно налаштована на роботу. Фактично «більшість» – генерал Левашов, граф С. Апраскін, В. Налбандов, В. Шлейфер і П. Зубовський – була категорично проти радикальних кроків в аграрному питанні, не співчувала ідеї державної легалізації селянських самозахоплень. Їх відштовхував і принцип примусового відчуження земель. «Саботажники», як їх влучно охарактеризував князь В. Оболенський, реформу зводили до сприяння селянам у купівлі поміщицької землі[1379].

Історичний момент, в якому перебував білий Крим, взагалі біла ідея, «більшість» Ялтинської земельної комісії поціновувала без урахування реального стану справ. В опозиції вона перебувала і до намірів Правителя Півдня Росії вирішити аграрне питання. Результатом її діяльності стали тези, або «Записка», на ім'я Головнокомандувача, в яких було відображено позицію «більшості» з аграрного питання. У них, зокрема, мова йшла про те, що, на переконання членів земельної комісії, основне завдання моменту – «позбавити землеробське населення від непосильного тягаря незаконних реквізицій та грабіжницького вилучення інвентарю…». Без цього, зауважували вони, ні найщедріші обіцянки з аграрного питання, ні фактичне розширення і закріплення прав на землю селян, які на ній працюють, не покращать становища. У зв'язку з цим, як висновок, «більшість» констатувала: «… за сучасних умов, що склалися, будь-яка декларація з аграрного питання є недоцільною». Автори тез власну позицію обґрунтовували тим, що заходи, які може виконати влада в Криму з вирішення аграрного питання, не є універсальними в загальнодержавному, загальноросійському масштабі[1380]. Тому їхнє проведення є недоречним.

Такі міркування більшості членів Ялтинської земельної комісії заслуговують на предметніший розгляд. Вони демонструють декілька принципових моментів. Насамперед, ідеологічний, ідейний розрив між військовими, урядовими та наближеними до них політичними і бізнесовими колами білого Криму. Зашкарублість мислення представників великого землеволодіння не змогла перебороти навіть поразка Добровольчої Армії. По-друге, перебуваючи на межі чергової катастрофи, відмовляючись вживати заходів для власного ж порятунку, вони переймалися загальноросійськими, загальнодержавними інтересами, ігно-

руючи очевидний факт, що ці інтереси найтісніше пов'язані з вирішенням аграрного питання, із залученням у такий спосіб до державного будівництва селян. У кращому випадку така політична позиція заслуговує на її характеристику, як «маніловщина». Вона засвідчувала, що великі землевласники не вийшли з консервативного «ідейного поля» імперії, не адаптувалися до соціально-економічних та суспільно-політичних викликів початку XX ст. І ідейно, і політично, і економічно, як базова верства державності, поміщики себе вичерпали. Це дозволяє з упевненістю стверджувати, що обрані П. Врангелем тактика і стратегія стосовно селянства Північної Таврії та Криму у той момент були цілковито виправданими, як і засоби досягнення поставлених цілей.

Водночас у тезах лунала думка про те, що земля повинна перебувати «в руках власника, що на ній працює». За логікою розгортання революційних подій на селі, відсутності у більшості поміщицьких маєтків їхніх господарів, це означало легалізацію фактичного землекористування. Тобто, в основному селянського. Однак у наступному абзаці записки її автори самі собі суперечили. Вони зазначали, що не можуть допустити того, щоб «совість російського народу мирилася з огульним узаконенням розбійницьких захоплень…»[1381]. У цій фразі багато незрозумілого. Наприклад, хто або що вважався «совістю російського народу». Якщо селяни, то фраза позбавлена сенсу. Якщо поміщики, то так само, оскільки «совість російського народу» не може бути задоволеною тими поземельними відносинами, що існували до революції, у «совісті» з «російським народом».

Крім того, з урахуванням усієї складності аграрного питання, автори тез були переконані, що його потрібно вирішувати не під час революції, а по її завершенні. «Лише правопорядок, установлений загальноросійською владою, визнаною всім народом, а тому авторитетною для всього населення, може гарантувати вирішення аграрного питання у повному обсязі»[1382],– йшлося в документі. Щоправда, не давалася відповідь на запитання: а що робити, коли переможуть не білі, Білий рух Півдня Росії зазнає поразки. Обмеженість аграрної реформи територією, що контролювала Російська Армія, розумів і П. Врангель. Так само він усвідомлював і те, що економічна специфіка регіону, особливості соціальної стратиграфії населення краю не можуть поширюватися загалом на всю майбутню російську державність, що відбудуться відповідні корективи і в аграрному законодавстві. Це цілком природно. Однак це не означало, що не потрібно нічого робити. Ту ж саму російську державність необхідно було ще відновити. Реалізувати це без селян не було можливості.

Очевидно, не повністю розуміючи смисл першого пункту листа П. Врангеля про те, що земля не може бути предметом торгівлі, «експлуатації через оренду», «більшість» Ялтинської земельної комісії відобразила його у складених нею тезах. У них йшлося і про утримання від засобів впливу стосовно селянських самозахоплень. Визнавалося за необхідне «продовжити користування захопленими землями для працюючих на них землеробів до установлення порядку та законності». Одним із небагатьох позитивних моментів у тезах є те, що вони захищали право власності селян-власників, що постраждали у попередні роки, під час політики націоналізації та соціалізації землі.

Свою незгоду зі змістом тез висловила «меншість» Ялтинської земельної комісії. Князь В. Оболенський та К. Зайцев відмовилися ставити свої підписи під цим документом.

Їхню позицію відображала «особлива думка», додана до тез. Її зміст зводився до такого. Потрібно, не гаючи часу, примусово відчужити у великих землевласників ті землі, які вони здавали в оренду. Закріпити їх за орендаторами там, де не було самозахоплень. У тих місцевостях, де селянське землекористування розширилося за рахунок самозахоплень, легалізувати їх, надавши їм статус селянського землеволодіння[1383].

Порівнюючи діяльність Ялтинської земельної комісії з аналогічною розробкою основних засад аграрних інновацій Кабінету Міністрів Криму в 1919 р., можна стверджувати, що вона була результативнішою. Підставою для такого судження є виступ С. Крима – голови тодішнього кримського уряду – від 14-15 лютого 1919 р. У ньому прем'єр-міністр, промовляючи перед делегатами крайового земсько-міського з'їзду, категорично заявив, що проводити аграрну реформу передчасно, оскільки це питання має вирішуватися в загальноросійському масштабі. Тому очолюваний ним уряд обмежився збором статистичних даних, складанням плану гідротехнічних робіт, врегулюванням орендних відносин[1384].

Постанови земельної комісії, що працювала в Ялті, не влаштували П. Врангеля. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності аграрної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників селянства.

Наказом Головнокомандувача від 11 квітня 1920 р. була створена ще одна земельна комісія з розробки аграрного законодавства майбутньої реформи. В основу її роботи були покладені принципи, що містилися в наказі П. Врангеля від 8 квітня 1920 р.: 1) всі придатні до обробітку земельні угіддя повинні повністю і належним чином оброблятися; 2) землею має володіти якомога ширше коло приватних власників, що можуть вкладати у неї власну працю; 3) посередником при розрахунках між новими та великими землевласниками виступала держава[1385].

Крім того, Правитель Півдня Росії не обмежився викладом лише засад, на яких мала ґрунтуватися аграрна реформа. Він сформулював і конкретні завдання, над якими повинні були працювати члени щойно сформованої земельної комісії. У такий спосіб чітко, по-воєнному, визначалися орієнтири та пріоритети в її роботі. Їхній зміст полягав у такому. Перше. Подрібнення земель, що числилися за Державним Земельним Банком, державних та інших, на дрібні ділянки для передачі їх на правах приватної власності особам, що працюють на землі. Друге. Облік та землеобмірювання земель, що не обробляються, щоб їх насамперед передати у власність дрібним землеробам. Третє. Напрацювання підвалин, на яких ґрунтувалися б добровільні операції із землею. Тобто, ставилося завдання запобігти спекуляціям під час добровільних операцій із землею. Для цього створювалися посередницькі губернські та повітові комісії. На них покладав обов'язок із полегшення та упорядкування добровільних операцій із землею на підставі напрацьованих засад. Четверте. Належне упорядкування орендних відносин із метою трансформації тимчасового землекористування дрібних землеробів у їхню приватну власність. Зважаючи на це, пильна увага надавалася продовольчій та постачальній справі. П'яте. Визначення критеріїв збереження за містами та іншими юридичними особами та установами земель, що їм належали. Шосте. Відновлення в правах землевласників-колоністів, що зазнали утисків стосовно цього[1386].

Контент-аналіз змісту завдань, сформульованих Правителем Півдня Росії, засвідчує його особливу стурбованість із цих питань. По-перше, оренди. Щодо неї, то зіставлення відповідних пунктів, які містяться у листі на ім'я Г. Глинки, та у згаданому вище документі, дозволяє говорити про певну еволюцію поглядів П. Врангеля. Зокрема, він уже значно конкретніше окреслив майбутнє цієї форми землекористування. Якщо в листі йшлося про її заборону, то тепер – про її трансформацію в інститут приватної власності. У такий спосіб, крім іншого, генерал прагнув розширити коло земельних власників, збільшивши у ньому питому вагу працюючих селян – опори майбутньої оновленої російської державності. Отже, ставка робилися на економічно ефективні виробничі сили.

По-друге, і у листі Г. Глинці, і у згаданому вище наказі проглядається піклування Правителя Півдня Росії стосовно продовольчого забезпечення усіх категорій населення територій, підконтрольних Російській Армії. Тому цілком умотивованим є акцент на максимальному використанні площ земель, придатних до обробітку. Напевне, цим можна пояснити і запровадження поземельного податку, який селяни повинні були сплачувати натурою. У такий спосіб держава певною мірою гарантувала безперебійне продовольче постачання армії, усуваючи небажані на цьому ґрунті інциденти військових із населенням. Хоча у документі про це і не йшлося, все-таки вважаємо, що застосування поземельного податку П. Врангель сприймав як вимушений крок, спровокований економічними проблемами. Думаємо, що у перспективі від нього відмовилися б.

На цей раз земельна комісія працювала у Сімферополі 21 – 25, 27 квітня 1920 р. До її складу входило 32 особи. Крім членів Ялтинської земельної комісії, до неї кооптували представників органів місцевої та центральної державної адміністрації, губернського Таврійського землеміра, двох представників Державного Земельного Банку, старшого нотаріуса, товариша голови «З'їзду Сільських Господарів», представників Сімферопольської, Перекопської, Євпаторійської, Феодосійської повітових земських управ, п'ятьох селян[1387]. Отже, порівнюючи цей склад земельної комісії із попереднім, констатуємо, що він більшою мірою відповідав намірам П. Врангеля залучити до розроблення аграрного законодавства компетентних фахівців. Якщо ж зіставляти його із складом земельних комісій В. Колокольцова та О. Билимовича – В. Челіщева, то суттєвою відмінністю була участь у роботі Сімферопольської земельної комісії селян. Таким чином П. Врангель та урядові кола білого Криму на практиці підтверджували власні наміри опертися на селян у вирішенні аграрного питання.

Запобігаючи можливих неконструктивних дискусій, з урахуванням досвіду роботи попередньої земельної комісії в Ялті, Г. Глинка відразу застеріг членів Сімферопольської земельної комісії від цього. Напередодні він отримав від П. Врангеля чіткі інструкції у властивій для генерала наказовій формі – зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками[1388]. Голова повідомив, що на них покладається не вирішення аграрного питання в масштабах усієї російської державності, а напрацювання практичних заходів, які б дозволили якомога краще в межах територій, підконтрольних Російській Армії, зреалізувати завдання, поставлені Головнокомандувачем у наказі від 11 квітня 1920 р. У розмові з кореспондентом однієї з кримських газет позиція голови земельної комісії та завдання самої комісії визначалися ще конкретніше. На його переконання, мова йшла лише про облаштування

швидкої та вигідної купівлі орендаторами-землеробами потрібних їм земельних ділянок. Придбані угіддя закріплювалися за ними у приватну власність, що могла передаватися у спадок. Він також запевнив, що не йтиметься про безкоштовне відчуження[1389].

Наведений нами вище матеріал фіксує певні зміни, які стосувалися складу земельної комісії, розуміння її членами поставлених перед ними завдань. Щодо першого, то ми солідарні з тезою В. Оболенського стосовно його певної радикалізації, порівняно з ялтинським варіантом. Хоча він і був ще далеким від бажаного. Наприклад, селяни поводили себе пасивно, спостерігаючи за тим, як «пани новий порядок вигадують»[1390]. Зауважимо, що питання доцільності чи недоцільності напрацьовувати аграрне законодавство не стояло. З іншого боку, члени земельної комісії, насамперед її голова, сутність аграрної реформи розуміли «вузько».

Хоча склад «Особливої Комісії з земельного питання» було оновлено, єдності думок не вдалося досягти. Як і у попередньому випадку, точилися постійні дебати, проте, хоч і мляво, але справа просувалася вперед. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на сутність аграрної реформи. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголосити реформу та відстрочити її реалізацію. Вони розмірковували, що з часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Півдня Росії П. Врангель без їхньої участі, на власний розсуд, реалізує аграрну реформу. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель[1391].

Дискутували і стосовно механізму та термінів формування земельної приватної власності на землю у селян. Частина членів комісії виступала за якомога швидшу передачу землі за викуп у власність селян. Інші заперечували термінове примусове відчуження великого землеволодіння. Вони наполягали лише на заохоченні добровільних операцій із землею між поміщиками та селянами.

Відносно багато часу було згаяно під час обговорення умов передачі орендованих селянами земель у їхню приватну власність. Урешті – решт зійшлися на тому, що першочергове право купівлі землі матимуть ті господарі, що вже її обробляють. Прерогатива у формуванні інституту власності на землю віддавалася приватній ініціативі. Не оминули члени земельної комісії у Сімферополі і проблеми формування земельного фонду. З цього питання категорично проти врангелівських ініціатив були налаштовані представники Державного Земельного Банку. Вони не були готові до передачі земель, що належали банку, губернським та повітовим земельним комісіям[1392].

Обговорювалися й найбільш гострі соціальні питання, пов’язані з аграрною реформою. Зокрема, члени Сімферопольської земельної комісії дійшли згоди стосовно розмірів земель, які не підлягали відчуженню. Великим землевласникам пропонувалося спродати надлишки землі у дво-трирічний термін добровільно. Після цього наступав момент примусового відчуження. Крім того, було визначено, які категорії земель не підлягали відчуженню. Звернемо увагу на один, на перший погляд, непримітний нюанс. Більшість учасників комісії ставила питання не про те, скільки віддати селянам, а про те, скільки залишити собі. Отже, у майбутній реформі вони намагалися захистити насамперед власні інтереси. Насправді їх не

цікавили ні економічний ефект від ужитих заходів, ні те, як сприяти відновленню сільського господарства загалом. Відтак їм була фактично байдужою і доля врангелівського режиму, білої ідеї як такої.

27 квітня 1920 р., на останньому засіданні «Особливої Земельної Комісії», було оприлюднено результат її роботи – «Проєкт заходів із земельного питання в Криму». Документ був розлогим і стосувався різних аспектів аграрної реформи. Його зміст зводився до такого. 1. Орні угіддя та сінокоси поміщицьких маєтків у розмірах, в яких вони зазвичай здавалися в оренду упродовж останніх шести років, за плату переходять у власність селян, що їх орендували. 2. Розміри угідь, що передбачалося продати селянам, визначалися у кожному конкретному випадку окремо. Цим займалися спеціально створені посередницькі земельні комісії на підставі проведених ними обстежень. Останні мали завершити цю операцію до 1 лютого 1921 р. 3. Великі землевласники до 15 квітня 1921 р. могли на добровільних засадах продавати селянам землі, що підлягали відчуженню. Щоправда, за згодою посередницьких земельних комісій. Із плином терміну набирав чинності принцип примусового відчуження. Ці категорії земель переходили у розпорядження уряду. 4. Якщо власник угідь, які постійно здавалися ним в оренду та які підлягали продажу селянам, писав заяву, то за ним залишалося до 200 дес. такої категорії землі. 5. Продажу не підлягали землі тих маєтків, у яких оренда зумовлювалася неповноліттям власників маєтків або їхньою відсутністю через війну. 6. Якщо власник маєтку до 1 квітня 1921 р. відновлював господарську діяльність на землях, що перебували у його власності, і це підтверджувалося відповідним рішенням посередницької земельної комісії, то за ним залишалося до 400 дес. землі, що не підлягали відчуженню.

Також «Проєктом заходів із земельного питання в Криму» визначалися категорії земель, які не підпадали під дію цього закону. Їх було сім: надільні; придбанні за сприяння Селянського Земельного Банку; приміські землі; землі, що належали казні, земствам, містам, якщо вони визнавалися придатними до заснування на них культурних, освітянських, господарських установ; землі, що належали науковим, навчальним та доброчинним товариствам та закладам; монастирські та вакуфні.

За документом, проведення реформи покладалося на губернських та повітових земельних посередників, а також на губернські та повітові посередницькі земельні комісії. Губернський земельний посередник та голови повітових посередницьких земельних комісій призначалися Головнокомандувачем, повітові земельні посередники (декілька на один повіт) – начальником Цивільного управління. До складу повітових посередницьких земельних комісій входили: голова, повітові земельні посередники, голова повітової земської управи та мировий суддя. До складу губернських посередницьких земельних комісій – губернський земельний посередник (голова), його помічник, член окружного суду, голова губернської земської управи, губернський землемір, а також повітові земельні посередники[1393].

Однак затверджений Сімферопольською земельною комісією проєкт мав і опонентів з числа членів комісії. «Особливу думку» представив князь В. Оболенський. На його переконання, «Проект заходів із земельного питання в Криму» не сприяв проведенню реформи. Аргументуючи власну позицію, він доводив, що темпи реформи замалі; пільги поміщи-

кам, передбачені четвертим, п'ятим і шостим пунктами, звужують розподільчий земельний фонд, у результаті чого селяни зможуть отримати значно менше землі, ніж спроможні[1394].

Аналіз змісту положень «Проєкту заходів із земельного питання в Криму» засвідчує, що члени Сімферопольської земельної комісії не просто прислухалися до окремих настанов П. Врангеля, а і надали їм статус юридично закріпленої норми. Насамперед варто звернути особливу увагу на те, що «Проєкт заходів із земельного питання в Криму» не був черговою декларацією намірів уряду вирішити аграрне питання. Навпаки, це був конкретний законодавчий акт, яким регламентувалися конкретні кроки з реалізації аграрної реформи. Крім того, у назві документу чітко зазначалася територія його чинності – Крим. Це вже не абстрактна категорія «вся Росія». Отже, ідея Правителя Півдня Росії стосовно локалізації реформи знайшла відображення у зазначеному вище документі.

Позитивним було і те, що примусове відчуження земель, що здавалися великими землевласниками в оренду, закріплювалося як юридична норма. Це враховувало особливості території, на які поширювалася чинність дії документу. Порівняно з аналогами земельних комісій, що працювали за Особливої наради, проєкт Сімферопольської земельної комісії було розроблено швидко – упродовж шести днів.

Водночас текст проєкту містив і ряд суттєвих, на нашу думку, прогалин. По-перше, з реалізацією окреслених заходів селянам потрібно було чекати до весни наступного року. Отже, на рік ситуація залишалася невизначеною не лише для селян, а й для Білого руху. За умов стрімкоплинності подій революції це могло означати, що реформи може не бути, як і білого Криму. Окрім політичного, нез'ясованим залишався й економічний аспект. Адже календарний рік – це два врожаї: ярових у 1920 р. і озимини 1921 р. У цьому зв'язку гостро поставало питання продовольчого забезпечення військових, міських жителів Криму. Автоматично це актуалізувало проблему реквізицій та продовольчих труднощів.

По-друге, не доведеним до логічного завершення залишалося питання з орендою, зокрема у пункті п'ятому. Землевласники, зазвичай чоловіки, могли бути відсутніми у своїх маєтках упродовж усієї війни, а то і загинути. На землях, що їм належали, могли поселитися такі ж, як і вони, захисники Вітчизни, демобілізовані з армії у зв'язку з отриманими тілесними ушкодженнями тощо. Враховуючи, що вони належали до пільгових соціальних категорій населення білого Криму, яким надавалися широкі пільги в отриманні землі, цілком реальними ставали ситуації правових колізій. Влада опинялася у незручному становищі.

По-третє, зависокими залишалися розміри земель, що не підлягали відчуженню. Вони зменшували розподільчий земельний фонд. Враховуючи існування семи категорій земель, що не підлягали відчуженню, 200 дес. було забагато, а тим паче 400 дес. для господарств державного чи крайового значення. П. Врангелю більше імпонувала пропозиція П. Махрова. Останній вважав економічно обґрунтованою та політично доцільною нормою селянського землеволодіння 100 дес[1395]. Однак, якщо за поміщиками залишати, як передбачалося проєктом, від 200 до 400 дес., то земельні наділи селян ставали б значно скромнішими. Тому аграрна реформа переставала бути для них привабливою, зокрема для середняків. Таким чином звужувалася б соціальна база оновленої моделі російської державності.

По-четверте, у документі юридично ніде не прописувалася участь самих селян у проведенні аграрної реформи. Її виконання покладалося на державні установи. Однак за

логікою, що пропонувалася Правителем Півдня Росії, аграрну реформу мали здійснювати селяни. Державним інституціям відводилася допоміжна функція: протекціонізм, посередництво тощо. Сутність одного із складників аграрної реформи якраз і полягала у тому, щоб селянську революційну ініціативу спрямувати у конструктивно державне річище. Таким чином білі намагалися налагодити діалог між двома «світами»: їхнім (як вони вважали, державницьким) та селянським. Цей момент ігнорувався у проєкті. Натомість під час зустрічей із Головнокомандувачем селяни, що пробиралися через лінію фронту, висловлювалися за те, щоб взяти у свої руки «завідування земським господарством і самим розпоряджатися землею»[1396].

Наведені вище проблемні місця «Проекту заходів із земельного питання в Криму» створили у Правителя Півдня Росії об'єктивне враження, що документ більше відповідав інтересам великих землевласників, аніж селян, власне яким і адресувалася аграрна реформа. Рішення, прийняті комісією у Сімферополі, за своїм змістом нагадували проєкт В. Колокольцова, а тому не були затвердженні П. Врангелем[1397]. Генералу більше імпонувала «особлива думка» князя В. Оболенського. За спогадами Правителя Півдня Росії, «по суті комісія не вказала на загальне вирішення аграрного питання, недостатньо пішла на зустріч селянським уявленням щодо потреб у землеоблаштуванні. Вона дала лише матеріал, цінний для подальшого опрацювання»[1398].

Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. Розчарувавшись у тому, що громадськість білого Криму може адекватно сприймати революційні реалії 1920 р., спостерігаючи за інертністю селянських депутатів у роботі Сімферопольської земельної комісії, П. Врангель обирає іншу тактику. За його патронату в Севастополі створюється Селянський Союз Росії – громадсько-політичне об'єднання. За задумом генерала, ця організація мала представляти та реалізовувати інтереси селян у майбутній реформі, оскільки, як засвідчив досвід Сімферополя, самі вони цього зробити не могли. В економічній сфері метою Селянського Союзу Росії було піднесення добробуту селянства, аграрного сектора економіки, економічне відродження Росії. Досягнення поставленої мети передбачалося через розвиток селянської поземельної та господарської власності, селянської «самодіяльності та взаєморозуміння селян і проведення через державні установи відповідної економічної політики»[1399].

У створенні цієї громадської організації, як інформувала газета «Великая Россия», провідну роль відіграли «ліва» громадськість, інтелігенція. Безпосередньо біля її витоків стояли О. Аладьїн (есер, депутат Першої Державної Думи), В. Уланов (журналіст, редактор газети «Крестьянский путь»), професор Таврійського університету Сльозкін[1400]. За інформацією князя В. Оболенського, Селянський Союз Росії очолив «такий собі Б., напевне, із діячів кооперації, людина, як я вважав, сумбурна, але енергійна, щира та порядна». Крім нього, членами цієї проурядової громадсько-політичної організації було декілька заможних селян із України, лідер трудовиків у Першій Думі О. Аладьїн та інші[1401].

5 травня 1920 р. земельна комісія третього скликання розпочала свої засідання. Працювала вона у Севастополі. Запрошення до участі в її роботі отримав князь В. Оболенський. Однак він відмовився, вважаючи, що результативність роботи Севастопольської земельної комісії буде подібною до попередніх двох, не знаючи про вжиті П. Врангелем заходи. Ве-

ликих землевласників у Севастополь не запросили. Головою земельної комісії П. Врангель призначив генерала П. Шатилова – помічника Головнокомандуючого Російської Армії. Крім нього, до її складу увійшли представники Селянського Союзу Росії, О. Аладьїн, Г. Глинка, П. Зубовський та інші. У своїй роботі Севастопольська земельна комісія повинна була керуватися положенням про те, що земля має перейти у власність селян, які її обробляють. Фактично П. Врангель мав на увазі те, щоб у Севастополі отримали подальший розвиток ідеї князя В. Оболенського, викладені ним в «особливій думці» стосовно «Проєкту заходів із земельного питання в Криму», генерала П. Махрова, штабс-капітана Яринича та інших, які були джерелом формування його позиції в аграрному питанні, та його власні погляди.

Створення Селянського Союзу Росії, усунення від роботи у земельній комісії великих землевласників, переведення її діяльності у Севастополь – цілком продумані та виправдані кроки, така собі «політтехнологія» зразка 1920 р. У такий спосіб П. Врангель створив усі необхідні підстави, умови для того, щоб розробити аграрне законодавство адекватне селянським настроям. Він відмовився від бюрократичного шляху його прийняття. Ним було прийнято рішення про прийняття не одного закону, а пакету законодавчих актів.

Делегати від Селянського Союзу Росії та О. Аладьїн винесли на розгляд Головнокомандувача проєкт аграрної реформи, в основі якого лежали засади, викладені П. Врангелем: 1. Передбачити обробіток усіх земель, придатних до цього, незважаючи на стан, у якому вони перебувають, для наділення ними якомога більшої кількості селян, що на них працюють. 2. Усі селяни, що наділяються землею, повинні отримати її у приватну власність на законних підставах, за викуп. 3. Для реалізації реформи на місцях створити органи земського самоуправління, залучаючи до їхньої діяльності селян[1402].

Справа зрушила з місця. Упродовж десяти днів – з 5 до 15 травня 1920 р. – проєкти законів про землю та волосні земства були підготовлені Г. Глинкою за допомогою П. Зубовського. Незважаючи на незначні прогалини у представлених проєктах законів, П. Врангель 18 травня 1920 р. на нараді начальників Управлінь затвердив проєкт «Закону про землю» разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних комісій, перехід за викуп у власність одноосібним селянським господарствам земельних угідь, відчужених у казни, поміщиків.

Відгуки на «Закон...» не примусили довго на себе чекати. Г. Гензель зазначав, що уряду барона у короткі терміни вдалося радикально вирішити «злополучне» земельне питання, відобразити державницьку позицію, проголосивши віковічне гасло селянства про примусове відчуження поміщицької землі[1403]. Інший дописувач висловив сподівання, що реформа, яка є цілком прогресивною, захищаючи принцип «землю – працюючим на ній господарям», сприятиме зміцненню держави, економіки села[1404]. І. Горов реформу П. Врангеля назвав «новим походом у народ», він був чесним, щирим, як і перші походи народовців[1405].

20 травня у Севастополь прибув О. Кривошеїн, якому Правитель Півдня Росії запропонував посаду прем'єр-міністра Уряду Півдня Росії (Уряд Півдня Росії було створено за наказом П. Врангеля за № 3504 від 6 серпня 1920 р. Цим же наказом він проголошувався Головнокомандувачем Російської Армії[1406]). О. Кривошеїн ознайомився із затвердженими 18 травня 1920 р. документами. На його думку, вони не були юридично довершеними. Однак, ураховуючи дефіцит часу на їхнє доопрацювання, він визнав, що вони відповідають

«вимогам моменту»[1407]. Такий коментар законопроєктів майбутнім прем'єр-міністром засвідчує еволюцію його поглядів на аграрне питання. Як ми зазначали у попередніх розділах, О. Кривошеїн за А. Денікіна «не співчував пропозиціям спішно закріпити за селянами захоплені ними землі»[1408]. За П. Врангеля він висловлює цілковиту підтримку розробленому без його участі аграрному законодавству, бере на себе турботи з проведення аграрної реформи.

Водночас він вніс і певні корективи. Вони стосувалися такого. Назву «Закон про землю» він радив замінити на «Наказ про землю». Свою позицію він обґрунтовував таким: «Нехай слово про землю буде сказано в наказі вождя армії. Наказ, виданий за сурових умов воєнного часу, не може бути бездоганним, як нормально виданий закон»[1409]. Також запропонував «Посередницькі Земельні Комісії» перейменувати у «земельні ради». Його зауваження було враховано. О. Кривошеїну П. Врангель доручив написати текст урядового повідомлення.

На цьому розроблення врангелівського аграрного законодавства в основному завершилося. Попереду була виснажлива робота з його реалізації, під час якої приймалися законодавчі акти, які корелювали затверджені 18 травня 1920 р. документи відповідно до обставин часу. Принципових, змістових змін не було. Таким чином, упродовж другої декади березня – другої декади травня 1920 р. аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було напрацьоване і затверджене Головнокомандувачем Російської Армії. За три весняні місяці було зроблено те, на що, на жаль, Особливій нараді та її земельним комісіям знадобився рік. Згаяний урядом А. Денікіна час зумовив втрату ним ініціативи в аграрній реформі, врешті-решт став основною причиною поразки Білого руху Півдня Росії в Україні в кінці 1919 – на початку 1920 рр.

Ініціатором, натхненником, автором концепції аграрної реформи був П. Врангель. На нашу думку, аналіз розвитку подій у білому Криму в 1920 р., зокрема щодо аграрного законодавства, дає достатньо підстав вважати, що П. Врангель – не просто Головнокомандувач Російської Армії, а «вождь, ідейний лідер» Білого руху Півдня Росії загалом. Викладений у підрозділі матеріал аргументовано підтверджує серйозність намірів Головнокомандувача з проведення аграрної реформи. Він також засвідчує, що Правитель Півдня Росії був не лише «кавалеристом», а й талановитим політиком, людиною з гнучким розумом, здатною адекватно реагувати на виклики часу. Його дії та вчинки здебільшого умотивовані піклуванням про перспективи білої ідеї. Осмисливши неспроможність «більшості» перших двох земельних комісій адекватно відреагувати на соціокультурний виклик початку XXI ст. – аграрне питання, він переорієнтувався на «здорові», у його розумінні, політичні сили. Зробив це коректно, методами політичної боротьби, а не репресій, хоч мав достатньо можливостей для іншого. Будучи людиною амбіційною, генерал знав, на якому ґрунті амбіції доцільно реалізовувати.

9.2 Зміст врангелівського аграрного законодавства

Аграрне законодавство Уряду Півдня Росії було опубліковано 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: «Повідомлення уряду із земельного питання» (далі – «Повідомлення»), «Наказ про землю» (далі – «Наказ»), «Правила про передачу розпо-

рядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли» (далі – «Правила»), «Тимчасове Положення про земельні установи» (далі – «Тимчасове Положення»).

«Повідомлення» починалося аналізом-характеристикою «Наказу про землю», «Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли», «Тимчасового Положення про земельні установи». Його автор – О. Кривошеїн – звертав увагу читачів насамперед на обставини, в яких тривала робота з вироблення аграрного законодавства. Зазначалося, що «напрацьований за умов сурового воєнного табору, надзвичайно скрутних економічних обставин, наказ, звичайно, не може задовольнити всіх. Земельне питання дуже довго турбувало російських людей, щоб будь-яке рішення могло примирити іноді діаметрально протилежні інтереси і до кінця вгамувати роздмухані пристрасті. Однак зволікати з вирішенням цього питання далі було неможливо і 25 травня цей безнадійно заплутаний вузол розрубали»[1410].

Змістом вступна частина «Повідомлення» відтворювала міркування П. Врангеля про те, що за «специфічності етнографічних, економічних умов, серед загальної смути та кризи» вирішити аграрне питання у повному обсязі не реально. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу[1411].

В урядовому повідомленні роз'яснювалася сутність аграрної реформи: земля – господарям, що на ній працюють. Вона зумовлювалася метою уряду П. Врангеля: 1) охороняти землеустрій у тій формі, в якій він склався на момент проведення інновацій; 2) передати господарям, які працюють на землі, угіддя сільськогосподарського призначення, казенні та приватновласницькі; 3) створити на селі належні умови для економічного розвитку і зростання добробуту, щоб селяни не страждали від зазіхань, невизначеності.

Йшлося й про механізм реалізації аграрної реформи: від колишніх власників земля відчужувалася, однак, за ними зберігалися угіддя, розміри котрих, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельним установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їхні рішення. У повідомленні визначалися категорії землі, що підлягали і не підлягали відчуженню. До останніх належали: 1) угіддя, придбані через Селянський Поземельний Банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів.

Землі, що відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу і закону, і повідомлення. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельним установами, але не могли бути меншими за норми, встановлені Селянським Поземельним Банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право володіння землею за новими власниками після виплати всієї її вартості державі. Землі, хоч і без негайного роз-

межування, передавалися у довічну, спадкову власність за викуп через те, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти.

У документі йшлося й про механізм сплати. Оплата за отримані угіддя вносилася новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники за отриману землю сплачували б меншу суму, ніж за оренду і через 25 років вона переходила в їхню приватну власність. Залишалося без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40-50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 руб., коштували близько 200-250 руб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. Як йшлось у повідомленні, у розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи і комуни, вцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі[1412].

«Наказ про землю» містив такі положення: 1) на територіях, підконтрольних Російській Армії, з 25 травня запроваджувалися «Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли». Цей пункт заслуговує на предметнішу увагу. Саме його зміст найбільше зазнав перекручень із боку попередніх поколінь істориків, що цікавилися цією проблематикою. Так, С. Карпенко писав, «що земля передавалася у власність лише «господарям», що мали свою землю і будинок, що могли вести «міцне господарство»[1413]. Насправді, як у цьому переконує текст документу, мова йшла про селян, незалежно від їхніх статків, які цю землю обробляли; 2) реалізація аграрної реформи покладалася на волосні та повітові земельні ради, які були тимчасовими органами, що діяли впродовж року на підставі «Тимчасового положення про земельні установи»; 3) земельні ради зобов'язувалися з особливою турботою слідкувати за тим, щоб земельні ділянки надавалися солдатам та їх сім'ям; 4) начальник Управління фінансів мав у короткі терміни розробити і подати на затвердження Головнокомандувачу пропозиції стосовно розрахунків за землю[1414].

Серед найголовніших положень «Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли» були такі. Проголошувалася охорона землеволодіння незалежно від того, на якому праві воно засновано, кому належить. Таким чином влада білого Криму визнавала результати аграрних реформ Центральної Ради, Гетьманату, Радянської України. Більше того, якщо за денікінським проєктом аграрного законодавства за селянами визнавалося право лише на більшу частину врожаю, то за врангелівським – зміни у землеволодінні/землекористуванні загалом. У такий спосіб Уряд Півдня Росії ставив крапку на самозахопленнях. У питання землеволодіння/землекористування вносилась ясність та чіткість. Водночас у пункті не зазначалося, як влада реагуватиме на самозахоплення після або під час реформи. Вочевидь, це зумовлювалося тим, що, як споді-

валися лідери білого Криму, реформа задовольнить земельний голод селян. Тому самозахоплення стануть недоречними.

Гарантувалося повернення «займанщини», якщо це були надільні, придбані через Селянський Земельний Банк, відрубні, хутірські, церковно-монастирські, дослідні, навчальних закладів, ті, що відповідали за площею, промислові землі. Всі угіддя, за винятком відрубних, хутірських, церковно-монастирських, дослідних, навчальних закладів, промислових земель переходили у власність господарям, що на них працювали або їх орендували, за викуп.

Влада брала на себе турботу про закріплення за новими власниками угідь. Казенні ліси передавалися у розпорядження урядових інстанцій, волосних земельних рад, які узгоджували користування ними із сільськогосподарськими потребами.

Комуни, як зазначалося у документі, переходили у підпорядкування волосних земельних рад, які або керували їхнім розвитком, або влаштовували у них селян. Охороні з боку державних інституцій підлягали і радгоспи. Уряд Півдня Росії гарантував збереження у цих господарствах інвентарю, обробіток земель, турботу про їхній розвиток узагалі. Таким чином власті намагалися представити й інтереси незаможного селянства. У чомусь захист комун та радгоспів врангелівським законодавством збігався із відповідними пунктами гетьманського та денікінського аналогів. Відмінність полягала у тому, що в останніх державні інституції надавали протекцію зразковим господарствам та тим, що спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряка. Така турбота про комуни та радгоспи з боку Уряду Півдня Росії була виправданою. По-перше, це були багатогалузеві сільськогосподарські виробничі центри. Тому їхня підтримка дозволяла певною мірою покращити стан справ із продовольством. По-друге, малозаможні, бідні селяни не усувалися державою з конструктивного поля селянсько-державницької взаємодії.

Нові власники придбаних земель підлягали оподаткуванню. Для них запроваджувався поземельний податок. Вони його сплачували грошима і натурою на користь держави. Ці надходження йшли на погашення боргів, а також виплату компенсації колишнім власникам. Натуральні податкові надходження були вимушеною мірою. За їхній рахунок влада білого Криму прагнула усунути продовольчі труднощі у забезпеченні армії та цивільного неземлеробського населення півострова.

Отже, при переході землі від великих землевласників до селян перші усувалися від цієї операції. Держава, реалізовуючи на практиці посередницькі функції у розрахунках між селянством та поміщиками, виступала у такий спосіб і у ролі селянського протектора. У цьому можемо спостерігати розвиток ідей А. Денікіна, Особливої наради стосовно усунення поміщиків із господарсько-економічного життя села. Однак була і серйозна відмінність. За А. Денікіна це так і залишилося намірами, а за П. Врангеля набуло статусу юридичної норми, реалізовувалося на практиці. Крім того, усунення поміщиків від операцій з купівлею-продажем землі переконує в тому, що теза Я. Шафіра про те, що «земельна політика Врангеля переслідувала реставрацію поміщицького землеволодіння» – не більше ніж заідеологізований штамп[1415].

Визначалися грошові та натуральні платежі селян за користування землею. Цей пункт, на нашу думку, був дуже доречним, ураховуючи загальноекономічне становище на півострові. У селян була альтернатива. Вона була вигідна і державі. Якщо селянин розраховувався натурою (зазвичай житом чи пшеницею), влада поповнювала державні хлібні резерви. Однак селяни, маючи практичний розум, накопичений за роки революції та громадянської війни досвід тощо, прагнули позбутися «непотрібних їм синіх папірців». Якщо за землю вони сплачували грошима, то розрахунки велися за ринковими цінами. У такий спосіб із села вибиралася грошова маса, а водночас покращувалося фінансово-грошове становище білого Криму.

Регламентувалася діяльність поземельних органів на селі. Так, волосні управи несли персональну відповідальність перед Урядом Півдня Росії за виконання зобов'язань селянами перед державою, збереження і здачу надходжень до бюджету. На волосні земельні ради покладалася відповідальна місія – обстеження казенних і приватних господарств для з'ясування підстав землекористування, надлишків землі, необроблюваних угідь, площі орендованих, куплених, невідчужених ділянок. Волосні земельні ради на підставі результатів своєї діяльності на розгляд повітових земельних рад вносили пропозиції з приводу розподілу землі селянами, що її обробляють, для закріплення її за ними. Повітові земельні ради виносили остаточний вердикт стосовно цього.

До остаточного розрахунку селян із державою за придбану у приватну власність землю селянам видавалися відповідні державні документи, які закріплювали за ними придбані землі. Це положення, на наше переконання, – психологічно продуманий, виважений крок із боку властей. Цим селян «заспокоювали», виводячи зі стану постійного психологічного стресу, зумовленого постійною турботою про майбутнє їхньої приватної власності. З іншого боку, держава підтверджувала свої наміри закріпити за селянами землю в їхню приватну власність, так би мовити, трохи наперед. У такий спосіб у селян формувалася довіра до влади, яка їх не ошукає.

«Правила» надавали селянам право оскаржувати дії волосних і повітових земельних рад. Скарги селян на дії волосних земельних рад розглядалися повітовими земельними радами у двотижневий термін. Селянські скарги на дії повітових земельних рад у двотижневий термін розглядалися відповідними губернськими інстанціями. На перший погляд, така система створювала підстави для розвитку канцелярсько-паперової бюрократії. З іншого боку, що важливіше, селянин отримував право на захист «своєї правди», при чому не у «доброго царя», а у ним же створених державних установах.

Документом передбачалися й соціальні пільги та соціальні гарантії. Насамперед це стосувалося ветеранів Білого руху, демобілізованих через фізичні ушкодження солдат, сімей офіцерів та рядових, що воювали або загинули у Добровольчій, а згодом у Російській Арміях. Відповідні земельні установи зобов'язувалися цій категорії населення надавати першочергове право у придбанні землі. Соціальні пільги та соціальні гарантії поширювалися й на селян. Зокрема, право на першочергове придбання землі мали орендатори, що постійно жили на чужій землі, але обробляли її власною працею.

«Правила» передбачали і жорсткі санкції, аж до позбавлення нових власників права власності на щойно придбані угіддя. Насамперед це стосувалося ситуацій з несвоєчасною оплатою селянами за землю. У такому випадку угіддя, що належали боржникам, незалежно від того, чи перебували вони у приватній власності, чи ні, розпорядженням волосних земельних рад передавалися іншим особам. Останні, за умов своєчасної оплати за них, могли закріпити отримані землі у свою приватну власність[1416]. Недоліком у цій ситуації, на нашу думку, було те, що в законі не йшлося про компенсацію попереднім селянам за уже сплачену вартість землі. Господарсько-економічне життя селян у роки революції було нелегким. Прогнозувати перспективи розвитку було надзвичайно складно. Тому доцільніше було б передбачити і певні застережливі заходи стосовно боржників. Наприклад, реструктуризацію боргу тощо.

«Тимчасове Положення про земельні установи» було прийняте для управління і впорядкування земського життя сільського населення. Цей нормативний акт повинен був діяти тимчасово – упродовж одного року – і запровадити систему повітових і волосних земельних рад, посади губернських земельних посередників і їх помічників.

Ним визначався термін дії волосних і повітових земельних рад, губернських земельних посередників та їхніх помічників. У документі детально розписувалася процедура виборів членів волосних і повітових земельних рад. У «Тимчасовому Положенні» окреслювалося коло компетенції, порядок роботи повітових і волосних земельних рад, губернських земельних посередників та їхніх помічників.

Обов'язковою умовою допуску до виборів була землезабезпеченість виборця. Так, зокрема у виборах мали право брати участь лише ті власники землі, які на умовах оренди, суборенди, приватної власності на землю мали хоча б невелику земельну ділянку. Наступними важливими критеріями для виборців були вік і стать. До виборів допускалися чоловіки, які на момент їх проведення, досягли двадцяти п'яти років. Категорично у виборах заборонялося брати участь дезертирам і особам, які ухилялися від несення військової повинності; особам, які перебували під слідством або були засуджені за злочини проти власності, зловживання службовим положенням; особам, які були позбавлені посади (упродовж трьох років від дня позбавлення).

Списки виборців були публічними. Вони вивішувалися у людних місцях для загального обговорення за сім днів до виборчого сходу і могли бути виправлені та доповнені на підставі заяв, що надходили волосному старшині. Скликаний волосний земельний схід і обирав зі свого складу членів волосної земельної ради терміном на один рік і кількістю не менше п'яти і не більше десяти осіб. Перше засідання волосної земельної ради відкривалося волосним старшиною. На ньому обирався головуючий. Внутрішній розпорядок діяльності встановлювався самою радою.

Створення повітових земельних рад мало на меті забезпечити контроль за діяльністю волосних земельних рад і нагляд за дотриманням і виконанням постанов і розпоряджень Уряду Півдня Росії. Постанови повітових земельних рад були вирішальними і могли бути скасовані лише при прямому порушенні постанов і вимог Уряду або загальносоціальних чи приватних інтересів[1417].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів, було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік фонду землі сільськогосподарського призначення, що підлягає розподілу насамперед; 2) розробка і представлення на затвердження повітових рад позицій щодо розмірів наділів, закріплених за новими власними; 3) складання списку осіб, яким запропоновано відвести землю; 4) землеволодіння; 5) визначення максимальних меж, що залишалися за екс-власниками; 6) підрахунки середньої врожайності за останні 10 років[1418].

Становлення цих органів місцевого земельного управління, що мали достатньо широкі повноваження, на нашу думку, було значним кроком уперед на шляху залучення селян до державного будівництва. Цим юридично закріплювалися наміри лідерів білого Криму перетворити селян на дієву силу як у проведенні аграрної реформи, так і взагалі державного будівництва оновленої моделі російської державності.

Крім згаданих вище основних чотирьох документів, якими регламентувалося проведення аграрної реформи, упродовж наступних місяців Правителем Півдня Росії було видано ще декілька наказів. Вони доповнювали або уточнювали положення, що містилися в пакеті законів від 25 травня 1920 р.

Наказом П. Врангеля від 15 червня створювався УЗіЗ. Начальником Управління призначався Г. Глинка. На УЗіЗ покладалися такі функції: по-перше, зосередити у своєму відомстві всю державну діяльність із якомога швидшого формування волосних земельних рад та інших установ; по-друге, всіляко сприяти інтенсивній та успішній їхній діяльності[1419]. У цьому повноваження УЗіЗу під час проведення врангелівської реформи були дещо відмінними від тих, які за ними закріплювалися наказом А. Денікіна. В іншому вони були схожими.

Розширення території, підконтрольної Російській Армії, вимагало внесення коректив у пакет законів аграрного законодавства, зважаючи на економічні особливості розвитку нових місцевостей. Так, наказом Головнокомандувача від 26 червня 1920 р. змін зазнавали тогочасні орендні відносини у Північній Таврії, зокрема порядок збору викупу та його сплата. У документі зазначалося, що в окремих випадках плата за договорами оренди може бути меншою за 1/5 частину врожаю. Скопщина (таку назву мали орендні платежі) відтепер могла вноситися необмолоченим хлібом будь-якого сорту і вимірюватися лише із засіяних площ. До цього вона сплачувалася лише житом та пшеницею. Її розміри розраховувалися від середньої врожайності всієї площі землі, навіть тієї, що не оброблялася.

Крім того, до викупних платежів прирівнювалися й інші натуральні та грошові платежі селян. «Всі сплати натурою скопщини та грошові платежі, – йшлося в документі, – що надходять від посівників власникам або державі, зараховувати першою сплатою державі у рахунок оплати викупної вартості землі, що відчужується, остаточний розрахунок за яку

бере на себе держава»[1420]. Таким чином на практиці реалізовувалися посередницько-протекціоністські функції влади білого Криму під час проведення аграрної реформи.

10 липня 1920 р. було оприлюднено черговий документ, яким регламентувалося проведення кардинальних змін у землеволодінні/землекористуванні на селі. Зокрема, визначався порядок збору і збереження п'ятої частини врожаю, якою селяни розраховувалися з державою за землю. Розпорядженням УЗіЗу до початку роботи волосних земельних рад обов'язки з облаштування зсипних пунктів, збереження зданого на них зерна покладалося на сільські правління. У права та обов'язки останніх входило: 1) створення зсипних пунктів у приміщеннях, що найкраще для цього були придатні. Дозволялося з цією метою проводити реквізицію кооперативних та приватних магазинів, складських приміщень тощо; 2) заборонялося приймати необмолочене зерно; 3) перевірка якості зерна. Крім них, це право надавалося й «обраним громадою господарям». Витрати на утримання зсипних пунктів, їхнього персоналу передбачалося покривати за рахунок кредитів казни на управління колишніми маєтками, перетвореними у радгоспи. Їхню діяльність координували та контролювали начальники повітів і повітові земельні посередники[1421].

Зважаючи на суспільно-політичну актуальність питання про розміри викупних платежів за землю, враховуючи скрутне соціально-економічне становище одноосібних селянських господарств, зумовлене Першою світовою війною, революцією, Уряд Півдня Росії пішов на зменшення їхніх розмірів. 26 липня 1920 р. наказом П. Врангеля селяни отримували скидки при сплаті за придбану землю. Зокрема, викупні платежі обраховувалися не з десятини взагалі, а лише із засіяної частини. 1/5 обчислювалися не з урахуванням середнього врожаю за останні десять років, а з поточного, реально зібраного в тій чи іншій місцевості[1422]. Крім того, це значно спрощувало процедуру нарахування суми оплати за землю. Справа в тому, що у більшості випадків документація, в якій фіксувалися показники врожаїв, за роки революції була знищена. Тому унеможливлювалися правильні обрахунки, в результаті чого або селяни переплачували б, або держава не доотримувала б.

Оформлення на практиці приватної власності на землю за новими господарями внесло і певні корективи в умови переходу землі від колишніх власників до нових. 1 вересня 1920 р. УЗіЗ видав циркуляр, за яким нові власники, закріплюючи у свою приватну власність землю колишніх власників, переймали на себе і економічні зобов'язання останніх, якщо вони були. Дрібнення угідь маєтків проводилося лише з дозволу волосної земельної ради[1423].

Двома наказами Головнокомандувача від 3 жовтня 1920 р. уточнювалися умови переходу у власність селян нерухомого майна, розташованого на землях, що закріплювалися у власність за новими господарями, та розряди земель, що не підлягали відчуженню. Стосовно першого, житлові та господарські приміщення на землях, що підлягали відчуженню, залишалися за новими власниками у випадку, якщо вони були збудовані ними або їхнім коштом, без компенсації з боку колишніх власників земель. У тому разі, коли ці приміщення були збудовані попередніми власниками земель, селяни, що купували відчужену в них землю, повинні були сплатити їм суму, розміри якої визначалися за спільною згодою сторін. У цьому спостерігається, щоправда, у дещо модифікованій формі реалізація ідей Л. Ліппінга,

викладених у «Доповідній записці про деякі заходи, необхідні для відновлення державного порядку на територіях, зайнятих ЗСПР».

Стосовно другого, в іншому наказі, оприлюдненому 3 жовтня 1920 р., роз'яснювалося питання про угіддя, що не підлягали відчуженню. До них зараховувалися землі міст, угіддя, потрібні для культурно-освітніх цілей, землі, що відводилися для поселення на них демобілізованих. Відведення тих чи інших земель кожної конкретної місцевості до зазначених вище категорій покладалося на повітові земельні ради[1424]. У такий спосіб соціальні гарантії, передбачені «Наказом», «Правилами», отримували свою реалізацію на практиці.

Паралельно із законотворчою діяльністю П. Врангель вів переговори з Магометанським Духовним Правлінням та Тимчасовим Вищим Церковним Управлінням на Південному Сході Росії на предмет відчуження вакуфного та церковного землеволодіння, передачу його у власність селян за викуп. Стосовно цього він двома листами звернувся до магометанського та православного керівництва в Криму. Сама ідея та спроби її реалізації були безпрецедентними для аграрних ініціатив Білого руху на всій території колишньої Російської імперії.

У листі Магометанському Духовному Правлінню у властивій для Головнокомандувача манері повідомлялося про те, що 4 пунктом 2 статті «Правил» землі церковні та монастирські всіх віросповідань, ураховуючи й вакуфні, не підлягають відчуженню та закріпленню у власність за новими господарями. Однак життя, на думку Правителя Півдня Росії, цій ідеї може протиставити необхідність задоволення матеріальних потреб населення, насамперед у землі. У зв'язку з цим питання про відчуження вакуфних земель ставиться на розгляд Магометанському Духовному Правлінню. Генерал підкреслював – для вироблення, спільно з УЗіЗ, конкретних засад, на яких таке відчуження може ґрунтуватися. Пропонувалося, зокрема, розглянути те, які розміри вакуфних землеволодінь будуть підлягати відчуженню; які категорії селян будуть наділятися землею за їхній рахунок: всі чи лише мусульмани; яким буде механізм виплат за землю[1425].

Подібного змісту був лист до Голови Тимчасового Вищого Церковного Управління на Південному Сході Росії. У відповіді на нього представники Російської Православної Церкви зазначали таке. З юридичної точки зору, Вище Церковне Управління на Південному Сході Росії не вважало себе правомочним вирішувати таку проблему. Отці церкви, аргументуючи свою позицію, посилалися на відповідні постанови Всеросійського Священного Собору. Водночас вони клопотали про те, щоб у тому разі, коли Уряд Півдня Росії визнає за необхідне застосувати статті «Наказу» від 25 травня 1920 р. щодо церковно-монастирського землеволодіння, «начальники монастирів та церковні причти були наділені землею на загальних підставах із іншими особами, що отримували землю». Крім того, давалася згода на участь представників церкви у формуванні державного земельного фонду за рахунок церковно-монастирського землеволодіння[1426]. Таким чином Тимчасове Вище Церковне Управління на Південному Сході Росії погоджувалося з ініціативами П. Врангеля, хоч і не поділяло їх.

На жаль, нам не вдалося віднайти відповіді Магометанського Духовного Правління, а також інформації, чи відбулося на практиці відчуження церковно-монастирських земель

усіх віросповідань. У цьому зв'язку ми можемо лише припустити, що ісламське духовенство, враховуючи згоду православного, також погодилося на наділення за рахунок вакуфних земель селян, що потребували землі. Однак сам факт ініціативи П. Врангеля стосовно цього неспростовно засвідчує рішучу налаштованість Головнокомандувача за будь-що вирішити аграрне питання.

Відгуки на «Наказ...», на весь пакет документів аграрного законодавства Уряду Півдня Росії з боку громадськості, політичних діячів та військових білого Криму, опонентів Білого руху, не примусили на себе довго чекати. П. Врангель, як видно із його мемуарів, був до цього готовий. У нього не викликало сумнівів, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху[1427]. Про це ж йшлося і в одному з номерів газети «Таврический голос». Її дописувач зазначав, що реформа, положення якої закріплені у пакеті документів від 25 травня 1920 р., одним може видатися занадто соціалістичною, іншим – однобокою та недостатньою. Всі будуть її критикувати, оскільки аграрне питання можна вирішувати у тисячу способів, і кожний має власне рішення, яке йому видається найкращим[1428].

Так, наприклад, коментуючи аграрне законодавство Уряду Півдня Росії, О. Кривошеїн вважав його початком нової ери, за якої державне будівництво йде не згори, як перед тим, а знизу[1429]. Б. Гагарін основним позитивом пакету документів від 25 травня 1920 р. вважав «проселянський їхній характер». На переконання цього громадського діяча, законодавчі ініціативи Уряду Півдня Росії вигідно вирізняються від інших подібних актів тим, що вони «близькі до реальних потреб села та умов його життя. Це селянська політика, а не демагогія… це прагнення примирити ворогуючі класи»[1430].

Кадети-емігранти давали обережні оцінки. Скажімо, Н. Астров сумнівався у небезпечності діапазону програми П. Врангеля, хоча вважав: «Досвід цікавий. Це кращий взірець надпартійності й розуміння ситуації». Конституційні демократи, що залишилися в Криму, були менш стриманими: «Тепер, – писав Новгородцев Н. Астрову, – вперше після 27 лютого – якщо не вважати більшовиків – у Росії з'явився уряд (у повному розумінні цього слова, а не лише за назвою). Тут не коливаються, не рефлектують, не змагаються у силі доказів, а просто діють і виконують накази»[1431].

Представники правих поглядів, прихильники недоторканності поміщицького землеволодіння вважали, що П. Врангель підійшов до вирішення земельного питання традиційно, відповідно до кадетських та правоесерівських програм. Водночас Г. Немирович-Данченко підкреслював, що врангелівське аграрне законодавство ставило аграрне питання у всій його широті. Основні його положення відповідали російському національно-культурному та сільськогосподарському розвитку, а головне – відповідали вимогам політичного моменту. Селянські інтереси були у ньому представлені повною мірою і надійно захищені[1432]. Скептичнішим стосовно цього був князь В. Оболенський – член опозиції у складі Ялтинської та Сімферопольської земельних комісій, автор «особливих думок», які імпонували П. Врангелю. Він висловлював думку про те, що «надмірної лівизни в новому законі не було. Він не був надмірно ні правим, ні лівим, а занадто складним, пристосованим до мир-

ного часу, а не для періоду громадянської війни». На його переконання, аграрне законодавство Уряду Півдня Росії – спроба «круто повернути кермо політики південноросійської влади в земельному питанні»[1433].

Позитивно про аграрне законодавство Уряду Півдня Росії відгукувалися військові. Наприклад, полковник І. Опріц. Він констатував, що безсумнівним позитивом було те, що до проведення аграрної реформи безпосередньо залучалося селянство. До того ж не лише заможне. Крім того, офіцер звертав увагу і на те, що селянство залучалося до державного життя «у всій своїй повноті, а не через відірвану від нього інтелігенцію»[1434].

Крім хвалебних од, траплялися публікації критичного характеру. Так, один із авторів – М. Г., відзначаючи позитивні риси «Наказу про землю», вказав і на ряд недоліків. По-перше, уряд, на його думку, помилився, усунувши з процесу купівлі-продажу землі поміщиків, оскільки селяни, за звичкою, охочіше укладали угоди з ними, ніж із державою. По-друге, розрахунки придбання землі ускладнювалися невизначеністю вартості десятини з боку держави. По-третє, як наслідок другого, на ринку землі спостерігається ажіотаж: ціни коливаються у бік постійного зростання від 20 до 120 тис. руб. за дес.[1435].

Не менш критично, щоправда на еміграції, висловлювався з приводу аграрного законодавства Уряду Півдня Росії В. Ілларіонов. Аграрну реформу П. Врангеля він вважав безперспективною з ряду причин. По-перше, селяни не були зацікавлені в її реалізації. По-друге, принцип примусового відчуження великого землеволодіння відштовхнув від влади білого Криму поміщиків – основу соціальної бази Білого руху Півдня Росії. По-третє, селяни не могли повірити в те, що царський генерал віддасть їм поміщицькі землі на вигідніших умовах, ніж більшовики[1436].

Соціалістична преса, яка пильно стежила за ситуацією на контрольованих Російською Армією територіях, по-своєму оцінила врангелівський пакет документів, що стосувався вирішення аграрного питання. Автори вдавалися до аналогій, порівнянь. Такий методологічний прийом можна вважати виправданим лише частково, оскільки він не розглядав врангелівську реформу саму по собі, а крізь призму схожості/ подібності, що применшувало її статус як самодостатнього історичного явища, зумовлювало політичну заангажованість суджень. «Що стосується земельної реформи, – зазначала газета «Українське слово», – яку думав провести Врангель, то вона нічим не різниться від програми, яку висували всякі чорносотенно-хліборобські кола під час панування гетьмана. Насправді вся Врангеліада зводиться до відбудови старої Росії зі всіма її негативними рисами: царська деспотія, поневолення народів і знищення добробуту населення»[1437].

Радикальнішими в оцінках були більшовики. У своєму зверненні до незаможних селян України В. Ленін писав: «Товариші, царський генерал Врангель посилює наступ на Росію й Україну... Ще раз поміщики роблять спробу повернути владу, землю, покріпачити селян»[1438]. Подібної думки про Головнокомандувача, аграрне законодавство Уряду Півдня Росії був Й. Сталін. У підготовленому ним заклику до солдат Червоної Армії Південного фронту зазначалося: «Російську революцію зробили робітники і селяни… буржуазії не сподобався подальший розвиток революції… буржуазія закликала на допомогу вірних їй генералів, узагалі всіх колишніх царських холопів. Ті з радістю взялися до справи повернення

старих часів…»[1439]. Керівництво Радянської України в особі Х. Раковського, зважаючи на зміст аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, вважало, що П. Врангель небезпечніший за поляків[1440].

Більшовики пакет законів від 25 травня 1920 р. критикували у цікавий манері. Вони переінакшували зміст статей законів, довільно інтерпретували сутність змін у землеволодінні/землекористуванні, що передбачалися Головнокомандувачем, до «аналізу» залучали вибіркові положення, найуразливіші, на їхню думку, з політичної точки зору. Таким чином у адресатів більшовицьких матеріалів складалося якщо не хибне, то спотворене враження і сприйняття аграрного законодавства влади білого Криму. Наприклад, в одному з таких матеріалів мова велася про те, що П. Врангель віддавав селянам частину землі, яку вони самі в 1917 р. відібрали у поміщика. До того ж ту частину, що не потрібна ні поміщику, ні врангелівському уряду. За це селяни потрапляли в кабалу до поміщиків на 25 років. У такий спосіб, запевняли автори, захищалися інтереси поміщиків, оскільки останні безкоштовно отримували й землю, яка їм не належала[1441]. Отже, у подібних «аналізах» насправді ніякої критики не було. Мала місце політична кон'юнктура, зумовлена збройним, ідеологічним більшовицько-білогвардійським протистоянням у боротьбі за українське селянство.

Ці тези підхопили й розвинули радянські газети, агітаційні матеріали: «Останній панський виродок – барон Врангель – плазує на нас і своїми хижими руками хоче задушити робітників і селян. Він хоче відібрати... у селян землю..., повернути старі царсько-поміщицькі порядки, запрягти нас... в панське кріпосне ярмо...»[1442]. «Беріть свою буржуазію за горлянку, – йшлося в одній з більшовицьких агіток, – встановлюйте свою диктатуру над багатіями»[1443].

Привертає увагу ще один факт. Зокрема, крім Уряду Півдня Росії на позиціях захисту інституту приватної власності у 1920 р. стояли й діячі Директорії УНР. Так, на думку Н. Ковальової, можливість по-новому врегулювати проблеми аграрної реформи Міністерство земельних справ (далі – МЗС) отримало навесні 1920 р.[1444] Початок польсько-українського наступу стимулював розроблення нового аграрного закону. Спробу встановити власність на землю Рада Народних Міністрів зробила вже майже через місяць після початку польсько-українського наступу – 3 червня 1920 р., пообіцявши у зверненні до населення розпочати продаж державних земель окремим особам.

МЗС, очікуючи остаточного рішення Кабінету Міністрів, пропонувало затвердити користування за трудовим селянством приватновласницькими й державними землями та реорганізувати органи місцевої земельної адміністрації. Унесення змін до закону 18 січня 1919 р. стало об'єктом обговорення створеної 31 травня 1921 р. спільної комісії земельного та військового міністерств. У серпні поточного року до дискусії долучилися представники інтернованих до польських таборів Каліш і Вадовиці українських військовослужбовців. У Каліші було висловлено дві пропозиції: закріплення в приватне землекористування дрібних земельних наділів та збереження довічного користування з приватною власністю лише на присадибні ділянки та будинки. З метою усунення більшовицької агітації проти УНР було ухвалено видати закон про додаткове наділення військовослужбовців землею не в еміграції, а на території України (після затвердження його парламентом).

Основні положення врангелівського аграрного законодавства узгоджувалися також із практикою вирішення аграрного питання у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Наприклад, 25 лютого 1919 р. уряд Югославії затвердив і опублікував «Попередній указ про підготовку земельної реформи». В його основу, як і у законодавстві П. Врангеля, було покладено принцип відчуження. Парцельовані землі відходили до мало- та безземельних селян у нормах, які могла обробити селянська родина власними силами. Відповідно до змісту документу, відчуженню підлягали угіддя, розміри яких перевищували 100 ютарів (60 дес. – С. Корновенко)[1445]. Указ від 20 лютого 1920 р., доповнюючи попередній, спрямовувався на підтримку сільського господарства, з урахуванням обставин перехідного періоду. За ним, крупні маєтки переходили під нагляд держави, а у разі потреби – в державне управління[1446]. У такий спосіб, як свідчить зміст вищенаведених документів, югославські власті намагалися, з одного боку, ліквідувати земельний дефіцит у селянському землеволодінні, а з іншого – зберегти великі, зразкові господарства, підтримуючи розвиток аграрного сектора економіки.

У Греції законом від 27 лютого 1920 р. відчуженню підлягало державне та приватне землеволодіння. Аграрна реформа проводилася в інтересах дрібного та середнього селянства, яке отримало право розширити площі своїх угідь через придбання за гроші додаткових ділянок. Грецький уряд, як і влада білого Криму, ставку також робив на селян – базову версту державності. Цим могли скористатися як одноосібні господарі, так і селянські об'єднання. Для останніх умови були вигіднішими. Так, зокрема, одноосібники розраховувалися за придбані наділи відразу, а колективним господарствам надавалися кредити під низькі відсотки на тривалий термін (від 3 до 5 років) та розстрочка в оплаті. Розмір ділянки, яка купувалася, визначався за споживчою та трудовою ознаками[1447]. Волосні земельні ради у Північній Таврії та Криму при розподілі земель також, як грецькі власті, брали до уваги якість ґрунту та рівень економічної потужності селянського господарства.

Законом уряду Болгарії від 19 травня 1921 р. розпочалася аграрна реформа, в основі якої, як і в аграрній реформі уряду Півдня Росії, також лежав принцип відчуження надлишків великого землеволодіння за плату. За екс-власниками або тими, хто не спеціалізувався на землеробстві, залишалося не більше 40 декірів (розміри города, близько 0,5-08 дес. – С. Корновенко). За рахунок цього т. зв. нетрудового землекористування, угідь Національного Банку та монастирів формувався державний земельний фонд. З нього за ціною, яку заплатила держава з надбавкою у 20%, наділялися такі категорії господарів: 1) безземельні, що працювали на чужій землі; 2) малоземельні з інвентарем та без нього; 3) спеціалісти сільського господарства, що не мали ділянок; 4) сільськогосподарські кооперативи для облаштування зразкових господарств; 5) батраки, якщо, згідно із законом, «їхні особисті якості доводять, що вони можуть стати успішними господарям»; 6) переселенці з густозаселених регіонів Болгарії, у яких малоземелля було особливо гострим; 7) переселенці-болгари з інших країн[1448].

Отже, підсумовуючи, констатуємо, що аграрне законодавство П. Врангеля спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі зага-

лом; законодавство представляло та захищало економічні інтереси не лише середньозаможного та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун Урядом Півдня Росії свідчила про те, що він ураховував й інтереси незаможного та малозаможного селянства; поміщики, колишні власники, усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями. Більше того, спеціальним розпорядженням Головнокомандувача їм заборонялося не лише повертатися у маєтки, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися; аграрне законодавство П. Врангеля відповідало реальному стану справ у сільському господарстві Таврійської губернії, відображало інтереси практично всіх категорій селянства; воно було «гнучким», тобто розроблялося та удосконалювалося з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних обставин часу. Основні його положення узгоджувалися з принципами вирішення аграрного питання у країнах Центрально-Східної та Південної Європи. Аграрне законодавство влади білого Криму не суперечило й аграрним інноваційним моделям 1920 р. українських національних урядів, зокрема Директорії УНР.

Для П. Врангеля вирішення аграрного питання було альфою та омегою внутрішньополітичного курсу Уряду Півдня Росії. Задля досягнення цієї мети він не зупинився навіть перед ідеєю відчуження церковно-монастирського та вакуфного землеволодіння.

Аналіз критики на аграрне законодавство Уряду Півдня Росії переконує в тому, що, за незначним винятком, вона не була конструктивною. Здебільшого вмотивовувалася політичною кон'юнктурою. Швидше вона відображала погляди авторів відгуків на пакет законів від 25 травня 1920 р., ніж вказувала на реальні «вузькі місця» у ньому. Активне долучення громадських, політичних діячів, військових білого Криму та їхніх опонентів до обговорення аграрного законодавства Уряду Півдня Росії лише підкреслювало важливість порушеної владою білого Криму проблеми

9.3 Волосні та повітові земельні ради: створення і діяльність із розподілу і закріплення землі у приватну власність селян

«Наказ про землю», як і решта документів аграрного законодавства від 25 травня 1920 р., поширювався на території, що перебувала під контролем Російської Армії. Її площа становила 60 тис. квадратних верст. На ній проживало 3 млн. осіб. Територіально-адміністративно чинність аграрного законодавства поширювалася на вісім повітів: Сімферопольський, Євпаторійський, Феодосійський, Перекопський, Мелітопольський, Дніпровський, Бердянський, Ялтинський. Земельний фонд підконтрольних уряду П. Врангеля територій Таврійської губернії становив, за орієнтовними даними, 6 млн. дес. За попередніми розрахунками фахівців білого Криму, селянам Північної Таврії у приватну власність могло відійти до 1,5 млн. дес.[1449]. Ландшафтна особливість цього регіону полягала в тому, що лише південні повіти Криму були гірськими та лісовими районами. Решта – степові, сільськогосподарські, на яких у середньому збиралося до 150 млн. пуд. зерна в рік.

Географія Північної Таврії та Криму позначилася на специфіці землекористування/землеволодіння, розподілі земельного фонду під різні види господарської діяльності населення. На південному узбережжі Криму орних земель не було. Тут домінували гірські пасо-

виська, масиви казенних лісів. Зумовлювалося це природно-кліматичними особливостями півострова. Більшість придатних до обробітку земель була відведена під сади, виноградники, плантації тютюну тощо. Їхніми власниками переважно були держава та татари. Економічно татарське населення гірсько-лісових районів Криму було бідним. 15 – 17% складали безземельні. Решта (70 – 75%) – володіла наділами мінімальних розмірів – 0,5 дес. З урахуванням цього, влада білого Криму не розраховувала на проведення докорінних змін у відносинах землеволодіння/землекористування у південних повітах[1450].

Відмінними були ландшафтні особливості Степового Криму та Північної Таврії. На цій території переважали придатні для сільськогосподарського обробітку землі. Основним видом господарської діяльності жителів Степового Криму та Північної Таврії було землеробство. Повіти Північної Таврії заселені були відносно недавно, а тому не мали великої щільності населення, що позначилося на розмірах, формах землекористування. Проілюструємо це на прикладі даних таблиці 9.1. Так, згідно з ними, станом на 1919 р. у Бердянському, Дніпровському та Мелітопольському повітах ситуація була такою.

Таблиця 9.1

Простір, чисельність сільського населення та його щільність на 1 липня 1919 р.[1451]

Таврійська округа	Чисельність сільського населення	Площа у квадратних верстах	Щільність населення на 1 квадратну версту
Бердянський	367796	77020	47,8
Дніпровський	308512	11471	26,9
Мелітопольський	485031	11640	41,7
Всього по окрузі	1161339	30813	37,7

На території решти українських губерній показники щільності населення станом на 1 липня 1919 р. були іншими. Так, згідно з даними таблиці 6 (див. додатки), щільність населення у повітах Північної Таврії була нижчою навіть за аналогічні показники Херсонської губернії. Хоч і територіально, і економічно, і географічно обидві губернії представляли один історико-етнографічний регіон – Південь. Водночас ці особливості, властиві Північній Таврії, не були показником того, що поземельні відносини в регіоні не були заплутані.

Земля у зерновиробничих районах Таврійської губернії – Північна Таврія, Степовий Крим (Євпаторійський, Перекопський, Феодосійський та частина Сімферопольського повітів) – перебувала у казенному, великому поміщицькому, одноосібному землеволодінні/землекористуванні, здавалася в оренду. За даними, що наводять М. Бененсон[1452], В. Постников[1453], статистичні збірники[1454], землерозподіл був таким: 800 тис. дес. або 53 % землі, що оброблялася, перебувала у власності 1,2 тис. поміщицьких господарств. 440 дес. надільної чи власної землі, придатної до обробітку, або 30%, перебувало у володінні/користуванні 50 тис. селянських дворів. Безземельні та малоземельні селяни у Північній Таврії становили відповідно 5% та 40%. Заможних селян у Північній Таврії було 60%. Ця категорія селян не була соціально однорідною. 20% становили сильнозаможні селяни, 40% – середньозаможні. У Степовому Криму малозаможними було 55% селян, із них 45% – малоземельні, які мали

менше 10 дес. на двір. Заможних селян у Степовому Криму було 35%. Серед них 10% становило сильнозаможне селянство, а 25% – середньозаможне.

Розміри великого землеволодіння у Північній Таврії були значними. Так, лише маєток Фальца-Фейна «Асканія Нова» нараховував 4370 дес. землі[1455]. Навіть ураховуючи високий, порівняно з селянським, рівень забезпечення таких та подібних маєтків сільськогосподарською технікою, реманентом, тяглом тощо, їхні власники не спроможні були самотужки обробляти такі великі площі. У зв'язку з цим поширеною формою землекористування у Північній Таврії, Степовому Криму була оренда. Вона носила напівфеодальний характер. 2/3 угідь орендувалося за скопщину, 1/3 – за гроші. Селяни Північної Таврії орендували до 90% поміщицького та церковного землеволодіння[1456]. Поширеною була і селянська вільнонаймана праця. Для її існування у регіоні були всі необхідні умови. Насамперед потреба у додатковій робочій силі з боку великого поміщицького і церковного землеволодіння, а також з боку сильнозаможних одноосібних селянських господарств. Джерелом її формування були малоземельні, безземельні селяни.

Аналізуючи економічно-географічне районування території Північної Таврії та Криму, є достатньо підстав констатувати, що регіон був сприятливим для реалізації тих завдань, які ставив перед собою П. Врангель, замислюючи аграрну реформу. Доказом на користь такого нашого судження може слугувати хоча б те, що лише Дніпровський та Мелітопольський повіти мали 800 тис. дес. землі, які підпадали під чинність аграрного законодавства уряду П. Врангеля. В інших повітах велике поміщицьке, церковне та казенне землеволодіння так само «перевищувало селянське надільне»[1457]. Наприклад, у Донузлавській волості Євпаторійського повіту відчуженню підлягало 78603 дес. поміщицької та 3007 дес. казенної землі. Надільне землеволодіння становило лише 2746 дес[1458]. У Сакській волості цього ж повіту відчуженню підлягало 40208 дес. поміщицької та 1956 дес. казенної землі. Надільне землеволодіння становило 9513 дес., з яких 1856 дес. було придбано за сприяння Селянського Земельного Банку[1459].

Відповідно до наказу Головнокомандувача від 29 березня 1920 р., було оголошено нове «Положення про управління областями, що переходили під контроль Збройних Сил на Півдні Росії». Ними юридично закріплювалася модель державницького механізму на території Північної Таврії та Криму. У врангелівській системі управління важлива роль належала місцевій владі на селі. Зазначимо, що подібно до цих питань ставився і А. Денікін. Однак останній убачав у них лише органи, які, перебуваючи на найнижчій сходинці системи державного управління, були слухняними виконавцями розпоряджень цивільної та військової адміністрацій. Отже, «живої», а відтак дієвої вертикалі виконавчої влади ні Головнокомандувачу ЗСПР, ні Особливій нараді створити не вдалося. «Діалогу» у добровольців із селянством через органи селянського самоуправління у більшості випадків не вийшло, незважаючи на те, що представники Білого руху Півдня Росії в 1919 р. докладали до цього чимало зусиль.

Влада білого Криму, конструюючи систему управління, переглянула роль, місце і значення селянської ініціативи та самоорганізації. Волосні та сільські структури розумілися нею як опора влади на місцях, фундамент, на якому зводився каркас оновленої російської

державності. Така позиція передбачала, що провідна роль у реалізації владних ініціатив у політичній та економічній сферах на місцях належатиме органам селянського самоврядування. Саме тому з виходом Російської Армії до Північної Таврії влада білого Криму не чинила перешкод селянській ініціативі з відновлення сільських та волосних сходів, інституту сільських та волосних старшин. Принаймні цього не зафіксовано у залучених нами до дослідження джерелах. Навпаки, історичні джерела засвідчують, що командири військових частин, розташованих у повітах Північної Таврії, отримували чіткі інструкції від Головнокомандувача про те, як себе поводити у відносинах із органами селянського самоврядування. Так, начальники цивільних частин діючої армії зобов'язувалися всіляко підтримувати діяльність волосних старшин та сільських старост, зорганізовані ними сходи[1460]. На це спрямовувався і зміст «Тимчасового положення про земельні установи».

У такий спосіб П. Врангель та його оточення намагалися вибудувати таку модель «діалогу» із селянством, за якої актуальне для останнього аграрне питання вирішувало б воно саме через «волосні та повітові земельні ради, до складу яких входили б селяни»[1461]. Собі урядова влада відводила значно скромнішу роль та функції. Як зазначав у листі В. Маклакову Г. Глинка, «урядова влада не вказує і не розпоряджається у земельній справі місцевим органам, а лише допомагає та сприяє їм у цій справі, упереджуючи, у разі потреби, втручання в неї антидержавницького елементу …»[1462]. Так, у телеграмі начальнику Джанкойського повіту наказувалося: «Надайте всіляку підтримку повітовому земельному посереднику у поступовому відкритті по волостям виборчих волосних сходів для виборів повітових земельних рад». Подібні інструкції стосовно передвиборчої роботи у Сімферопольському, Євпаторійському та Перекопському повітах отримав Сімферопольський губернський земельний посередник В. Шлейфер[1463]. Невдовзі, переконавшись на досвіді у правильності власних думок, у кінці липня 1920 р. наказом Головнокомандувача посади сільських комендантів скасовувалися. Таким чином власті усували військових від впливу на роботу органів самоврядування на селі[1464].

«Допоміжний орган» у реалізації аграрної реформи Уряду Півдня Росії – УЗіЗ – було створено наказом Головнокомандувача 15 червня 1920 р. на базі однойменного відділу Цивільного управління. Йому владою білого Криму відводилася важлива місія – організація та проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму. З іншого боку, його службовці, безпосередньо не втручаючись у роботу волосних земельних рад, повинні були спрямовувати їхню діяльність у потрібному напрямі. Вони мали надавати активну допомогу під час землеобмірювальних робіт, проведенні землевідведень, роз'яснювати селянам незрозумілі для них положення аграрного законодавства та вирішувати інші поточні питання.

За логікою, обраною владою білого Криму та закріпленою законодавчо, аграрна реформа мала проходити у декілька етапів. На першому – організація і проведення виборів до волосних і повітових земельних рад, із паралельною роз'яснювальною роботою серед селянства відповідних відомств. На другому – налагодження функціонування волосних і повітових земельних рад. Тобто, проведення землеобмірювальних та землевпорядних робіт, напрацювання принципів, за якими визначатимуться норми земель, що переходитимуть у власність селян, юридичне закріплення за селянами цих земель, налагодження системи роз-

рахунків за придбану землю. Їхня реалізація відбувалася і паралельно, і послідовно. Були задіяні максимальні, як для кримських умов 1920 р., людські та матеріальні ресурси. В основі заходів Уряду Півдня Росії з проведення аграрної реформи лежали інтенсивність, ефективність та якість виконання.

Разом із роз'яснювально-агітаційною активно проходила робота з організації, проведення виборів до земельних рад та налагодження їхнього функціонування. Ці заходи реалізовувалися відповідно до «Тимчасового положення про земельні установи», «Правил про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли». Характерною рисою цих процесів була інтенсивність. Відразу з прибуттям у ту чи іншу волость на початку липня 1920 р. повітові земельні посередники та їхні помічники розгортали активну передвиборчу діяльність. Так, наступ Російської Армії розпочався 25 травня 1920 р. У звільнених від Червоної Армії повітах Північної Таврії, як і в Криму, вже у липні – серпні проходили вибори до повітових, волосних земельних рад.

За інформацією, що надходила з місць, станом на 16 липня 1920 р. вибори до волосних земельних рад відбулися у двох волостях Сімферопольського повіту, двадцяти волостях Мелітопольського повіту, практично в усіх волостях Бердянського повіту, в окремих волостях Дніпровського повіту[1465]. На решті території, підконтрольній Російській Армії, у зв'язку із жнивами вибори були призначені на вихідні дні.

Станом на 29 липня 1920 р. вибори відбулися у двадцять одній із тридцяти п'яти волостей Мелітопольського повіту, завершені вибори в усіх волостях Перекопського повіту, у Сімферопольському повіті вибори у Товбадракській та Булганакській волостях планувалося завершити до 31 липня. Були завершені вибори у частині Дніпровського повіту, тривали вони у Бердянському. Винятком був Євпаторійський повіт. Жнива не дозволили провести вибори у цій місцевості[1466].

На 11 серпня 1920 р. ситуація з виборами до волосних земельних рад була такою: повністю виборча кампанія закінчилася у Сімферопольському повіті, у Бердянському – в десяти, в Дніпровському – в тринадцяти волостях. Бойові дії на території Дніпровського повіту унеможливили вибори у трьох волостях: Покровській, Каховській, Князь-Григор'ївській. В Євпаторійському повіті вибори у трьох волостях мали закінчитися 11 серпня 1920 р., а у решті – у другій половині серпня[1467]. На 15 серпня 1920 р. виборча кампанія завершилася у Перекопському повіті, за винятком однієї волості (її назва у документі пошкоджена, можна розібрати «воинской»)[1468]. 27 серпня начальник Євпаторійського повіту телефонографував у Севастополь: «… в Євпаторійському повіті волосні земельні ради в усіх волостях розпочали діяльність»[1469].

31 серпня 1920 р. Таврійський губернський земельний посередник В. Шлейфер, інформуючи Г. Глинку про хід виборів у волосні земельні ради у повітах Північної Таврії та Криму, зауважував, що їх «можна вважати завершеними майже у всіх волостях»[1470].

Аналіз динаміки виборчої кампанії станом на 15 вересня 1920 р. засвідчує, що за два місяці влада білого Криму провела вибори волосних земельних рад на 61%. Однак, якщо врахувати, що в Ялтинському повіті не планувалося проведення аграрної реформи,

то цей показник буде вищим – 64%. По-друге, виборчий процес не був завершеним. Так, у Мелітопольському, Бердянському, Дніпровському повітах вибори були перенесені у зв'язку з активізацією бойових дій. У Феодосійському повіті затрималися з виборами у чотирьох волостях за відсутності домовласників, що відбували підводну повинність[1471]. Також виборчий процес тривав у двох волостях Керченського району[1472]. Вже 17 вересня 1920 р. довибори волосних земельних рад у чотирьох волостях Феодосійського повіту закінчилися[1473]. Станом на 19 вересня 1920 р. їх у повіті було вісім.

До 15 жовтня 1920 р. виборчий процес на території Північної Таврії та Криму завершився. Кількість волосних земельних рад зросла у Мелітопольському повіті на дві ради, у Бердянському – на одну, у Феодосійському – на одну. Таким чином, кількість рад із 86, станом на 15 вересня 1920 р., зросла до 90, станом на 15 жовтня 1920 р., і дорівнювала 67%[1474].

Водночас із виборами членів волосних земельних рад обиралися і члени повітових земельних рад. Останні розпочали роботу у всіх восьми повітах[1475]. Певні нюанси стосувалися Ялтинського повіту. Ми вже писали, що у цій місцевості не планувалося проводити аграрну реформу. Однак із ініціативи селян у Байдарській волості було обрано волосну земельну раду. Її підпорядкували Сімферопольській повітовій земельній раді[1476].

Узагальнюючи інформацію про виборчий процес[1477 1478], що надходила з місць, констатуємо таке. Перше. Пік виборчої активності припав на липень – серпень 1920 р. Це період жнив. У зв'язку з цим, з одного боку, ускладнювалась ефективність виборчої кампанії, а з іншого – дані переконують, що аграрна реформа П. Врангеля була на часі. Попри всю невідкладність сільськогосподарських робіт, селяни взяли участь у виборах.

Друге. Контрчинником виборчої кампанії стали бойові дії на території Дніпровського, Бердянського та Мелітопольського повітів. Однак, незважаючи навіть на це, вибори відбулися у 19 із 20 волостей Дніпровського повіту, 26 із 35 волостей Мелітопольського повіту, 13 із 48 волостей Бердянського повіту. На нашу думку, це також є підтвердженням того, що селяни сприйняли основні ідеї аграрного законодавства уряду П. Врангеля.

Третє. На темпи виборчої кампанії впливали і економічні фактори. Так, виконання селянами різних повинностей на користь армії у Феодосійському повіті зумовило перенесення виборів на інший час. Однак навіть це не завадило селянам взяти участь у виборах.

Отже, є достатньо підстав вважати, що виборча кампанія була ефективною. Зважаючи на ряд об'єктивних факторів військового та соціально-економічного характеру, загалом, на нашу думку, показник у 67% був високим. Ідеї влади були сприйняті населенням. У цьому контексті сумнівною видається теза В. Краснова з приводу того, що вибори до земельних рад проводилися «кволо», селяни їх практично саботували або брали в них участь лише під тиском з боку влади[1479].

Водночас ми не ідеалізуємо виборчої кампанії літа 1920 р. Незважаючи на те, що вона в основному проходила, як кажуть, у «робочій атмосфері», мали місце й певні регіональні особливості. Вважаємо за доцільне зупинитися на них, щоб мати повнішу картину виборчого процесу. Так, на прохання жителів с. Чаплинки Дніпровського повіту перед початком виборів у селі відправили молебень[1480]. Цей епізод характерний тим, що ілюструє,

наскільки важливою, «сакральною» для селян була ідея володіти землею на засадах приватного права.

Крім того, траплялися і неприємні колізії, які фіксували недоліки в організації виборчої кампанії. Зокрема, «хуторяни та приватновласники (в оригіналі документу – частновладельцы)» Бердянського повіту скаржилися на те, що їх не завжди сповіщають про дату виборів. У такий спосіб, на переконання скаржників, їх «позбавляли права участі у виборах»[1481]. Водночас ця скарга свідчить і про високу правову свідомість селян, їхнє прагнення прислужитися важливій для них справі – вирішити аграрне питання по-селянськи, а не по-панськи.

Дієвість волосних земельних рад багато в чому залежала від так званого суб'єктивного, або людського, фактору. Кадровий склад волосних земельних рад визначав ефективність проведення землеобмірювальних робіт, землевідведень, тобто результативність аграрної реформи уряду П. Врангеля в цілому. Саме тому, за задумами влади білого Криму, до волосних рад мало потрапити якомога більше «здорового селянства» – господарів, що вже вели власне хазяйство. Окремі чиновники на місцях застерігали про те, що обставини революції можуть внести серйозні корективи у склад волосних земельних рад. Наприклад, про це у рапорті від 30 липня 1920 р. писав начальник цивільної частини при штабі Головнокомандувача. Він звертав увагу на те, що у результаті «неясності загального стану» до волосних земельних рад може потрапити «сірий елемент», оскільки «більш яскраві постаті … бояться виставити свою кандидатуру»[1482]. Уповноважений при Донському корпусі у рапорті на ім'я Г. Глинки писав, що варто взагалі відкласти вибори. На користь своєї думки він наводив подібні аргументи[1483].

Сукупність розрізнених даних про склад земельних волосних рад, розміщених в опрацьованих і залучених нами до праці історичних джерелах, дозволяє об'єктивно відтворити загальну ситуацію стосовно вище окресленого питання. Зокрема, відомо, що у складі земельних волосних рад Дніпровського повіту домінували «селяни-господарі», здатні, на переконання автора звіту, «свідомо підійти до складної справи закріплення землі за працюючими на ній селянами»[1484]. Узагальнюючи інформацію про хід виборів до волосних земельних рад та про їхній склад, кореспондент газети «Время» писав: «… під час виборів до земельних рад селяни обирали своїх…»[1485].

У Мелітопольському, Перекопському, Сімферопольському, Бердянському повітах до складу волосних селянських рад потрапили середньозаможні селяни[1486]. Водночас, крім них, справу з вирішення аграрного питання селянство довіряло й іншим категоріям суспільства білого Криму. Так, інтереси селян у Колимтайській волосній земельній раді Сімферопольського повіту представляли «три татарина, один колишній волосний старшина, один садовласник, три землевласники з вищою освітою. На посаду секретаря був запрошений колишній мировий суддя»[1487]. У доповіді Г. Глинки також зазначалося, що «селяни обирають інтелігенцію»[1488].

На селянському сході у Самайминській волості Феодосійського повіту до волосної земельної ради селяни обрали таких членів: «голова – управляючий маєтком акціонерного товариства Яниш-Такіл; члени ради – селяни-власники: Войтенко, Подовкін, Аблагачев;

безземельні селяни – Решетов, Радчуков, Діпоскалі, Локомені. Представником до повітової земельної ради обрали Керченського міського голову Токарева, кандидатом при ньому – безземельного селянина Кіхматова»[1489]. У більшості волостей Євпаторійського повіту до складу повітових рад увійшли представники усіх категорій сільських господарів: надільники-скопщики, малозаможні, середньозаможні та заможні селяни. У Куванській та Сакській волосних земельних радах цього ж повіту переважали орендатори – селяни-скопщики.

Підсумовуючи, констатуємо: склад земельних волосних рад позначений соціальною неоднорідністю. У ньому представлені сільські трударі всіх соціальних груп села, сільська інтелігенція, колишні чиновники та управлінці тощо. Чисельно переважали селяни. Це відображало соціальну стратиграфію тогочасного суспільства білого Криму, засвідчувало те, що в середині нього рівень конфронтації був незначним. На нашу думку, умови для формування довіри селян до влади існували. «Діалог» селянського та білого «світів» влітку – восени 1920 р. було налагоджено.

Враховуючи невідкладність реалізації аграрної реформи, на допомогу земельним волосним радам при кожному корпусі армії у прифронтовій зоні та на звільнених від більшовиків територіях створювалися цивільні частини. Вони складалися як із військових, так із цивільних. Вони мали сприяти якомога швидшому проведенню землеобмірювальних та землевпорядних робіт[1490]. Окрім того, до складу кожної повітової земельної ради були «прикріплені» землеміри, їхні помічники, земельні посередники. Волосні земельні ради не могли функціонувати без фінансування. Потрібно було за щось жити і землемірам, і забезпечити раду канцелярським обладнанням тощо. Тому на волосних сільських сходах приймалися ухвали про оплату праці членів волосних земельних рад.

Розміри зарплатні, умови утримання членів волосних земельних рад були різними, як і оклади у голови та членів волосних земельних рад. Пояснюється це тими матеріальними можливостями, які були в того чи іншого волосного сходу. У середньому зарплата голови волосної земельної ради коливалася від 110 до 200 тис. руб., членів – від 100 до 200 тис. руб. на місяць[1491, 1492, 1493, 1494, 1495]. Однак вони не забезпечувалися транспортом. У майже всіх постановах волосних сільських сходів обов'язково обумовлювалося, що голова і члени рад мали «роз'їжджати на власних конях». Такий припис був важливим, оскільки селяни не тільки були обмежені у підводах та конях, а і потерпали від постійних гужових повинностей. Тому зарадити голові та членам волосних земельних рад вони практично нічим не могли.

Проте, не в усіх волосних земельних радах були фінансові можливості для оплати праці голови та членів рад. Опрацьовані нами матеріали містять інформацію, за якою, не маючи коштів, волосні земельні ради зверталися до урядових структур за позиками. В такий спосіб, наприклад, чинили волосні земельні ради Євпаторійського, Сімферопольського повітів. На свої потреби вони просили від 200 тис. до 6 млн. руб.[1496]

Земельні посередники, землеміри, їхні помічники утримувалися казенним коштом. Зокрема, вони перебували на «речовому та продовольчому утриманні». Його розміри були незначні. Так, для Сімферополя, Керчі, Ялти, Феодосії було визначено такі розміри утримання: «провіант – 160 руб., приварочний – 562 руб., продовольчий – 1000 руб.» Для Євпа-

торії та всіх місцевостей Криму – «провіант – 160 руб., приварочний – 429 руб., продовольчий – 800 руб.» Для Північної Таврії – «провіант – 130 руб., приварочний – 600 руб.»[1497]. Розміри такого утримання різко контрастували з реальними цінами. У звіті Таврійського губернського земельного посередника стосовно цін, зокрема у Дніпровському повіті, зазначалося таке. «Не анекдот, а факт, – писав чиновник, – що в с. Ново-Троїцькому, теперішньому адміністративному центрі Дніпровського повіту, фунт хліба коштує 1000 рублів. У тому ж селі, як і в інших селах, що відвідав інженер Рудін, щоденне продовольче забезпечення однієї особи, одноманітне і навіть без чаю, коштує 2000 – 2500 руб.»[1498]. Бракувало землемірам і теплого одягу.

Більше, ніж скромні оклади цивільних компенсувалися за рахунок волосних земельних рад. Наприклад, в одній із телефонограм на адресу Коджамбакської земельної повітової ради зазначалося: «… мною на допомогу раді відряджений помічник землеміра Л. Голованов, якому як квартира, так і роз'їзд по волості забезпечує волосна рада»[1499].

Незважаючи на різноманітні труднощі, на які наражалися всі члени земельних повітових рад, останні функціонували. Можна стверджувати, що досить-таки продуктивно. Їхня робота проводилася на підставі процедури прийняття ухвал, які затверджувалися волосними земельними радами на перших засіданнях. Вона була типовою. Так, наприклад, волосні земельні ради Перекопського повіту діяли у такій послідовності: на засіданні волосної земельної ради її члени приймали рішення з обстеження угідь того чи іншого маєтку. Туди відряджалися землемір та один із членів ради. На місці вони складали кошторис землі, опис маєтку, список власників. Після цього на засідання волосної земельної ради запрошувалися власник або власники маєтку та селяни, що обробляли землі маєтку. Члени ради вислуховували побажання обох сторін, які, як постанови, занотовувалися до протоколу засідання. Потім побажання сторін узгоджувалися з відповідними статтями аграрного законодавства. Після цього публічно оголошувалося рішення волосної земельної ради. Зацікавлені сторони мали право його оскаржити у повітовій земельній раді[1500].

На волосні земельні ради покладалася важлива місія – проведення попередніх робіт із визначення умов майбутнього розподілу земель сільськогосподарського призначення між господарями, що на них працювали. Тому серед першочергових завдань, на реалізацію яких спрямовувалася діяльність цих органів, було визначення розташування, складу і кількості угідь, що здавалися в оренду, не оброблялися власниками, перебували без належного догляду. Крім того, потрібно було з'ясувати, хто саме, в якій послідовності та в якій кількості має право отримати землю. Отже, альфою та омегою діяльності волосних земельних рад було: 1) облік земельного фонду волості, що підлягав відчуженню; 2) з'ясування потреб населення у землі; 3) визначення норм селянського та поміщицького землеволодіння; 4) збір інформації про середню врожайність для визначення викупної вартості землі; 5) з'ясування прав кожної фізичної особи на отримання тієї чи іншої ділянки землі; 6) забезпечення інтересів воїнів, що борються за відновлення російської державності тощо[1501].

Відразу по створенню волосних земельних рад, після їхньої легітимізації, вони бралися до проведення землеобмірювальних та землевпорядних робіт. Під час їхнього виконання з'ясовувався реальний стан із землеволодіння/землекористування у кожній волості.

Результати обстеження відтворювали повітово-волосні відмінності та особливості. Не однаковою була кількість маєтків, радгоспів, надільної, орендної, поміщицької землі. Специфікою були позначені й форми землеволодіння/землекористування у кожній волості.

Наприклад, у Дніпровському повіті велике поміщицьке землеволодіння розподілялося нерівномірно. Його не було, зокрема, в Олешківській волості[1502]. Натомість у Громовській волості воно становило 100 тис. дес.[1503]

У Мелітопольському повіті казенного та великого поміщицького землеволодіння було достатньо. Лише у північних повітах відчуженню підлягало 45 тис. дес., що належали маєтку Ю. Попова[1504]. Загалом земельний фонд повіту, що підлягав відчуженю, становив 240 тис. дес.[1505] Однак за волостями він розподілявся нерівномірно. Так, у Давидівській волості велике поміщицьке та казенне землеволодіння було відсутнім. Натомість удосталь цієї категорії угідь, що підлягали відчуженю, було в Юзкуйській, Акимовській та Ново-Григор'ївській волостях. Водночас потреби селян повіту у додатковому наділенні землею були мінімальні[1506].

У Бердянському повіті, населення якого в основному становили переселенці, переважало надільне землеволодіння. Велике поміщицьке землеволодіння, як правило, було сконцентровано у семи волостях. Однак у повіті розвиненими були орендні відносини[1507]. За даними кримської газети «Южные ведомости», чимала кількість орендаторів потребувала розширення своїх земельних угідь і в інших повітах. У Сімферопольському повіті – 36 %, Феодосійському – 46 %, Перекопському – 59 %, Євпаторійському – 63 %[1508].

Ще до початку роботи повітових земельних рад за наказом Головнокомандувача розпочалися підготовчі роботи з передачі казенних земель у приватну власність селян. Дільничні завідуючі казенним земельним фондом отримали чіткі інструкції стосовно цього. Вони зобов'язувалися завершити всі грошові розрахунки з фізичними та юридичними особами, що придбали казенні землі до 25 травня 1920 р. На них покладалося складання реєстру постійних орендаторів казенних угідь. Крім того дільничні завідуючі казенним земельним фондом повинні були землі, що перебували в оренді, а відтак потрапляли під чинність аграрного законодавства Уряду Півдня Росії, розбити відповідно до норм для закріплення у приватну власність селянам, що їх обробляли. Вони мали також з'ясувати «розміри земель, придатних для передачі землеробському населенню, однак не розбивати їх на частини». У результаті проведених робіт з'ясувалося, що у приватну власність селян могло відійти 133 тис. дес. казенного землеволодіння[1509].

Паралельно з цим чинами УЗіЗу проводилося й обстеження радгоспів та великих поміщицьких економій, оскільки землі, що їм належали, також потрапляли під чинність пакету законів від 25 травня 1920 р. На підконтрольних Російській Армії територіях Північної Таврії у розпорядження УЗіЗу перейшло понад 15 колишніх радгоспів, розташованих на території великих поміщицьких економій. На управління ними відомству Г. Глинки Урядом Півдня Росії асигнувалося 120 млн. руб.[1510]

Так, найвідомішим поміщицьким господарством на території Північної Таврії була «Асканія-Нова» власника Фальц – Фейна, на базі якого радянська влада заснувала радгосп. Економічний потенціал цього маєтку був мінімальний. Господарські приміщення були або

розібрані селянами, або зруйновані. Обмеженою у ньому була кількість реманенту. Різко зменшилося поголів'я худоби. Із 400 коней залишився 1, із 120 верблюдів – 72, із 1000 волів – 60, із 300 корів – 3, із 200 свиней – 67, із 45 тис. овець – 5 тис. Значно скоротилися посівні площі: з 4370 дес. було засіяно 415. Скорочення посівних площ було властиве й іншим маєткам. В економії Кудрявцева з 980 дес. оброблялося 40, в економії Карабанова з 2550 дес. – 180. В економії Желябіна з 1945 дес. – 120[1511].

У дещо кращому стані перебували маєтки Гессена[1512] в Малотакманському районі та Апраксіної[1513] у Мелітопольському повіті. 1,5 тис. дес. землі гессенського маєтку розташовувалися у Бердянському повіті, 6 тис. дес. – в Олександрівському. Землі маєтку Апраксіної – 9 тис. дес. – розташовувалися в Іванівській волості[1514]. У маєтку Хан Елі Тав-Бадракської волості Сімферопольського повіту, що належав П. Гуналі, нараховувалося 180 дес. землі, з них лише 64 дес. оброблялося[1515].

Таким чином, є достатньо підстав констатувати, що в цілому стан маєтків був однаковим. Їхній економічний потенціал був серйозно послаблений безсистемними реквізиціями різних властей, розграбуванням селян. Створення на базі окремих із них радгоспів суттєво не впливало на покращення економічного потенціалу сільського населення.

У більшості випадків угіддя великих поміщицьких економій підлягали відчуженю та розподілу їх у приватну власність між селянами, що потребували додаткових наділів. Зокрема, у маєтку Азек, розташованому у Тав-Бадракській волості, що належав Б. Бекман, за рішенням волосної земельної ради у власність селян переходило 60 дес. орної і 91 дес. необроблюваної землі. У маєтку Молла Ель цієї ж волості, що належав С. Сафронову, до нових власників переходило 403 дес. польової орної землі сільськогосподарського призначення, 155 дес. пасовиськ[1516]. Рішенням Кабарійської волосної земельної ради негайному розподілу підлягали угіддя маєтків, власники яких їх самостійно не обробляли. Насамперед це стосувалося таких економій: Тетій, Біюк, Кучук-Токсаба, Катеринівка[1517].

Активно розподіл угідь поміщицьких маєтків відбувався у прифронтових повітах, наприклад, Дніпровському. Ново-Троїцька волосна земельна рада у присутності інженера Рудіна прийняла рішення про відчуження у маєтку Гінзбурга 600 дес. і передачу їх у приватну власність 18 орендаторам. Громовська волосна земельна рада із маєтку Фальц-Фейна планувала передати у приватну власність 60 орендаторам 2 тис. дес., 2 тис. дес. орендованої землі маєтку Шейнер відходило у приватну власність 85 селянам, що на ній працювали, 320 дес. із маєтку Машкалова – 15 орендаторам, що її обробляли[1518].

Позитивний суспільно-політичний резонанс серед селянства викликав розподіл землі у маєтку Атманай. Рішенням волосної земельної ради за 22 селянами було закріплено 500 дес. землі цієї економії[1519]. Селяни Катеринославської губернії, що приїхали за сіллю до Уклугського лиману та в Атманай, не могли повірити, що панська земля переходить у власність селян. Тоді їх повели в поле, де вони побачили землемірів. Останні прокладали межі закріплених ділянок[1520]. Це вразило катеринославських селян. Вони на власні очі побачили, що П. Врангель не лише декларує, а й реалізовує на практиці аграрну реформу. На фоні суспільно-політичної нестабільності та соціально-економічної кризи в Радянській Україні

ситуація в Північній Таврії та Криму якісно вирізнялася у кращу сторону. Не помітити цього катеринославські селяни не могли.

Часто під час розподілу угідь поміщицьких економій волосні земельні ради наражалися на труднощі. Особливо у тих ситуаціях, коли ці угіддя не були зосереджені компактно, а розташовувалися на території різних волостей. У зв'язку з цим волосні земельні ради за роз'ясненнями зверталися до повітових. Останні, у разі потреби, – до губернського земельного посередника. Так, Євпаторійський повітовий поземельний посередник отримав інструкцію щодо процедури розподілу поміщицьких угідь, розташованих у декількох волостях. Ситуація була типовою й для інших повітів та волостей, а тому телеграфом цей документ було надіслано й іншим волосним та повітовим земельним посередникам. Їм рекомендувалася така процедура вирішення питання: кожна волосна земельна рада, на території якої розташовувалися угіддя одного великого землевласника, приймала рішення про розміри землі, що не підлягали відчуженню, враховуючи те, яка площа поміщицьких угідь була на території кожної волосної земельної ради. Радилося такі землі відводити під запасний земельний фонд, з якого б наділялися «пропущені»[1521].

В окремих випадках, чисельно значно менших, землі великопоміщицьких економій не підлягали відчуженню. Волосні земельні ради приймали різні ухвали. Наприклад, у маєтку Апраксіної «рада дозволила користуватися землею в розмірах 1920 р. Якщо ж на землю не буде заявлено претензій власників, то рада може навіть його збільшити з метою розширення посівних площ»[1522]. Ново-Григор'ївська волосна земельна рада маєтки Юріцина та Мартенса визнала культурними і постановила не розподіляти їхні землі[1523]. Подібне рішення стосовно маєтку Хан-Елі прийняла Тав-Бадракська волосна земельна рада[1524].

Для упередження розграбування і так небагатого майна поміщицьких економій волосні повітові ради виділяли охорону. Наприклад, селяни І. Град та А. Максан стерегли майно економії Апраксіної. За це на правах безкоштовної оренди вони отримували 60 дес. поміщицької землі. Волосна земельна рада дозволила селянам користуватися інвентарем цієї економії за умов його повернення неушкодженим[1525]. Охороні з боку держави підлягали й інші сільськогосподарські об'єкти. Так, уповноважений при Донському корпусі виділив охорону для Акимовської машинно-випробувальної станції, Алтагирської лісної дачі, «плодового питомника» при станції Ново-Олексіївка[1526].

Особливість аграрного законодавства Уряду Півдня Росії полягала в тому, що ним централізовано не визначалися норми угідь, які закріплювалися у приватну власність за селянами. Їхнє визначення належало до прерогативи волосних земельних рад. Останні, визначаючи норми угідь, які закріплювалися за новими та залишалися за колишніми власниками, при розрахунках брали до уваги чимало показників. Насамперед це стосувалося родючості ґрунтів, яка носила регіональний характер, а також складу сім'ї селянина, що хотів розширити своє землеволодіння, характеру ведення ним сільськогосподарського виробництва, забезпеченість селянського одноосібного господарства сільськогосподарською технікою, робочою худобою тощо.

Так, Сакська волосна земельна рада Євпаторійського повіту, визначаючи норми угідь, що закріплювалися у приватну власність за селянами, враховувала таке. На пере-

конання членів Сакської волосної земельної ради, кожний господар, що обробляв землю власною працею, повинен перебувати у сприятливих умовах для того, щоб мати «міцне господарство». З іншого боку, якісної орної землі у волості було обмаль, тому всі бажаючі не могли придбати ділянки великих розмірів. У зв'язку з цим, беручи до уваги якість землі, склад селянських родин, їхню сільськогосподарську потужність, визначалися три норми землеволодіння. Для ділянок із високою якістю грунту – 60 дес., для ділянок із середньою якістю – 80 дес., для ділянок із нижчою від середньої якістю – 100 дес.[1527].

Агайська волосна земельна рада Євпаторійського повіту критерієм для визначення норми землі брала лише якість ґрунту. Згідно з цим, уся земля поділялася на кращу, середню, гіршу. Відповідно до цього, норма, яка залишалася екс-власнику, для кращих земель становила 150 дес., що наділялася новим господарям – 75 дес.; для середньої відповідно – 160 і 80 дес.; для гіршої – 200 і 100 дес[1528].

Інший варіант, на наш погляд, дещо складніший, запропонувала Донузлавська волосна земельна рада того ж повіту. Згідно з ним, для малочисельних одноосібних селянських господарств з обмеженою кількістю інвентаря визначалася норма у 80 дес.; для багаточисельних одноосібних селянських господарств із достатньою кількістю інвентаря – 160 дес. Конкретизуючи такий розподіл, члени Донузлавської волосної земельної ради постановили: визначити за якістю три категорії грунту, закріплювати у власність селянам, які мають не менше одного плуга та відповідну кількість робочої худоби, землі кращої якості – 60 дес., середньої – 80 дес., гіршої – 100 дес. За тими, хто має не менше двох плугів із відповідною кількістю робочої худоби та робочих рук – 120 дес. землі кращої якості, 160 дес. – середньої якості, 200 дес. – гіршої якості[1529]. Так само розподіл землі було проведено Коджамбакською, Кокейською волосними земельними радами[1530].

Дещо іншу схему розподілу поміщицьких земель подала Тав-Бадракська земельна рада. Її членами було проведено ретельне обстеження маєтку Ю. Бекмана у с. Азек. Згідно з ним, його землі складалися з таких угідь: 3 дес. присадибних земель, 54 дес. фруктового саду, 14 дес. кущових та чагарників, 8 дес. під річкою та дорогами, 100 дес. сільгосппризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі – разом 270 дес. Із угідь сільгосппризначення власники обробляли до 20 дес., решту здавали в оренду за скопщину. На підставі цих даних земельною радою було прийнято рішення про відчуження у Ю. Бекмана 60 дес. сільгосппризначення, 90 дес. незручної для обробітку землі, решта залишалася у екс-власниці[1531].

Подібною була ситуація з маєтком С. Сафронова, розташованим біля с. Молла Ель. Його угіддя складалися з 2 дес. присадибної ділянки, 2 дес. луків, 100 дес. під р. Булганак, 155 дес. пасовиськ і незручної для обробітку землі, 453 дес. сільгосппризначення. Земельна рада на підставі цих даних прийняла рішення про відчуження в С. Сафронова 403 дес. сільгосппризначення, а решту залишити за поміщиком[1532].

Узагальнюючи, констатуємо, що, обраховуючи та визначаючи розміри угідь, які закріплювалися у власність за селянами, волосні земельні ради керувалися такими критеріями: 1) якість родючості ґрунтів; 2) наявність у господарстві робочих рук; 3) забезпеченість господарства тяглом та реманентом; 4) розміри земельного фонду, що підлягав розподілу;

5) розміри угідь, які вже були у власності одноосібного селянського господарства; 6) економічна потужність господарства в цілому.

В Євпаторійському повіті за селянами, з урахуванням якості родючості ґрунтів, економічного потенціалу господарств та інших показників, закріплювалося від 60 до 200 дес. землі[1533]. В інших повітах розміри угідь, що закріплювалися у приватну власність за селянами, коливалися від 10 до 150 дес.[1534].

На підставі опрацьованих нами даних[1535], констатуємо, що найбільший мінімум землі отримували селяни Євпаторійського та Бердянського повітів: відповідно 60 та 70 дес.; найбільший максимум – Євпаторійського та Перекопського: відповідно 200 та 150 дес. Наскільки збільшилися розміри селянського землеволодіння, стане зрозумілим, якщо ці дані зіставити з даними за 1917 р. Станом на 1917 р. селянське землеволодіння у Перекопському повіті дорівнювало 9,9 дес., в Євпаторійському – 9,6 дес.[1536].

Ще один приклад для порівняння. В Олександрівському повіті, до витіснення з його території Російською Армією Червоної Армії, теж відбувалося наділення селян землею, відповідно до декрету Всеукрревкому про землю від 5 лютого 1920 р. Відчуженню підлягало і селянське, і поміщицьке землеволодіння, яке перевищувало 25 дес. За розрахунками радянських фахівців, у результаті такого перерозподілу розміри землі середнього трудового господарства мали становити 15 дес. На одного їдця в середньому припадало 2 дес. землі. За рахунок решти земельного фонду угіддями наділялися комуни та радгоспи[1537].

Отже, у результаті проведення врангелівської аграрної реформи норми селянського землеволодіння, з урахуванням регіональних та економічних особливостей, значно зросли. Вони перевищували як дореволюційні, так і радянські, передбачені відповідно до декрету від 5 лютого 1920 р.

Волосні земельні ради, обраховуючи норми поміщицьких земель, що підлягали відчуженню, визначали і розміри угідь, що залишалися у приватній власності поміщиків. За критерій брався принцип особистої участі поміщиків в обробітку угідь, що їм належали. Згідно з ним, визначалися такі категорії колишніх земельних власників: ті, хто самостійно обробляв свої землі й обробляє їх станом на 1920 р.; ті, хто обробляв самостійно свої землі, однак розпродав інвентар, тягло і станом на 1920 р. не господарює; ті, хто ніколи не обробляв землі, віддаючи їх в оренду.

Відповідно до такої градації, за екс-власниками залишалися ті чи інші розміри угідь. Наприклад, Сакська волосна земельна рада Євпаторійського повіту за поміщиками, що обробляли землю власною працею, залишала 250 дес. землі, за тими, хто її постійно здавав в оренду, – 100 дес.[1538] Донузлавська волосна земельна рада цього ж повіту 300 дес. землі залишала за тими поміщиками, хто обробляв її власними силами і робив це станом на 1920 р.; тим, хто розпродав інвентар, – 300 дес. із перспективою зменшення до 80 дес., якщо упродовж трьох років не відновить господарської діяльності; тим, хто постійно здавав землю в оренду, – 150 дес. із перспективою зменшення до 80 дес., якщо упродовж трьох років не відновить господарської діяльності. Агайська волосна земельна рада Євпаторійського повіту за тими поміщиками, хто господарював і робив це станом на 1920 р., залишала 250 дес.; хто постійно здавав землю в оренду – 100 дес.[1539].

Згідно з опрацьованими нами даними, за поміщиками залишалося в середньому від 45 до 400 дес. Максимальним мінімум був у Євпаторійському повіті – 80 дес., мінімальний максимум – у Дніпровському та Бердянському повітах – 100 дес.[1540]. Таке зменшення поміщицького землеволодіння не ставило під загрозу існування поміщиків та їхніх родин. Швидше вони обмежувалися в статках. Водночас ті поміщики, хто продовжував займатися землеробством, робили це у тих же розмірах, що і до проведення реформи. Фактично у землеволодінні вони урівнювалися з економічно потужними одноосібними селянськими господарствами.

Разом із тим, ситуація з розподілом поміщицьких земель не була однаковою на всіх підконтрольних Російській Армії українських територіях. Так, наприклад, у Бердянському повіті нараховувалося лише п'ять волостей, що мали велике поміщицьке землеволодіння. Більшість земель повіту належали поселенцям-колоністам, носила надільний характер, а тому не підлягала відчуженню. Такий характер землеволодіння в повіті зумовив те, що земельні ради більше переймалися проблемами врегулювання орендних відносин, ніж відносин власності. Однак Вознесенська волосна земельна рада, на території якої розташовувався маєток Вінса загальною площею 2500 дес., прийняла рішення про відчуження поміщицьких земель для задоволення потреб сімей солдат, що воюють у Російській Армії, з розрахунку 20 дес. на господарство[1541].

Отже, вищенаведене свідчить, що П. Врангель не лише задекларував відчуження надлишків землі у великих землевласників, а й реалізував цю ідею на практиці через волосні та повітові земельні ради. За поміщиками залишався мінімум придатної до обробітку землі, більша частина перерозподілялася за викуп між селянами. За нашими підрахунками, які співпадають з даними, що наводить В. Цвєтков[1542], у різний спосіб землю на користь селян було перерозподілено більше, ніж у 20 великих поміщицьких маєтках. У середньому розміри селянських угідь, за інформацією, що подає Н. Росс, зросли до 100 дес., а поміщицьких – зменшилися від 100 до 600 дес.[1543]. На нашу думку, враховуючи опрацьовані нами історичні джерела, корективи, внесені у норми землерозподілу 4 жовтня 1920 р., максимум поміщицького землеволодіння варто обмежити 400 дес., а селянське коливалося від 60 до 250 дес.

Залучені нами до праці джерела містять інформацію не лише про рішення волосних та повітових земельних рад із визначення за селянами у приватну власність норм угідь, а і конкретні факти видачі юридичних документів, якими ця власність офіційно закріплювалася. Так, першими власниками земель стали селяни Мелітопольського повіту. 26 серпня 1920 р. Мелітопольський повітовий земельний посередник Татищев повідомив керівництву УЗіЗу про закріплення у власність селян угідь маєтку Атманай Фелібера – Шатилова. Кріпосні грамоти на 500 дес. отримало 22 селян. Юридичні документи готувалися ще на 8000 дес.[1544].

У Дніпровському повіті Чаплинська волосна земельна рада видала кріпосні грамоти 56 постійним орендаторам на закріплення в їхню приватну власність 1775 дес. землі маєтку Самойловки, що належав Ф. Агарову[1545]. Громовська волосна земельна рада цього ж повіту юридично право приватної власності закріпила за 67 орендаторами на 1820 дес. маєтку Фальц – Фейна[1546]. Чотири волосні земельні ради Перекопського повіту у приватну

власність 87 селян закріпили 4311 дес. землі, підтвердивши це відповідними документами. Богемська волосна земельна рада Перекопського повіту закріпила у приватну власність селян 650 дес.[1547] 3000 селян стало власниками 62000 дес. казенних земель, отримавши на них кріпосні грамоти[1548].

Вищенаведені нами факти спростовують поширену у сучасній історіографії думку про те, що під час проведення врангелівської аграрної реформи «наділення селян земельними ділянками у власність і отримання ними «владенных бумаг» не відбулося»[1549]. Можна говорити про інше, що в силу об'єктивних причин, насамперед перебігу подій на фронті, не всі бажаючі змогли отримати відповідні документи, які визнавали за селянами право власності на придбані ними земельні наділи.

Крім того, селяни ставали власниками землі й за рахунок її купівлі у екс-власників на підставі добровільних угод. Як правило, до такої процедури придбання землі вдавалися найбільш заможні селяни. Тогочасні документи засвідчують, що практично у всіх випадках укладені між селянами та поміщиками добровільні угоди на придбання землі легалізовувалися волосними земельними радами. Відомо про прийняття позитивних рішень стосовно таких угод волосними земельними радами Сімферопольського та Перекопського повітів[1550].

Зокрема, Булганакська та Колимтайська волосні земельні ради Сімферопольського повіту видали селянам посвідчення, якими визнали правомочність укладених між поміщиками та селянами угод, право власності за селянами на придбану ними землю. Легалізація добровільних угод між селянами та поміщиками з купівлі-продажу землі волосними земельними радами відбувалася за умов дотримання певних правил. По-перше, розміри придбаних селянами угідь не могли перевищувати визначених волосними земельними радами норм. По-друге, купували землю лише ті селяни, хто мав на це право, – ті, хто її обробляв[1551]. Недотримання означених вище положень було підставою для негативного рішення волосної земельної ради. Так, Булганакська волосна земельна рада Сімферопольського повіту не легалізувала добровільну угоду на купівлю-продаж землі між землевласниками С. Шнейдером та Я. Губером. Мотивуючи своє рішення, волосна земельна рада вказувала на те, що із придбанням Я. Губером 75 дес. землі зумовить перевищення встановленої земельної норми у волості[1552].

Однак подібні випадки були рідкісними, порівняно з отриманням селянами у приватну власність землі за рішенням волосних земельних рад чи купівлею казенних угідь.

Повноваження волосних земельних рад не обмежувалися лише землевпорядними роботами та легалізацією поземельних відносин. Вони були значно ширшими. Волосні земельні ради активно представляли інтереси селянства перед владою, вирішували різноманітні за характером господарсько-економічні та юридичні питання. Так, володіючи інформацією безпосередньо з місць про врожай 1920 р., економічний потенціал одноосібних селянських господарств, волосні земельні ради клопотали перед цивільними властями білого Криму стосовно надання селянам різних пільг, насамперед у сплаті викупних платежів за землю. Їхній зміст цікавий з позиції того, що відображає реальне економічне становище одноосібних селянських господарств, рівень співпраці влади та органів місцевого самоуправління, реальну турботу властей про селян.

Зокрема, Кунанська волосна земельна рада звернулася до Євпаторійської повітової земельної ради з проханням дозволити селянам волості на зсипні пункти в якості оплати за землю на користь казни здавати не 1/5 врожаю від загальної площі землі, що перебувала у власності селян, а «по два пуди з засіяної десятини» або замінити натуральні виплати на грошові за ринковими цінами. Обґрунтовуючи надання пільг, волосна земельна рада посилалася на недорід, що спіткав селян волості. Євпаторійська повітова земельна рада погодилася з наданням пільг кунанським селянам[1553].

Подібного змісту були клопотання Лакської[1554], Коджамбакської[1555], Кокейської[1556] та інших волосних земельних рад. У них йшлося про те, що, враховуючи реальне економічне становище одноосібних селянських господарств, спосіб господарювання, особливості агрокультури, викупні платежі у розмірі 1/5 частини середньостатистичного врожаю за останні десять років із усієї землі, що перебувала у власності селянського господарства, є завеликими. Як висновок, висловлювалася пропозиція або зменшення 1/5 до 1/10, або брати 1/5 не з усієї землі, що перебувала у власності селян, а лише з тієї, що оброблялася.

Влада білого Криму не залишилася байдужою до клопотань волосних земельних рад. Так, 26 липня 1920 р. за наказом П. Врангеля селяни отримували скидки при сплаті за придбану землю. Зокрема, викупні платежі обраховувалися не з десятини взагалі, а лише із засіяної частини. 1/5 обчислялася не з урахуванням середнього врожаю за останні десять років, а з поточного, реально зібраного в тій чи іншій місцевості[1557].

Волосні земельні ради контролювали виконання на місцях аграрного законодавства Уряду Півдня Росії. Наприклад, Сакській волосній земельній раді стало відомо, що власники маєтку Ботари Шлеє здають землю під посіви врожаю 1921 р. в оренду по 25 тис. руб. за дес. Це суперечило пакету аграрних законів від 25 травня 1920 р. З урахуванням цього волосна земельна рада делегувала до маєтку Шлеє уповноважених – М. Данильченка та В. Бехтольда для з'ясування ситуації на місці. Члени ради підтвердили антизаконні дії власника маєтку Ботари[1558]. Волосна земельна рада не лише прийняла рішення про повернення Шлеє коштів орендаторам, а і вжила відповідних заходів[1559].

У червні 1920 р. розпочалася діяльність цивільної адміністрації з підготовки відповідних приміщень, у яких міг би зберігатися сплачений селянами хліб (20 %) за отриману ними землю. Під них можна було використовувати хлібні склади сільської громади, магазини, будь-які приватні сховища при станціях, пристанях тощо[1560]. На представників УЗіЗу та волосні повітові земельні ради покладалося створення зсипних пунктів. Вони контролювали їхню діяльність, сплату селянами викупних платежів – 1/5 частини врожаю, відповідали за його збереження на зсипних пунктах. До початку роботи волосних земельних рад питаннями організації зсипних пунктів переймалися волосні та сільські правління, начальники повітів та повітові посередники.

Зокрема, за підбір відповідних приміщень відповідали волосні старшини та сільські старости[1561]. В одній із телеграм повітовий посередник просив старшого землеміра А. Румбу терміново виїхати у Сакську, Камбаркську, Кокейську та Кунакську волості з тим, щоб у цих волостях організувати зсипні пункти. Він зобов'язувався, разом із волосними старшинами,

оглянути відібрані останніми під зсипні пункти приміщення, віднайти персонал для комплектації штатів зсипних пунктів, забезпечити їхню охорону[1562].

У справі організації зсипних пунктів значний обсяг робіт виконали землеміри. Їм доводилося безпосередньо на місцях, спілкуючись із селянами, роз'яснювати сутність цих приміщень. Вони також підшукували штат працівників для їхнього обслуговування, налагоджували їхню охорону[1563]. Їхня титанічна праця не залишилася поза увагою Уряду Півдня Росії. Була підписана постанова про матеріальне преміювання землемірських чиновників за успішну реалізацію «Наказу про землю»[1564].

На середину серпня 1920 р., за інформацією з місць від чиновників УЗіЗу, зсипні пункти були зорганізовані в усіх місцевостях, забезпечені відповідним штатом працівників, готовим до виконання своїх обов'язків[1565]. Зсипка хліба по волостях і на місцях перебувала в компетенції волосних та сільських правлінь. Витрати на перевезення, охорону відшкодовувалися за рахунок особливого кредиту. Отримане сіно передавалося заготівельникам фуражу для армії, зерно відправлялося Урядом Півдня Росії, як правило, або на продаж, або на задоволення потреб армії. Селянину, який здав хліб чи сіно, сплатив грошима за сіно, видавалася відповідна розписка. Існували чіткі вимоги як до якості продукції, що здавалася селянами, так і до термінів розрахунків. Зокрема, на зсипні пункти не приймався необмолочений хліб, зерно мало бути чистим, непошкодженим, непрілим. Внески необхідно було здійснити до 1 жовтня 1920 р. Селянам дозволялося 1/5 частину соломи й сіна замінювати грошима за місцевими ринковими цінами. Хліб такій заміні підлягав лише з особливого дозволу[1566].

Для того, щоб зсипні пункти запрацювали і населення могло насправді за зданий хліб отримувати промтовари, у червні 1920 р. П. Врангель підписав наказ, яким дозволив вільну торгівлю на територіях, контрольованих Російською Армією. Крім того, для заохочення селянства здавати державі хліб, брати участь у реформі, за наказом Правителя Півдня Росії причетних до неї звільняли від військової повинності[1567].

У результаті проведеної роботи властям вдалося досягти певних результатів, однак вони контрастували з наміченими. Насамперед на зсипних пунктах було менше зерна й зернофуражу, ніж очікували власті. Причинами цього були фактори як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед перших – недорід, який вразив значну частину волостей на підконтрольних Російській Армії українських територіях; послаблення економічного потенціалу одноосібних селянських та великих поміщицьких господарств унаслідок економічного занепаду та політичної нестабільності упродовж 1917 – 1920 рр. Не завжди виходило забезпечити повне й належне функціонування зсипних пунктів. Хоча, наприклад, в Євпаторійському повіті цю роботу була виконано повністю[1568]. Здебільшого землеміри самотужки контролювали зсипку зерна, діяльність волосної земельної ради тощо.

Таким чином, підсумовуючи написане вище, є достатньо підстав констатувати, що аграрна реформа Уряду Півдня Росії була результативною. По-перше, властям вдалося провести вибори до волосних земельних рад та організувати їхню ефективну діяльність. Було створено 90 земельних рад із 140, що дорівнювало 67% від їхньої загальної чисельності. У складі волосних земельних рад переважало «здорове трудове селянство», були представ-

ники від інтелігенції. По-друге, незважаючи на об'єктивні труднощі (жнива, виконання селянами повинностей тощо), активність виборців була високою. Це підтверджує те, що ідеї аграрної реформи, закріплені в аграрному законодавстві Уряду Півдня Росії, були на часі. Більшість селян повірила П. Врангелю. По-третє, волосні земельні ради стали справжніми органами місцевого самоврядування, через які по-селянськи, а не по-панськи вирішувалося аграрне питання. Владні інститути не втручалися в їхню роботу, виконуючи допоміжну функцію при волосних земельних радах. Волосні земельні ради представляли та захищали інтереси селян перед цивільними властями білого Криму, які рахувалися з висловленими ними пропозиціями. По-четверте, у Північній Таврії та Криму влітку-восени 1920 р. на практиці відбувся розподіл великого землеволодіння на користь селян. У результаті цього значно зросли норми селянського землеволодіння. З урахуванням регіональної специфіки та економічних показників вони коливалися від 60 до 250 дес. Велике землеволодіння скоротилося від 100 до 400 дес. По-п'яте, реальними власниками земель, що підтверджувалося відповідними юридичними документами, стало 3145 селян, за якими закріплювалося у приватну власність 66725 дес. землі. Ні один із урядів, що існували в Україні у період революції 1917 – 1921 рр., не досяг подібного. По-шосте, проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму відбувалося «в робочій атмосфері». І влада, і населення демонстрували «діалог» та співпрацю. Відкритого збройного протистояння між населенням та властями на ґрунті реалізації врангелівського аграрного законодавства нами не виявлено.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

ПИСЬМО НАЧАЛЬНИКУ ГРАЖДАНСКОГО УПРАВЛЕНИЯ СОВЕТА ПРИ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕМ ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ ЮГА РОССИИ Г.В. ГЛИНКЕ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ ЮГА РОССИИ ГЕНЕРАЛ- ЛЕЙТЕНАНТА П.Н. ВРАНГЕЛЯ ПО ЗЕМЕЛЬНОМУ ВОПРОСУ.

20/22 марта 1920 г.

Милостивый Государь!

Обеспечение трудящемуся населению возможности спокойно заниматься всякого рода производительным трудом - является одною из важнейших задач гражданского управления. Наибольшее значение принадлежит основному роду занятий населения – сельскохозяйственному.

События последних лет внесли в земельный вопрос огромные осложнения и затруднения. Вследствие ряда разных причин перемешались понятия о праве собственности и о праве фактического владения. Происходит разрушение крупных хозяйств, затрудняется создание прочных мелких хозяйств, вследствие отсутствия права собственности.

Полное и окончательное разрешение этих вопросов невозможно в короткий срок, в виду огромной сложности связанных с ними правовых последствий.

Между тем жизнь требует немедленного выхода из создавшегося тупика на более правильную и верную дорогу. Возможно прочное положение сельскохозяйственного труда и земельного вопроса необходимо, дабы ни одна пядь годной земли не осталась бы необработанною за отсутствием хозяина.

На основании сего признаю необходимым в срочном порядке приступить к упорядочению вопроса о землепользовании на территории Вооруженных Сил Юга России, для чего поручаю Вам как Начальнику Гражданского Управления немедленно образовать Центральную Земельную Комиссию, из представителей земских управлений, выбранных от земледельческого населения волостей и сведущих лиц, последних по Вашему выбору. Комиссии этой в месячный срок разработать план земельной реформы и порядок осуществления ее на местах через посредство уездных земельных комиссий, образуемых на тех же основаниях как и Центральная, в каждом уезде.

При разработке положения о земельном вопросе комиссии руководствоваться нижеследующими основными началами:

I/. Земля должна принадлежать на праве частной собственности по крепостному акту только тому, кто ее обрабатывает, поэтому она не может быть предметом торговли или эксплуатации посредством аренды.

2/. Государство обязано охранять народное достояние и блюсти, чтобы земля использовалась правильно, не истощалась и не лежала необработанной.

3/. В зависимости от запаса земли, густоты населения и рода хозяйства величины наделов должны быть определяемы особо для каждой данной местности /уезда, губернии/.

4/. Все земли: удельные, государственные, монастырские, церковные и частновладельческие, превышающие установленный для данной местности /уезда, губернии/ надел, подлежат отчуждению в земельный фонд для распределения за особо устанавливаемую плату между малоземельным и безземельным земледельческим населением.

5/. Высококультурные и показательные хозяйства должны быть сохранены, с установлением для них особых, высших размеров наделов, в соответствии с особенностями каждой местности /уезда, губернии/.

6/. Право владения наделами должно быть закрепляемо крепостными актами и составлением закладных на общем основании.

7/. Получающий надел обязуется уплатить стоимость надела государству по особо составляемой для каждой данной местности /уезда, губернии/ расценке.

8/. Кроме того каждый, получающий надел, обязуется вносить ежегодно в пользу государства /земельный налог/ часть своего урожая, в размере, определяемом Земельными Комиссиями.

9/. Из вносимых за наделы денег образуется государственный фонд, из которого государство производит расчет с владельцами отчуждаемых земель.

10/. Величины наделов, стоимость их, количество ежегодно отчисляемого в пользу государства урожая определяется Уездными Земельными Комиссиями и по рассмотрении и одобрении Главной Земельной Комиссии представляется ка утверждение.

11/. Утвержденные правила передаются Уездным Земельным Комиссиям для проведения в жизнь на местах под общим руководством Главной Земельной Комиссии и по общим Вашим указаниям.

Документы Личного Архива ген. П.Н. Врангеля.

Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт на Майне, 1982. С. 142–145.

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЕ СООБЩЕНИЕ ПО ЗЕМЕЛЬНОМУ ВОПРОСУ

В тяжелую пору великой смуты в страшные дни кровавых столкновений, Главнокомандующий Вооруженными Силами Юга России решил издать свой знаменательный «Приказ о земле». Выработанный в суровой обстановке военного лагеря, издаваемый при неслыханно трудных хозяйственных условиях, этот Приказ, конечно, не может принести с собою общего удовлетворения. Земельный вопрос слишком долго тревожил и терзал Русских людей, чтобы какое бы то ни было его разрешение могло в корне примирить нередко противоречивые интересы и до конца успокоить давно разгоревшиеся страсти. Но оттягивать решение этого вопроса далее было невозможно, и 25 мая этот безнадежно запутанный узел был разрублен.

Сущность земельной реформы, возвещенной в приказе Главнокомандующего о земле, проста. Она может быть выражена в немногих словах: земля – трудящимся на ней

хозяевам. Эта руководящая мысль приказа опирается на два основные стремления: охранить всякое землепользование, как оно установилось к настоящему времени, от нарушений, насилий и захватов, и передать трудящимся на земле хозяевам пригодные для ведения хозяйства земли казенные и частновладельческие.

Приказ имеет в виду создать в деревне твердый земельный порядок и обеспеченность жизни, дабы трудящийся на земле хозяин не страдал от посягательств в настоящем и от неопределенности в будущем.

Установляя общее положение об отчуждении земель в пользу трудящихся на них хозяев, Приказ прежде всего определяет необходимые из'ятия из этого положения, подсказываемые как требованиями справедливости, так и соображениями Государственной пользы. За прежними владельцами часть их владений сохраняется, но размер этой части не установляется заранее, а составляет в каждой отдельной местности предмет суждения волостных и уездных земельных учреждений, которым всего более знакомы местные хозяйственные условия. Правительственной власти принадлежит в этом отношении лишь утверждение решений местных учреждений в соответствии с пользой Государственной.

Свободными от отчуждения и подлежащими возврату законным собственникам признаются все надельные земли, земли, приобретенные с содействием Крестьянского Поземельного Банка и не превышающие установленного размера, участки, выделенные на отруба и хутора по законам землеустроительным, церковно-приходские наделы, усадебные и высоко-культурные участки (сады, виноградники, поливные посевы и т. п.), земли, принадлежащие сельскохозяйственным опытным, ученым и учебным учреждениям и училищам, участки под промышленными заведениями (фабриками, заводами и т. п.), а также всякие вообще владения, не превышающие известных размеров.

Все отчуждаемые земли закрепляются за обрабатывающими их в настоящее время хозяевами в размерах, устанавливаемых местными земельными учреждениями, но эти учреждения не могут уменьшать заведенные уже хозяйства ниже норм Крестьянского Банка. Соответственно произведенному таким образом распределению, составляются акты о закреплении земель в собственность, подобные прежним документам о полюбовном размежевании общих дач. Эти акты – на бесспорное владение. На основании их выдаются крепостные документы, после уплаты Государству полной стоимости земли новыми собственниками.

Земли, хотя и без немедленного размежевания, передаются в вечную, наследственную собственность каждого хозяина. Такой порядок землепользования всего более обеспечит хорошее ведение хозяйства. Этим установляется коренное отличие ныне осуществляемой земельной реформы от всяких опытов коммунистического характера, столь ненавистных Русскому крестьянству.

Земля отчуждается не даром, а за выплату Государству стоимости ее. Это – другая важная сторона новых земельных правил, отличающая их от неисполнимых и несправедливых посулов дарового и всеобщего наделения. Такая передача земли обеспечивает переход ее к настоящим, прочным хозяевам, а не ко всякому падкому на даровщину и чужому земле человеку.

Плата за отчуждаемую землю должна вноситься оптовыми собственниками хлебом, который ежегодно ссыпается в государственный запас, с каждой десятины в размере пятой части принимаемого за средний урожай одного из главных хлебов (ржи или пшеницы), и в общем достигает за десятину пятикратного среднего урожая с нее зерна. По постановлению Правительства или по ходатайству плательщиков, предоставляется заменять хлебные платежи денежными по рыночной стоимости хлеба к сроку платежа.

Таким образом, уплачивая скопщину, значительно уменьшенную по сравнению с той, какую обычно в прежнее время платили с'емщики земли, оставаясь притом вечными арендаторами, новый владелец через двадцать пять лет погашает весь лежащий на его участке долг и становится полным собственником своего участка.

Соотношение стоимости взимаемого Государством хлеба с продажною ценою отчуждаемой десятины земли почти то же, что было при прежних условиях хозяйственной жизни: земли, имеющие урожайность в 40–50 пудов, при цене пуда пшеницы в рубль, стоили около 200–250 р. за десятину; отношение и прежде было, следовательно, пятикратным.

Выручка Государства от хлебных взносов новых собственников должна служить основным источником для вознаграждения за отчужденную землю прежних ее владельцев, расчет с которыми Правительство признает обязательным. Разработка подробностей этого расчета возлагается приказом Главнокомандующего на Управление Финансов. Рассчитываться с бывшими собственниками предполагается или хлебом в натуре или стоимостью его в деньгах.

Но для того, чтобы эта операция была безубыточна для казны, уплату вознаграждения придется, конечно, рассрочить на большее число лет.

Приказ предусматривает судьбу советских и коммунистических хозяйств, обязывая сохранять в распоряжении Правительства или волостных земельных учреждений все уцелевшие при большевиках промышленные и государственного значения хозяйства, производя отчуждение из них немедленно только арендных земель.

Далее – устанавливается непременная обязанность земельных учреждений, при укреплении земель за хозяевами, в первую очередь удовлетворять воинов борющейся за государственность армии, арендаторов, постоянно живущих на чужой земле и т. п. На земельные же учреждения возлагается право и обязанность действительного наблюдения за тем, чтобы вся земля была обработана и засеяна, а урожай собран.

Таким образом, с введением новых правил, во всех занимаемых войсками Главного Командования местах устанавливается охрана действительного землепользования, какое в этих местах сложилось. Всякое владение, на каком бы праве оно ни осуществлялось ко времени обнародования правил, не может быть нарушаемо никакими самовольными захватами и насилиями. Одни лишь местные земельные учреждения распоряжаются отныне землею согласно новым правилам о земле, возвращая прежним собственникам угодья, не подлежащие отчуждению, закрепляя земли, которые подлежат отчуждению, за новыми собственниками и наблюдая за тем, чтобы все пригодные для сельско-хозяйственного пользования земли были своевременно обработаны и засеяны, а урожай – собран. Но, во всяком случае, при

всех изменениях владения, каждому посевщику непременно обеспечивается право снять урожай, а каждому обработавшему землю – оплата его труда.

Чрезвычайное разнообразие хозяйственных и почвенных условий не допускает единообразного практического осуществления основных мыслей приказа на всем обширном пространстве России. Посему, проведение в жизнь приказа

Главнокомандующего предполагается возложить на Волостные Земства, предоставив им широкие полномочия. Положение о Волостном Земстве уже подготовлено. Но, прежде чем ввести это положение в действие, необходимо обсудить и сообразовать с ним также и положение об Уездных и Губернских Земствах. Затем и после введения в действие Положения о Волостном Земстве потребуется более или менее значительное время на некоторые подготовительные действия и на производство выборов земских гласных. Наконец, Волостным Земствам на первое время необходимо будет обратить особое внимание и на другие стороны местной жизни, не менее важные, чем землеустройство, и в особенности на охрану безопасности и на упорядочение народного хозяйства. Поэтому, чтобы не задерживать проведения в жизнь «Приказа о Земле», впредь до прочного устроения и упорядочения земской жизни, осуществление земельных мероприятий временно возлагается на Волостные и Уездные Земельные Советы, действующие на основании ныне же издаваемого «Временного Положения о земельных учреждениях». Эти Советы учреждаются на один год.

Это нисколько не нарушает первоначальных предположений «Приказа о Земле». Члены Волостных Земельных Советов избираются особыми Земельными Волостными Сходами, составляемыми из того же круга лиц и избирающими членов из той же среды, как и в Волостных Земствах, а именно – из мелких земельных собственников крестьянского типа, с участием старших представителей от владеющих землею в пределах волости церковных принтов и училищ и всех прочих землевладельцев. Равным образом и в Уездных Земельных Советах половина членов (четыре из восьми) состоит из лиц, избранных теми же Волостными Земельными Сходами.

Волостные и Уездные Земельные Советы, снабженные широкими полномочиями, разрешают окончательно все земельные дела. Лишь некоторые вопросы, имеющие общегосударственное значение, доводятся до Высшей Правительственной Власти. Столь обширные права предоставляются местным учреждениям в уверенности, что они отнесутся при выполнении возлагаемых на них обязанностей с полным вниманием к интересам хозяйственной жизни и пользе государственной.

Реформа, возвещенная Приказом Главнокомандующего о земле, может показаться одним слишком крайней и социалистической, другим – чересчур односторонней и недостаточной. Все будут ее критиковать, ибо земельный вопрос может решаться на тысячу ладов, и каждый имеет свое решение, которое кажется ему лучше, чем другие. Но те, кто вникнут в существо дела, должны будут признать, что, далекая от мечтаний социализма, реформа эта все же решительно ставит самый важный и больной вопрос русской хозяйственной жизни и не останавливается на полумерах.

Когда речь идет о восстановлении самых основ Государственной жизни, Государство в праве требовать от всех самых тяжких пожертвований и самого напряженного труда.

Все должны твердо помнить, что нет тех лишений и тягот, которые мы не должны были бы принять на себя для восстановления мира и согласия на Родной Земле. Без этого нам не изжить лихолетья и не вернуть России.

ПРИКАЗ О ЗЕМЛЕ

8-го апреля 1920 года мною отдан приказ о разработке мероприятий по земельному вопросу на следующих основаниях:

1. Вся годная к обработке земельная площадь должна быть надлежащим образом и полностью использована.

2. Землей должно владеть на правах прочно укрепленной частной собственности возможно большее число лиц, могущих вкладывать в нее свой труд.

3. Посредником между крупным землевладением и новыми собственниками должно быть Государство.

В развитие этих оснований приказываю:

I. В местностях, занимаемых войсками Главного Командования, ввести в действие утвержденное мною 25 сего мая и прилагаемые при сем «Правила о передаче распоряжением Правительства Казенных, Государственного Земельного Банка и частно-владельческих земель сельско-хозяйственного пользования в собственность обрабатывающих землю хозяев».

II. Впредь до прочного устроения и упорядочения земской жизни на местах, осуществление земельных мероприятий, предусматриваемых упомянутыми в предшедшем (1) Отделе Правилами, возложить на Волостные и Уездные Земельные Советы, учреждаемые временно на один год и действующие на основании прилагаемого при сем «Временного Положения о земельных учреждениях».

III. Волостным и Уездным Земельным Советам при исполнении обязанностей, возлагаемых на них упомянутыми в Отделе I Правилами, иметь собственную заботу о предоставлении свободных земельных участков в первую очередь воинам борющейся за государственность армии и их семьям.

IV. Начальнику Финансового Управления в срочном порядке разработать и представить на мое утверждение предположения об основаниях, порядке и сроках окончательного расчета Государства с собственниками отчуждаемых земель и о возмещениях Государственному Казначейству расходов по этим расчетам.

Генерал Врангель.

25 мая 1920 г. г. Севастополь.

Утверждаю

Главнокомандующий Вооруженными силами на Юге России

Г е н е р а л Врангель.

25-го мая 1920 г. г. Севастополь.

ДАРФ. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 15–16 зв.

ПРАВИЛА О ПЕРЕДАЧЕ РАСПОРЯЖЕНИЕМ ПРАВИТЕЛЬСТВА КАЗЕННЫХ, ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА И ЧАСТНОВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКО-ХОЗЯЙСТВЕИНОГО ПОЛЬЗОВАНИЯ В СОБСТВЕННОСТЬ ОБРАБАТЫВАЮЩИХ ЗЕМЛЮ ХОЗЯЕВ

Ст. 1. В местностях, на которые распространяется власть Главного Командования Вооруженными Силами на Юге России, всякое владение землею (сельско-хозяйственного пользования, независимо от того, на каком праве оно основано и в чьих руках оно находится, подлежит охране Правительственной Власти от всякого захвата и насилия. Все земельные угодья остаются во владении обрабатывающих их или пользующихся ими хозяев. Изменения этого владения допускаются лишь в порядке, установленном настоящими Правилами (ст. с.т. 2, 6, 7, 10, 12, 13 и 18, п. 1).

Ст. 2. Охрана владения, не основанного на актах о праве собственности, не распространяется на захваты, произведенные из земель: 1) надельных, 2) купленных при содействии Крестьянского Банка по установленным для сего нормам, 3) выделенных на отруба и хутора по законам землеустроительным, 4) отведенных в надел церквам и принтам, а также монастырских и вакуфных, 5) принадлежащих сельскохозяйственным опытным, ученым и учебным учреждениям и училищам, 6) усадебных, огородных, равно как занятых искусственными насаждениями, поливными посевами и особо ценными культурами (виноградниками, хмельниками, табачными плантациями и т. п.) или садами, кому бы и в каком размере таковые земли ни принадлежали, 7) под мельницами, фабриками и заводами и другими постройками промышленного характера в размере, необходимом для правильной их работы, а также занятых подсобными к ним сооружениями и устройствами, и 8) частновладельческих сельско-хозяйственного пользования, подлежащих сохранению за владельцами в том предельном размере, который будет для сего установлен по представлениям Уездных Земельных Советов Высшею Правительственною Властью (ст. 14, п. 1). Охрана собственности на эти земли и возврат их, в случае захвата, законным собственникам производится распоряжениями Волостных Земельных Советов и Правительственной Власти.

Ст. 3. Все, за исключением упомянутых в предшедшей (2) статье, пахотные, сенокосные и выпасные угодья казенных, Государственного Земельного Банка и частновладельческих имений, и в первую очередь не обрабатываемые самими собственниками или оставленные ими без надлежащего использования, либо сдаваемые обычно в аренду за деньги или из части урожая, подлежат передаче трудящимся на земле хозяевам в собственность мелкими участками, с обложением новых владельцев этих земель, впредь до оплаты Государству их стоимости, особыми Государственными сборами хлебом или деньгами (ст. ст. 8, 9 и 10). Порядок и сроки расчета Государства с бывшими собственниками упомянутых земель будут определены особыми правилами.

Ст. 4. Забота о сохранении в руках трудящихся хозяев обрабатываемых ими земель, мероприятия, необходимые для прочного укрепления за ними этих земель, во всех случаях,

когда не последует об их покупке добровольных соглашений с законными собственниками, и обязанности по установлению и охране земельного правопорядка и передаче земель мелкими участками в собственность трудящихся на земле хозяев возлагаются, впредь до прочного устроенна и упорядочения земской жизни на местах, на учрежденные временно, на один год, Волостные и Уездные Земельные Советы, действующие на основании «Временного Положения о земельных учреждениях», в порядке, установленном статьями 11–16 настоящих Правил.

Ст. 5. Все казенные леса сохраняются в распоряжении заведующих ими Правительственных учреждений, а частновладельческие принимаются под наблюдение тех же учреждений. Волостным Земельным Советам предоставляется выяснение потребностей местного населения в топливе и строительных материалах и в расширении сельскохозяйственного пользования за счет лесных площадей, а также интересов этого Населения в способах разработки леса. Постановления Волостных Земельных Советов по этому предмету, по проверке и обсуждении их ведающими лесное дело Правительственными учреждениями и по одобрении Уездными Земельными Советами, приводятся в исполнение, с обеспечением лесовладельцам причитающегося им вознаграждения.

Ст. 6. Устроенные на казенных, частновладельческих или общественных землях коммунальные хозяйства, за исключением из них земель, подлежащих возвращению их владельцам на основании ст. 2 настоящих Правил, поступают в распоряжение Волостных Земельных Советов, которые либо учреждают для заведывания этими хозяйствами особые управления, либо устраивают в них трудящихся на земле хозяев.

Ст. 7. Советские хозяйства, устроенные в пределах волости, а также имение, в котором ведется культурное или промышленное хозяйство, имеющее государственное или краевое значение, переходят всецело в распоряжение Правительства и могут быть им передаваемы для заведывания либо особым казенным управлениям, либо Волостным Земельным Советам, с обязательством сохранения в них инвентаря, правильного хозяйства и всех хозяйственных обзаведений. Отчуждение из этих имений угодий сельскохозяйственного пользования трудящимся земледельцам, сверх обычно сдававшихся последним в аренду, производится с учетом необходимости сохранения находящихся в таких имениях сельско-хозяйственных промышленных предприятий и заводов.

Ст. 8. Впредь до укрепления за новыми владельцами земельных участков, о покупке которых у прежних собственников не последовало взаимного добровольного соглашения, а по укреплении – до уплаты Государству за укрепляемые участки полной их стоимости деньгами или натурою (зерном), – хозяева, в пользовании которых находятся эти земли, облагаются сборами в деньгах или зерном в средства Государства. Сборы эти предназначаются на покрытие лежащих на земле долгов кредитным учреждениям и частным лицам и в Государственный фонд для вознаграждения бывших собственников этих земель.

Ст. 9. Размер упомянутых в предшедшей (8) статье сборов хлебом или деньгами с новых собственников отчуждаемых земель определяется на следующих основаниях:

1) полною оплатою Государству стоимости каждой десятины удобной земли, – без различия – пахотной, сенокосной или выпасной, – признается сдача в государственный запас хлеба в зерне преобладающего в данной местности посева (ржи или пшеницы) в коли-

честве пятикратного, среднего за последние 10 лет, урожая этого хлеба с одной казенной десятины;

2) размеры среднего, за последние 10 лет, урожая ржи или пшеницы с десятины для каждого уезда, части уезда или волости, без различия размеров владений посевщиков выясняются Уездным Земельным Советом на основании имеющейся земской статистики, сведений Волостных Земельных Советов и других данных и представляются в установленном порядке на утверждение Совета при Главнокомандующем;

3) причитающееся в оплату отчуждаемых участков количество хлеба вносится новыми собственниками в течение двадцати пяти лет ежегодно равными частями, составляющими на каждую десятину одну пятую часть среднего урожая;

4) плательщикам, в случае их о том ходатайств и удостоверенной Волостными Земельными Советами их неплатежеспособности, либо повреждения урожая в связи с военными действиями, может быть предоставляема, по постановлениям Уездных Земельных Советов, отсрочка той или иннюй части причитающихся за первый год взносов, с присоединением отсроченной части к взносам последнего платежного года (п. 3);

5) плательщику предоставляется во всякое время досрочно произвести полную оплату стоимости всего или части укрепляемого за ним участка земли взносом хлеба или денежной стоимости его по рыночным местным ценам времени уплаты;

6) Правительству, в случае государственной надобности, а также плательщикам, по их о том ходатайствам, предоставляется заменять годовые хлебные платежи деньгами по рыночной стоимости хлеба к сроку платежа;

7) порядок сбора хлеба, места и сроки ссыпки, определение необходимого качества ссыпаемого зерна и разрешение вопросов об условиях замены зерна денежными сборами устанавливаются инструкциями, издаваемыми Начальником Управления Финансов, по соглашению с Начальниками Управлений Гражданского и Снабжения.

Ст. 10. Разверстка между плательщиками (отдельными хозяевами, товариществами и обществами) установленных сборов, взыскание, хранение и сдача их по назначению возлагаются на Волостные Управления, под наблюдением податной инспекции. В случае невнесения в срок упомянутых сборов, состоящие в пользовании неисправных плательщиков участки, как не укрепленные в собственность, так и укрепленные, передаются распоряжением Волостных Земельных Советов другим лицам, с правом укрепления за ними этих участков.

Ст. 11. Волостные Земельные Советы, немедленно по их открытии, производят по каждому казенному и частновладельческому имению обследования для выяснения: 1) какие угодья, в каком размере, на каком основании и в чьем именно пользовании состоят, причем составляются опись имения и перечень обрабатывающих в нем землю хозяев и прежних владельцев; 2) сколько у кого из обрабатывающих землю хозяев имеется сверх сего надельной или купленной земли; 3) сколько и каких угодий в имении остается без обработки или без хозяев; 4) сколько и каких угодий может быть немедленно закреплено за новыми владельцами по добровольным соглашениям о покупке их у законных собственников; 5) какие земли состоят в пользовании постоянных их арендаторов, имеющих на них оседлость и хозяйственное обзаведение, и 6) какие и в каком количестве угодья подлежат возврату или

сохранению за собственниками на основании ст. 2 настоящих Правил, как не подлежащие отчуждению.

Ст. 12. На основании упомянутых в предшедшей (11) ст. обследований и согласно установленным условиям укрепления обрабатываемых земель за трудящимися на них хозяевами и предельным размерам укрепления за каждым отдельным хозяином его действительного землепользования (ст. 14, п. п. 2 и 3), Волостные Земельные Советы составляют и представляют на утверждение Уездных Земельных Советов свои предположения о распределении земель каждого имения между обрабатывающими их хозяевами для укрепления за ними этих участков.

Ст. 13. По утверждении упомянутых в предшедшей (12) ст. проектов укреплений Уездным Земельным Советом, постановления последнего служат бесспорными актами владения землею новых собственников до замены этих документов, по уплате Государству полной стоимости отчужденных земель основанными на упомянутых актах крепостными данными.

Примечание. Вопрос о праве на недра земель, укрепляемых в собственность обрабатывающих землю хозяев, подлежит разрешению Обще-Российской Государственной Власти.

Ст. 14. На Волостные Земельные Советы возлагается:

1) представление через Уездные Земельные Советы на утверждение Высшей Правительственной Власти предположений о предельном размере владения сельскохозяйственньши угодьями, менее которого не может быть оставлено у всякого земельного собственника при отчуждении его земель, а в случае захвата подлежит возврату и отводу к одному месту при его усадьбе (ст. 2, п. 8); 2) определение условий, которым должны удовлетворять хозяева для укрепления за ними обрабатываемых ими земель (подданство, несудимость, личный труд на земле, технические познания в земледелии, арендование земли, проживание в имении и т. п.); 3) представление на утверждение Уездного Земельного Совета предположений о размерах, в каких действительное пользование отдельных хозяев может быть закреплено за ними в собственность; 4) утверждение добровольных соглашений между хозяевами об обмене и разверстании угодий; 5) выдача хозяевам, коим предоставлены участки, актов на последующее укрепление этих участков в собственность, по уплате их стоимости Государству (ст. 13), и 6) одобрение всех добровольных сделок о купле-продаже земель сельскохозяйственного пользования в пределах волости.

Ст. 15. При определении условий и размера укрепления действительного землепользования за обрабатывающими землю хозяевами Волостные Земельные Советы обязаны руководствоваться нижеследующими требованиями: 1) преимущественное право на укрепление за ними обрабатываемых участков предоставляется хозяевам, имеющим на них усадебную оседлость и хозяйственное обзаведение и обычно снимавшим эти земли в аренду за деньги или из части урожая, а между этими хозяевами – прежде всего воинам, участвовавшим в борьбе за государственность, или их семьям; 2) земли каждой волости должны служить в первую очередь обеспечением устройства на них постоянных жителей волости из числа хозяев-зем-

ледельцев, и лишь за удовлетворением их могут быть обращаемы на устройство пришлого земледельческого населения, и 3) установление предельного размера, до которого фактическое землевладение может быть закрепляемо за отдельными обрабатывающими землю хозяевами, должно сообразоваться с возможностью вести на этой земле прочное хозяйство; во всяком случае, действительное владение хозяев, ведущих хозяйство на участках, не превышающих в общей сложности размеров установленных для данной местности норм для покупки земель с содействием бывшего Крестьянского Банка, не может быть уменьшаема.

Ст. 16. При охране владения трудящихся на земле хозяев и при составлении предположений об укреплении за ними в собственность обрабатываемых ими земель, а равно при распределении свободных участков, образуемых из казенных и частновладельческих имений, Волостные Земельные Советы имеют непременную обязанность: 1) выяснять в каждом случае права на землю и принимать особые меры к охране интересов воинов, находящихся в рядах войск, борющихся за восстановление государственности, и их семейств; 2) предоставлять упомянутым лицам и семьям преимущественные перед прочими, в равных с ними условиях находящимися, хозяевами права на укрепление земли, и 3) принимать меры к тому, чтобы каждому хозяину, засеявшему или обработавшему под посев землю, при всех перемещениях или изменениях землепользования, было обеспечено получение урожая его посева и вознаграждение за вложенный в землю труд по ее обработке.

Ст. 17. По укреплении в собственность участков и восстановлении законных собственников (ст. ст. 2, 12 и 13), все последующие споры о праве собственности на эти земли и о нарушении владения ими подлежат на общем основании ведению судебных учреждений.

Ст. 18. Сверх указанных выше обязанностей (ст. ст.11–16) на Волостные Земельные Советы возлагается: 1) ответственное попечение о производстве на землях волости своевременной и надлежащей обработки, засева и сбора урожая, для чего Волостные Земельные Советы могут принимать все соответствующие меры и в необходимых случаях брать в свое распоряжение и заведывание необрабатываемые участки и сдавать их в аренду, и 2) руководство и наблюдение за деятельностью по указанным в п. 1 делам должностных лиц сельского управления.

Ст. 19. Жалобы на постановления и распоряжения Волостных Земельных Советов могут быть приносимы в двухнедельный срок со дня постановления или распоряжения Уездному Земельному Совету, который рассматривает эти жалобы в порядке, установленном во «Временном Положении о земельных учреждениях».

Ст. 20. В развитие, дополнение и разъяснение настоящих правил издаются, с одобрения Высшей Правительственной Власти, наказы и инструкции.

Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. С. 159–172.

СПРАВКА.

Пространство земель, на которых действуют уже теперь власть генерала Врангеля и его новый закон о земле, составляет около 6 миллионов десятин, или 60 000 квадратных верст, т.-е примерно третью часть английского королевства.

На этом пространстве, расширение которого ожидается с каждым днем, живет свыше 3 000 000 жителей. Имеются 8 у е з д о в, из которых только южные уезды Крыма являются горными и лесными. Все же прочие – степные, сплошь сельскохозяйственные, дающие более 150 000 000 пудов зерна при среднем урожае хлеба в год.

Все это составляет одну губернию России, в которой считается свыше 400 миллионов десятин только по эту сторону Урала.

В Европейской России эти 400 миллионов распределяются на три части: 155-миллионов, в числе которых государственные леса севера и северо востока, принадлежат казне. Сюда же включены и земли уделов (8 миллионов), церкви (наделы 40 000 приходов – 1,8 миллиона), городов й общественных учреждений (около 2 миллионов). Вся же пахотная казенная земля – в пользовании крестьян на арендном праве, постоянно, по мере образования отдельных участков со времени Столыпина, обращаемая в продажу мелким собственникам.

138 – 140 миллионов десятин земли, отведенные в надел крестьянам-казакам в собственность, но без права их продажи. Все эти земли образуют разной величины общинные земли, но большая часть их давно разделена между мелкими хозяевами, кое-где держался еще обычай переделов по числу работников, по числу ртов (едоков), но большая часть уже давно не переделялась и отведена без права передела (весь юго-запад Украйны), а во время Столыпина передел решен повсеместно и предоставлено выделять каждому особо свой участок.

Наконец, остальные земли – около 100 миллионов – составляют настояние частных собственников, помещиков, прежних старинных владельцев дворян, а также купцов, мещан, крестьян. Сюда же включены и земли самых мелких собственников, купивших участки на собственные средства или с помощью Крестьянского банка.

Если из этих земель исключить леса и непригодные для пахоты смай, то частновладельческих земель окажется около 60 миллионнов десятин, из которых половина принадлежит владельцам мелким и средним, ведущим свое хозяйство, а остальные – крупным, либо сдающим земли крестьянам в аренду, либо имеющим свои культурные и промышленные хозяйства. В среднем на одного владельца, приводится около 400 десятин.

В Азиатской России вся земля считается государственной и состоит во владении казны, кочевого инородческого населения и крестьян (старожилов), и переселенцев. Обширные земли кабинета государя (40 миллионов десятин) в Томской губернии, например, – на ниш пространстве, пригодном для пахоты (свыше 30 миллионов), мидии заселены крестьянами, платящими только казенные сборы государству, считающими себя собственниками этих земель, – и только надра земли и около 7 – 10 миллионов десятин лесов и горных алтайских владений оставались до революции у кабинета. То же и в Нерчепском кабинетском округе Амурской области, районе новой Амурской дороги, представляющем великую ценность по минеральному богатству и золоту.

На землях, подвластных генералу Врангелю и подлежащих сейчас действию нового закона, распределение владения иное.

Южный берег Крыма, кроме горных пастбищ и лесов, почти сплошь казенных, не имеет хлебопахотных земель. Здесь культура садов, виноградников и табаку. Владельцы – казна и мелкие собственники татары. Закон не будет здесь иметь применения. Степные же уезды Крыма и Северной Таврии заселенные сравнительно поздно и потому неплотно, имеют множество крупных частновладельческих хозяйств, почти сплошь сдававших землю в аренду, причем много крестьян ведут хозяйство только на арендованной земле, не имея возможности ни улучшать ее, вкладывая туда свои сбережения, ни прочно поставить свое хозяйство, не имея уверенности к зявтрашнем дне.

Для всего этого крестьянства закон Врангеля создает новую эру. И так как крупные хозяйства не развили здесь высокой культуры, здесь нет ни сахарных заводов, ни винокурения, и хозяйства крупные отличаются от мелких только разве интенсивностью уборки огромных посевов, при помощи машин и сложных молотилок, да еще обширна скота и овец, то надо думать, что и крестьяне, расширив свое хозяйство и сделавшись собственниками, не уронят этой культуры, а скорее увеличат производительность богатой почвы, не требующей, по счастью, ни удобрения, ни особо тщательной обработки.

Урожаи в 20 зерен здесь нередки на вспаханных только один раз весною легкими плужками полях. Культуры черного пара здесь почти не знают, хотя и платятся за это в годы засух почти полным неурожаем. Наилучше ведут хозяйство немецкие колонисты (часто это вовсе и не немцы, а потомки голландских выходцев Петровского времени), имеющие среднего размера единоличные участки, предохраняемые от измельчания выселением в Азиатскую Россию и другие местности.

Распределение земли в степных уездах Крыма таково: обширный Бердянский уезд, при 715 000 десятин крестьянской общественной земли, имеет менее 50 тысяч частновладельческой, и притом ни одного крупного владения. Напротив, Днепровский и Мелитопольский включают в своих пределах довольно много земель крупных владений. В обоих этих уездах при 1 200 000 крестьянской надельной земли имеется около 800 000 десятин частновладельческой. Во всех прочих уездах. частновладельческие земли значительно превышают крестьянские надельные, что объясняется малою заселенностью этих пространств.

Закон о земле Врангеля предрешает дробление крупных владений на участки, размер которых устанавливается сообразно местным условиям самим населением: земельными советами по каждой волости (одна двенадцатая – одна двадцать пятая часть уезда).

В избрании этих учреждений участвуют с равным правом одного голоса все домохозяева, имеющие какую-нибудь земельную собственность. Ввиду преобладающей численности крестьян-землевдадельцев вся власть избрания принадлежит крестьянству. Это широкое избирательное право не есть, однако, всеобщая, равная, тайная и прямая подача голосов, установленная правительством Керенского и приведшая к распадению всей общественности и государственности. Это то начало избирательного права, на котором было построено дарованное в 1861 году царем Александром II крестьянское самоуправление

в сельских волостных общинах освобожденного от помещичьей власти народа и которое прочно установилось в крестьянской среде при ведении всех хозяйственных дел. Женщины участвуют только тогда, когда они являются домохозяйками. Участвуют в выборах также священники, учителя и врачи.

То же начало выборов было и в земстве Российского государства, но там оно было ограничено крупным имущественным цензом, двустепенностью выборов для мелких собственников ит. п. Все это законом Врангеля отброшено.

Порядок выборов земельного совета временный, на днях же вводится и для всех земских дел одно общее начало – учреждение в волостях земских собраний и управ (бюро).

Права земельных советов по закону Врангеля чрезвычайно широки. Они устанавливают земельный порядок, наиболее соответствующий характерным потребностями и правовым понятиям местного крестьянского населения, – лучше сказать, хозяйственной его части, не пролетарской, не имевшей оседлости, и беспокойной, развращенной революционными вожделениями бедноты.

Какие категории земледельцев подлежат земельному устройству на обрабатываемых землях крупных владельцеврантьеров? Каковы размеры участков для каждого? Какие земли должны быть отведены в запас для возвращающихся с войны солдат? Кому передавать участки, за которые не поступит назначенная выкупная плата в виде хлебного сбора 1/5 урожая? Что сделать с землями, оставленными их владельцами, чтобы они были немедленно обработаны и засеяны и т. п.?

Широкий простор действий земельных советов стеснен некоторыми категорическими требованиями закона.

Они обязаны охранять сложившиеся сейчас отношения к земле обрабатывающих ее хозяев и обеспечить каждому посевщику и пахарю использование его труда, не допуская никакого устранения, смещения с земли кого-нибудь на ней сидящего иначе как после решения земельного вопроса в своей волости. Это одно непременное условие сохранения земельного мира в деревне и способ предупреждения перерыва сельскохозяйственной жизни на местах.

Советы не могут касаться в своих предположениях: о передаче земель новым собственникам, прежде всего, никакой надельной общественной земли, распоряжение которой подчиняется прежним законам, гарантирующим ее неприкосновенность, нарушенную революционными выступлениями совдепов и комбедов. Советы должны даже восстановить сохранность мелких владельцев хуторян, отрубников, купивших землю с Крестьянским банком, вернуть права всем этим мелким земельным деревенским буржуа. Затем советы не должны касаться известных категорий частновладельческих имений: усадеб, садов, плантаций и т. п. и того количества полевой землей, предел которого особым порядком должен быть гарантирован каждому владельцу имения, подвергаемого раздроблению.

Нельзя также трогать леса и разбивать на участки имения промышленного и культурного характера, сохраненные советскими большевистскими управлениями в их руках в качестве советских имений.

От них можно отчуждать сейчас только арендуемые земли.

Далее, существенное ограничение прав земельных советов установлено в двух отношениях. Как бы ни желательно было увеличить число мелких собственников путем дробления крупного владения, ни одно владение собственника или арендатора, если оно не превышает нормы мелких участков, продававшихся банком, а это для Крыма и Таврии составляет около 25–30 десятин на хозяйство, – ни одно такое хозяйство дробиться не может. Возможно, стало быть, что арендаторы участка в 5 десятин сделаются собственниками в 30 и более десятин, если таковы будут решения совета и запас земель окажется для сего достаточен, но отрезать что-нибудь у владельца, имеющего менее 30 десятин, если он не вовсе лишен прав на землепользование как дезертир армии или по другим причинам, этого совет сделать не может.

Еще важнее ограничение в том, что земли каждой волости должны служить землеустройству только хозяев, ведущих уже хозяйство в этой волости. Если запас земель так велик, что, за удовлетворением местных потребностей, останутся свободные участки, они должны служить для устройства солдат или для государственных надобностей, но впредь до сего незачем их и отбирать у владельцев, так как за каждую десятину должен идти немедленно в казну платеж с нового собственника, и земли должны быть им обрабатываемы, а новые владельцы более известной нормы, очевидно, обработать не в состоянии и оплатить выкупом не смогут.

Советы не имеют права распределять земли иначе как в частную наследственную собственность, – это важнейшее отличие закона генерала Врангеля от всяких иных земельных законов иных правительств, – и обязаны требовать за землю выкуп в пользу государства в виде хлебного сбора. Из этого сбора государство вознаградит бывших собственников.

Красный архив. 1928. Т. 1.(26). С. 57–61.

СВЕДЕНИЯ ОБ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНА ГЕНЕРАЛА ВРАНГЕЛЯ 25 МАЯ 1920 ГОДА К 15 СЕНТЯБРЯ

Одна из самых существенных особенностей земельного закона генерала Врангеля состоит в том, что самое осуществление закона и разрешение всех важнейших возникающих при этом вопросов передано самому населению в лице волостных и уездных земельных советов, состоящих из выборных лиц, главным образом из крестьян-земледельцев. При таких условиях на обязанности правительства лежало широкое ознакомление населения с содержанием закона и содействие скорейшему созыву земельных советов.

Ознакомление населения с законом.

В первом отношении сделано следующее:

1) Земельный закон со всеми к нему дополнительными приказами главнокомандующего издан в достаточном количестве экземпляров (было два официальных издания, не считая частных и опубликования в газетах) и широко распространен как среди населения, так и в войсковых частях. Кроме того значительное количество экземпляров переправлено

разными способами и разбросано летчиками за линией фронта для ознакомления красноармейцев и прифронтового населения.

2) Выпущено два официальных издания популярного изложения закона и несколько воззваний агитационного характера.

3) Назначенные во все уезды уездные по земельным делам посредники и их помощники землемеры, снабженные всем необходимым литературным материалом, по нескольку раз объехали волости и сельские общества и разъясняли закон о земле на волостных и сельских сходах и в частных беседах с крестьянами.

4) В некоторых уездах уездными посредниками были созваны съезды волостных старшин и сельских старост для ознакомления с законом о земле и порядком выборов.

5) В газете «Крестьянский Путь» помещается обширный, систематически сообщаемый управлением земледелия редакционный материал по разъяснению земельного закона, причем ведомство, со своей стороны, оказывает всяческое содействие распространению этой полезной газеты в крестьянских массах.

6) На фронте при начальнике гражданской части штаба главнокомандующего организована партия агитаторов, которая, разъезжая по фронту, ознакомляет с законом путем собеседования, раздачи литературы войсковые части и жителей прифронтовой полосы, проникая иногда за фронт (один из агитаторов был арестован большевиками, но благополучно возвратился, пострадав лишь от отравления).

7) С целью подготовки кадра работников по проведению в жизнь аграрной реформы, группа профессоров высшего юридического института открыла краткосрочные курсы крестьянского права и хозяйства. При всемерной поддержке управления земледелия, курсантам подробно разъяснен земельный закон в связи с историей крестьянского законодательства в России, и современным положением, и выпущено по 40 человек вполне подготовленных слушателей. В настоящее время открылась вторая сессия курсов, на которую уже записалось до 80 человек.

В результате все население достаточно ознакомлено с содержанием земельного закона, за исключением разве самых захолустных поселков, но и эти поселки с открытием действий волостных земельных советов не могут уже не знать о земельном законе.

Выборы волостных и уездных земельных советов.

К подготовке выборов и содействию скорейшей организации волосных земельных советов уездные посредники приступили немедленно до прибытии на места, т.-е. с начала июля месяца.

Все предвыборные действия были произведены при ближайшем участии уездных посредников и их помощников, благодаря чему, несмотря на страдное время и крайне обременительные воинские повинности (подводная, окопная и др.), уже в конце июля было образовано несколько волостных советов, а во второй половине августа волостные земельные советы функционировали во всех волостях, за исключением лишь тех, где выборы не могли состояться вследствие военных действий.

Некоторая задержка выборов в Днепровском, Мелитопольском и Бердянском уездах произошла в связи с последним натиском большевиков.

В настоящее время выбрано и функционирует 83 волостных земельных совета, как видно из прилагаемой таблицы:

Уезды	**Количество волостей, где произведены выборы**	**Количество избранных волостных земельных советов**
Симферопольский	7	7
Евпаторийский	7	7
Феодосийский	8	7
Перекопский	9	9
Мелитопольский	35	24
Днепровский	20	19
Бердянский	48	12
Ялтинский	6	1
	140	86

В Мелитопольском, Бердянском и Днепровском уездах волости, в которых волостные земельные советы еще не избраны, находились в районе военных действий, в Феодосийском уезде выборы 4-х волостных земельных советов задержались в связи с отбыванием воинских повинностей, а в 5-ти волостях Ялтинского уезда не предполагается образовывать волостных земельных советов.

Одновременно с избранием членов волостных земельных советов были также избраны и члены уездных земельных советов, которые образованы во всех уездах, кроме Ялтинского, где вследствие преобладания мелкого землевладения земельный закон почти не находит себе применения. Только в одной Байдарской волости образован земельный совет, присоединенный в Симферопольскому уезду.

Деятельность волосных земельных советов и первые их постановления.

Волостные земельные советы немедленно после избрания приступили к работе по: 1) обследованию земельного фонда волости, подлежащего передаче земледельцам, 2) выяснению земельной нужды населения, 3) установлению норм крестьянского и помещичьего землевладения, 4) собиранию сведений о средней урожайности для определения выкупной стоимости земли, 5) выяснению прав каждого данного лица на получение того или иного участка земли, 6) обеспечению интересов воинов, сражающихся за восстановление русской государственности и др. Работы эти производились при ближайшем содействии чинов ведомства земледелия. В настоящее время обследование земельного фонда почти везде закончено, большинством волостных земельных советов уже составлены предположения о нормах Крестьянского и помещичьего землевладения, которые и представлены в уездные советы.

До сего времени получены сведения о нормах крестьянского и помещичьего землевладения, выработанные волостными советами уездов Симферопольского, Евпаторийского, и Перекопского.

Отдельными волостными, земельными советами намечены следующие нормы крестьянского и помещичьего землевладения:

Уезды	**Максимум крестьянского землевладения (в десятинах)**	**Максимум помещичьего землевладения (в десятинах)**
Перекопский	35, 65, 75, 100 и 150	150, 200, 300 и 400
Симферопольский	10, 35, 45, 65, 75	100 с правом увеличения до 600
Евпаторийский	40, 60, 100	100

Разнообразие норм объясняется тем, что при выработке их волостные земельные советы принимали во внимание качество почвы и многосемейность для крестьянского землевладения и культурность имения для землевладельцев.

Вместе с тем намечены планы выполнения на местах земельных работ по распределению участков между трудящимися и порядок производства этих работ по отдельным имениям.

Фактически на некоторых имениях к этим работам приступлено, а в имении «Атманай» Фелибера-Шатилова Мелитопольского уезда Ефремовской волости эти работы уже заканчиваются.

В этом имении числится около 9 000 десятин, из коих 1 500 десятин, находящихся под соляными промыслами, переданы для эксплоатации владельцу, 500 десятин оставлены в запасе для наделения воинов, а остальные укрепляются за 143 земледельцами. Рассмотрение этого дела в Мелитопольском уездном земельном совете состоится между 18–22 сентября, после чего новым собственникам будут выданы владенные акты по прилагаемой при сем форме.

Покупная стоимость отчуждаемой из имения земли может быть определена только по установлении средней урожайности. Эта сложная работа не могла быть выполнена ко времени сбора урожая. Поэтому приказом главнокомандующего от 26 июля № 3367 на текущий год установлен сбор хлеба и арендных платежей с арендаторов и скопщиков в размере 1/5 действительного урожая. Сбор этот в пределах Таврического полуострова в большинстве случаев уже внесен непосредственно владельцам, в северных уездах поступит после обмолота хлеба в казну.

Все эти сборы, как поступившие непосредственно владельцам, так и в казну, будут зачтены в счет выкупных платежей за укрепленную в собственность земледельцев землю.

Красный архив. 1928. Т. 1.(26). С. 61–65.

РОЗДІЛ 10
РАДЯНСЬКА АГРАРНА ПОЛІТИКА ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 – 1921 РР.) (О. В. Михайлюк, А. Г. Морозов)

10.1 Програмні положення більшовиків із аграрного питання

Без усвідомлення теоретичних поглядів більшовиків із аграрно-селянського питання не можна зрозуміти їхні взаємини з селянством та аграрну політику періоду революції.

К. Маркс розглядав селянство як представника докапіталістичного укладу, традиційного суспільства, «варварства в середині цивілізації»[1569], хоча й не відкидав можливість для російського селянства перейти від громади до великого землеробства й водночас уникнути болісного шляху через капіталізм[1570]. Російські марксисти розвиток капіталізму в сільському господарстві розуміли як закономірне і прогресивне явище. Причини кризи вони вбачали в пережитках феодалізму, селянському малоземеллі, переважанні «прусського» шляху розвитку аграрного капіталізму над «американським» тощо. Вирішення аграрного питання вони пов'язували з послідовним здійсненням демократичних перетворень у країні. Відповідно до установок про перевагу великого виробництва над дрібним, соціал-демократи віддавали пріоритет великому господарству.

Першу програму РСДРП прийняв II з'їзд (1903 р.). В її аграрній частині говорилося про скасування викупних і оброчних платежів, а також будь-яких повинностей, що сплачуються та виконуються селянством як податним станом, усіх законів, які обмежують селянина в розпорядженні його землею, повернення селянам грошових сум, взятих у них у формі викупних і оброчних платежів, утворення селянських комітетів для повернення сільським громадам (через експропріацію або викуп) тих земель, які відрізані в селян під час ліквідації кріпосного права тощо, але не було вимоги націоналізації землі. Вона зводилася по суті лише до повернення селянам тих ділянок землі, які були відняті у них в 1861 р.[1571]. У 1905 р. під впливом зростаючого селянського руху В. Ленін прийшов до розуміння необхідності зміни аграрної програми, до ідеї конфіскації поміщицьких земель та націоналізації землі. Однак IV (об'єднаний) з'їзд РСДРП (квітень-травень 1906 р.) прийняв меншовицький варіант аграрної програми. У ній з метою усунення пережитків кріпосного ладу, що тяжким гнітом лежали безпосередньо на селянах, і в інтересах вільного розвитку класової боротьби на селі, РСДРП висувалися вимоги: 1) скасування всіх станових обмежень особи і власності селян; 2) скасування всіх платежів і повинностей, пов'язаних із становою відособленістю селян, і знищення боргових зобов'язань, що мають кабальний характер; 3) конфіскації церковних, монастирських, удільних і кабінетських земель і передачі їх, а так само й казенних земель, великим органам місцевого самоврядування, які об'єднують міські та сільські округи, причому землі, необхідні для переселенського фонду, а також ліси і води, що мають загальнодержавне значення, передаються у володіння демократичної держави; 4) конфіскації приватновласницьких земель, крім дрібного землеволодіння, і передачі їх у розпорядження обраних на демократичних засадах великих органів місцевого самоврядування, причому мінімальний розмір земельних ділянок, що підлягають конфіскації, визначається великими

органами місцевого самоврядування[1572]. Однак ця програма не мала популярності. Обставини склалися так, що соціал-демократія залишалася, власне кажучи, без аграрної програми.

Марксизм, котрий став розповсюджуватися в Росії в 90-х рр. XIX ст. у гострій полеміці з народництвом набуває антиселянського й антигромадівського забарвлення. Селянство вважалося оплотом «сільського ідіотизму», відживаючим класом феодального суспільства, самою історією приреченим на загибель. Більшовизм, який виник у 1903 р., став справжнім «бунтом» проти положень «ортодоксального» марксизму. М. Покровський так формулював цю суперечність: «Меншовики... покладали всі свої надії на робітничий клас + буржуазія... Більшовики – на робітничий клас + селянство»[1573]. Меншовики, ідучи за Г. Плехановим, вважали російську революцію буржуазною і завдання робітничої партії бачили в підштовхуванні ліберальної буржуазії до влади, якої та й бажала, і боялася. Селянство розглядалося як консервативна монархічна сила, опора традиційного суспільства, супротивник головних устремлінь революції. В. Ленін висунув принципово іншу концепцію «демократичної диктатури пролетаріату й селянства».

На IV з'їзді РСДРП Г. Плеханов відзначав, що «Ленін дивиться на націоналізацію [землі] очима соціаліста-революціонера. Він починає навіть засвоювати їхню термінологію – так, наприклад, він розповсюджується про горезвісну народну творчість. Приємно зустріти старих знайомих, але неприємно бачити, що соціал-демократи стають на народницьку точку зору»[1574]. У 1912 р. М. Туган-Барановський писав: «...Аграрні програми марксистів стали все більше наближатися до аграрних програм народників, поки, нарешті, між ними не зникли які б то не були принципові розходження. І ті, й інші майже з однаковою енергією вимагали переходу землі в руки селянства... За такого стану справ старі суперечки й розбіжності рішуче втрачають свій зміст»[1575]. Т. Шанін узагалі наголошував на впливі народництва на теорію і практику більшовизму, навіть говорив про есерівське переродження марксизму[1576]. На це вказують й інші дослідники. «Незважаючи на деякі відмінності, у головному більшовизм залишився народницьким»[1577]. «Повернувшись до старої традиції російської революційної думки, Ленін заново переосмислив її. Селянство було проголошено революційним класом, хоча радянському уряду й доводилось з ним постійно боротися, іноді дуже жорстоко»[1578]. Останнім часом стає досить популярною думка, що сутність ленінізму навіть не мала нічого спільного з марксизмом[1579].

В. Ленін досить реалістично уявляв собі характер революції: «Росія – селянська країна, одна з найвідсталіших європейських країн. Безпосередньо в ній не може перемогти зараз же соціалізм»[1580]. Більшовики змушені були, з одного боку, рахуватися з реаліями часу й використовували щодо земельного устрою фактично есерівську програму. З іншого – про народницьку утопію зрівняльного землекористування В. Ленін писав, що вона, нехай і помилкова у формально-економічному змісті, «є істинна в історичному розумінні»[1581].

Вимогу націоналізації землі вже після Лютневої революції прийняла в 1917 р. VII (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б). Її делегати висловилися за негайний перехід усіх земель до рук селянства, організованого в Ради селянських депутатів або в інші, справді цілком демократично обрані й цілком незалежні від поміщиків і чиновників органи місцевого самоврядування. Селянам рекомендувалося брати землю організовано, аж ніяк

не допускати ні найменшого псування майна, і дбати про збільшення виробництва, а також радилося пролетарям і напівпролетарям села, щоб вони домагалися утворення з кожного поміщицького маєтку досить великого зразкового господарства, яке б вели громадським коштом Ради депутатів від сільськогосподарських робітників під керівництвом агрономів із застосуванням найкращих технічних засобів[1582].

Основні засади аграрної політики радянської влади в 1917 р. визначив проголошений 26 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад «Декрет про землю». До Декрету ввійшов «Наказ про землю», складений на основі 242 місцевих селянських наказів до Першого Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів (травень 1917 р.) редакцією «Известий Всероссийского Совета Крестьянских Депутатов» і опублікований газетою 19 серпня 1917 р. Положення Декрету отримали подальший розвиток у постанові Раднаркому РРФСР «Про емісарів у земельних справах» 3 (16) листопада 1917 р., у «Положенні про земельні комітети» РНК РРФСР, в «Інструкції про врегулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин» Наркомзему РРФСР, виданих 13 (26) грудня 1917 р., у «Законі про соціалізацію землі».

Затверджений ВЦВК 27 січня (9 лютого) 1918 р. «Основний закон про соціалізацію землі», розроблений III Всеросійським з'їздом Рад, визначив основи аграрної політики радянської влади на 1918 р. Закон підтвердив націоналізацію землі, ліквідацію приватної власності на землю й перехід її у розпорядження працюючих мас. Ним визначалося, хто має право користуватися землею, методи встановлення споживчої й трудової норм, порядок надання землі й форми землекористування. Висунувши як головне завдання зрівняльний розподіл землі, у документі велику увагу приділено розвитку суспільного обробітку землі як найвигіднішої форми у переході до соціалістичного господарювання. Відповідно до закону, першочергове користування землею надавалося державі, громадським організаціям, сільськогосподарським комунам, товариствам, сільським громадам і тільки в останню чергу землею наділялися окремі сім'ї й особи[1583].

19 березня 1918 р. цей закон за назвою «Тимчасове положення про соціалізацію землі» був прийнятий II Всеукраїнським з'їздом Рад. «Українська Радянська республіка, – підкреслювалося в ньому, – з метою якнайшвидшого досягнення соціалізму робить усіляке сприяння (культурна й матеріальна допомога) спільній обробці землі, віддаючи перевагу трудовому комуністичному, артільному й кооперативному господарствам перед одноосібним»[1584].

Більшовики не приховували, що есерівська програма соціалізації землі, втілена в «Декреті про землю», не відповідала їхнім програмним настановам, а їхня аграрна політика реально мала іншу спрямованість. Сам декрет повинен розумітися швидше як політична декларація, ніж як юридичний документ, реальних прав власності на землю він не зафіксував, що свідчить про його проміжний і тимчасовий характер[1585].

У В. Леніна і більшовиків було чимало критиків навіть серед соратників, не говорячи вже про супротивників. М. Спиридонова писала в ЦК РКП(б): «Замість затвердженої при всьому голосуванні III з'їздом Рад робітників і селян соціалізації землі ви влаштували її саботаж і зараз ... таємно і явно, обманом і насильством підсуваєте селянству націоналізацію

землі – те ж державне власництво, що й у промисловості»[1586]. З іншого боку, Р. Люксембург критикувала В. Леніна за те, що він відмовився від своєї передреволюційної аграрної програми і «запозичив лозунги у неодноразово осміяних соціалістів-революціонерів, вірніше, у стихійного селянського руху». Ленінська аграрна реформа, на її думку, призведе до роздрібнення відносно прогресивного великого виробництва на примітивні дрібні господарства, які «працюють технічними знаряддями часів фараона», і створила на селі новий могутній шар ворогів соціалізму[1587].

Сам В. Ленін визнавав, що більшовики, скасувавши приватну власність на землю, фактично здійснили націоналізацію землі[1588]. У «Положенні про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», розробленому на підставі постанов І Всеросійського з'їзду земельних відділів, комітетів бідноти й комун, що відбувся 11 – 20 грудня 1918 р. і прийнятого ВЦИК РСФСР 14 лютого 1919 р., прямо вказувалося: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі і віджиаючі». І лише виходячи з тактичних міркувань, більшовики змушені були рахуватися з селянами та їхніми вимогами щодо землеустрою.

Такий курс відносно землеустрою численні дослідники ставлять у вину більшовикам. Однак погляд на дрібне землеволодіння як на явище, що себе віджило, був притаманний більшості політиків, теоретиків і просто освічених людей у Росії початку XX ст. Чи з точки зору капіталістичної еволюції, чи з точки зору побудови соціалізму, дрібне товарне господарство виглядало безперспективним і віджиаючим. На цьому ґрунтувалася політика всіх російських урядів з 1906 до 1929 р., які б різні не були їхні цілі[1589].

10.2 Аграрні перетворення радянської влади

Більшість сучасних дослідників вважає, що по-своєму зрозумілий селянами «Декрет про землю» додав певного стимулу погромницькому рухові селян[1590]. Проте виваженішою вбачається думка, що більшовики в жовтні 1917 р. змушені були чисто механічно прийняти ту аграрну програму, яка вже була створена стихією. На це вказували сучасники: «Жовтневий переворот лише завершив тенденції, які назрівали в процесі розвитку революції. Більшовики не придумали нічого оригінального ... Знову, як і в 1905 р., перемогла сліпа стихія»[1591]. Соціалізація відбувалася не стільки з ініціативи більшовиків, котрі до цього ставилися зовсім неоднозначно, скільки з ініціативи низів – власне селян. Радянській владі довелося санкціонувати й законодавчо закріпити ту форму й той метод вирішення аграрного питання, котрий був визначений селянською стихією[1592].

Точніше було б сказати, що виданий «Декрет про землю» всього лише підтверджував фактичний стан справ, із яким більшовики в той момент були не в силах боротися[1593]. На думку В. Данилова, «Декрет про землю» і прийнятий на його основі в лютому 1918 р. закон «Про соціалізацію землі» нівелювали гостроту стихійної боротьби і вносили певний порядок у практику конфіскації та розподілу поміщицьких, а потім і перерозподілу всіх сільськогосподарських земель, включаючи селянські[1594]. Для селян (і навіть поміщиків) на-

ціоналізація землі стала єдиним засобом припинити «війни на межі» при переділі землі явочним порядком.

Втім, убачається, що «Декрет» навряд чи швидко дійшов до селянських мас і був сприйнятий адекватно. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а реґіонально-самодостатнім життям. Селянський рух у листопаді-грудні 1917 р. вилився в масовий розгром поміщицьких маєтків, ґуралень, цукроварень, заводів із перероблення сільськогосподарської продукції тощо. Селянські погроми не припинялися до весни 1918 р.

Селянський рух в Україні мав регіональну специфіку. У місцевостях, у яких великі поміщицькі маєтки були розташовані неподалік від селянських угідь, революційні пристрасті виявлялися найбільше інтенсивно, у районах же, де селяни не розраховували щось додати до площі свого землеволодіння, спостерігався відносний спокій. Цей рух активним був на Поділлі, Волині, Київщині. У лівобережних і південних губерніях розгромили лише 5 – 10 % маєтків. Обстеження, проведене ЦСУ УСРР у 1922 р., засвідчило, що лише 27 % поміщицьких господарств було ліквідовано шляхом захоплення їх селянами. До 30 % поміщицьких маєтків наприкінці 1917 – ранньої весни 1918 рр. не було конфісковано[1595, 1596]. Практично в усіх районах України після розподілу маєтків частина колишніх поміщиків наділялася землею, худобою, інвентарем, а їхні екс-власники залишалися на правах господарів у них[1597]. Можна погодитися з думкою про те, що селяни були готові залишити землю колишнім поміщикам, а тому класові антагонізми між селянами та поміщиками, можливо, перебільшені[1598]. У центрі конфлікту було не стільки питання про землю й відносини з поміщиком, скільки про взаємини з містом, еквівалентний обмін продукції сільського господарства на промислові товари[1599].

Неорганізованим шляхом, тобто через одноосібне чи групове захоплення, відбирання землі відбувалося не часто. У більшості випадків земля конфісковувалася організовано, за допомогою земельних комітетів, котрі були засновані ще Тимчасовим урядом. Наявність земельних комітетів не завжди забезпечувала організовані дії. У деяких повітах створені вже восени 1917 р. земельні комітети взяли на себе керівництво передачею землі, але змінити загарбного порядку не змогли, а лише направляли його в більш спокійне русло[1600]. Комітети часто були змушені просто санкціонувати стихійні захоплення. Якщо сільські комітети намагалися стримувати погроми та захоплення землі, їхній склад просто переобирався[1601].

Радянський уряд намагався реорганізувати роботу земельних комітетів. Оскільки, згідно з декретом, у тих районах, де була встановлена влада Рад, землі переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і Рад селянських депутатів, багато земельних комітетів було переобрано або перетворено в земельні відділи Рад. Раднаркомом було затверджено й 13 грудня 1917 р. опубліковано «Положення про земельні комітети», яке визначало права й обов’язки губернських та повітових комітетів: облік всіх земель, інвентарю, будов, сільськогосподарських продуктів і матеріалів із володінь приватних осіб[1602, 1603]. Радянська влада враховувала необхідність цілковитого узгодження діяльності земельних комітетів і місцевих органів влади. Всеросійський з’їзд земельних комітетів, що засідав разом із селянською секцією III Всеросійського з’їзду Рад (17 – 28 січня 1918 р.), прийняв рішення

про розпуск земельних комітетів. Всі справи з розпорядження конфіскованими землями зосереджувалися в руках Рад. Відповідно до «Основного закону про соціалізацію землі», всі землевпорядні роботи покладалися на земельні відділи відповідних Рад.

У листопаді – грудні 1917 р. селяни перейшли до взяття фільварків, економій та маєтків на облік і під контроль низових земельних комітетів, виконкомів чи спеціально створених селянських контрольних комісій. Почалася ліквідація конфіскованих поміщицьких маєтків і розподіл реманенту. Восени 1917 р. у Полтавській, Харківській, Херсонській і частково Чернігівській губерніях було ліквідовано чимало господарств, землеволодіння яких перевищувало 30 – 50 дес., в громади було повернуто багато хуторян і відрубників, земля яких була розділена[1604, 1605]. Після жовтня 1917 р. рух загального зрівняння, санкціонований законом про соціалізацію землі, посилився. Ліквідація хуторів і відрубів відбувається не тільки в результаті стихійних переділів, але часто за постановою органів, які керували процесом соціалізації[1606]. З кінця січня й особливо в лютому 1918 р. у багатьох селах України почався перерозподіл реманенту, захопленого заможним селянством при розгромах поміщицьких маєтків.

Питання про практичний розподіл землі між селянством, норми землекористування стояло в центрі уваги повітових і губернських з'їздів Рад земельних комітетів, сільських сходів та зборів. Ставлення до розподілу поміщицької землі в селян було неоднозначним. Сільськогосподарські робітники-наймити виступали проти розподілу поміщицької власності. Середняки бажали розподілити землю й майно економій, значна частина заможних селян хотіла викупити ці угіддя за законом, бідняки вважали за необхідне вигнати власників, а маєтки залишити недоторканими[1607]. Невдоволення виявила й частина раніше безземельного селянства, котре одержало землю. Саме ця частина селян, що, здавалося б, істотно виграла, була найбільше незадоволена. У такій ситуації особливо важливо було те, на яких умовах селянин буде користуватися землею. За відсутності приватної власності на землю можливі були два варіанти володіння землею: за зрівняльною нормою за кількістю їдців (цей варіант підтримувався бідняками); за споживчою нормою, що слабко, але стимулює рентабельність (у цьому варіанті були зацікавлені сильні господарства). Будучи безземельною і безкінною, біднота за будь-якого розкладу нічого не вигравала, оскільки їй нічим було обробляти землю. Незаможники за цих умов виступили за повний злам земельних відносин, за розподіл усієї землі, худоби, інвентарю на умовах зрівняльності[1608].

За другого приходу радянської влади в 1919 р. земельний перерозподіл був продовжений. У першому маніфесті від 29 листопада 1918 р., а потім у декларації від 25 січня 1919 р. уряд Радянської України підтвердив попередній курс аграрної політики, спрямований на передачу нетрудових земель безземельному й малоземельному селянству. В інструкції Наркомзему УСРР «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування» від 11 березня 1919 р. норми земельних наділів визначалися від 12 дес. на Лівобережжі до 30 дес. у степовій частині, в одноосібному користуванні залишалися навіть наділи від 50 до 100 дес., що зумовлювалося прагматичним завданням засіяти максимально площі, які обробляли[1609].

В аграрній політиці більшовиків перепліталися як суто прагматичні, так й ідеологічні мотиви. На рубежі 1918 – 1919 рр. відбулося не тільки ототожнення екстрених заходів, викликаних революційними подіями, із соціалістичними перетвореннями, але й з'явилася утопічна ідея негайного «стрибка» до соціалізму в землеробстві, лінія на форсований розвиток великого соціалістичного землеробства (радгоспів і комун). Тогочасне завдання підвищення продуктивності землеробської праці було надзвичайно важливе, адже зрівняльний розподіл землі серед селян (омріяний «чорний переділ») фактично призвів зовсім не до підвищення продуктивності сільського господарства, а навпаки, до його катастрофічного падіння, і більшовики пропонували свій, можливо й не найкращий, але це не відразу було підтверджено на досвіді, шлях вирішення цього життєво важливого питання. Україна, в якій на час відновлення радянської влади на початку 1919 р. збереглося поміщицьке землеволодіння, мала стати «випробувальним полігоном» для курсу на організацію громадського обробітку землі. Радянська влада мотивувала необхідність запровадження спільних форм землекористування тим, що на цій основі будуть максимально раціонально використані земельні, технічні та людські ресурси в інтересах робітників та селян, що на цьому шляху буде вирішена продовольча проблема в країні й зникнуть умови для прояву будь-якої форми експлуатації. У кінцевому результаті мала бути утверджена єдина для міста й села форма власності – суспільна або, як її ще називали, соціалістична. Це надскладне завдання передбачалося здійснити в найкоротші строки, не рахуючись з традиціями, бажанням і готовністю селян переходити від одноосібного до суспільного землекористування[1610].

Таку політику й намагався проводити уряд УСРР на чолі з Х. Раковським, вірогідно, за вказівками центру. Загальні напрями аграрної політики радянської влади були визначені III з'їздом Компартії України (1 – 6 березня 1919 р.). У резолюції з'їзду «Про земельну політику», майже повністю переписаній з Декрету ВЦВК від 14 лютого 1919 р., зазначалося, що «найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського», що «конфісковані землі використовуються, по-перше, для землеробства товариського, громадського і, по-друге – для потреб одноосібних землекористувачів»[1611]. На основі викладених у резолюції принципів з'їзд доручив ЦК КП(б)У розробити проєкт «Положення про соціалістичний землеустрій та про перехідні заходи до соціалістичного землеробства» і подати його на розгляд 3-му Всеукраїнському з'їзду Рад. Проєкт, що повністю відповідав опублікованому 14 лютого 1919 р. аналогічному правовому акту ВЦВК, був схвалений 3-м Всеукраїнським з'їздом Рад і після незначних доповнень, що не змінювали його принципової суті, прийнятий 25 травня 1919 р. ВУЦВК. Схвалені документи спрямовувалися на реалізацію віддаленої перспективи – переходу селянства до соціалізму шляхом створення великих колективних господарств. У зв'язку з цим конфісковані землі пропонувалося використовувати насамперед для громадського, колективного землеробства й лише в другу чергу для потреб одноосібних землекористувачів. Нарком земельних справ УСРР В. Мещеряков у своїй доповіді на засіданні ЦВК Рад України в травні 1919 р., обґрунтовуючи аграрну політику уряду, зазначив, що в Україні не існувало підстав від початку повторювати шлях, пройдений у Великоросії, тобто не варто було розподіляти всю землю, розпорошувати її, розтягувати й ділити, а вимагалося спробувати частину землі поділити, а частину

зберегти. Доповідач вказав на головний мотив, яким керувався уряд: держава повинна одержати хліб, який не потрібно було б вибивати всілякими засобами в селян і який не мав би інших господарів, крім рад[1612].

Рішення керівних органів підштовхували запопадливих адміністраторів на місцях до надмірних захоплень у справі колективізації. Місцеві органи вдавалися до примусових методів запровадження колективних форм господарювання на селі. Вони виявились у пришвидшенні темпів створення комун та радгоспів, насильницькому записуванні селян у них тощо.

Значна частина приватних земель була передана комунам, радгоспам та цукровим заводам. Робітничо-селянський уряд України 16 січня 1919 р. опублікував декрет, за яким усі цукрові заводи з належними їм земельними угіддями оголошувалися націоналізованими. Вони були розташовані в губерніях, де селянство особливо страждало від малоземелля. У постанові Ради Народного Господарства України, виданій у розвиток декрету, зазначалося, що всі угіддя (крім селянських), на яких протягом хоч одного з останніх п›яти років проводився посів цукрових буряків, не підлягали розподілу між селянами. Постанова Ради Народного Господарства про націоналізацію винокурних, спиртоочисних та дріжджово-винокурних заводів оголошувала землі, де вирощувалися для зазначених підприємств картопля й зернові, також недоторканним фондом.

Таким чином, власне справа йшла не про збереження всіх, а лише частини поміщицьких господарств при новому власнику, яким мала бути в кінцевому рахунку держава. У 1919 р. під радгоспи відводилося все, що «залишилося без хазяїна» чи не було поки що захоплене селянами. В Україні таких господарств нараховувалося 1685 із земельним фондом у 1 млн. дес. землі[1613].

Та самі лише спроби зберегти у тій чи іншій формі поміщицькі господарства викликали спротив селянства. До того ж, новостворені радгоспи та комуни, як правило, вели господарство далеко не найкращим чином, були нежиттєздатними та економічно неефективними, негативно сприймалися селянами й лише дискредитували ідею. 21 квітня 1919 р. Х. Раковський у телеграмі Наркомзему відзначав, що значна частина завідуючих радгоспами не знайома з сільським господарством, неправильно господарює. Серед них є дворяни. «Завідуючі стоять на платформі поміщиків, а не комуністів, чим дуже обурюють селян». В окремих місцях викриті змови проти завідуючих. У багатьох місцях селяни повстають проти створення радгоспів і проти Рад[1614]. Радянські господарства виростили в 1919 р. 40 млн. пуд. хліба, але для того, щоб його зібрати, не вистачало робочих рук. Селяни відмовлялися найматися на роботу в радгосп чи вимагали надзвичайно високої платні. Це змушувало застосовувати для збору врожаю військову повинність, використовувати озброєні загони робітників, залучати військові частини. Селяни розкрадали зерно в радгоспах, перешкоджали його вивозу[1615].

Уже в травні 1919 р. в Україні було створено 300 комун, приблизно 40 комун на губернію. Цей процес часто супроводжувався примусом, окремі представники радянської влади, політпрацівники військових частин накладали контрибуцію на тих селян, які не хотіли вступати в комуни. Зрозуміло, що такі дії лише посилювали невдоволення селян комунами.

До того ж, у створених комунах через відсутність сільгоспінвентарю, навичок спільного обробітку землі в селян, зрівнялівки в оплаті праці, яка й так була мінімальною, мав місце спад у виробництві сільгосппродукції, комуни розпадалися. Це вело до дискредитації ідеї спільного володіння й обробітку землі й тих, хто її реалізовував[1616].

VIII з'їзд РКП(б) (18 – 23 березня 1919 р.) накреслив нову стратегічну лінію, яка передбачала досягнення угоди з середнім селянином. Більшовики не відмовилися від ідеї колективного обробітку землі, а стали говорити про її втілення у досить віддаленій перспективі. У прийнятій з'їздом програмі РКП(б) відзначалося, що партія розглядає організацію радянських господарств, підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі та сільськогосподарських комун як єдино можливий шлях для абсолютно необхідного підвищення землеробської праці. Однак у програмі визнавалося, що дрібне селянське господарство ще довго буде існувати[1617].

9 квітня 1919 р. В. Ленін звернувся до всіх губернських земельних відділів із телеграмою, в якій різко засудив факти примусового відбирання у селян землі колишніх нетрудових господарств, що перейшла в їх користування, для організації радгоспів, комун та інших колективних об'єднань[1618]. ЦК КП(б)У 11 квітня 1919 р. розіслав усім повітовим і волосним партійним комітетам директиву: «Всяке об'єднання селян у комуни може відбутися тільки на цілком вільних підставах, цілком добровільно і лише в тих випадках, коли селяни в інтересах ведення свого господарства вважатимуть за вигідніше об'єднання в комуни»[1619].

У травні 1919 р. було опубліковано звернення ЦВК УСРР «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». У зверненні викладено зміст радянської аграрної політики, наголошувалося на добровільності при створенні колективних господарств, говорилося про необхідність створення комбідів як органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків для боротьби з куркулями[1620]. 12 травня 1919 р. ЦВК Рад України затвердив «Положення про сільські комітети бідноти», з'явилася й спеціальна інструкція НКВС, що визначила завдання комбідів, порядок їхнього обрання, структуру й обов›язки. За різними підрахунками, влітку в Україні було створено від 8,5 до 15 тис. комітетів бідноти, які повинні були стати головним інструментом політичного розшарування села.

На відміну від декрету про націоналізацію цукрової промисловості, Раднарком України 16 травня 1919 р. видав новий, який відкривав можливості передачі селянству частини земель, що належала цукровим заводам. У результаті його впровадження селяни дістали половину земель, які раніше належали цукровим заводам. Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів (30 травня – 6 червня 1919 р.) приділив велику увагу збільшенню селянського землекористування на основі зрівняльного розподілу поміщицької землі та надання матеріальної допомоги бідноті й середнякам і визнав, що тепер «комуна бажана, але не обов'язкова».

Однак серед радянського керівництва України не було єдності та послідовності з аграрного питання. Так, практика пришвидшеної організації радгоспів та комун була засуджена Вищою радою народного господарства (ВРНГ) РРФСР і за його поданням ЦК РКП(б). В. Мещеряков звернувся за підтримкою до ЦК КП(б)У. Його заява була зустрінута з розумінням. Питання було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У

25 червня 1919 р. У своїй відповіді ВРНГ і ЦК РКП(б) Політбюро ЦК КП(б)У підкреслило, що В. Мещеряков у питаннях радгоспного будівництва керується розпорядженнями ЦК[1621].

Практично увесь 1919 р. в Україні пройшов у пошуках форм землекористування. Військові дії, зміна влади в окремих регіонах України робили цей процес швидкоплинним і малоефективним. До того ж, мала місце поспішність у запровадженні нових форм, у той час як уже чинні ще не були повністю реалізовані, а їхній економічний ефект було важко оцінити[1622]. Проблема форм землекористування набула в 1919 – 1920 рр. гострого політичного характеру. Насадження радянською владою колективних форм господарювання сприймалося селянами як грубе втручання в систему земельних відносин на селі. Масові випадки адміністрування й тиску викликали селянські протести. Результатом став крах пробільшовицьких симпатій українського села, яке ще в 1918 р. йшло за більшовиками в боротьбі проти німців та С. Петлюри. Україною прокотилася хвиля селянських заворушень. Все це ускладнювало несприятливу ситуацію, що склалася для радянської влади перед наступом Добровольчої Армії А. Денікіна.

Лише з третім приходом радянської влади в Україну в кінці 1919 – на початку 1920 р. земельний перерозподіл було завершено. Питання аграрної політики обговорювалися на VIII Всеросійській конференції РКП(б) (грудень 1919). Однак єдності думок із цього приводу серед вищого партійного та державного керівництва не було. Як свідчать матеріали конференції, між В. Леніним і Х. Раковським виникла гостра дискусія. Її зміст стосувався оцінки аграрної політики більшовиків в Україні напередодні наступу Добровольчої Армії А. Денікіна, у час, коли радянській владі селянство чинило запеклий збройний опір, протестуючи в такий спосіб проти засад її аграрної політики. У цьому зв'язку Х. Раковський виступив у ролі її адвоката, доводячи, що її без змін можна впроваджувати і за умов, які склалися після поразки Добровольчої Армії. Протилежної точки зору дотримувався В. Ленін: «З приводу промови т. Раковського доводиться сказати, що коли він заявив, що радянські господарства повинні бути основою нашого комуністичного будівництва, то це неправильно. Ні в якому разі так ставити справу ми не можемо... інакше ми не матимемо блоку з селянством, а нам цей блок необхідний»[1623, 1624].

Основи аграрної політики було сформульовано в схваленій VIII Всеросійської конференцією РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні». Вони зводилися до повної ліквідації поміщицького землеволодіння, передачі землі безземельному й малоземельному селянству, організації радгоспів у суворо обмежених розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства, полишення справи об'єднання у комуни та артілі на вільне вирішення селян із суворим покаранням місцевих властей за спроби внести у цю справу основи примусу. Згідно з резолюцією, аграрну політику, як і продовольчу, потрібно було здійснювати «з особливою увагою до інтересів земельного господарства бідного й середнього селянства». Завданнями аграрної політики були визначені такі: «1) Повна ліквідація відновлюваного Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним; 2) Радянські господарства будувати тільки в суворо необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства; 3) у справі об'єднання селян у комуни, артілі і т. ін. суворо проводити політику партії, яка не допускає в цьому відношенні

ніякого примусу, полишаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за будь-які спроби внести в цю справу елементи примусу»[1625].

Ці принципові положення було покладено в основу низки державних актів, виданих після відновлення радянської влади, насамперед закону Всеукрревкому про землю від 5 лютого 1920 р. Цей закон, по-перше, вимагав негайно відібрати всі колишні поміщицькі землі, які перебували в користуванні нетрудових елементів; по-друге, гарантував недоторканність лише трудових господарств. Надлишки земель розподілялися між безземельними й малоземельними селянами. Законом весь сільськогосподарський реманент та інше майно нетрудових господарств передавалося в розпорядження земельних відділів для задоволення потреб трудового селянства, насамперед безземельного й малоземельного, сільськогосподарських робітників і державних зразкових господарств. Будівлі економій та несільськогосподарський реманент передавалися органам народної освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я. Враховуючи, що землі радгоспів у багатьох випадках були захоплені куркулями, передбачалася передача їх трудовому селянству. Установлювалося, що землі розподілятимуться за нормами трудового забезпечення на їдця, які визначалися повітовими земвідділами для кожного району, відповідно до місцевої практики.

ЦК КП(б)У і Всеукрревком вважали, що до розподілу поміщицької землі, насамперед між безземельним і малоземельним селянством та сільськогосподарськими робітниками, потрібно залучити селянство. Цій меті відповідала ухвалена Всеукрревкомом 28 січня 1920 р. постанова «Про створення волосних земельних комісій».

З метою найшвидшого та повсюдного поширення основних положень «Закону про землю» й надання селянам допомоги в його реалізації в Україні в березні 1920 р. було проведено Тиждень селянина. Для проведення Тижня селянина при губернських, повітових та волосних виконавчих комітетах було створено спеціальні комісії, до складу яких увійшли керівні працівники.

На початку березня 1920 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд представників земвідділів. На ньому з доповіддю про аграрну політику радянської влади в Україні виступив Д. Мануїльський – Нарком землеробства. Губземвідділи, виконуючи закони та розпорядження вищих державних органів влади, встановлювали середні норми землекористування. Так, згідно з наказом Наркомзему УСРР від 31 серпня 1920 р., межовим для трудових господарств Полтавської губернії вважався наділ 12 дес. за наявностю 5 – 6 членів сім'ї[1626].

Під час реалізації на практиці закону про землю різко скоротилася кількість радгоспів. У 1920 р. залишився лише 571 радгосп із 376 тис. дес. землі. Завершився також розподіл серед селянства частини земель, що належали цукровим заводам. У розпорядженні підприємств залишилися 507 тис. дес., тобто лише третина тієї землі, яка була відведена для них на початку 1919 р. Розміри радгоспного землекористування в 1920 р. складали трохи більше 10% поміщицького засіву. Держава не брала на себе надзвичайно важкого і складного завдання організації великого землеробського господарства[1627].

Насамперед до травня 1920 р. була розподілена незасіяна земля. Решту угідь розподілили до осені 1920 р. Аграрна реформа супроводжувалася частковим розкуркуленням. 24 березня радянський уряд видав спеціальну інструкцію про порядок здійснення закону

про землю; він уточнював, які господарства вважаються «трудовими». Конфіскації, як правило, підлягали надлишки землі в господарствах, що мали більше 15 дес., навіть якщо в них не застосовувалася наймана праця. Своєрідну роль відіграли комнезами, створені відповідно до закону від 9 травня 1920 р. І Всеукраїнський з'їзд комнезамів (18 – 22 жовтня 1920 р.) обстоював позицію повної ліквідації куркульських господарств і передачу їхньої землі, інвентарю та тяглової сили в розпорядження трудового селянства. Діяльність комнезамів часто оберталася руйнацією більш-менш рентабельних селянських господарств. Великі селянські господарства під тиском продрозкладки і загальних умов революційного періоду часто просто покидали частину своїх земель, котра розподілялася між малоземельними. І хоча закон встановлював свободу форм землекористування, вона не могла реалізуватися в умовах революційної ліквідації нетрудового землекористування. Відрубна й хутірська форми землекористування були фактично ліквідовані[1628]. У літературі наводяться дані, що з травня до жовтня 1920 р. у куркулів було відібрано 348,6 дес., багато худоби, коней, реманенту, насіння[1629], а за весь 1920 р. було конфісковано 500 тис. дес. землі[1630]. Загалом такий результат не можна назвати значним.

10.3 Наслідки «аграрної революції»

У джерелах та історичній літературі щодо результатів земельного переділу подається суперечливі дані та оцінки. У 1917 – 1922 рр. по всій Україні догідна земля складала 39266 тис. дес., з яких 29280 тис. дес. орної[1631]. За іншими даними, фонд придатної для сільськогосподарського використання землі становив 33956633 дес.[1632], чи 39030,5 тис. дес. догідної і 29075 тис. дес. орної землі[1633]. За одними даними, у результаті аграрних перетворень селянство України отримало 13193330 тис. дес. землі додатково до дореволюційного фонду землекористування в 19395602 тис. дес.[1634]. За іншими, за рахунок зменшення площ, які перебували в користуванні радгоспів (з 1,2 млн. дес. до 375, 5 тис. дес.), скорочення втричі фонду цукрових заводів та вилучення майже всіх поміщицьких земель було розподілено серед селян до 15 млн. дес. землі[1635].

Проте ці цифри мало корегують зі станом земельної власності напередодні революції та з даними інших дослідників. Так, за підрахунками Б. Мигаля, за час революційних аграрних перетворень в Україні безземельному й малоземельному селянству перейшло 4,5 млн. дес. землі[1636]. За одними даними, конфіскація поміщицької землі, перерозподіл відчужених надлишків куркульської землі дали змогу радянській владі поділити землю між 600 тис. безземельних селянських дворів у середньому по п'ять-шість десятин землі[1637]. За іншими даними, прирізка до селянських наділів за рахунок поміщицьких земель становила від 0,2 дес. у Чернігівській губернії, до 1,8 дес. – у Херсонській губернії[1638]. У результаті реалізації закону про землю до середньої душової норми в 0,97 дес. по всій Україні додалося лише 0,58 дес.[1639] Якщо безземельних просто наділяли придатними для хліборобства угіддями, то малоземельним «нарізали» за споживчо-трудовою нормою на їдця, згідно з законом від 5 лютого 1920 р., що становило 0,67 дес. на двір[1640]. Таким чином, для районів крайнього

малоземелля ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішувала гострих питань землекористування. Для цього резерви нетрудового землекористування були недостатні.

Збільшення земельних наділів (всупереч сподіванням – зовсім незначне) у результаті перерозподілів поміщицької та куркульської землі протягом всього періоду революції не могло задовольнити селян. По-перше, у селян не було певності, на який термін вони отримали землю. Підтвердженням цьому була часта зміна політичних режимів із їх відмінними, часом діаметрально протилежними баченнями шляхів вирішення аграрної проблеми, селяни не поспішали вкладати сили й кошти в поліпшення господарства. По-друге, невпорядкованість селянського землекористування, котра була зумовлена його заплутаністю з дореволюційних часів, пришвидшенням аграрних перетворень, які проводилися власне населенням спрощеним способом. Розподіл землі земельними комітетами вівся невпорядковано, не дотримувалися справедливого розподілу і норм, котрі й не були ніким установлені. Траплялися випадки, коли одна й та ж земля наділялася одночасно декільком домогосподарем, що викликало багато непорозумінь. Характерним є той факт, що населення зовсім не було поінформовано про те, які принципи і правила були покладені в основу роботи земельних комітетів у період конфіскації нетрудових земель: чи одержували вони розпорядження з центру, чи діяли за власним розумінням, на свій страх і ризик[1641]. Як відзначалося у звіті Наркомзему, розподіл землі йшов стихійно, що призвело до заплутування земельних відносин, збільшення черезсмужжя, утворення далекоземелля, невизначеності меж та ін.[1642]. У різних губерніях, повітах, часто навіть у селах у розділі землі не витримувалися єдині принципи. У звіті організаційно-інструкторського поїзда ВУЦВК ім. В. Леніна, що здійснив із 22 серпня до 18 лютого 1921 р. чотири поїздки Україною, вказувалося: «Кожна губернія, навіть кожне село ділило землю по-своєму. Тут застосовувалася й норма на господарство за законом 5.II.1920 р., і норма на їдця, і чорний переділ. Класова політика при розділі землі не проводилася»[1643]. На питання про те, хто на початку 1922 р. розпоряджався селянською землею і вирішував земельні суперечки, кореспондент із Юзівського повіту красномовно відповів: «Всі і ніхто»[1644].

Причинами невдоволення селян ставали часті переділи отриманої землі та стислість терміну, протягом якого господар міг користуватися отриманою ділянкою; відсутність загального переділу, через що земля як кількісно, так і якісно розподілялася вкрай нерівномірно; малоземелля й черезсмужжя тощо. Дослідники відзначають численні випадки, коли повна ліквідація поміщицького землеволодіння не лише не сприяла поліпшенню селянського землекористування певного району, а навпаки, навіть погіршувала. Селяни-орендарі втрачали колишні орендні площі, котрі розподілялися між селянами чи переходили до жителів іншого села[1645]. Виявляли селяни невдоволення й наділенням землею «стороннього елементу»: колишніх фабричних, торговців тощо, котрі втратили зв’язок із землею. Кількість претендентів на колишню поміщицьку землю виявилася значно більшою, ніж кількість наявних на момент революції селянських господарств, а це зменшувало середню величину прирізки[1646]. Хоча в деяких місцевостях і враховувалися у наділенні працездатність родини та наявність у господарстві живого й мертвого інвентаря, подушний розподіл землі в дуже багатьох випадках проводився механічно, тобто земля роздавалася всім порівну, не-

залежно від можливостей трудового обробітку землі. Кореспондент Єфремівської волості Таганрозького повіту писав: «Це землекористування не приносить користі біднякам, тому що вони не в силах використовувати землю, а відкрито здавати землю в оренду забороняється. Більш сильні не можуть одержати достатньої кількості землі, крім того, земля, раніше добре оброблювана, потрапивши в руки незаможних, швидко засмічується і стає поганою». Були випадки відмови господарів від усього наділу чи від його частини через відсутність засобів виробництва, чи відмова від наділення йому колишньої куркульської землі через острах нажити ворога в особі розкуркуленого. Масові відмовлення від землі спостерігалися в повітах, уражених голодом[1647]. Були випадки, коли відбирали землю тільки в «деяких беззахисних вдів, сиріт», а земля, яка належала заможним, так за ними й залишалася, дякуючи сватові, братові, а то й просто за хабарі. Люмпенізована частина сільських мешканців взагалі не знаходила потреби боротися за землю[1648]. За словами М. Владимирова, «гонитва за землею не мала такого великого значення». Далеко не всі малоземельні селяни прагнули до збільшення наділів, а шукали собі додаткових заробітків в тому ж селі. Цьому сприяла нестабільність політичної обстановки, бандитизм[1649].

Після 1917 р. у більшості громад відбувалися щорічні загальні переділи землі. Селянство прагнуло шляхом переділів створити такий земельний режим, який відповідав би їхнім уявленням про справедливість. Однак невдоволеність результатами переділів і віра в можливість справедливого й рівного наділення всіх підштовхували до нових і нових переділів. Така практика негативно впливала на стан рільництва. Це викликало потребу втручання держави й законодавчого обмеження переділів. На це змушена була піти навіть радянська влада, прийнявши декрети Раднаркому «Про переділи землі» від 30 квітня 1920 р. та «Про збільшення розміру землекористування в трудових господарствах» від 27 травня 1920 р., котрі суперечили «Декрету про землю», завдяки якому більшовики здобували підтримку селян на початку революції. V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 р. прийняв «Закон про закріплення землі» на 9 років за тими трудовими господарствами, які її обробляють. Земельний кодекс УСРР 1922 р. обмежував час проведення земельних переділів трьома сівозмінами, але щорічні переділи спостерігаються протягом усього доколгоспного періоду[1650].

У літературі наводяться різні дані щодо скорочення посівних площ у період Української революції 1917 – 1921 рр. За даними звіту Української економічної ради при Раді праці та оборони, у 1916 р. посівна площа України (в кордонах 1921 р.) становила 19264 тис. дес., а в 1921 р. – 16419 тис. дес., тобто вона скоротилася на 2845 тис. дес. (14,8%)[1651]. За даними М. Гуревича, посівна площа України в 1920 р. скоротилася, порівняно з 1914 р., на 19,4 %, порівняно з 1916 р. – на 10 %[1652]. За детальними підрахунками А. Альтермана, загальна посівна площа України в 1917 р., порівняно з 1916 р. навіть зросла на 2,9% і становила 18619 тис. дес. Однак, починаючи з 1918 р., йде її скорочення (99,3% проти 1916 р.). У 1920 р. посівна площа становила 14401 тис. дес. (79,7 % проти 1916 р.), в 1921 р. – 15569 тис. дес. (86,1 % у 1916 р.), в 1922 р. – 12704 тис. дес. (70 % у 1916 р.). У 1916 – 1922 рр. площа під зерновими скоротилася на 30 % – 4 – 4,5 млн. дес. За середньої норми врожайності мирного часу це означало втрату чверті мільярда пудів хліба проти 1916 р.[1653] У 1920 р. площа посівів зернових в Україні в порівнянні з 1913 р. скоротилася на 30,6 %[1654].

За підрахунками В. Калініченка, загальна площа посівів у республіці в 1920 р. складала 16721 тис. дес. проти 19641,2 тис. дес. в 1909 – 1913 рр., тобто посівна площа скоротилася на 15 %. Зокрема, селянські посіви до революції становили 16043,3 тис. дес., а в 1920 р. – 16646 тис.[1655]. Тенденція до скорочення посівів продовжувалася й після закінчення Українськох революції. Загальна посівна площа на початку 1920-х років, особливо впродовж 1921 – 1922 рр., зменшилася, порівняно з 1916 р., на 5 млн дес.[1656] Якщо в 1916 р. площа селянських посівів складала 15717,6 тис. дес., то в 1922 р. – 14385,7 тис. дес.[1657]

Селяни не зуміли освоїти всіх земель, отриманих ними під час революції. Зменшення посівних площ відбулося головним чином за рахунок посівних площ колишніх поміщицьких господарств[1658]. Неосвоєними виявилися майже 3 млн. дес. поміщицьких та 2 млн. дес. землі, вилучених у куркульських господарств[1659]. За даними В. Качинського, з конфіскованих у поміщиків 3,5 млн. дес. посівної площі (посів 1917 р.) освоєно було до 50 %, та й то не додатково до основних земель селянства, а замість цих основних земель[1660]. Нездатність селян обробити всю отриману ними землю створювала парадоксальну ситуацію: землі отримано було начебто достатньо але її не вистачало; селянське господарство одночасно відчувало й недостачу землі, і її надлишок.

Чисельність селянських господарств зростала. Причиною збільшення кількості господарств стало як повернення на село «напівміського» елемента[1661], так і розділ самих селянських господарств. Зрівняння землекористування «за їдцями» наслідком мало дедалі більшу відповідність розміру посіву та розміру сім'ї, ніж до революції[1662]. Розділ господарства між синами дозволяв куркульським господарствам не лише зберегти землю в руках сім'ї, а часто ще здобути право на прирізку. Якщо до революції кількість селянських господарств в Україні становила трохи більше 3,5 млн. дворів, то за часи революції вона зросла. За даними губстатбюро, на початок травня 1920 р. кількість селянських дворів у Харківській губернії становила – 424783, Полтавській – 475619, Херсонській – 417038, Катеринославській – 482912, Київській – 652194, Волинській – 290648, Подільській – 573687, Чернігівській – 391533[1663]. У 1922 р. кількість селянських господарств складала по Україні 4046 тис. – зросла, порівняно з дореволюційною, на 0,5 млн (на 15 %)[1664], а навесні 1924 р. – 4912 тис. за чисельності сільського населення 23302 тис. осіб, із яких 11757 тис. було працездатного віку[1665]. Загалом протягом революції чисельність безпосівних і малопосівних господарств зростала, великопосівних – скорочувалася[1666]. Землеробство опинилося в руках дрібних виробників – численніших та дрібніших ніж раніше.

За деякими даними, у руках селян України зосередилося 96 % усіх земельних угідь республіки, розміри землекористування українського селянства зросли на 60 %, кількість безпосівних господарств зменшилася на 40 %, а 52 % селянських дворів стали середняцькими[1667, 1668]. За іншими даними, кількість беззасівних селян зменшилася з 14,7 % до 3,5%, із засівом до 1 га – з 17,2 % до 12,5 %, із засівом 1 – 2 га збільшилася з 18,2 % до 23,5%. Тобто чисельність беззасівних селян чи із засівом до 2 га становила 39,5 %[1669]. Якщо в 1917 р. середній розмір на одне господарство становив 3,7 дес., то в 1920 р. – 3,4 дес.; на 1 працівника в 1917 р. доводилося 2,6 дес. засіву, а в 1920 р. – 3 дес.; на 1 душу населення в 1917 р. доводилося 0,6 дес., а в 1920 р. – 0,7 дес.; на 1 голову робочої худоби доводилося

в 1917 р. 3,3 дес., а в 1920 р. – 3,4 дес. засіву[1670]. За даними С. Жилкіна, по Україні середній розмір засіву на одне господарство скоротився з 5,1 дес. в 1916 р. до 3,9 дес. у 1921 р.[1671]

У 1920 р. Наркомпродом було проведено обстеження декількох типових волостей Одеської губернії й описано близько 8 тис. господарств. За цими даними, беззасівні господарства становили 8,37 %, з посівом до 1 дес. – 9,16 %, 1 – 3 дес. – 28,68 %, 3 – 10 дес. – 46,07%, 10 – 15 дес. – 5,39 %, 15 – 25 дес. – 1,93 %, 25 – 50 дес. – 0,39 %, більше 50 дес. – 0,01 %. У цілому, на думку В. Качинського, на селі збереглося більше 8 % беззасівних і 9% малозасівних господарств[1672]. За підрахунками Р. Ляха, на 1923 р. понад 3 % господарств були безпосівними, 58 % мали до 3 дес. посівної площі, 34 % – від 3 до 9 дес. і майже 5% засівали понад 9 дес. землі[1673]. Таким чином, враховуючи всю відмінність даних, можна зробити висновок, що малопосівні господарства складали більше половини всіх селянських господарств. Отже, незважаючи на те, що практично вся земля перейшла до рук селянства, значна кількість селян фактично не могла жити з власного господарства.

Селянам бракувало реманенту, робочої худоби. За даними Комісії з електрифікації України, нестача сільськогосподарського інвентаря становила 50 – 60 %[1674]. У 1920 р. зношеність реманенту досягала 50 – 70 %. Через дефіцит сільськогосподарських знарядь праці якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася[1675]. Поля засмічувалися бур'янами і шкідниками, боротьба з якими мала випадковий та епізодичний характер. Повернення на поля ховраха й давно зниклого хлібного жука свідчило, що поля засмічені до загрозливих меж, дичавіють і повертаються до первісного стану[1676].

За роки революції значно зменшилася кількість усіх видів худоби. Селяни позбавлялися насамперед товарних лишків худоби, залишаючи мінімальну кількість для власних потреб. У 1922 р., порівняно з 1916 р., кількість великої рогатої худоби скоротилася до 79,2%, овець – 94,2 %, свиней – 16,2 %[1677]. За 12 років, з 1917 – 1929 рр., понад третини селянських господарств України залишалося безкорівними, від 48 % до 56 % дворів мали лише одну корову, з двома налічувалося до 10 %, з трьома – до 1 %, а чотири мали 0,6 % селянських дворів[1678]. За даними комісії з електрифікації України, поголів'я коней скоротилося на 22,6%[1679]. За іншими даними, у 1922 р., порівняно з 1916 р., кількість коней у сільському господарстві скоротилася до 47,4 %[1680].

За підрахунками В. Калініченка, за роки революції поголів'я коней у селянських господарствах України зменшилося на 8,2 % (на Київщині – на 13,8 %, на Миколаївщині – на 18,2 %). Загалом якісний склад кінського поголів'я значно погіршився, широко розповсюдилися пошесті, масові захворювання[1681]. Водночас П. Фомін вважає, що на стан тваринництва, вірогідно, значною мірою не вплинули війни та революція, бо селянство, за браком робочих рук для обробітку землі, намагалося зберегти худобу[1682]. На м'ясо й молочні продукти розкладка не була постійною[1683]. «Завдяки достатку худоби розкладка майже всюди проходить повністю й безболісно», – відзначалося, наприклад, у доповіді голови Одеського губревкому П. Бляхіна на початку липня 1920 р.[1684].

Ліквідація поміщицьких та куркульських господарств не лише порушила усталену виробничу структуру зернових культур, а й призвела до погіршення складу посівних площ, вилучення високоякісних зразків та поширення низькосортних, до деградації культури зем-

леробства. Високоякісні та врожайні зернові зазнали «соціально-природного ущемлення», тому що їх припинили масово культивувати, як це свого часу робили в поміщицьких та куркульських господарствах[1685]. Звичайно, зі здрібненням господарства збільшується удільна частка таких культур, як гречка, просо, жито і зменшується частка кормових і ринкових культур[1686]. Тобто змінювалося співвідношення посівів зернових культур: за загального скорочення площі посівів зменшувалися посіви товарних зернових і відносно зростала частка культур, котрі вирощувалися для власного споживання. Ринкові культури, котрі до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, занепали. Це відображало тенденцію до занепаду ринкового землеробства й перетворення його в замкнене самодостатнє споживче господарство[1687]. Землеробство ставало дедалі екстенсивнішим і набуло яскраво вираженого натурально-споживчого характеру[1688]. Зернова орієнтація, монокультурна зернова спеціалізація сільського господарства, яка мала місце до революції, була викликана не потребами селянських господарств, а потребами капіталістичного ринку, який нав'язувався селянам передусім потребами вивозу зерна за кордон. Вона штучно насаджувалася державою, деформувала сільське господарство, наносила йому шкоду. Тому зрозуміло, що з ліквідацією тиску на селян з боку держави та ринку, вони зменшували посіви зернових.

За даними В. Качинського, внаслідок війни та революції врожайність зменшилася на 20 – 25 %[1689]. Середні його показники врожайності жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса та кукурудзи становили 20 пуд. з дес., а дореволюційні – 58 пуд.[1690]. За даними В. Борисова, у 1920 р., порівняно з довоєнним часом, посіви скоротилися на 30,6 %, врожай на 16,6 %, зокрема, пшениці на 38,6 %, жита – на 27,5 %[1691]. За підрахунками В. Калініченка, врожайність 8 головних культур – озимої пшениці, жита, ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса, кукурудзи – знизилися за 1914 – 1920 рр. на 47,7 – 69 %[1692].

Ліквідація поміщицького землеволодіння, скорочення посівних площ, погіршення обробітку землі, падіння врожайності зумовили катастрофічне падіння виробництва сільськогосподарської продукції. Ліквідація поміщицького землеволодіння призвела до щорічних втрат хліба та зернофуражу обсягом 220 – 250 млн. пуд.[1693]. За підрахунками М. Френкіна, у масштабах усієї країни за роки світової війни продуктивність сільського господарства зменшилася приблизно на 8 %, за 1918 – 1921 р. – більше ніж на 30 %. У 1921 р. продуктивність сільського господарства впала до 62,8 % довоєнного обсягу[1694].

Відбулося загальне подрібнення селянського господарства та падіння його ефективності. Унаслідок ліквідації великого землеволодіння поширеними на селі стали так звані «первісні» форми землеробства. Передача поміщицької землі безземельним та малоземельним селянам, відрізка надлишків у куркулів на користь бідноти, внутрісімейні перерозподіли призводили до здрібнення селянського господарства. Ця тенденція посилювалася у зв'язку зі збільшенням сільського населення. Наділення малоземельних та обмеження багатоземельних господарств призвело до порушення соціального миру на селі, до загострення економічної кризи та поступового визрівання так званої зернової проблеми[1695]. Осереднячення, на думку М. Гуревича, розпочалося ще до 1917 р.[1696] Постійні перерозподіли землі зменшили велике селянське землеволодіння, нівелювали земельну диференціацію. Соціальне значення «осереднячення» села було значно більшим за економічне. М. Френкін вважає,

що економічне нівелювання господарств переважної селянської маси за умов панування більшовиків нічого спільного не мало з так званим «осередняченням» – це було нівелювання в бік справжнього зубожіння[1697]. «На селі відбувалося нівелювання, зрівнювання на зниженому рівні добробуту, а не осереднячування», – пише В. Кабанов[1698].

Загальне зрівняння села супроводжувалось якісним падінням ефективності селянського господарства, загальним збіднінням села. Розпорошувалася земля, засоби виробництва, продукти виробництва. Зменшення посівних площ, яке почалося ще в роки Першої світової війни, суттєво впливало на селянське господарство, перетворюючи його на натуральне. Значно зменшилася кількість господарств, які мали надлишки для збуту[1699]. Зросла чисельність безінвентарних та безкінних господарств. Зменшилися посівні площі, погіршився обробіток землі, знизилась врожайність, зросли витрати під час жнив, зменшилося поголів'я худоби тощо. Господарства набували рис продовольчого типу.

На стані сільського господарства позначилася політика «воєнного комунізму», найважливішою складовою якої була продрозкладка, за якою в селян відбиралися не лише «надлишки», а й необхідна селянам продукція. Це позбавляло їх стимулу до розвитку виробництва, підривало продуктивні сили сільського господарства. Однак, будучи найважливішим елементом натуралізації господарських відносин, продрозкладка не була сама по собі причиною натуралізації, навпаки, вона була наслідком цієї натуралізації[1700], загальної обмеженості обсягу сукупного додаткового продукту. Продрозкладка не була і радянським винаходом. Її запровадження радянським урядом було лише продовженням політики минулих урядів, що, однак, тепер здійснювалася більш жорстко й послідовно, без компромісів і коливань у бік ринку. Водночас багато вимушених війною заходів та методів ведення господарства розглядалися більшовиками, зокрема В. Леніним, як матеріальна підготовка соціалізму, безвідносно до того реального рівня розвитку продуктивних сил, напівзруйнованих війною, на якому ці вимушені заходи й методи виростали. Однак система «воєнного комунізму» не охоплювала повністю всю економіку країни. Так, близько половини продовольства міське населення отримувало через органи Наркомпроду, а половину – на так званому «чорному ринку», на існування якого влада змушена була не реагувати. Широкого розповсюдження набуло «мішечництво», процвітала спекуляція.

Таким чином, «аграрна революція» негативно вплинула на розвиток сільського господарства України. Були ліквідовані поміщицькі господарства – основні виробники товарної продукції. Послідовно колосально руйнувалися продуктивні сили в сільському господарстві: спочатку знищили поміщицьке, а потім і селянське рентабельне господарство. «Аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі у кращому разі були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності й валового збору зернових, спричинила деградацію культури землеробства, погіршилась якість обробітку землі, зросла залежність сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов. Втрата ринкових зв'язків зумовила зростання натуралізації селянського господарства, а тому збільшення розмірів селянського землеволодіння само по собі не могло дати приросту виробництва.

Дослідниками висловлювалася думка, що «аграрна революція» виявилася безплідною, а то й зовсім безглуздою, у всякому разі з погляду її безпосередніх результатів, оскільки країна відкотилася далеко назад[1701]. З цим твердженням не можна однозначно погодитися, особливо якщо розглядати «аграрну революцію» широко, з перспективою у часі. Ліквідуючи велике землекористування, «аграрна революція» по суті лише поглибила й форсувала той процес, котрий відбувався в останні роки перед революцією. Поміщицьке землеволодіння в Україні неухильно йшло до повної ліквідації[1702]. Селянська стихія могла виконати лише негативну, руйнівну функцію. Ліквідація поміщицького землеволодіння і зрівняльний перерозподіл землі, збільшення селянського землекористування створили необхідну передумову, без якої подальший розвиток селянського господарства й вирішення проблем сільського господарства були б неможливі. Однак самі по собі вони не могли вирішити основних проблем сільського господарства.

Аграрні перетворення висунули на перший план як головного товаровиробника дрібні селянські господарства, котрі до війни давали не більше 40 % товарної продукції[1703], та й то, вимушено, відриваючи від власного споживання. Після революції селянин не мав стимулу виносити на ринок, окрім незначних лишків, ще й частину, необхідну для власного прохарчування. Пересічна подушна норма споживання хліба в українському селі, безперечно, збільшилася проти дореволюційної й довоєнної. В. Ленін з цього приводу говорив: «Уперше при диктатурі пролетаріату селянин працював на себе й харчувався краще за мешканця міста»[1704]. Після революції помітно зросло кормове й технічне споживання хліба. По-перше, у зв'язку з загальним піднесенням життєвого рівня селянських мас; по-друге, через припинення казенного продажу горілки. Споживання хліба селянством збільшилося на кілька десятків млн. пуд., а вільний продажний фонд відповідно зменшився[1705].

На селі були знищені паростки капіталізму, однак, не стільки селом (зрівняння) – хоча й цього не можна відкидати, скільки ззовні – загальною ситуацією економічного розпаду, руйнацією ринку, крахом фінансової системи, дезорганізацією грошового обігу, натуралізацією господарства тощо. У результаті «чорного переділу» селянство знову стало майже єдиним класом-станом. Устрій, що склався на селі, нагадував «первісний комунізм»[1706]. Село об'єдналося на дуже низькому рівні господарського розвитку, що відповідало реальному рівню розвитку продуктивних сил у селі й головне – загальному стану економічного життя в країні. Д. Мануїльський у 1920 р. характеризував українське село як таке, що економічно відірвалося від колишніх промислових центрів, повернулося до епохи натурального господарства, розвинуло за час господарського розпаду самодостатній «національний» сепаратизм[1707]. Наслідками революції він називав прояви соціального атавізму – явища з середньовічної феодальної епохи[1708].

Резолюція V конференції КП(б)У (17 – 22 листопада 1920 р.) досить чітко та реалістично визначила причини кризи: «Скорочення товарного фонду, що виступав раніше на ринку як еквівалент усієї суми сільськогосподарських продуктів, перетворило ринкове селянське господарство в натурально-споживче й призвело до скорочення посівної площі». У резолюції V конференції КП(б)У об'єктивно характеризувалися аграрна революція та її наслідки: «Зрівняльна революція на селі, здійснена спочатку всією масою селянства проти поміщиків і продовжена згодом незаможними проти куркульських груп українського села,

призвела, з одного боку, до зникнення великих культурних господарств, які мали велику виробничу цінність, а з другого боку, до масового розпорошення землеволодіння на дрібні селянські ділянки, що знизило продуктивність сільського господарства... Дрібне селянське господарство натурально-споживчого типу, що становить основний кістяк всього сільського господарства на Україні, поступово відриваючись від усього народного господарства в цілому, не почуваючи більше ніякого економічного зв'язку з ним, висуває на політичну сцену клас дрібних сільських виробників, економічно ворожих пролетаріатові й готових боротися проти нього за еквівалент своєї праці»[1709].

На VIII Всеросійському з'їзді Рад (22 – 29 грудня 1920 р.) у доповіді А. Теодоровича стан сільського господарства країни характеризувався таким чином: загальне збідніння села, скорочення сільськогосподарського виробництва, перехід села до натуральних форм господарства, нівелювання селянських господарств[1710]. Всеукраїнська партійна нарада в травні 1921 р. констатувала: «Становище у сільському господарстві, що втрачало економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу»[1711].

Утім, як відзначалося у звіті Української економічної ради праці й оборони за 1921 р., «дивуватися доводиться тому, що сукупною дією всіх зазначених факторів селянське господарство не було приведено в повний розлад. Переживши війну й революцію, селянство України не тільки утримало свою посівну площу в колишніх межах, а й встигло, хоч і ненабагато, розширити її, щоправда, далеко непропорційно зростанню кількості господарств, за рахунок колишнього поміщицького засіву. Це свідчить про особливу живучість селянських господарств»[1712]. Більше того, чимало авторів відзначають збагачення селян у роки революції. За підрахунками Ю. Бокарєва, до 1920 р. у селянських господарствах накопичилося 1104 млн. довоєнних карбованців[1713]. Як писав О. Шліхтер, селянство обчислювало грошові запаси не кількістю карбованців, а вагою грошових знаків[1714]. Воно «проковтнуло» всі випуски грошей, які були зроблені всіма урядами, перевезло собі до хати чи в комору значну частину майна поміщицьких економій та всі ті речі, які віддавав голодний селянин, аби здобути собі шматок хліба. «Селяни зараз з надзвичайною енергією все скуповують: картини, стільці, фотелі – все йде на село», – писала газета «Вісті ВУЦВК» у 1921 р.[1715]

У резолюції V конференції КП(б)У зазначалося: «Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільське господарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний кругообіг народного господарства дрібну господарську одиницю, остільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не скільки політичного, стільки виробничого характеру»[1716].

Сільське господарство – дуже важлива для держави й суспільства галузь, щоб пустити його «на самоплинність». Держава не могла не контролювати його і не втрутитися у сільське господарство. Радянський уряд розробив законопроєкт «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства», який був затверджений VIII з'їздом Рад 23 грудня 1920 р. У документі зазначалося: «Покладаючи на всі органи радянської влади обов'язок посилення всебічної допомоги селянському землеробству, робітничо-селянська влада оголошує в той же час правильне провадження землеробського господарства вели-

ким державним обов'язком селянського населення... і вимагає від усіх землеробів повного засіву полів за завданням держави і правильного їхнього обробітку за прикладом кращих, найбільш старанних господарів середняків та бідняків»[1717]. Можна погодитися з тим, що така політика щодо селянства була традиційною для різних урядів. Влада завжди змушувала селян віддавати частину виробленої ними продукції чи то шляхом прямого примусу, чи то шляхом втягування їх у квазіринкові відносини. І викликана вона була тими ж причинами: низькою продуктивністю сільського господарства.

25 грудня 1920 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про здійснення весняної кампанії», згідно з якою створювався Центрпосівком, губернські, повітові та волосні посівкоми. Перед ними ставилося завдання розширити посівну площу України до розмірів 1916 р. Вони повинні були організовувати обробіток землі й засів полів по можливості шляхом застосування громадських форм праці й зобов'язувалися здійснити масове полагодження селянського реманенту та перекидання червоноармійських і трудармійських частин для роботи з нестачею робочої сили. На Всеукркомтруд та його місцеві органи покладалося формування збиральних загонів та загонів із обробітку буряків. Таким чином, радянська влада брала на себе функції керування не тільки посівною кампанією, а й втручалася у працю селян, пов'язану з обробітком посівів та жнивами[1718].

Відповідно до нового задуму, селянські господарства повинні були діяти самостійно, але, водночас, підпорядковуватися державному плану, насамперед плану сівби. Кожне господарство одержувало розпорядження, що, скільки й навіть де і як сіяти. Створювалася загальнодержавна мережа посівних комітетів, яким належало стежити за втіленням у життя намічених завдань і забезпечувати виконання квот. Праця селян, цілком у дусі тогочасної офіційної ідеології, оголошувалася «державною повинністю», за невиконання якої покладалося покарання[1719]. Хоча погляд на селянську працю як на «повинність» був притаманний завжди: і царському уряду, та й власне селянам.

Таким чином, у ставленні більшовиків до селянства, в аграрній політиці радянської влади мали місце дві суперечливі тенденції. Перша ґрунтувалася на переконанні про перевагу великого виробництва над дрібним і необхідності пришвидшеного переходу до колективних форм господарювання, створення радгоспів, комун тощо. Інша – на реалістичному розумінні особливостей країни, характеру революційних перетворень і відповідно необхідності заручитися підтримкою селянства, врахування його інтересів. Серед вищого партійного та державного керівництва із цього питання не було єдності думок. Перемогла друга тенденція. Цілком слушною стосовно цього є теза С. Кульчицького про те, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетнішими за стратегічні, партійні. На його думку, комуністичний штурм відходив на другий план перед турботою про збереження влади[1720]. Реальна політика більшовиків підпорядковувалася не стільки доктринальним настановам, скільки логіці доцільності, логіці самого життя, яка вимагала приймати відповідні рішення. Власне, проблема соціалістичних перетворень сільського господарства на той час більшовиками не ставилася, хіба що декларувалася. Вони намагалися вирішити проблему подолання продовольчої кризи, більш ефективного використання землі, задоволення земельних потреб селянства та подолання його опору примусовому вилученню продовольства.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ ДО РОЗДІЛУ

ВОЗЗВАНИЕ II ВСЕРОССИЙСКОГО СЪЕЗДА СОВЕТОВ «РАБОЧИМ, СОЛДАТАМ И КРЕСТЬЯНАМ!»

Петроград.

25 октября (7 ноября) 1917 г.

РАБОЧИМ, СОЛДАТАМ И КРЕСТЬЯНАМ!

Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов открылся. На нем представлено громадное большинство Советов. На съезде присутствует и ряд делегатов от крестьянских Советов. Полномочия соглашательского ЦИК окончились. Опираясь на волю громадного большинства рабочих, солдат и крестьян, опираясь на совершившееся в Петрограде победоносное восстание рабочих и гарнизона, съезд берет власть в свои руки.

Временное правительство низложено. Большинство членов Временного правительства уже арестовано.

Советская власть предложит немедленный демократический мир всем народам и немедленное перемирие на всех фронтах. Она обеспечит безвозмездную передачу помещичьих, удельных и монастырских земель в распоряжение крестьянских комитетов, отстоит права солдата, проведя полную демократизацию армии, установит рабочий контроль над производством, обеспечит своевременный созыв Учредительного собрания, озаботится доставкой хлеба в города и предметов первой необходимости в деревню, обеспечит всем нациям, населяющим Россию, подлинное право на самоопределение.

Съезд постановляет: вся власть на местах переходит к Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, которые и должны обеспечить подлинный революционный порядок.

Съезд призывает солдат в окопах к бдительности и стойкости. Съезд Советов уверен, что революционная армия сумеет защитить революцию от всяких посягательств империализма, пока новое правительство не добьется заключения демократического мира, который оно непосредственно предложит всем народам. Новое правительство примет все меры к тому, чтобы обеспечить революционную армию всем необходимым, путем решительной политики реквизиций и обложения имущих классов, а также улучшит положение солдатских семей.

Корниловцы – Керенский, Каледин и др. – делают попытки вести войска на Петроград. Несколько отрядов, обманным путем двинутых Керенским, перешли на сторону восставшего народа.

Солдаты, окажите активное противодействие корниловцу Керенскому! Будьте настороже!

Железнодорожники, останавливайте все эшелоны, посылаемые Керенским на Петроград!

Солдаты, рабочие, служащие, – в ваших руках судьба революции и судьба демократического мира!

Да здравствует революция!

Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов Делегаты от крестьянских Советов

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Москва : Политиздат, 1983. Т. 2. (1917 – 1922). С. 7.

І. РЕЗОЛЮЦІЇ І ПОСТАНОВИ З'ЇЗДУ НА ЗВІТ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ

Заслухавши і обговоривши звіт ЦК РКП, що діяв за таких скрутних обставин, VIII з'їзд партії висловлює своє цілковите схвалення політичної діяльності Центрального Комітету.

Фінансовий звіт ЦК, після доповіді ревізійної комісії, затверджено.

ПРО ПРОЕКТ ПРОГРАМИ

Обговоривши проект партійної програми, вироблений комісією VII з'їзду, VIII з'їзд РКП постановляє вважати, що проект комісії, як за формою побудови (тип програми), так і за викладом основних принципів, завдань, цілей і тактики нашої партії, цілком відповідає потребам і завданням партії пролетарської революції.

Тому з'їзд постановляє прийняти проект програми, вироблений комісією VII з'їзду, за основу і передати в комісію для остаточного редагування.

ПРОГРАМА РОСІЙСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

(БІЛЬШОВИКІВ)

Жовтнева революція 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в Росії здійснила диктатуру пролетаріату, який почав при підтримці біднішого селянства або напівпролетаріату будувати основи комуністичного суспільства. Хід розвитку революції в Німеччині й Австро-Угорщині, зростання революційного руху пролетаріату в усіх передових країнах, поширення радянської форми цього руху, тобто такої, яка скерована прямо на здійснення диктатури пролетаріату, все це показало, що почалася ера всесвітньої пролетарської, комуністичної революції.

Ця революція була неминучим результатом розвитку капіталізму, який панує поки що в більшості цивілізованих країн. Природу капіталізму і буржуазного суспільства наша стара програма правильно, коли не брати до уваги неточної назви партії соціал-демократичної, охарактеризувала в таких положеннях:

«Головну особливість такого суспільства становить товарне виробництво на основі капіталістичних виробничих відносин, при яких найважливіша і найзначніша частина засобів виробництва та обігу товарів належить невеликому своєю чисельністю класові осіб, тимчасом як величезна більшість населення складається з пролетарів і напівпролетарів, змушених своїм економічним становищем постійно або періодично продавати свою робочу

силу, тобто йти в наймити до капіталістів, і своєю працею створювати доход вищих класів суспільства.

Сфера панування капіталістичних виробничих відносин дедалі більше розширюється в міру того, як постійне удосконалення техніки, збільшуючи господарське значення великих підприємств, веде до витіснення дрібних самостійних виробників, перетворюючи частину їх у пролетарів, звужуючи роль всіх інших у суспільно-економічному житті й місцями ставлячи їх у більш чи менш повну, більш чи менш явну, більш чи менш тяжку залежність від капіталу.

Той самий технічний прогрес дає, крім того, підприємцям можливість в усе більших розмірах застосовувати жіночу і дитячу працю в процесі виробництва та обігу товарів. А через те що, з другого боку, він приводить до відносного зменшення потреби підприємців у живій праці робітників, то попит на робочу силу неминуче відстає від її пропонування, внаслідок чого збільшується залежність найманої праці від капіталу і підвищується рівень її експлуатації.

Такий стан справ усередині буржуазних країн і взаємне їх суперництво на всесвітньому ринку, яке весь час загострюється, все більш і більш утруднюють збут товарів, вироблюваних у постійно зростаючій кількості. Надвиробництво, що проявляється в більш чи менш гострих промислових кризах, за якими йдуть більш чи менш тривалі періоди промислового застою, являє собою неминучий наслідок розвитку продуктивних сил у буржуазному суспільстві. Кризи і періоди промислового застою в свою чергу ще більше розоряють дрібних виробників, ще більше посилюють залежність найманої праці від капіталу, ще швидше ведуть до відносного, а іноді й до абсолютного погіршення становища робітничого класу.

Таким чином, удосконалення техніки, яке означає збільшення продуктивності праці і ріст суспільного багатства, зумовлює собою в буржуазному суспільстві зростання суспільної нерівності, збільшення відстані між імущими і неімущими і ріст незабезпеченості існування, безробіття і різних нестатків для все ширших верств трудящих мас.

Але в міру того як зростають і розвиваються всі ці суперечності, властиві буржуазному суспільству, зростає також і невдоволення трудящої і експлуатованої маси існуючим станом речей, зростає кількість і згуртованість пролетарів і загострюється боротьба їх з їхніми експлуататорами. В той же час удосконалення техніки, концентруючи засоби виробництва та обігу та усуспільнюючи процес праці в капіталістичних підприємствах, дедалі швидше створює матеріальну можливість заміни капіталістичних виробничих відносин комуністичними, тобто тієї соціальної революції, яка є кінцевою метою всієї діяльності міжнародної комуністичної партії, як свідомого виразника класового руху пролетаріату.

Замінивши приватну власність на засоби виробництва та обігу суспільною і запровадивши планомірну організацію суспільно-виробничого процесу для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства, соціальна революція пролетаріату знищить поділ суспільства на класи і тим визволить усе пригноблене людство, бо покладе край усім видам експлуатації однієї частини суспільства другою.

Необхідною умовою цієї соціальної революції є диктатура пролетаріату, тобто завоювання пролетаріатом такої політичної влади, яка дасть йому змогу придушити будь-який опір експлуататорів.

Ставлячи собі завдання зробити пролетаріат здатним виконати свою велику історичну місію, міжнародна комуністична партія організовує його в самостійну політичну партію, яка протистоїть усім буржуазним партіям, керує всіма проявами його класової боротьби, викриває перед ним непримиренну протилежність інтересів експлуататорів й інтересам експлуатованих і роз'яснює йому історичне значення і необхідні умови майбутньої соціальної революції. Разом з тим вона виявляє перед усією рештою трудящої і експлуатованої маси безнадійність її становища в капіталістичному суспільстві і необхідність соціальної революції в інтересах її власного визволення від гніту капіталу. Партія робітничого класу, Комуністична партія, закликає в свої ряди всі верстви трудящого і експлуатованого населення, оскільки вони переходять на точку зору пролетаріату.

Процес концентрації і централізації капіталу, знищуючи вільну конкуренцію, привів на початку XX століття до створення могутніх монополістичних союзів капіталістів – синдикатів, картелів, трестів, – що набули вирішального значення в усьому економічному житті, до злиття банкового капіталу з промисловим капіталом величезної концентрації і до збільшення вивозу капіталу в чужі країни. Трести, охоплюючи цілі групи капіталістичних держав, почали економічний поділ світу, поділеного вже територіально між найбагатшими країнами. Ця епоха фінансового капіталу, яка неминуче загострює боротьбу між капіталістичними державами, є епохою імперіалізму.

Звідси неминуче випливають імперіалістичні війни, війни за ринки збуту, за сфери застосування капіталу, за сировину і за робочу силу, тобто за світове панування і за владу над малими і слабими народностями. Саме такою є перша велика імперіалістична війна 1914 – 1918 років.

І надзвичайно високий ступінь розвитку світового капіталізму взагалі; і зміна вільної конкуренції державномонополістичним капіталізмом; і підготовка банками, а також союзами капіталістів, апарату для суспільного регулювання процесу виробництва і розподілу продуктів; і зв'язане із зростанням капіталістичних монополій зростання дорожнечі і гніту синдикатів над робітничим класом, закріпачення його імперіалістською державою, величезні труднощі економічної і політичної боротьби пролетаріату і страхіття, злигодні, розорення, породжувані Імперіалістською війною, - все це зробило неминучим крах капіталізму і перехід до вищого типу суспільного господарства.

Імперіалістська війна не могла кінчитися не тільки справедливим миром, але і взагалі укладенням хоч трохи стійкого миру буржуазними урядами. Вона, на досягнутому ступені розвитку капіталізму, з неминучістю перетворювалась і перетворюється на наших очах у громадянську війну експлуатованих трудящих мас, з пролетаріатом на чолі їх, проти буржуазії.

Зростаючий натиск з боку пролетаріату і особливо його перемоги в окремих країнах посилюють опір експлуататорів і викликають з їхнього боку створення нових форм міжнародного об'єднання капіталістів (Ліга націй і т. ін.), які, організовуючи в світовому масштабі

систематичну експлуатацію всіх народів землі, найближчі свої зусилля спрямовують на безпосереднє придушення революційних рухів пролетаріату всіх країн.

Все це неминуче приводить до поєднання громадянської війни всередині окремих держав з революційними війнами як пролетарських країн, що обороняються, так і гноблених народів проти ярма імперіалістських держав.

За цих умов лозунги пацифізму, міжнародного роззброєння при капіталізмі, третейських судів і т. ін. є не тільки реакційною утопією, а й прямим обманом трудящих, спрямованим до роззброєння пролетаріату і відвернення його від завдання роззброєння експлуататорів.

Тільки пролетарська, комуністична революція може вивести людство з тупика, створеного імперіалізмом та імперіалістичними війнами. Які б не були труднощі революції і можливі тимчасові неуспіхи її або хвилі контрреволюції, – остаточна перемога пролетаріату неминуча.

Ця перемога світової пролетарської революції вимагає найповнішого довір'я, найтіснішого братерського союзу і якомога більшої єдності революційних дій робітничого класу передових країн.

Ці умови не здійснимі без принципіального рішучого розриву і нещадної боротьби з тим буржуазним перекрученням соціалізму, яке здобуло перемогу у верхах офіціальних соціалдемократичних і соціалістичних партій.

Таким перекрученням є, з одного боку, течія опортунізму і соціал-шовінізму, соціалізму на словах, шовінізму на ділі, прикриття захисту грабіжницьких інтересів своєї національної буржуазії брехливим лозунгом захисту вітчизни як взагалі, так особливо під час імперіалістської війни 1914–1918 років. Ця течія створена тим, що передові капіталістичні держави, грабуючи колоніальні і слабі народи, дають можливість буржуазії, на рахунок здобутого цим грабежем надприбутку, ставити у привілейоване становище і таким чином підкупляти верхівки пролетаріату, забезпечувати їм у мирний час непогане міщанське існування і брати на службу собі вождів цієї верстви. Опортуністи і соціал-шовіністи, будучи слугами буржуазії, є прямими класовими ворогами пролетаріату, особливо тепер, коли вони в союзі з капіталістами збройною рукою придушують революційний рух пролетаріату як у своїх, так і в чужих країнах.

З другого боку, буржуазним перекрученням соціалізму є течія «центру», що спостерігається однаково в усіх капіталістичних країнах, яка хитається між соціал-шовіністами і комуністами, відстоюючи єдність з першими і намагаючись відродити збанкрутований II Інтернаціонал. Керівником боротьби пролетаріату за його визволення є лише новий, III Комуністичний Інтернаціонал, одним із загонів якого є РКП. Цей Інтернаціонал фактично заснований утворенням комуністичних партій із справді пролетарських елементів колишніх соціалістичних партій в ряді країн, а особливо в Німеччині, й формально заснований у березні 1919 р. на його I з'їзді в Москві. Комуністичний Інтернаціонал, який здобуває все більше співчуття в масах пролетаріату всіх країн, не тільки в своїй назві вертається до марксизму, а й усім своїм ідейнополітичним змістом, усіма своїми діями здійснює революційне вчення Маркса, очищене від буржуазно-опортуністичних перекручень.

Розвиваючи конкретніше завдання пролетарської диктатури щодо Росії, головною особливістю якої є кількісне переважання дрібнобуржуазних верств населення, РКП визначає ці завдання таким чином:

У галузі сільського господарства

10. Радянська влада, здійснивши повне скасування приватної власності на землю, перейшла вже до проведення в життя цілого ряду заходів, спрямованих до організації великого соціалістичного землеробства. Найважливішими з цих заходів є:

1) організація радянських господарств, тобто великих соціалістичних економій;

2) підтримка громад, а так само товариств для громадського обробітку землі;

3) організація державного засіву всіх, чиї б вони не були, незасіяних земель;

4) державна мобілізація всіх агрономічних сил для енергійних заходів у справі підвищення сільськогосподарської культури;

5) підтримка сільськогосподарських комун як цілком добровільних спілок землеробів для ведення великого спільного господарства.

Розглядаючи всі ці заходи як єдиний шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці, РКП прагне до якомога повнішого запровадження в життя цих заходів, до їх поширення на відсталіші області країни і до дальших кроків у тому ж напрямі.

Особливо РКП відстоює:

1) всемірну державну підтримку сільськогосподарської кооперації, зайнятої переробкою продуктів сільського господарства;

2) широко проведену систему меліорації;

3) широке і планомірне постачання через прокатні пункти реманенту бідному і середньому селянству.

Зважаючи на те, що дрібне селянське господарство існуватиме ще довго, РКП прагне провести ряд заходів, спрямованих до піднесення продуктивності селянського господарства. Такими заходами є:

1) впорядкування селянського землекористування (усунення черезсмужжя, довгоземелля та ін.);

2) постачання селянам поліпшеного насіння і штучних добрив;

3) поліпшення породи селянської худоби;

4) поширення агрономічних знань;

5) агрономічна допомога селянам;

6) ремонт у радянських ремонтних майстернях сільськогосподарського селянського реманенту;

7) влаштування прокатних пунктів, дослідних станцій, показових полів і т. ін.;

8) меліорація селянських земель.

11. З огляду на те, що протилежність між містом і селом є однією з найглибших основ господарської і культурної відсталості села, а в епоху такої глибокої кризи, як нинішня, ставить як місто, так і село перед безпосередньою небезпекою виродження й загибелі, РКП вбачає у знищенні цієї протилежності одне з корінних завдань комуністичного будівництва

і поряд із загальними заходами вважає необхідним широке і планомірне залучення промислових робітників до комуністичного будівництва в землеробстві, розвиток діяльності утвореного вже Радянською владою з цією метою загальнодержавного «Робітничого комітету сприяння» і таке інше.

12. У всій своїй роботі на селі РКП, як і раніше, спирається на пролетарські і напівпролетарські верстви його, організовує насамперед їх у самостійну силу, створюючи партійні осередки на селі, організації бідноти, особливого типу професійні спілки пролетарів і напівпролетарів села і т. д., зближуючи їх всемірно з міським пролетаріатом і вириваючи їх з-під впливу сільської буржуазії та дрібновласницьких інтересів.

Щодо куркульства, сільської буржуазії, політика РКП полягає в рішучій боротьбі проти їх експлуататорських замірів, у придушенні їх опору радянській політиці.

Щодо середнього селянства політика РКП полягає в поступовому і планомірному залученні його до роботи соціалістичного будівництва. Партія ставить своїм завданням відокремлювати його від куркулів, привертати його на сторону робітничого класу уважним ставленням до його потреб, борючись з його відсталістю заходами ідейного впливу, а не заходами придушення, прагнучи в усіх випадках, де зачеплено його життєві інтереси, до практичних угод із ним, ідучи на поступки йому у визначенні способів проведення соціалістичних перетворень.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). Київ : Вид-во політичної літератури України. С. 36–53.

РЕЗОЛЮЦИИ КОНФЕРЕНЦИИ ПО ДОКЛАДУ ЦК
ЗЕМЕЛЬНЫЙ ВОПРОС

1. Задачи Советской власти в области земельных отношений в первую полосу революции сводились, вопервых, к полному уничтожению помещичьего землевладения и распределению среди крестьянства земельного фонда бывших нетрудовых хозяйств, вовторых, к искоренению первоначальных форм капиталистических отношений в деревне, зарождающихся в виде сети крепких кулацких хозяйств.

Путем организации комитетов незаможных селян нашей партии удалось обессилить кулацкие слои украинской деревни и поднять политическое влияние в ней наиболее угнетенных и беднейших слоев украинского крестьянства. В соответствии с этими задачами работа органов земельного дела носила по преимуществу политический характер и ограничилась, главным образом, вопросами землеустройства.

2. Уравнительная революция в деревне, проделанная сначала всей массой крестьянства против помещиков и продолженная в последствии незаможными против кулацких групп украинского села, привела, с одной стороны, к исчезновению крупных культурных хозяйств, имевших большую производственную ценность, с другой стороны, к массовому распылению землевладения на мелкие крестьянские участки, понизившему производительность сельского хозяйства.

Попутное сокращение товарного фонда, выступавшего раньше на рынке в виде эквивалента всей суммы сельскохозяйственных продуктов, превратило рыночное крестьянское хозяйство в натурально-потребительское и повлекло за собой сокращение посевной площади, усугубленное нехваткой живого и мертвого инвентаря и разрушениями, причиненными гражданской войной.

3. Мелкое крестьянское хозяйство натуральнопотребительского типа, составляющее основной остов всего сельского хозяйства на Украине, отрываясь постепенно от всего народного хозяйства в целом, не чувствуя больше никакой экономической связи с этим последним, выдвигает на политическую сцену огромный класс мелких деревенских производителей, экономически враждебных пролетариату и готовых бороться против него за эквивалент своего труда.

4. Очередное задание Коммунистической партии в деревне заключается в сосредоточении ее внимания на мелком крестьянском хозяйстве, на использовании всех экономических условий, вынуждающих мелкого деревенского производителя переходить к обобществленным формам хозяйства.

Изношенность сельськогохозяйственного инвентаря и постепенное сосредоточение средств сельскохозяйственного производства в руках государства, с одной стороны, создают экономическую невыгодность мелкого натурального потребительского хозяйства, с другой – создают предпосылки для практического осуществления коллективизации сельского хозяйства. И поскольку коллективизация сельского хозяйства является при данных условиях единственным средством воссоздать крупное сельскохозяйственное, повысить производительность земледельческого труда и втянуть в общий круговорот народного хозяйства мелкую хозяйственную единицу, постольку сама коллективизация сельского хозяйства становится заданием не столько политического, сколько производственного характера.

Поэтому перед органами земельного дела в данный период революции на Украине встает задача создания и разработки сельскохозяйственного производственного плана и его осуществления при помощи обобществленных способов обработки земли.

5. Используя намечающуюся среди беднейшего крестьянского населения Украины тягу к общественным запашкам, вызванную сокращением запасов живого и мертвого инвентаря, основываясь в то же самое время на практике трудовых мобилизаций, проводимых комнезаможами, рабочекрестьянское государство должно при помощи постепенных мероприятий регулировать мелкое крестьянское хозяйство, дабы вывести его из состояния анархии и производственного распада.

6. Практическими мерами такого регулирования крестьянского хозяйства конференция считает:

а) национализацию тех отраслей сельского хозяйства, которые имеют в исключительное общегосударственное значение и обобществление которых повышает их производительность;

б) сосредоточение в руках земотделов семенного фонда, предназначенного для обслуживания мелкого крестьянского хозяйства, в первую голову хозяйства незаможной части украинского селянства;

в) установление при содействии комнезаможных определенного севооборота, повышающего производительность сельского хозяйства и вводящего новые улучшенные приемы и способы его ведения;

г) размежевание сельскохозяйственной площади Украины на отдельнные производительные районы, производящие в применении к почвенным и климатическим условиям соответствующие культуры и злаки: районирование, позволяющее соподчинить производства отдельных отраслей сельского хозяйства друг другу и создающее необходимость налаженного товаробмена между ними;

д) организация совхозов, не как хозяйств, производящих обычные зерновые злаки для потребления, а в виде образцовых хозяйств, связанных со всей экономической жизнью данного района, отражающего в своих заданиях его особенный характер и производящего для организации сельскохозяйственного производства как-то: семенной материал, племенной скот и т. д.;

е) постепенное сосредоточение в руках земотделов запасов живого и мертвого инвентаря, обслуживающего через прокатные пункты и совхозы, под контролем комитетов незаможных селян, крестьянские хозяйства, объединенные в обобществленные организации; наряду с тем создание ремонтных мастерских, восстанавливающих изношенный инвентарь;

ж) создание переселенческого фонда в районах, насыщенных землей, из которого должно наделяться незаможное крестьянство бедных районов, объединенное в трудовые коллективы.

7. Производственные задания, встающие в центре внимания украинской деревни, меняют в корне саму социальную роль комитетов незаможных селян. Возникнув в ходе революции как органы, подрывающие устои молодого сельскохозяйственного капитализма, проведя в значительной части Украины имущественное поравнение, они по выполнении своей роли должны либо потонуть в общей массе мелких производителей, либо взять на себя производственные задания в деле социалистического преобразования украинской деревни. Только деятельным участием во всех мероприятиях Советской власти, направленных к обобществлению сельского хозяйства, комнезаможи смогут укрепить не только свое политическое, но и экономическое влияние в украинской деревне.

8. Наконец, конференция полагает, что сельскохозяйственная производственная программа Наркомзема должна составлять часть единого общехозяйственного плана и должна быть согласована с заданиями всех других экономических органов, которые должны нести общую ответственность за ее своевременное выполнение.

Учитывая тяжелое положение земледелия на Украине, конференция призывает всех членов партии оказывать энергичную поддержку работе земельных органов как в центре, так и на местах.

Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. (1918–1941). С. 112.

ВИТЯГИ З «ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УСРР».

1922 р.

Основні положення.

1. Постановами Всеукраїнських З'їздів Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів, на підставі ясної революційної волі робітників та селян, право приватної власності на землю, підземні багацтва води й ліси в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки скасовано назавжди.

2. Всі землі в межах У. С. Р. Р. хто б ними ні відав, складають власність Робітниче-Селянської Держави.

3. Всі землі сільско-господарьского призначення, а також землі, що можуть бути використані для сільськогосподарського виробництва, складають єдиний державний земельний фонд, яким керує Народній Комісаріат Земельних Справ і його місцеві органи.

4. Право безпосереднього користування землями сільсько-господарьского призначення з єдиного державного земельного фонду на встановлених законом основах надається: а) трудовим хліборобам і їхнім об'єднанням, б) міським селищам і в) державним установам і підприємствам.

Землями, якими не користуються зазначені вище землекористувачі, безпосередньо порядкує Народній Комісаріят Земельних Справ; вони здаються державою по окремих постановах і на особливих умовах: установам, кооперативним і громадським організаціям і окремим людям.

5. Всі землі, які залишаються в єдиному державному земельному фонді після наділення з його в безпосереднє користування трудових хліборобів і їхніх об'єднань, міст і селищ міського типу, – складають землі безпосереднього державного володіння і складають державне земельне майно.

6. Для наділення землею з особливих земель (запасних і невикористаних), якими порядкують земельні органи і сільські громади, заводиться такий порядок: а) в першу чергу наділяються землею трудові сільсько-господарські товариства, складені з членів комитетів незаможних селян; б) в другу чергу наділяються безземельно й малоземельне місцеве хліборобське населення і місцеві сільсько-господарські робітники (наймити); в) в треттю чергу – зайшле хліборобське населення і г) в четверту чергу – нехліборобське населення в порядкові запису в земельних органах.

7. Всі, хто користується землею і веде сільське господарство на землях, як тих, що маються в користуванні земельних громад, так і тих, які передаються державою иншим в користування, підлягають загальному контролю земельних органів і з боку доброго використання переданих ім земель несуть обов'язки, встановлені цим кодексом і иншими законами.

Розділ IV.
Про земельну громаду.
Про склад земельної громади.

42. Крім земельных громад, які існують зараз, такими визнаються: сільсько-господарські комуни і артілі, а також добровільні об'єднання окремих дворів або вкупі ті двори, які виділились з попередніх громад (обществ).

Додаток 1: Земельна громада може й не сходиться межами з адміністративною сільською одиницею.

Додаток 2: Сільсько-господарські колективи визнаються земельными громадами лише тоді, коли вони складаються з не менше як 15 дорослих трудових хліборобів.

43. Двори, які гуртом користуються польовою землею, визнаються завше за одну земельну громаду.

Додаток: Части сел, які користуються польовою землею окремо від инших частин тих же сел, визнаються за окремі земельні громади.

44. Коли група дворів користується допоміжними землями (луками, вигонами і т. и.), але по своїх полевих землях входить в ріжні земельні громади, то ця група дворів по спільній землі визнається за окрему земельну громаду.

45. Декілька земельних громад, по спільній згоді, можуть об'єднатись в одну земельну громаду, або об'єднатись в спілку громад, як для усуспільнення окремих сторін землекористування так і для спільного досягнення певних сільско-господарчих завдань.

46. Вступ до громади сторонніх безземельних дворів з правом користуватись землею громади відбувається лише за її згодою. В земельні громади за якими законним порядком визнано, що вони мають зайву землю, можуть приписуватись нові двори по розпорядженню земельних установ.

Додаток: Площа земли, якою користується земельна громада, лишається постійною. Коли окремі двори виходять з земельної громади (п. п. а, б, в, г, д, ст. 17) їхня земля не одрізується від земельної громади, а використовується через приписку нових дворів.

47. Членами земельної громади вважаються всі люди, без ріжниці полу і віку, які з своїми дворами складають земельну громаду, а також члени колективів (комуни й артілі). Повноправними членами її визнаються, без ріжниці полу, ті з них, яким минуло 18 років.

48. Порядок користування ріжними земельними угіддями в земельній громаді як і всі земельні й земельногосподарські справи громади визначаються статутом громади або відповідним приговором я додержанням вимог закону.

49. Кожна нова земельна громада визначається тільки після реєстрації. Всі земельні громади, які вже існують, і всякі зміни в них повинні зареєструватися в встановленому порядкові.

Додаток: Строки і правила реєстрації встановлюються Наркомземом.

50. Вихід з громади окремих дворів з забезпеченням за ними права на користування землею з заснуванням ними нової земельної громади чи входженням в другу земельну громаду робиться з додержанням правил про виділи землі.

ГЛАВА II.
Про органи управління земельних громад.

51. Справами земельної громади як такої, відають збори повноправних її членів (схід), а також виборні її органи.

Додаток: В земельних громадах, у яких межі сходяться з межами торіторіі Сільради, обов'язки виборних органів земельної громади виконуються Сільрадою: в инших громадах

– окремими уповноваженими по земельних справах, які вибіраються загальними зборами членів громади.

52. Загальні збори (схід) вирішують всі справи земельної громади в цілому, а саме: а) встановляють і міняють порядок користування ріжними землями (угодіями) громади; б) складають земельний статут і, при потребі, вносять у його зміни й додатки; в) вирішують справи про вступ до громади нових сторонніх, і членів про вихід з громади з землею; г) виносять постанови про землеустрій і про перехід на ширші ниви, одруби й хутори, про розділ землі між членами громади і инше; д) роблять земельні переділи і розмежування по встановленому порядкові користування землею; е) при черезполосиці вирішують справи про спільний плодозмін, про спільні випаси для скотини і инш; ж) порядкують угіддями спільного користування і вільними земельними участками; з) вибірають уповноважених (як сказано в додаткові до попередньої статті) і встановлюють порядок контролю над ними.

53. В загальних зборах чи сходах беруть участь всі, хто користується землею, входить членом в земельну громаду і не молодший 18 років без ріжниц полу чи то чоловік, чи жинка.

54. Загальні збори визнаються законними, коли в їх беруть участь хазяїни чи представники не менше половини дворів, які складають громаду; для вирішення ж справ про встановлення чи зміну порядку користування землею, загальні збори (схід) визнаються законними, коли на їх бугде неменше 2/3 дворів і не менше половини всіх повноправних членів громади. В тих громадах, де користуються землею без розподілу її на двори (комуни й артілі), для законности зборів (сходу) треба в першім випадку половини, а в другім 2/3 повноправних членів, не рахуючи відсутніх.

55. Справи про встановлення чи зміну порядку користування землею вирішуються на загальних зборах більшосте 2/3 голосів. Кожний член зборів (сходу) має тільки один голос.

56. При вирішенні земельних справ загальні збори й инші органи земельної громади керуються цим кодексом і иншими дієвими законами, а також прийнятим статутом чи приговорами громади і місцевими звичаями, коли вони – не суперечать законові.

Додаток: Догляд за вірним вживанням земельною громадою закону покладається на полвиконком.

57. На кожну постанову загальних зборів повинно скласти протокол (приговор), в якім зазначається: час і місце його складання, кількість згодних і незгодних з нею членів зборів, кількість присутніх і инші важливі для справи обставини. Протокол (приговор) має силу тільки по підписанню його головою і писарем зборів, а також більшосте членів, що були на зборах.

58. Земельна громада відповідає перед державою за правильне й доцільне використання земельних угідь, якими вона користується.

Г л а в а III.
Про права й обов’язки земельних громад.

59. Кожна земельна громада по постанові більшости повноправних членів її (в порядку ст.ст. 54 і 55) може або залишити старий порядок користування землею, або вибрати новий, який вона захоче.

60. Колективи також мають право вільного вибору порядку користування землею, коли земля у їх бувша селянська надільна чи куплена, або така поміщицька, яки по постанові земельних установ чи з'їздів рад була передана для розподілу між трудовим населенням. На членах таких с.-г. колективів, коли вони ви ходят з них з землею, залишається обов'язок повороту тії частини державної грошової чи матеріяльної позики, яка припадає на їх долю з узятої колективом.

Додаток: Умови й порядок ліквідації с.-г. колективів, у яких, під час їх заснування, була земля не передана для розпреділення в трудове користування населенню (землі радянських господарств, міських поселків, державні землі, одведені ріжним установам, організаціям і підприємствам), встановлюються окремими правилами.

65. Земельці громади можуть від себе через своїх уповноважених набувати майно, складати договори, позивати і відповідати на суді, клопотатись в установах і мати инші права, зазначені в їхніх статутах.

Додаток: Для здійснення згаданних в цій статті прав земельна громада мусить мати затверджений встановленним порядком статут.

РОЗДІЛ VI.
Про порядки трудового користування землею.
Г л а в а I.

Загальні положення.

1. Порядки користування землею в земельній громаді можуть бути: а) общинний (з урівнюючими переділами землі між дворами); б) участковий (з нерушимим правом двора на землю в черезполосних, одрубних чи хуторських участках) і в) товариський (з спильним користуванням землею членами громади, які склали комуну, артіль.

Додаток: Для ріжних земель (угідь) земельна громада може становити ріж в і порядки користування (мішані форми користупання землею), але основним визнається той порядок, який зяведено для головних господарських земель (угідь).

2. При переході земельної громади від одного порядку користування землею до другого, не згодні на такий перехід члени громади можуть залишитись при передніх порядках, виділивши собі Землю в однім місці по правилам про виділи землі.

Г л а в а IV.
Про товариський порядок користування землею.

104. При товариськім порядкові користування землею за кожним членом громади визнається право на спільну участь в користуванні землею товариства, без одводу окремим членам товариства земли в головних участках (угіддях).

105. Земельні громади з товариським користуванням землею засновуються для найвигіднішого використання праці своїх членів і ведення господарства по добровільній згоді його членів на об'єднання всії чи частини землі, якою вони користувалися раніш, або на гуртовий одвод землі цілому товариству.

106. В земельних громадах з товариським порядком користування землею земельні долі кожного члена громади можуть бути встановлені (артілі й товариства з громадським обробленням землі), чи лишитись без встановлення (коммуни).

107. В артілях і товариствах з громадським обробленням землі долі членів можуть бути встановлені або в постійному розмірі, або з вирівнянням їх через переділи.

108. Для заснування товариства треба скласти: 1) установчий приговор договір), 2) статут і 3) акт про одвод землі. При заснуванні тимчасового товариства акт про одвод землі й статут не обов'язкові.

109. В установчому приговорі (договорі) зазначається: а) назва і мета товариства; б) кількість і призвища членів т-ва (артілі чи комуни); в) кількість землі, з'єднаної або одведеної т-ву для користування і г.) розмір частки кожного члена з ріжних частин господарства, як що росподіл заводиться.

110. В статуті земельної громади з товариським користуванням землею» крім назви і місця перебування, треба зазначить: а) умови вступу в т-во нових членів і виходу з його старих членів; б) порядок придбання інвентарю і користування ним; в) ступень слільности праці й майна членів т-ва; г) порядок спільного оброблення землі і правила про участь членів т-ва в господарсьскій праці; д) загальні правила розподілу продуктів з різних частин господарства, спільно оброблених; е) спосіб складання спільних коштів (капиталів); ж) порядок ліквідації т-ва і инші правила, які визнають члени т-ва і які не суперечать законові.

Додаток: На Наркомзем покладається обов'язок виробити і видати нормальні установчі приговори й ріжні статути.

111. Виходячи з т-ва, член його має право на оплату праці, вкладеної в товариське господарство, і залишеної в т-ві частини майна, яка припадає на його долю (інвентарь, запаси). Разом з тим товариство може правити з члена, що виходить з т-ва, ті збитки, які несе т-во через його вихід. Всі ці спори вирішує земельна судова комісія.

Додаток: Коли член виходить з т-ва до збору врожаю, він мав право на відповідно зменшену частину врожаю.

112. При дозволеному законом переході товариства на общиний чи участковий порядок користування землею або ліквідації т-ва, земельна частка кажного члена т-ва визначається по статуту т-во, а коли про це в статуті не згадано, – по постанові загальних зборів членів т-ва.

Додаток: При ліквідації колективів, які вели господарство на землі спеціяльного призначення і яка була в розпорядженні держави – земля переходить до земельних установ.

Глава V.
Про громадське оброблення землі.

113. В кожній земельній громаді, незалежно від існуючого в ній порядку користування землею, по постанові більшості повноправних його членів (по п.п. 54–55), може бути заведений на всій площі земель чи на їх частині громадське оброблення землі з спільною працею і спільним використанням інвентаря при оранці, сійбі, жнивах і т. п.

114. Умови її порядок переходу на громадське оброблення землі і ведення його визначаються статутами (приговорами) учасників його, зареєстрованими в волвиконкомі.

115. Коли меншість громади згодиться перейти на громадське оброблення землі, то при незгоді на це більшости, по вимозі меншости громада мусить виділити відповідний участок землі в одному місці по загальних правилах про виділи землі так, щоб зручно було користуватись землею і меншости і більшости.

116. Землі громадського оброблення залишаються при переділах за попередніми хазяїнами і не можуть бути зменшені, хочь би їх було й більше проти норми наділення цих хазяїнів.

Р О З Д І Л VII.
Про переділи землі

117. Всякий переділ землі робиться по окремому приговору земельної громади, постановленому простою більшостю голосів його членів, з зазначенням в приговорі: а) земель для переділу; б) норми одиниць наділення (їдоки, робочі сили і ін.); в) кількість одиниць на кожний двір; г) строків, на які робиться переділ і д) порядку користування запасними землями, коли вони лишаються після переділу.

Додаток: В громадах, члени яких вийшли на хутори або одруба, переділи землі для кращого користування нею можуть робитися тільки по постанові більшости не менше трьох четвертих членів громади і з додержанням правил про виключення з переділу поліпшених господарств.

118. Наділення землею при переділах провадиться по нормах, однакових для всіх дворів, що входять в громаду.

119. Земля під господарськими і ліпними будівлями, огородами, садками, виноградом і другими особливо цінними посадками, не підлягає переділові в натурі, але площа її приймається на увагу при одводі окремим дворам другої землі.

120. Участки землі, при користуванні якими господар зробив корінні поліпшення, зокрема – штучне уводнення чи осушання, при переділах залишаються за попереднім господарем; коли таке залишення неможливе чи недоцільне, їх можна передати другим особам, які повинні повернути попереднім господарям вартість невикористаних витрат.

121. При переділах не можна дозволяти пересування, одрізки і розділ відокремлених від громадської землі і поліпшених трудових господарств.

122. Приговори громади про переділ виконуються після реєстрації їх волвиконкомами. Приговор про переділ може бути не зареєстрований при недодержанні встановлених для переділів правил чи порушенні прав окремих членів громади: в цьому випадку громаді робляться вказівки, що саме нею невірно зроблено, і що вона мусить виправити або одмовитись від переділу.

123. Польові землі можут переділятись не раніш такого строку, який потрібен для тройного обороту плодозміну, прийнятого в громаді.

124. Дострочний переділ землі дозволяється при переході громади до кращих форм користування землею і господарювання (од дрібних кусочків до великих, од трьохпілля до багатопілля і т. п.), а також для розподілу землі після примусового одібранім частини землі, виділів землі з громади або проведения земельного устрій».

РОЗДІЛ IX.

Про виділи землі.

136. При общинному і у частково-черезполосному порядках користування землею кожен двір має право окремо з другими дворами повсякчас, за згодою громади одмовитися від існуючого порядку користування землею і вийти з землею до одного місця.

При повних переділах земель в громаді всяка кількість хазяїнів, як і окреми двори, мають право вийти з громади без його на те згоди і вимагати виділу землі в однім місці в такому розмірі, який випадає ім по переділові; при цьому береться на увагу також якість землі по порівнюючій оцінці; на виділеній землі можуть заводитись способи користування землею.

138. Коли не робиться повних переділів землі в громаді, вихід з неї з землею без її на те згоди дозволяється при вимозі цього не менше як п'ятої части дворів громади і не менше 50 дворів громади, в якій більше 250 дворів. Але на порожні і природньо відокремлені участки дозволяються виділи всякої кількості господарств і без згоди громади, коли такі виділи не викличуть переділу всії землі громади.

Додаток: Членам комітетів незаможних селян, по затверженні загальних зборів комітету, надасться право виходу незалежно від кількости іх і відношення до загальної кількості громадян села, коли вони переходять до товариського порядку користування землею.

139. При кожному виділі громада поперед встановлює одиницю наділення {по їдокам, робочим силам, чи мішано), і кількість землі для тих, що виділяються, вираховується по кількости одиниць наділення для тих, що виділяються.

Одиниця наділення новина бути однакова для всіх земель (угідь), як переділяються (польова, лучна і ин.) і для всіх громадян: як тих, що виділяються, так і для тих, які залишаються в громаді.

140. Всі виділи земель повинні робитись з додержанням найбільших вигод для обох боків, щоб зручно було користуватись землею як виділеним, так і залишеним в громаді, себто з скасуванням черезполосиці, далекоземелля, неправильних меж, клинців, незручного користування водою й дорогами і з додержанням всіх инших вимог землеустрію.

141. Після переходу земельної громади від одного порядку користування землею до другого з переведенням виділів в порядкові попередніх пактів дальніші виділи з достроченими загальними переділами землі дозволяються тільки за згодою громади.

142. При всяких виділах землі з громади чи переведенні загальних переділів додержуються такого порядку: а) всі справи обговорюються попереду на загальних зборах (сході) членів земельної громади; б) коли не буде спорів і жалоб, постанова громади проводиться в життя після реєстрації її в повітовім земельнім відділі, який повинен розглядати такі справи не пізніш двох-тижневого строку з дня їх вступу; в) коли виникають земельні спори, незадоволена сторона має право оскаржити постанову громади в порядкові, встановленому для розгляду земельних спорів, і тільки після остаточного розгляду і вирішення справи ця постанова реєструється.

Клунний Г. Раз та гаразд (Про новий землеустрій). Харків : Видавничий відділ Наркомзему, 1923. С. 20–28.

ВИСНОВКИ

На початку XX ст. на селі відбулися глибинні соціокультурні трансформації. На авансцені тогочасної історії з'явився новий активний суб'єкт – селянин-ідеоман. Селяни усвідомили себе як окремішня спільнота тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою селянською цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах. Події 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях стали початком селянської революції. Революційна активність селянина-ідеомана на початку XX ст. здетонувала у 1905 – 1907 рр. пролетарську революцію. Селянська революційність стала каталізатором інституційних змін тогочасної російської імперської моделі. В Українську революцію 1917 – 1921 рр. селянство увійшло зі значним досвідом поведінки активного суб'єкту історії. У такий спосіб суб'єктний аспект аграрного питання став одним із пріоритетних передумов Української революції 1917 – 1921 рр. Недарма практично всі без винятку політичні сили та режими, що боролися за владу в Україні у роки революції, вважали селянство базовою верствою пропонованих ними моделей державності.

Одним із виявів кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних змін у селянському соціумі України періоду революції 1917 – 1921 рр. стала трансформація українських селян у воїнів, що витворила самобутні соціоментальні та мілітарні явища. У першому аспекті йшлося про апеляцію до «козацької традиції», досить часто інтерпретованої як «низову вольницю». Далі простежувалися намагання поєднати військово-оборонну справу з традиційною хліборобською працею (за першої ліпшої нагоди – повернення до неї). Військові дії озброєного селянства мали переважно оборонний характер (за принципом «захисту власного хутора»). Тут давалася взнаки локальність селянського мислення, ізольованість «селянського світу».

Щодо мілітарного аспекту, то простежується переважна участь селян у добровольчих формуваннях, повстанських загонах під проводом отаманів. Особлива роль останніх зі своєрідними соціальними і психологічними характеристиками. Участь селян у регулярних формуваннях є значно меншою. Створені з селян великі військові формування не вирізнялися стійкістю. Зустрівши організований опір супротивника, вони, як правило, розсипалися на дрібні загони і переходили до партизанської тактики боротьби.

Мілітарні особливості нового революційного селянства доволі послідовно корелювалися з його державницькими настановами. Схильність до отаманії пов'язувалась із нехіттю до примусу з боку влади. Зрештою, державницькі елементи в свідомості значної частини селянства ще залишалися доволі слабкими або набували своєрідної форми селянського республікотворення – локальної моделі суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян. Ця обставина, очевидно, може розглядатися як ймовірно одна з основних причин поразки українських державницьких проєктів у 1917-1921 рр.

Як переконує аналіз історичних джерел, жіноча історія буття різниться від чоловічої. Особливо рельєфно це виявилося у період Української революції 1917 – 1921 рр. З одного боку, жінки від революції отримали політичні права, з іншого – їм довелося працювати ще важче, бо, окрім ролі матері, їм довелося виконувати ще й нові соціальні ролі активістки,

ударниці, делегатки тощо. Ці та інші нові соціальні ролі вимагали від жінки відповідних нових якостей. У тогочасній революційній ідеології чітко сформулювався перелік особистих якостей та рис характеру, якими влада наділяла уявний ідеал жінки.

Жінки в часи героїчних воєнних баталій, яких постійно вимагають чоловічі суспільства, брали на себе тягар працівниці тилу та жінки-воїна, а крім того, опановували суспільну сферу, яка в мирний час була для них закрита. Водночас із закінченням збройних конфліктів, жінок знову відкидали у сферу приватного життя, що викликало у них почуття несправедливості, меншовартості.

Суспільно-політична активність селянства в 1917 р. є прикладом того, що селянство відіграло вирішальну роль у революційних подіях 1917 р. Спроби відкласти вирішення аграрного питання в умовах Першої світової війни закінчилася поваленням царату, зміною влади та обіцянками нової влади виконати вимоги селянства. Прихід до влади Тимчасового уряду селянство сприйняло як вирішення всіх своїх проблем. Однак демократичний підхід Тимчасового уряду до вирішення аграрного питання селянство сприйняло як бездіяльність. Аграрні проблеми на фоні загострення політичної ситуації в державі зініціювали активність селянства. 1917 р. став початком революційної активності селянства для задоволення прагнення поліпшити аграрні умови життя.

Перший коаліційний склад Тимчасового Уряду підтримував позицію вирішення аграрної проблеми на Установчих зборах. Селянські виступи змусили Тимчасовий уряд вжити заходи. Уряд планував провести підготовчі заходи, що полегшили б роботу Установчих зборів. Міністерство землеробства на чолі В. Черновим працювало над розробкою нових аграрних законопроєктів. До роботи Міністерства землеробства долучився Головний земельний комітет та Ліга аграрних реформ. Ці дві організації об’єднали спеціалістів, політичних діячів та вчених, зусилля яких спрямувалися на проведення аграрних змін та розробку аграрних проєктів. Попри недоліки роботи та дискусії, результати роботи Головного земельного комітету та Ліги аграрних реформ можна вважати прогресивними: якщо поставлені проблеми і не було остаточно вирішено, то напрями роботи цілком визначено, а деякі проблемні моменти почали обговорюватися. Ставлення селянства до позиції Тимчасового уряду з аграрного питання на час правління першої коаліції можна яскраво простежити після закриття засідання І Всеросійського з’їзду селянських депутатів. Селяни своїми виступами показали недовіру Тимчасовому уряду, а Постанову від 25 травня 1917 р. трактували на свій лад.

Сутність принципів аграрної політики другої коаліції Тимчасового уряду зводилася до проведення підготовчих аграрних законопроєктів, що полегшили б роботу Установчих зборів. На цьому наголошувалося в Декларації уряду від 8 липня 1917 р. Напрацьовані рішення комісій Головного земельного комітету, постанови II та III сесії Головного земельного комітету не знайшли підтримки в селянства. Закон від 12 липня 1917 р. про заборону земельних договорів, а потім ще інструкція Міністра землеробства В. Чернова земельним комітетам від 16 липня 1917 р. та інструкція Міністра продовольства О. Пєшехонова продовольчим комітетам заплутали селянство та стали причиною їх самовільних незаконних дій.

Специфіка аграрної політики третьої коаліції Тимчасового уряду полягала в тому, що вона не була результативною. Г. Кочешков, наприклад, називає це обережністю. Аграрна ситуація до цього часу загострилася настільки, що докорінні зміни могли б викликати зниження ефективності сільськогосподарського виробництва. Однак аграрні законопроєкти третьої коаліції Тимчасового уряду апріорі були приречені на поразку. Реалістичні плани перебували на одних терезах поруч із популістськими закликами і утопічними проєктами. Селянські виступи перебували на піднесенні, а тому не просто впливали на політичне життя держави, а зумовлювали його.

Результатом складних пошуків урядів Центральної Ради шляхів вирішення аграрного питання став земельний закон 18 січня 1918 р. Проголошуючи соціалізацію землі (з рисами націоналізації), закон задовольняв земельні інтереси безземельного й малоземельного селянства, передаючи безкоштовно в його розпорядження приватновласницькі, державні, церковні землі. Втілювати в життя основні положення земельного закону мали земельні комітети. Остаточне вирішення аграрного питання залишалося за Українськими Установчими Зборами.

Проте розроблена Центральною Радою програма аграрної реформи, зокрема закон від 18 січня 1918 р., були недосконалими. Зовсім нерозробленим залишався фінансовий аспект заходів, а надання переваг у правах на землю біднішим верствам селянства («сільській голоті») створило численну опозицію в особі заможних прошарків сільського населення. Отже, запланованих результатів – соціальної консолідації суспільства та економічного процвітання сільськогосподарської галузі – аграрна політика Центральної Ради не досягла. Аграрну реформу УНР не підтримали як політичні опоненти, так і німецько-австрійська влада.

На ґрунті аграрної реформи УНР актуалізувалися партійні суперечності, зокрема у національно-демократичному таборі, які стануть визначальними у розвитку Української революції на наступних її етапах. У період Центральної Ради найбільшого загострення набув соціальний конфлікт – боротьба селян із поміщиками за землю, продовольство, умови господарювання. Своєї глибини досягли й суперечності у селянському середовищі під час розподілу приватної землі взимку 1917 – навесні 1918 рр.

Загалом же, напрацьована Центральною Радою аграрна програма заклала підвалини для подальших пошуків варіантів вирішення аграрного питання національно-демократичними силами в 1918–1921 рр.

Уряд П. Скоропадського підготував широку програму аграрної реформи. Основними орієнтирами аграрної політики гетьман проголосив принципи державного втручання в земельну справу і примусового відчуження великого землеволодіння. Викуп державою приватновласницьких земель і їхній розпродаж за доступну плату безземельним і малоземельним селянам забезпечував радикальний характер реформи. Демократичного характеру розробці аграрної політики надавала участь у роботі урядових аграрних комісій представників усіх зацікавлених сторін: землевласників, політичних партій та громадських організацій, а також вчених. Саме завдяки позиції останніх, а не лише через опозицію великих землевлас-

ників («бурякових тузів»), було відхилено аграрні законопроєкти комісій В. Колокольцова та В. Леонтовича.

Розробка соціально-економічних аспектів аграрної реформи заслуговує на особливу увагу. Проголошуючи її змістом розширення дрібного селянського землеволодіння, уряд спланував ефективний механізм фінансування реформи через Державний земельний банк. Спроба врегулювання орендних відносин підвищувала перспективи наділення селян землею і була звичною формою господарювання. Проте в умовах воєнного часу економічні чинники відігравали другорядну роль.

Визначаючи основні причини невдачі аграрної реформи Української Держави, зазначимо, що теоретичне обґрунтування законодавчих актів мало половинчатий характер, тому невдоволеними прийнятими законами залишалися як поміщики, так і селяни. Відсутність міцної політичної сили, здатної втілити в життя вироблену програму аграрних перетворень, теж негативно вплинула на результати реформи. Аграрна реформа проводилася з ініціативи самого Гетьмана П. Скоропадського й за участю окремих осіб, зокрема, міністрів земельних справ. Поміщики підтримували уряд із суто прагматичних інтересів збереження великого землеволодіння. Українські політичні партії за часів Української Держави виявилися усуненими від влади.

За умови стабільної політичної ситуації плани аграрної реформи П. Скоропадського були економічно ефективними і психологічно прийнятними для селянства. Проте революційні обставини, коли навесні 1918 р. селяни фактично здійснили переділ землі, не сприяли прийняттю ними більш поміркованих варіантів вирішення аграрного питання.

Розробити особливі підходи у галузі правового врегулювання та досягти суспільного компромісу щодо повернення власності та відшкодування збитків землевласникам Українська Держава не змогла. «Примирення» селян із поміщиками виявилося у частковому поверненні майна власникам та організації сільськогосподарських робіт за участі сільських громад. Це спровокувало поглиблення земельних, майнових і психологічних суперечностей та наростання селянського повстанського руху.

Німецькі й австро-угорські представники в Україні, відмовившись від наміру самостійно вирішувати українське аграрне питання та, відкинувши думку про необхідність повністю відновити велике землеволодіння, створили проєкт компромісної аграрної реформи, спрямованої на задоволення інтересів усіх зацікавлених сторін: селянства, поміщиків, української влади, Центральних держав. На заваді здійсненню цього плану стало керівництво УНР, вкрай залежне від своєї соціалістичної доктрини. До кінця квітня 1918 р. тривали спроби союзників домогтися поступок від українського керівництва, однак марно. Уряд УНР не вдалося ні умовити, ні примусити.

Пріоритети власних інтересів у політиці Центральних держав щодо України спонукали керівництво цих держав сприяти вирішенню українського аграрного питання. Переслідуючи власні цілі, Австро-Угорщина та Німеччина прагнули передати в Україні частину угідь великих землевласників дрібним. Дипломатичні представники Центральних держав чинили тиск на уряди України (республіканський та гетьманський), вимагаючи здійснити ці

перетворення якнайшвидше, а австро-угорське командування спробувало самостійно організувати укладання угод про продаж поміщицької землі селянам.

Невизначеність панувала в усіх аспектах аграрної реформи Директорії УНР: законодавчий був надто загальним, організаційний – недостатньо розробленим, фінансовий – зовсім нерозкритим.

Неможливість провести навіть приблизний поділ землі у 1919 р. Міністерство земельних справ визнало у зверненні «До селянства Української Народної Республіки» від 10 листопада 1919 р. Міністерство запропонувало передати землю селянам за певну плату ($1/_3$ чи $1/_4$ частину врожаю) у тимчасове користування на один рік. Остаточно фінансовий складник аграрної реформи та умови землекористування мали регулюватися окремим законом. З'ясувати інтереси та настрої селянства щодо форм оплати за землю (грошової чи натуральної), а також термінів землекористування (12, 36 років чи довічного) міністерство планувало шляхом анкетного опитування. Таким чином, провідники аграрної реформи Директорії УНР намагалися узгодити інтереси держави з селянськими побажаннями за допомогою нового аграрного законодавства. Реалізації цих задумів завадили військові невдачі армії УНР.

Листопадова поразка 1919 р. внесла значні корективи до соціально-економічної політики республіканських сил заключного періоду Української революції. У земельній справі провідні діячі Директорії УНР переглянули насамперед ставлення до таких делікатних питань, як приватна власність на землю та проблема викупу.

Досвід 1919 р. уже засвідчив практичну нездійсненність політики соціалізації – зрівняльного й безкоштовного розподілу землі. Її колишні прихильники зрозуміли, що ігнорування фінансових підстав та психологічних чинників складає головні перешкоди при виробленні земельної політики ще з часів Центральної Ради.

У такий спосіб аграрна політика Директорії УНР протягом 1919–1921 рр. зазнала складної еволюції. На зміну проголошеній земельним законом 8 січня 1919 р. соціалізації – зрівняльному й безкоштовному наділенню землею безземельних і малоземельних селян, навесні 1920 р. й особливо в 1921 р. прийшли нові плани передачі землі в індивідуальне користування й закріплення її у приватну власність. Значний вплив на переорієнтацію аграрної програми Директорії УНР мали радикальніше земельне законодавство радянської влади та самочинні земельні переділи в умовах селянської революції.

Керівні органи земельної адміністрації Директорії УНР провели ґрунтовну законодавчу роботу з розробки та реалізації аграрної реформи, яка, однак, мала лише теоретичний характер, а її результати не були втілені в життя. Внаслідок військових дій земельні перетворення в 1919 р. проводилися хаотично й на обмеженій території. Результати роботи з підготовки аграрної реформи в 1920 – 1921 рр. мають значення насамперед для політичної історії першої чверті XX ст. та історії українського аграрного законодавства.

Кінцевий варіант законопроєкту ЗОУНР про аграрну реформу мав компромісний характер. Його автори намагалися поєднати суперечливі позиції. Визнаючи недосконалість узгодженого ними варіанту реформи, керівники ЗОУНР заспокоювали себе думкою, що вона має неостаточний характер. Оскільки вирішення ряду принципових питань, пов'язаних з

аграрними перетвореннями, на думку західноукраїнських лідерів, покладалося на Сейм. Саме він мав право докорінно переглянути акт про реформу («змінити хоч би всі постанови закона»). Ухвалений 14 квітня 1919 р., земельний закон був оприлюднений у пресі лише 8 травня 1919 р. До його впровадження у життя справа так і не дійшла, адже за кілька тижнів ЗОУНР втратила державну територію.

Компромісний характер аграрної реформи ЗОУНР замість очікуваних переваг зумовив її вади. Зокрема, закон, що мав задовольнити і селянство, і уряди Антанти, досяг протилежного результату – відштовхнув від очільників ЗОУНР обох суб'єктів. З одного боку, закон, передбачаючи примусовий перерозподіл землі, давав підстави звинувачувати лідерів ЗОУНР у соціальному радикалізмі й налаштував проти них керівників провідних європейських країн. З іншого – закон, проголосивши перерозподіл землі, але відклавши його здійснення на невизначений строк, викликав розчарування у селян, оскільки суперечив їхнім сподіванням. Ще один недолік закону полягав у тому, що його ухвалення посилило розбіжності між урядами УНР і ЗОУНР.

Позитивний досвід реформування аграрної сфери в ЗОУНР дослідники пов'язують із намаганням реформаторів з'ясувати та врахувати точки зору провідних політичних сил, взяти до уваги думку селянства, позбутися популізму, задовольнити вимоги нужденних і водночас не завдати шкоди інтересам держави. Важлива перевага аграрного законодавства ЗОУНР, порівняно з аграрними законами УНР і радянського уряду, полягала в намаганні вирішити аграрне питання з дотриманням вимог законності, без правового нігілізму, без нехтування правами власника.

Лідери Білого руху Півдня Росії, усвідомлюючи необхідність проведення якісних змін, спрямованих на інтенсифікацію сільського господарства як галузі економіки, працювали у цьому напрямі. Визначаючи ступінь ефективності цієї роботи, потрібно, на наш погляд, зважати на умови, за яких вона проводилася. Останні, на жаль, не були сприятливими. Тому навряд чи можна говорити про її стовідсоткову успішність. З іншого боку, вже сам факт її проведення є знаковим. По-перше, він засвідчує те, що уряд А. Денікіна аграрну політику розумів широко – як складник внутрішньоекономічної політики, що стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. По-друге, вжиті владою білих заходи не спрямовувалися на загострення стосунків із селянством. Навпаки робилося все для того, щоб максимально мінімізувати конфронтацію на селі. По-третє, позиція державницького протекціонізму селянству підтверджувала наміри лідерів Білого руху Півдня Росії, відображені у численних відозвах, агітках, «Декларації…».

Незважаючи на ряд недоліків, політичні перипетії, уряду А. Денікіна вдалося упродовж березня – листопада 1919 р. визначитися з базовими принципами аграрної реформи, розробити конкретні механізми її реалізації. У цьому процесі можна умовно виокремити три етапи: перший (26 березня – 22 квітня 1919 р.) – робота міжвідомчої комісії з земельного питання; другий (22 квітня – 12 липня 1919 р.) – діяльність земельної комісії під голо-

вуванням В. Колокольцова; третій (липень – листопад 1919 р.) – напрацювання земельної комісії О. Билимовича – В. Челіщева.

Аграрне законодавство П. Врангеля спрямовувалося на впорядкування землекористування і землеволодіння на селі; за мету генерал ставив наділення селян землею, піднесення як їх матеріального добробуту, так і галузі загалом; законодавство представляло та захищало економічні інтереси не лише середньозаможного та заможного селянства. Охорона радгоспів і комун Урядом Півдня Росії свідчила про те, що він ураховував й інтереси незаможного та малозаможного селянства; поміщики, колишні власники, усувалися із процедури розрахунків із селянами-займанцями. Більше того, спеціальним розпорядженням Головнокомандувача їм заборонялося не лише повертатися у маєтки, а навіть обіймати адмінпосади у повіті, де ці маєтки розташовувалися; аграрне законодавство П. Врангеля відповідало реальному стану справ у сільському господарстві Таврійської губернії, відображало інтереси практично всіх категорій селянства; воно було «гнучким», тобто розроблялося та удосконалювалося з урахуванням соціально-економічних та суспільно-політичних обставин часу.

Для П. Врангеля вирішення аграрного питання було альфою та омегою внутрішньополітичного курсу Уряду Півдня Росії. Задля досягнення цієї мети він не зупинився навіть перед ідеєю відчуження церковно-монастирського та вакуфного землеволодіння.

Аграрна реформа Уряду Півдня Росії була результативною. По-перше, властям вдалося провести вибори до волосних земельних рад та організувати їхню ефективну діяльність. Було створено 90 земельних рад із 140, що дорівнювало 67% від їхньої загальної чисельності. У складі волосних земельних рад переважало «здорове трудове селянство», були представники від інтелігенції. По-друге, незважаючи на об’єктивні труднощі (жнива, виконання селянами повинностей тощо), активність виборців була високою. Це підтверджує те, що ідеї аграрної реформи, закріплені в аграрному законодавстві Уряду Півдня Росії, були на часі. Більшість селян повірила П. Врангелю. По-третє, волосні земельні ради стали справжніми органами місцевого самоврядування, через які по-селянськи, а не по-панськи вирішувалося аграрне питання. Владні інститути не втручалися в їхню роботу, виконуючи допоміжну функцію при волосних земельних радах. Волосні земельні ради представляли та захищали інтереси селян перед цивільними властями білого Криму, які рахувалися з висловленими ними пропозиціями. По-четверте, у Північній Таврії та Криму влітку-восени 1920 р. на практиці відбувся розподіл великого землеволодіння на користь селян. У результаті цього значно зросли норми селянського землеволодіння. З урахуванням регіональної специфіки та економічних показників вони коливалися від 60 до 250 дес. Велике землеволодіння скоротилося від 100 до 400 дес. По-п’яте, реальними власниками земель, що підтверджувалося відповідними юридичними документами, стало 3145 селян, за якими закріплювалося у приватну власність 66725 дес. землі. Ні один із урядів, що існували в Україні в роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр., не досяг подібного. По-шосте, проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму відбувалося «в робочій атмосфері». І влада, і населення демонстрували «діалог» та співпрацю. Відкритого збройного протистояння між

населенням та властями на ґрунті реалізації врангелівського аграрного законодавства нами не виявлено.

У ставленні більшовиків до селянства, в аграрній політиці радянської влади мали місце дві суперечливі тенденції. Перша ґрунтувалася на переконанні про перевагу великого виробництва над дрібним і необхідності пришвидшеного переходу до колективних форм господарювання, створення радгоспів, комун тощо. Інша – на реалістичному розумінні особливостей країни, характеру революційних перетворень і відповідно необхідності заручитися підтримкою селянства, врахування його інтересів. Серед вищого партійного та державного керівництва із цього питання не було єдності думок. Перемогла друга тенденція. Цілком слушною стосовно цього є теза С. Кульчицького про те, що тактичні завдання утвердження союзу із середнім селянством стали пріоритетнішими за стратегічні, партійні. На його думку, комуністичний штурм відходив на другий план перед турботою про збереження влади. Реальна політика більшовиків підпорядковується не стільки доктринальним настановам, скільки логіці доцільності, логіці самого життя, яка вимагала приймати відповідні рішення. Власне, проблема соціалістичних перетворень сільського господарства на той час більшовиками не ставилася, хіба що декларувалася. Вони намагалися вирішувати проблему подолання продовольчої кризи, більш ефективного використання землі, задоволення земельних потреб селянства та подолання його опору примусовому вилученню продовольства.

Автори монографії переконані, що соціокультурні трансформації в українському селі періоду Української революції 1917 – 1921 рр. є цінним досвідом. Його врахування у новітньому національному державотворенні сприятиме якщо не уникненню, то послабленню можливих негативних наслідків від аграрних нововведень. Як і сто років тому, так і за сучасних умов важливою запорукою суб’єктності держави є конструктивна співпраця владних інституцій і громадянського суспільства, об’єднавчою метою якої є успішна Україна.

Список використаних джерел та літератури

1 Житков О. А. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.): історіографія: дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2018. 551 с.

2 Верстюк В. Передмова. / Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали / упоряд. В. Верстюк та ін. Київ, 2003. С. 5–12.; Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1920 рр. Київ, 2002. С. 279–294.; Корновенко С. Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. Український селянин. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 15. С. 56.; Панчук А. Історіогафія Західно-Української Народної Республіки (1918–2000): автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2000. 20 с.

3 Верстюк В. Сучасні інтерпретації революційної доби // Революційна доба 1917 – 1921 років у системі координат сучасної історіографії. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 5 – 65.

4 Солдатенко В. Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії. URL: http://referat-ok.com.ua/istoriya-ukrajini/soldatenko-vf-doba-ukrajinskoji-revolyuciji-1917-1920-rr-u-novitnii-istoriografiji

5 Указ Президента України Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/17/2016

6 Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. Ейдос. 2013. № 7. С. 372.

7 Верстюк В., Головченко, Т. Осташко, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 5 – 10.

8 Верстюк В. Сучасні інтерпретації революційної доби // Революційна доба 1917 – 1921 років у системі координат сучасної історіографії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 9.

9 Верстюк В., Головченко, Т. Осташко, Р. Пиріг, В. Солдатенко, В. Сокальський Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 5 – 10.

10 Красин В. Русскую революцию совершили русские крестьяне. URL: http://www.echomsk.spb.ru/blogs/krasin/14016.php

11 Лозовий В. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917 – 1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 41.

12 Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Київ : Основи, 2003. 371 с.

13 Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902 – 1922 рр.) дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2020. 560 с.; Kornovenko S. Influence of the peasant factor on the economic policy of the bolsheviks in the ukrainian countryside (1919 - 1921). Український селянин. 2020. Вип. 23. С. 18 – 30.

14 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2012. 343 с.

15 Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва, 19179. Т. 12. С. 362 – 366; Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва, 1976. Т. 16. С. 235, 313, 325 – 326.

16 Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации. Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук. 2012. № 35 (248). С. 15 – 18.

17 Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Київ : Основи, 2003. 371 с.

18 Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. URL: http: // gorod.tomsk.ru

19 Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела. URL: http: ruspet.ru/society

20 Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: По итогам международного круглого стола. URL: http: //www.civicbook.ru/files/File/lonov.pdf

21 Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела. URL: http: ruspet.ru/society

22 Кононенко Ю., Корновенко С. Селянська революція 1902 – ? рр. Український селянин. 2016. Вип. 16. С. 73 – 78.

23 Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. URL: http: // gorod.tomsk.ru

24 Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела. URL: http: ruspet.ru/society

25 Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. Київ, 1977. С. 346.

26 Данилов В. Крестьянская революция в России. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html

27 Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг. Москва, 1955. 280 с.

28 Сидельников С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва : Издательство Московского университета, 1980. С. 59.

29 Лещенко М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. Київ, 1977. С. 297.

30 Данилов В. Крестьянская революция в России. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html

31 Простаков С. Сорок лет после отмены крепостного права понадобилось для того, чтобы крестьяне вновь захотели земельного передела. URL: http: ruspet.ru/society

32 Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва : Политиздат, 1990. С. 310 – 315.

33 Кабытов П. ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ ВИКТОРА ВИКТОРОВИЧА КОНДРАШИНА. Новейшие исследования историков Поволжья. 2011. Вып. 2. С. 4.

34 Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России XX века: По итогам международного круглого стола. URL: http: //www.civicbook.ru/files/File/lonov.pdf

35 Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва : Политиздат, 1990. С. 313.

36 Верховцева І. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції. Український селянин. 2016. Вип. 16. С. 58 – 69.
37 Верховцева І. Станове самоврядування і протесний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст.: «селянські республіки». Сучасні виклики для гуманітарних наук в умовах глобалізації. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 2015. С. 76 – 78.
38 Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг., 1917 – 1922 гг. Москва : Весь мир, 1997. С. 190.
39 Замковий П. З історії «селянської республіки» на Сумщині. Український історичний журнал. 1985. № 12. С. 88.
40 Простаков С. Сетевое крестьянское восстание в 1902 г. URL: http://rusplt.ru/setevoe-krestyanskoe-vosstanie-v-1902-godu-12119.html
41 Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России ХХ века: по итогам международного круглого стола. URL: http:www.civisbook.ru
42 Там само.
43 Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. URL: http: // gorod.tomsk.ru
44 Данилов В. Крестьянская революция в России. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
45 Кабытов П. Русское крестьянство в начале ХХ века. Самара, 1999. С. 70.
46 Корелин А. Нарастание общенационального кризиса накануне революционного взрыва. Первая революция в России: взгляд через столетие. Москва : Памятники исторической мысли, 2005. С. 82.
47 Марченя П., Разин С., Ионов И. Крестьянство и власть в истории России ХХ века: по итогам международного круглого стола. URL: http:www.civisbook.ru
48 Данилов В. Крестьянская революция в России. URL: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
49 Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905 – 1907 рр. Полтава, 1927. С. 27 – 28.
50 Ленін В. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбиває підсумки соціалістам-революціонерам. Пролетарий. 07. 01. 1909.
51 Витте С. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг. Москва : Мысль, 1991. С. 535, 601.
52 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ ст. Умань, 2013. 440 с.
53 Леонтович В. История либерализма в России (1762 - 1914). URL: http: www.twirpx.com./file/702870
54 Высочайший Манифест от 26 февраля 1903 г. URL: html.www.historichka.ru/istoshniki/gurko
55 Леонтович В. История либерализма в России (1762 – 1914). URL: http: www.twirpx.com./file/702870
56 Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительственному Сенату, рескриптов и положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересмотренное и дополненное по 1 сентября 1908 года / ред. Н. .Лазаревского. Санк-Петербург : Юридический книжный склад Право, 1909. С. 3–6.
57 Российское законодательство Х-ХХ вв.: в 9 т. / ред. О.ИЧистяков. Москва : Юридическая литература, 1994. Т.9. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. С.41.
58 Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). Москва : Изд-во МГУ, 1994. С. 463 – 464.
59 Озеров И. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит / (переиздание 1906 года). Москва : ЮрИнфор-Пресс, 2008. С. 601.
60 Пайпс Р. Русская революция. Москва, 2009. URL: http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_11.htm
61 Столыпин А. П.А. Столыпин. Москва, 1991. С. 85.
62 Столыпин П. П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. Москва, 1991. С. 85.
63 Сич О. Цивілізаційна спадщина Першої світової війни. Історична панорама. 2014. Вип. 19. С. 31.
64 Реєнт О., Патер І. Світова війна 1914 – 1918 рр. і українське селянство. Історія українського селянства: нариси в 2 т. Т. 1. С. 498.
65 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. С. 174.
66 Смолій В. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. Український історичний журнал. 1991. № 5. С. 68.
67 Степанков В. Рец. на кн. : Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Київ : Кліо, 2017. 320 с. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2432-valerij-stepankov-retsenziya-na-tairova-yakovleva-t-inkorporatsiya-rossiya-i-ukraina-posle-pereyaslavskoj-rady-1654-1658-k-klio-2017-320-s
68 Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Київ : Кліо, 2017. С. 50.
69 Там само. С. 74.
70 Русское крестьянство и Первая мировая война: сборник научных статей. Москва : Изд-во Ипполитова, 2016. С. 663-664, 665.
71 Поршнева О. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. Москва : РОССПЭН, 2004. С. 115.
72 Лозовий В. Солдати і дестабілізація суспільно-політичного становищ а: вплив Першої світової війни на революційні процеси в Україні (1917 р.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2014. №3(121). С. 22.
73 Русское крестьянство и Первая мировая война. Москва : Изд-во Ипполитова, 2016. С. 728.
74 Там само. С. 752.
75 Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в годы Первой мировой войны (1914 март 1918): дисс. ... д-р ист. наук. Екатеринбург, 2000. 359 с.
76 Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 149.
77 Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ : Темпора, 2007. С. 166.
78 Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921 рр. Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. С. 13.

79 Лозовий В. Солдати і дестабілізація суспільно-політичного становища: вплив Першої світової війни на революційні процеси в Україні (1917 р.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2014. Вип. 3. С.23.
80 Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. С. 281.
81Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921 рр. Київ : Україна, 1993. С. 15.
82 Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 71.
83 Махно Н. Воспоминания. Париж. 1929. Кн. 1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год). С. 70.
84 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Дзвін. 1991. № 8. С. 101.
85 Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. Дітройт ; Мічіген, 1973. С. 26.
86 Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. Т. 1. С. 232–233.
87 Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ : Темпора, 2007. С. 213.
88 Лозовий В. Солдати і дестабілізація суспільно-політичного становищ а: вплив Першої світової війни на революційні процеси в Україні (1917 р.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2014. Вип. 3. С. 23.
89 Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. Київ : Темпора, 2010. 671 с.
90 Лавріненко Ю. Подорож у «Шевченків край». Сучасність. 1981. №12. С. 78.
91 Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.). Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 20. С.71.
92 Юртик Г. (Тютюнник Ю.) Звенигородський Кіш Вільного Козацтва. Літературно-Науковий Вісник. 1922. Кн. 2. С. 133; Млиновецький Р. Нарис з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. Торонто, 1970. С. 431.
93 Биковський Л. Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918–1922). Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1971. С. 12–13.
94 Ковальов А. З Архістратигом на щитах. Нариси до історії першої російсько-української війни на Київщині 1917–1918 років. Київ : Темпора, 2018.
95 Селянство Черкащини в добу Української революції 1917-1921 рр. : збірник документів і матеріалів. Черкаси, 2017. С. 78.
96 Куренышев А. Крестьянские военно-политические организации России. Повстанчество. 1918–1922 гг. Москва, 2010. С. 41.
97 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. Київ : Темпора, 2007. С. 282.
98 Там само. С.280.
99 Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 69.
100 Щербатюк. В. Звенигородське збройне повстання. Краєзнавство Черкащини. Черкаси, 2005. Вип. 8. С. 136–149; Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : український повстанський рух у визвольних змаганнях [1917–1926 рр.]. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 260 с.
101 Лободаєв В. Участь Вільного козацтва в селянському повстанському русі (травень – серпень 1918 р.). Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2011. Вип. 20. С. 75–76.
102 Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ : Темпора, 2007. С. 258.
103 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). Київ : Темпора, 2007. С. 281.
104 Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917-1921 рр. Черкаси, 2019. С. 127–128.
105 Медвинське повстання: Спогади / упоряд. Р.М. Коваль, П.Б. Гогуля. Київ : Холодний Яр ; Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2014. С. 53.
106 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). Київ : Темпора, 2007. С. 112.
107 Там само. С. 112–113.
108 Там само. С. 280.
109 Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. Дітройт ; Мічіген : Капітула відзнаки хреста залізного стрільця, 1973. С. 10–11.
110 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора. 2007. С. 192.
111 Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно (Историческое повествование). Київ : РВЦ «Проза», 1993. С. 341.
112 Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1991. С. 186.
113 Аршинов П. История махновского движения. Запорожье : Дикое поле, 1995. С. 193.
114 Махно Н. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 2006. Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: Документы и материалы. С. 490.
115 Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне : в 4 т. Москва ; Ленинград : Госвоениздат, 1933. Т. 4. С. 96.
116 Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ : Темпора, 2003. С. 501.
117 Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси, 2019. С. 113–116.
118 На чужбине 1923–1934 гг. Записки и статьи. Париж : Громада, 2004. С. 40.
119 Махно Н. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 5, 7–8, 27.
120 Масненко В. Нестор Махно й Україна: до проблеми самоідентифікації «селянського батька». Український селянин. 2019. Вип. 21. С. 21–33.
121 Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution. The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution. Cambridge-Massachusetts, 1977. P. 271–304.
122 Герасименко Н. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград, 1928.
123 Махно Н. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 102.
124 Махно Н. Воспоминания. Париж, 1929. Кн.1. Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 год). С.108.

125 Там само. С.115.
126 Герасименко Н. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград, 1928.
127 Махно Н. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 2006. С.803.
128 Махно Н. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 785.
129 Там само. С. 788.
130 Мазепа І. Україна в огні й бурі революцій. Київ : Темпора, 2003. С. 240.
131 Чоп В. Союз і змова : обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2005. Вип. XIX. С. 208.
132 Семанов С. Под черным знаменем. Жизнь и смерть Нестора Махно. Роман-газета. 1993. №4. С. 21.
133 Герасименко Н. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград, 1928.
134 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора, 2007. С. 285.
135 Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 2. С 6.
136 Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019. 220 с.
137 Гай-Нижник П. Утворення Директорії УНР та формування її військових підрозділів під час антигетьманського заколоту (листопад–грудень 1918 р.). Гілея. 2020. Вип. 156 (№5). С. 21.
138 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : у 2 т., 3 ч. / упоряд. : В. Верстюк. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 385 –386.
139 Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 72–74.
140 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ : Темпора, 2007. С. 190.
141 Там само. С. 221.
142 Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 2. С. 5.
143 Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 90.
144 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). Київ : Темпора. 2007. С. 248.
145 Там само. С. 268.
146 Здоров А. До історії військових сил Українського Радянського уряду в перший період його існування (грудень 1917 – січень 1918 рр.). Київська старовина. 2005. № 6. С. 88–89.
147 Кобельський Д. Національні підрозділи у формуваннях Червоного козацтва: 1918-1921 рр. Записки історичного факультету. Одеса, 2016. №27. С. 271.
148 Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Київ : Темпора, 2004. С. 94.
149 Кобельський Д. Національні підрозділи у формуваннях Червоного козацтва: 1918-1921 рр. Записки історичного факультету. 2016. №27. С. 268–279.
150 Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ : Поліграфкнига, 2002. 640 с.
151 Михайличенко Д. Травнева військово-політична криза в УСРР, 1919 р. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія. Історії України. 2002. № 556. Вип. 5. С. 136.
152 Асташов А. Социальный состав Красной армии и флота по переписи 1920 г. Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология. 2010. С. 128–129.
153 Гриневич Л. Динаміка національного складу частин і з'єднань Української військової округи у міжвоєнний період. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. Вип. 15. С. 352.
154 Там само. – С. 353.
155 Здоров А. До сторіччя «дива на Віслі»: українці в радянсько-польської війні 1920 р. (нотатки зі статистики). Пролетар України. URL: https://proletar-ukr.blogspot.com/2020/08/1920.html?fbclid=IwAR3pr8vjOARMbRzX8VzxpreeaLJhZVG3oyk9j0wboJU-IjS3Ytk3t3GpJ-A
156 Російський державний воєнний архів (далі – РДВА). ФР. 39540с. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 17–18. (матеріали надані С.В. Корновенком).
157 РДВА. ФР 39668. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 19.
158 РДВА. ФР. 39540с. Оп. 1. Спр. 153. Арк.15.
159 РДВА. ФР. 39668. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 42.
160 Корновенко С. Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920 рр.): дис… д-р. іст. наук. Київ, 2009. С. 389–390.
161 Герасименко Н. Батько Махно. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград, 1928.
162 Котляр Ю. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.). Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історичні науки. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 69.
163 Історія держави і права України: підручник : у 2-х т. Київ : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 2003. 656 с.
164 Столыпин П. Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. Москва : РОССПЭН, 2003. Т. 1. 2003. С. 102–106.
165 Дубровский С. Столыпинская земельная реформа. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 600 с.
166 Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями. Санк-Петербург : «Право», 1913. 1027 с.
167 Дейнега І. Український жіночий рух як складова національного відродження (ІІ пол. XIX – 1908 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2003. С. 10.
168 Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.). Київ : Логос, 2011. С. 287.

169 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
170 Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 47–48.
171 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 108-109.
172 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 108-109.
173 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
174 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 56.
175 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 91.
176 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 274. Арк. 6.
177 Призыв женщины-кооператорши к борьбе с дороговизной. Трудовая газета. 1917. 29 января. № 23.
178 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
179 Призыв женщины-кооператорши к борьбе с дороговизной. Трудовая газета. 1917. 29 января. № 23.
180 Объявление комитета Союза солдаток Николаевского градоначальства. Трудовая газета. 1917. 18 июня. № 24.
181 ДАМО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 78–79.
182 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
183 ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1865. Арк. 1, 3, 14–15, 26, 28, 32, 34, 52–53.
184 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
185 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 188. Арк. 151.
186 Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Черном море. Дуйсбург и Мерс : Нижний Рейн. 1919. С. 41.
187 ДАМО. Ф. П-1817. Оп. 2. Спр. 281. Арк. 33
188 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
189 Ганжа О. Никифорова Маруся. Енциклопедія історії України: Т. 7: М-О. Київ : Наукова думка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www. history.org.ua/?termin=Nykyforova_M
190 Казаков Є., Рубльов Д. Маруся Нікіфорова – легенда грома- дянської війни. Спільне. 2013. №6.
191 Чоп В., Лиман І. Маруся. Персональний сайт історика Ігоря Лимана. Режим доступу: https://www. i-lyman.name/FreeBerdjansk/1919-1/Marusja.html
192 Котляр Ю. Дружини Нестора Махна. Наукові праці. Історичні науки. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили. 2011. Вип. 35. Т. 48. С. 29.
193 Левченко Л. Жінки в революційних подіях 1917–1921 рр. у Миколаєві. Краєзнавство. 2019. №3. С.14–36.
194 Рахиль Ф. Летопись мертвого города Ленинград, 1928. 215 с.
195 Дудник О. Мемуари як джерело до історії Уманщини доби української революції (1917-1921 рр.). Уманська старовина. 2019. № 6. С. 134-142.
196 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). Київ, 2007. 608 с.
197 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). Київ, 2007. С. 248.
198 Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919 – 1920 рр. Нью-Йорк : Джерзі Сити, 1972. 80 с.
199 Дрогобицька О. Любо вмирати за Батьківщину. Скільки жінок воювало в УГА. Репортер. URL: https://report.if.ua/istoriya/lyubo-vmyraty-za-batkivshchynu-skilky-zhinok-voyuvalo-v-uga/
200 Левицький В. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк, Н. И. 1974. С. 47.
201 Рудницька М. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА: Статті, листи, документи. Львів, 1990. С. 844.
202 Божко Я. Жінки в лавах війська УНР. URL: http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/61-zhinki-v-lavakh-vijska-unr
203 Божко Я. Жінки в лавах війська УНР. URL: http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/61-zhinki-v-lavakh-vijska-unr
204 Павлишин О. «Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині». Україна модерна. 2016. №23. С. 150–168.
205 Л. Л. «Доля української жінки-селянки у всесвітній війні». Наша Мема. 1919. 23 лютого. Ч. 3.
206 Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884-1939. Київ : Либідь, 1995. С. 173; Норман Д. Європа. Історія [пер. з англ.]. Київ : Основи, 2006. С. 806.
207 Л. Л. «Доля української жінки-селянки у всесвітній війні». Наша Мема. 1919. 15 лютого. Ч. 2.
208 Макух І. На народній службі. Спогади. Дітройт, 1958. С. 207.
209 Андрусяк М. Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сидней : Видання Комітетів Зборівщини, 1985. Український архів. Т. XXXVIII. С. 144.
210 Блажкевич І. Листопадовий спогад. Літопис Червоної Калини. 1937. Ч. 12. С. 4.
211 Андрусяк М. Зборівщина в часі Першої світової війни та Західно-Української Народної Республіки. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сидней : Видання Комітетів Зборівщини, 1985. Український архів. Т. XXXVIII. С. 191.
212 Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 1. С. 10–11.
213 Тустановський Л., о. Тустановський К., о. Жигало С., о. Парафіяльний літопис села Волиця. Львів, 2000. С. 43.
214 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 256. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 53.
215 Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни.«Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. Україна модерна. 2016. №23. С. 165.
216 ДАЛО. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 53.
217 Рудницька М. Статті, листи, документи. Львів, 1998. С. 96–99.
218 Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. 280 с.

219 Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. Київ : ВД «Ін Юре». 2000. Т. 2 : Лютий 1917. 1996. С. 142.
220 Хрестоматія з історії держави і права України : у 2-х т. Київ : ВД «Ін Юре». 2000. Т. 2 : Лютий 1917. 1996. С. 142.
221 Історія педагогіки. Київ : Вища школа, 1973. С. 313.
222 Перший Всеукраїнський З'їзд представників колгоспів та робітників по колективізації сільського господарства (тези й резолюції з'їзду). Харків : Радянський селянин, 1925. С. 20–21.
223 Ленін В. Міжнародний День Робітниць. Москва : Пролетар, 1932. 15 с.
224 Баздирева Е. З історії материнства й дитинства у Катеринославській губернії на межі XIX – XX ст. Грані. 2002. № 6. С. 33–38.
225 Селянка України. 1924. №4. С. 2.
226 Жінки Радянської України – активні будівники комуністичного суспільства. Київ : Політвидав України, 1971. С. 4.
227 Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Київ : Українсько-канадський дослідно-документаційний Центр Інститут української археографії Академії наук України, 1992. 700 с.
228 Данилов В. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды : в 2 ч. Москва : РОССПЭН, 2011. Ч. 2. 831 с.
229 Игрицкий И. …1917 год в деревни. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1929. 360 с.
230 Рибалка І. Великий жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917 – 1920 рр.). Український історичний журнал. 1987. № 11. С. 38.
231 Бартенев С. Экономические теории и школы (история и современность). Москва : Издательство БЕК, 1996. 352 с.
232 Рамазанов А. Правосознание российского крестьянства в революционною епоху (на материалах Самарско-Симбирского Поволжья) : автореф. канд. ист. наук. Самара, 1995. С. 5.
233 Священко З. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX століття: дис. … докт. іст. наук: 07.00.02. Умань, 2013. 458 с.
234 Ананьич Б. От самодержавця к советской власти. Вестник Российской Академии наук. 1997. № 2. Т. 67. С. 136–140.
235 Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. : из материалов конференции «Крестьяне и власть». Москва-Тамбов, 1996. С. 4–23.
236 Октябрь 1917 г.: Смысл и значение: Материалы «круглого стола» в Горбачев-фонде 30 октября 1997 г. Москва : Апрель-95, 1998. С. 9.
237 Данилов В. Аграрые реформы и крестьянство в России. URL: http:///fadr.msu.ru/archives/mailing-list/priv-agr/art-rus/msg00000.html
238 Думбровский С. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1955. 280 с.
239 История СССР в документах и иллюстрациях / сост. В. И. Виноградов. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство просвещения РСФСР, 1963. 303 с.
240 Лещенко М. Українське село в революції 1905–1907 рр. Київ : Наукова думка, 1977. 366 с.
241 Смирнов А. Крестьянские сьезды в 1917 г. Москва : Мысль, 1979. 245 с.
242 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.
243 Котляр Ю. Селянство Півдня України в період економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005.
244 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
245 Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.) : дис. … канд. іст. наук: 07.00.01. Чернігів, 2007. 285 с.
246 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
247 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
248 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
249 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
250 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
251 Маслов С. Земельный вопрос. Земля и воля. 1917. № 4. С. 1–2.
252 Кононенко К. Україна і Росія: Соціально-політичні підстави української національної ідеї 1917 – 1960. Мюнхен, 1965.
253 Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917 – 1920 рр. Полтава, 2002. С. 93.
254 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
255 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. 195 с.
256 Котляр Ю. Селянство Півдня України в період економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005.
257 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
258 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
259 Мотенко Я., Шишкіна Є. Соціально-економічна характеристика селянства Харківської губернії напередодні Української революції 1917 – 1921 років. Вісник НТУ «ХПІ». 2015. №56 (1165).
260 Мотенко Я., Шишкіна Є. Соціально-економічна характеристика селянства Харківської губернії напередодні Української революції 1917 – 1921 років. Вісник НТУ «ХПІ». 2015. №56 (1165). С. 48.
261 Лозовий В. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.) : дис. ... д-ра іст. наук № 07.00.01, 2010. 466 с.
262 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
263 Щербатюк В. Селянський повстанський рух на Київщині 1917 – 1923 рр.: сучасна історіографія проблеми. Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 187.
264 Ковальова Н. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917 – 1922 рр. в Україні. Історико-політичні студії. 2013. № 1. С. 20.
265 Ковальова Н. Політичні аспекти «аграрної» революції 1917 – 1922 рр. в Україні. Історико-політичні студії. 2013. № 1. С. 20.
266 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. С. 187.

267 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. С. 188.
268 Шарапов Г. Советское крестьянство за 50 лет. Москва : Знание, 1968. 38 с.
269 Октябрь и советское крестьянство, 1917–1927 гг. / ред. И. И. Волков. Москва : Наука, 1977. С. 22.
270 Котляр Ю. Селянство Півдня України в період економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005.
271 Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. С. 190.
272 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
273 Ковальова Н. Напередодні «аграрної революції»: пошуки компромісів та конфронтація селян з поміщиками у 1917 р. Гуманітарний журнал. 2015. № 1–2. С. 34.
274 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
275 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
276 Решодько П. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.). Харків : Вид-во ун-ту, 1972. С. 10.
277 Решодько П. Виступи селян Харківщини проти духовенства в 1917 рр. Український історичний журнал. 1962. №3. С. 81.
278 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
279 Ковальова Н. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр.: до питання про причини «аграрної революції». Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 288.
280 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
281 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
282 Егоров А. Кадеты и выступление генерала Л. Г. Корнилова: дискуссионные проблемы историографии. Вопросы истории. 2005. № 8. С. 58.
283 Цветков В. Лавр Георгиевич Корнилов. Вопросы истории. 2006. № 1.
284 Хитрина Н. Аграрная политика Временного правительства в 1917 г. Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2003. С. 260.
285 Постановления Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 24 сентября. С. 1.
286 Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917 – 1920 рр. Полтава, 2002. С. 95.
287 ДАЧО. Ф. Р-504. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 77–77 зв.
288 Мотенко Я. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2005. С. 64.
289 Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. / ред.. В. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 58.
290 Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р. / ред.. В. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 59.
291 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
292 Котляр Ю. Селянство Півдня України в період економічної політики (1921 – 1929 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005.
293 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 10.
294 Октябрьская революция: Мемуары: Керенский, Милюков, Краснов, Деникин, Станкевич, Соколов и др. / сост. С. А. Алексеев ; примеч. А. И. Усагина. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во., 1926. 432 с.
295 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
296 Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр.: документально-наукове видання : в 2 т. Київ : Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 141.
297 Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр.: документально-наукове видання : в 2 т. Київ : Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 149.
298 Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917 – 1920 рр. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009.
299 Гребенюк О. Спроби розв'язання Радою Народних Міністрів Української Народної Республіки земельного питання у березні – квітні 1918 р. Сіверянський літопис. 2012. № 3–4. С. 124.
300 Винниченко В. Відродження нації(Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): в 3 ч. Київ.
301 Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. Київ, 1992. № 2. С. 4
302 Там само. С. 19.
303 Там само. С. 23–24.
304 Там само. С. 27.
305 Там само. С. 27.
306 Скальський В. Гебернські селянські з'їзди як складові Української революції 1917 – 1921 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. 2009. Вип. 4. С. 124.
307 Там само. С. 124.
308 Там само. С. 124–125.
309 ДАРФ, Ф. 1796, оп. 1, д. 1.
310 Глазунов Г. Земельна проблема: невирішена українська традиція / Г. Глазунов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: base.dnsgb.com.ua/inb/2008-4/08ggonup.pdf.
311 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р): .): дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2002. 236 с.
312 Там само.
313 Там само.

314 Авксентьев Н. Большевистский переворот. Отечественная история. 1992. № 5. С. 3.
315 Николаев А. Революция и власть: IV Гос. дума, 27 февраля – 3 марта 1917 г. Санк-Петербург : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2005. 695 с.
316 Холяев С. Три Февраля 1917 года. Вопросы истории. 2003. № 7. С. 36.
317 Герасименко Г. Судьба демократической альтернативы в России 1917 года и роль ее лидеров. Вопросы истории. 2005. № 7. С. 7.
318 Керенский А. Россия на историческом повороте. Вопросы истории. 1990. № 10. – С. 199.
319 Катков Г. Февральская революция. Париж : YMCA-Press; перевод. Москва : Русский путь, 1997. 532 с.
320 Розенберг У. Формирование новой российской государственности. Отечественная истогрия. 1994. № 5. С. 12–13.
321 Милюков П. История второй русской революции. Москва : РОССПЭН, 2001. 764 с.
322 Февральская революция 1917 года : сборник документов и материалов / сост. О. А. Шашкова; отв. ред. А. Д. Степанский, В. И. Миллер. Москва : РГГУ, 1996. 352 с.
323 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 269. 5 л.
324 Харитонов В. Февральская революция в России (попытка многомерного похода). Вопросы истории. 1993. № 11–12. С. 21.
325 Державний архів Київської області. Ф. Р-4817. Оп. 1. спр. 13. Арк. 23–24.
326 Ленин В. Полное собрание сочинений : в 55 т. Москва, 1969. Т. 34. С. 65.
327 Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода / под. ред. И. М. Волкова. Москва : Из-во Московского ун-та, 1966. 621с.
328 Хитрина Н. Аграрная политика Временного правительства в 1917 г. Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2003. С. 243
329 Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801–1917: в 4 т. Санк-Петербург : Наука, 2002. Т. 3: Центральные государственные учреждения. С. 73.
330 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 292.
331 Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970) / под. ред. В. П. Данилова. Москва : Политиздат, 1973. С. 27.
332 Малявский А. Крестьянское движение в России в 1917 г., март–октябрь. Москва : Наука, 1981. С. 21.
333 Минц И. История Великого Октября : в 3 т. Москва : Наука, 1968. Т. 1. С. 848.
334 Набоков В. Временное правительство. Архив русской революции. Москва : Политиздат, 1991. Т. I. С. 9–95.
335 Набоков В. Временное правительство. Наше наследие. 1990. № 6. С. 69–83.
336 Там само. № 5. С. 59–77.
337 Набоков В. Временное правительство и большевитсткий переворот. London, 1988. 176 с.
338 Набоков В. Временное правительство: воспоминания. Москва : Изд-во МГУ: СП «Ост – Вест Корпорейшн», 1991. 79 с.
339 Минц И. История Великого Октября : в 3 т. Москва : Наука, 1968. Т. 1. С. 848.
340 Приказ по министерству земледелия 15-го марта 1917 г. № 4. Вестник Временного правительства. 1917. 18 марта. С. 2.
341 Биографии членов Временного правительства, Исполнительного комитета госуд. Думы и членов Исполнительного комитета Совета рабочих и солдатских депутатов. Петроград : Новая Россия, 1917. 16 с.
342 Керенский А. Россия на историческом повороте. Вопросы истории. 1990. № 11. С. 131.
343 Аграрный отдел. Вестник Временного правительства. 1917. 19 марта. С. 1.
344 Минц И. История Великого Октября : в 3 т. Москва : Наука, 1968. Т. 1. С. 849.
345 Керенский А. Россия на историческом повороте. Вопросы истории. 1990. № 12. С. 132.
346 Алиева Л. Русская крестьянская община в дискуссиях о будущем аграрном строе России (фехраль – окрябрь 1917 г.). Научные ведомости Белгородского государственного университета. 2013. № 22 (165). Вып. 28. С. 133.
347 От Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 18 марта. С. 1.
348 Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.). Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. С. 125.
349 Поцелуев В. История России XX столетия: (Основные проблемы) : учеб. пособие для студентов вузов. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. С. 60.
350 Малявский А. Крестьянское движение в России в 1917 г., март–октябрь. Москва : Наука, 1981. С. 25.
351 Постановления Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 17 марта. С. 1.
352 Рогожникова Н. Аграрная политика Временного правительства и борьба крестьян за землю. Вестник Волжского университета. Серия: История. Тольятти, 2003. Вып. 5. С. 18.
353 Старцев В. Крах керенщины. Ленинград : Наука, 1982. 272 с.
354 Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции / сост. В. В. Шелохаев, Б. Д. Павлов. Вопросы истории. 1990. № 2. С. 33–48.
355 Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Сборник указов и постановлений Временного правительства: Вып. 1. (27 октября – 5 мая 1917 г.). Петроград : Гос. тип., 1917–1918. С. 9.
356 Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Земельные комитеты. Постановления Временного правительства. Москва : Д. М. Кумановь. 1917. С. 151.
357 Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. Москва : Проспект, 1997. 472 с.
358 История России. 1917–1940 : хрестоматия / сост. В. А. Мазур [и др.]; под. ред. М. Е. Главацкого. Екатеренбург : Б. и., 1993. 352 с.
359 Голиков А. Феномен Керенского. Отечественная история. 1992. № 5. С. 66.
360 ДАРФ. Ф. 579. Оп. 1. Д. 2883. Л. 1.

361 Постановления Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 30 марта. С. 1.
362 Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: в 4 т. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2001. Т. 1. Март – апрель 1917 года. С. 126.
363 Постановления Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 21 марта. С. 1.
364 Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода / под. ред. И. М. Волкова. Москва : Из-во Московского ун-та, 1966. 621 с.
365 Приказы Временного правительства по Министерству земледелия. Вестник Временного правительства. 1917. 25 марта. С. 1.
366 Политические партии в России : страницы истории / редкол. : Н. Д. Ерофеев и др. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2000. С. 10.
367 Россия. Законы и постановления. Собрание узаконений и распоряжений Правительства за 1917–1918. Отдел I. Москва : Управление делами Совнаркома СССР, 1942. С. 55–56.
368 Вопросы истории СССР XIX–XX вв. / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов, Р. Г. Скрынников, А. А. Свиридов. Ленинград : Финанси и статистика, 1971. С. 105.
369 Ненароков А. 1917. Великий Октябрь : краткая история, документы, фотографии. Москва : Политиздат, 1977. 239 с.
370 Органы земельной реформы: земельные комитеты и Лига аграрных реформ. Москва : Универсальная библиотека, 1917. С. 28.
371 ЦДІАК України. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 574. Арк. 144.
372 Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917–1965 : в 2 кн. Москва : Советская энциклопедия, 1967. Кн. 1. 1950 с.
373 История русской экономической мысли : в 3 т. Москва : Мысль, 1966. Т. 3. Эпоха империализма и буржуазно-демократической революции в России. 573 с.
374 Постановления Временного правительства о передаче в казну земель кабинета бывшего императора. Вестник Временного правительства. 1917. 28 марта. С. 1.
375 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 175.
376 ДАРФ. Ф. 579. Оп. 1. Д. 2883. Л. 3.
377 Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 года: в 4 т. – Т. 1. Март – апрель 1917 года / отв. ред. тома Б. Ф. Доданов; сост. Е. Д. Грынько, О. В. Лавинская. Москва : «Российская политическая энциклопедия», 2001. 448 с.
378 ДАРФ. Ф. 1779. Оп. 1. Д. 1016. Л. 1.
379 Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода / под. ред. И. М. Волкова. Москва : Из-во Московского ун-та, 1966. С. 10.
380 Примирительные камеры по земельным делам. Вестник Временного правительства. 1917. 7 мая. С. 4.
381 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. Москва, 1973. С. 7.
382 О штатном складе содержания товарища Министра земледелия. Постановление Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 1 апреля. С. 1.
383 Церетели И. Воспоминания о февральской революции : в 2 кн. Париж : Mouton, 1963. Кн. 1. 492 с.
384 Иоффе Г. Пролог корниловщины. Вопросы истории. 1987. № 8. С. 101–113.
385 Львов-Рогачевский В. Великая революция и аграрный вопрос: материалы и документы. Москва : Книга и жизнь, 1917. Вып. I. 16 с.
386 ДАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 297. 173 л.
387 ДАРФ. Ф. 1778. Оп. 1. Д. 320. 126 л.
388 Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801–1917: в 4 т. Санк-Петербург : Наука, 2002. Т. 3: Центральные государственные учреждения. 228 с.
389 Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий: в. 4 т. / ред. Д. А. Коваленко, Ц. М. Подгорненская Москва : Из-во АН СССР, 1959. Т. 2. С. 40.
390 Веселовский С. Дневники 1915–1923, 1944 годов. Вопросы истории. 2000 № 3. С. 89.
391 Ананьич Б. От самодержавця к советской власти. Вестник Российской Академии наук. 1997. № 2. Т. 67. С. 136–140.
392 Любовець О. Перша коаліція Тимчасового уряду – перший досвід об'єднання «всіх живих сил» революції. Наукові записки. 2013. Вип. 43. С. 47.
393 Ананьич Б. От самодержавця к советской власти. Вестник Российской Академии наук. 1997. № 2. Т. 67. С. 23–24.
394 Церетели И. Воспоминания о февральской революции : в 2 кн. Париж : Mouton, 1963. Кн. 1. 492 с.
395 Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. Москва, 1969. Т. 32. С. 39.
396 Бирман М. К истории изучения жизнедеятельности П. Н. Милюкова. Отечественная история. 1997. № 1. С. 93–98.
397 Шедушевский А. П. Н. Милюков: ученый и политик. История СССР. 1991. № 4. С. 20–41.
398 Милюков П. Воспоминания (1859–1917) : в 2 т. Нью-Йорк : Из-во им. Чехова, 1955. Т. 2. 397 с.
399 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 5.
400 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 25. 11 л.
401 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 106
402 Осипова Т. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. Москва : Стрелец, 2001. С. 73.
403 Осипова Т. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. Москва : Стрелец, 2001. 400 с.
404 Керенский А. История России. Иркутск : Комерческий центр «Журналист», 1996. С. 402.
405 Панов Л. Основной закон о земле. Земля и воля. 1917. № 111. С. 2.
406 Керенский А. История России. Иркутск : Комерческий центр «Журналист», 1996. 396 с.
407 Архипов И. Общественная психология петроградського обивателя в 1917 году. Вопросы истории. 1994. № 7. С. 49–58.

408 Старцев В. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. Ленинград : Наука, 1980. С. 260.
409 Заседание Главного земельного комитета. Земля и воля. 1917. № 47. С. 3.
410 Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.). Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. 211 с.
411 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 4. Л. 8.
412 Россия. Законы и постановления. Земельные комитеты. Постановления Временного правительства. Москва : изд. Д. М. Куманова, 1917. 8 с.
413 ЛАР. А-1. Органы земельной реформы. Земельные комитеты и лига аграрных реформ. Москва : Универсальная библиотека, 1917. С. 1.
414 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 107.
415 Постников А. Задачи Главного земельного комитета. Речь, произнесенная при открытии комитета 19 мая 1917 г. С. 649 (Оттиск).
416 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 34.
417 Осипова Т. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции. Москва : Наука, 1974. С. 73.
418 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 4. Л. 8.
419 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 4. Л. 8.
420 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 107.
421 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 148.
422 Широкорад А. Б. Тайная история России. История, которую мы не знали. Москва : Вече, 2007. С. 345.
423 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 3. Л. 21.
424 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 19.
425 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 19.
426 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 108.
427 Берхин И. История СССР 1917–1978. Москва : Высшая школа, 1979. С. 19.
428 ДАРФ. Ф 1796. Оп. 1. д. 5. Л. 19.
429 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 19.
430 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. 112 л.
431 ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. спр. 15. Арк. 25.
432 Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. Исследование : в 2 кн. Москва : Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. С. 296.
433 Там само. С. 296.
434 Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. Исследование : в 2 кн. Москва : Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. С. 297.
435 Вопросы истории СССР XIX–XX вв. / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов, Р. Г. Скрынников, А. А. Свиридов. Ленинград : Финанси и статистика, 1971. С. 113.
436 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 36.
437 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 21. 12 л.
438 ЛАР. А-1. Органы земельной реформы. Земельные комитеты и лига аграрных реформ. Москва : Универсальная библиотека, 1917. 48 с.
439 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. / Н. Кутнякова. Москва, 1973. С. 16
440 Вопросы истории СССР XIX–XX вв. / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов, Р. Г. Скрынников, А. А. Свиридов. Ленинград : Финанси и статистика, 1971. С. 113
441 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 20.
442 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 35.
443 Осипова Т. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции. Москва : Наука, 1974. С. 73.
444 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 25.
445 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 4. Л. 13, 16.
446 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. Москва, 1973. С. 14.
447 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 25.
448 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 5. Л. 25.
449 Осипова Т. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции. Москва : Наука, 1974. С. 74–75.
450 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. Москва, 1973. С. 14.
451 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 7.
452 Основные вопросы агргарной реформы на 2-м Всероссийском съезде Лиги аграрных реформ. Москва : Универсальная библиотека, 1917. 48 с.
453 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 4. Л. 156.
454 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 9.
455 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 11–12.

456 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 13–15.
457 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 15–18.
458 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 20.
459 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7.
460 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 28.
461 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. Л. 8.
462 Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801–1917: в 4 т. Санк-Петербург : Наука, 2002. Т. 3: Центральные государственные учреждения. С. 108.
463 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 25. Л. 132.
464 Черненков Б. …Проект основного земельного закона и его объяснения (Социализация земли). Петроград : Тип. П. П. Сойкина, 1917. 32 с.
465 Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801–1917: в 4 т. Санк-Петербург : Наука, 2002. Т. 3: Центральные государственные учреждения. С. 110.
466 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 25. 11 л.
467 Кеценеленбаум З. …Финансовая сторона аграрной реформы. Москва : Универсальная библиотека, 1917. 33 с.
468 Там само. С. 4.
469 Там само. С. 7.
470 Там само. С. 7–8.
471 Там само. С. 8.
472 Там само. С. 10–11.
473 Там само. С. 12.
474 Там само. С. 13.
475 Там само. С. 17.
476 Там само. С. 18.
477 Там само. С. 19–20.
478 Там само. С. 20.
479 Там само. С. 21.
480 Там само. С. 23.
481 Там само. С. 24.
482 Там само. С. 24.
483 Там само. С. 25.
484 Там само. С. 25–26.
485 Там само. С. 29.
486 Зак А. Финансирование аграрной реформы. Петроград : тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1917. 57 с.
487 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 34.
488 Мозжухин И. Аграрный вопрос в цифрах и фактах действительности. Москва : Универсальная библиотека. 1917. С. 58.
489 Там само. С. 60.
490 Там само. С. 61.
491 Там само. С. 63.
492 Там само. С. 55.
493 Там само. С. 64.
494 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 12. л. 19.
495 Мозжухин И. Аграрный вопрос в цифрах и фактах действительности. Москва : Универсальная библиотека. 1917. С. 47.
496 Историография и источники по аграрной истории Среднего Поволжья. Саранск : Б. и., 1981. С. 184–186.
497 ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 2. 39 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 4. 224 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 6. 209 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 8. 7 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 9. 6 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 10. 3 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 11. 5 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 12. 1 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 13. 6 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 14. 11 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 15. 4 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 16. 4 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 17. 7 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 18. 14 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 19. 11 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 20. 18 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 21. 37 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 23. 2 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 24. 60 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 25. 4 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 26. 5 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 27. 6 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 29. 6 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 32. 7 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 33. 9 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 34. 5 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 36. 6 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 37. 7 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 38. 5 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 41. 15 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 42. 11 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 45. 4 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 47. 11 л.; ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 48. 9 л.
498 ДАРФ. Ф. 9453. Оп. 1. Д. 2. 39 л.
499 Полин Н. Материалы сельскохозяйственной переписи 1917 г. Как исторический источник. Историография и источники по аграрной истории Среднего Поволжья. Саранск : Б. и., 1981. С. 184–186. 00
500 Ковальова Н. Соціалізація землі та селянські виступи в Україні восени 1917 – навесні 1918 рр.: до питання причин «аграрної революції». Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 288.0
501 Шестаков А. Всероссийский Крестьянський союз. Вопросы истории. 1927. № 5. С. 123.
502 Коновалов В. Аграрный вопрос в России в начале XX ст. Москва : Б. и., 1996. С. 25.

503 Осипова Т. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции. Москва : Наука, 1974. С. 40.
504 Тимофейчев А. Партия эсеров и Всероссийский крестьянский союз в 1905–1917 гг. Вестник Балтийского федерального университета им. Канта. 2005. № 12. С. 26.
505 Омельченко А. Советы крестьянских депутатов и Крестьянский союз. Петроград. 1917. 18 с.
506 Программы главнейших русских партий: 1. Народных социалистов. 2. Социал-демократической рабочей партии. 3. Социалистов-революционеров. 4. Партии народной свободы. 5. Партии октябристов (Союз 17 октября 1905 г.). 6. Крестьянский союз. 7. Национальной демократическо-республиканской партии. 8. Политические партии различных национальностей России («Украинцев», «Бунда», и др.): с приложением статей: а) О русских партиях, б) Большевики и меньшевики. – Москва : Б. и., 1917. С. 56–57.
507 Миллер В. Алена Рабинович. Кровавые дни. Июльское восстание 1917 года в Петрограде. Отечественная история. 1993. № 2. С. 220.
508 Злоказов Г. Материалы Особой следственной комиссии Временного правительства об июльских событиях 1917 года. Отечественная история. 1999. № 5. С. 73.
509Церетели И. Воспоминания о февральской революции : в 2 кн. Париж : Mouton, 1963. Кн. 2. 429 с.
510 Церетели И. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917–1918. Москва : Центрполиграф, 2007. 256 с.
511 Архипов И. Премьер Г. Е. Львов: под. властью мифа. Звезда. 2005. № 1. С. 199–213.
512 Розенберг У. Формирование Новой Российской государственности. Отечественная история. 1994. № 1. С. 5.
513 Ненароков А. 1917 : краткая история, документы, фотографии. Москва : Политиздат, 1988. 253 с.
514 Керенский А. Россия на историческом повороте. Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 165.
515 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 154–155.
516 Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. Исследование : в 2 кн. Москва : Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. 490 с.
517 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. / Н. Кутнякова. – М., 1973. – с. 14
518 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 6. 42 л.
519 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 9. 106 л.
520 Маслов С. К собранию Главного земельного комитета. Земля и воля. 1917. № 72. С. 2.
521 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 10. 4 л.
522 Осипова Т. Российское крестьянство в революции и гражданской войне. Москва : Стрелец, 2001. С. 26
523 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 46.
524 Россия (1917, февраль–октябрь). Главный земельный комитет. Труды Второй сессии Главного земельного комитета. Заседания 1–2 июля 1917 г. Петроград. : Тип. Министерства земледелия, 1917 г. 151 с.
525 Знаменский О. Июльский кризис 1917 г. Москва ; Ленинград : Наука, 270 с.
526 Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения. Вопросы истории. 2002. № 10. С. 53–54.
527 Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.). –Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. С. 131
528 Артемов С. Земельные комитеты при подготовке проекта аграрной реформы. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2007. Т. 9. № 47. С. 4
529 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 114.
530 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 4. 147 л.
531 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 41. 5 л.
532 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 165.
533 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 9. 106 л.
534 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С.. 140.
535 Зеленский М., Яблоков А. … От Февраля к Октябрю. Очерк классовой борьбы в 1917 г Москва ; Иваново : Партийн. Из-во, 1932. 68 с.
536 ДАРФ. Ф. 522. Оп. 1. Д. 2. 71 л.
537 Розенблюм А. Передача земли в ведение земельных комитетов. Дело народа. 1917. № 183 (18 октября). С. 1.
538 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 64. 15 л.
539 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 165.
540 Вопросы истории СССР XIX–XX вв. / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов, Р. Г. Скрынников, А. А. Свиридов. Ленинград : Финанси и статистика, 1971. С. 115.
541 Ракитников Н. Наша тактика в земельном вопросе. Дело народа. 1917. № 215 (21 октября). С. 1.
542 Быховский Н. Итоги второй сессии Главного земельного комитета. Дело народа. 1917. № 104 (19 июля). С. 2.
543 Быховский Н. Канун великой земельной реформы. Дело народа. 1917. № 8 (23 марта). С. 1.
544 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 14. 53 л.
545 Вопросы истории СССР XIX–XX вв. / отв. ред. Н. Н. Степанов, Г. М. Дойч, Ю. В. Котухов, Р. Г. Скрынников, А. А. Свиридов. Ленинград : Финанси и статистика, 1971. С. 116.
546 Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах. Дело народа. 1917. № 116 (2 августа). С. 2.
547 Проект закона о земельных сделках. Воля народа. 1917. № 10. С. 4.
548 Чернов В. Революционные дни в Петрограде. London : Imperial House, 1917. 24 с.

549 Чернов В. Рождение революционной России. Париж–Прага–Нью-Йорк : Юбилейный комитет по изданию трудов В. М. Чернова, 1934. 446 с.
550 Церетели И. Воспоминания о февральской революции : в 2 кн. Париж : Mouton, 1963. Кн. 1. С. 473.
551 Постановления Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 13 июля. С. 1.
552 Там само. С. 1.
553 Церетели И. Воспоминания о февральской революции : в 2 кн. Париж : Mouton, 1963. Кн. 1. 492 с.
554 Соединенное заседание Исполнительного комитета. Дело народа. 1917. № 105 (20 июля). С. 3.
555 Постановление Временного правительства. Вестник Временного правительства. 1917. 14 июля. С. 1.
556 Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. Т. 32. Москва, 1969. С. 402.
557 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 157.
558 Хитрина Н. Аграрная политика Временного правительства в 1917 г. Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2003. С. 206–207.
559 Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах. Дело народа. 1917. № 118 (4 августа). С. 2.
560 Потапова Л. Аграрная политика Временного правительства : автореферат канд. ист. наук. Москва, 1972. С. 16.
561 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 12. 67 л.
562 Октябрь 1917 г.: величайшие события века или социальная катастрофа? Москва : Политиздат, 1991. С. 95–112.
563 Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. Исследование : в 2 кн. Москва : Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. 490 с.
564 Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.). Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. С. 132
565 ДАРФ. Ф. 1779. Оп. 1. Д. 1012. Л. 3.
566 Рогожникова Н. Аграрная политика Временного правительства и борьба крестьян за землю. Вестник Волжского университета. Серия: История. Тольятти, 2003. Вып. 5. С. 10.
567 Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. Т. 17. Москва, 1969. С. 57–137.
568 Рогожникова Н. Аграрная политика Временного правительства и борьба крестьян за землю. Вестник Волжского университета. Серия: История. Тольятти, 2003. Вып. 5. С. 18–27.
569 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. Москва, 1973. С. 16
570 ДАРФ. Ф. 1797, Оп. 1. Д. 594. Л. 3.
571 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. Москва, 1973. С. 17.
572 Россия (1917, февраль–октябрь). Законы и постановления. Земельные комитеты. Постановления Временного правительства. Москва : Д. М. Кумановь. 1917. 8 с.
573 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 166.
574 ДАРФ. Ф. 579. Оп. 1. Д. 2500. Л. 4.
575 Кутнякова Н. Главный земельный комитет – орудие аграрной политики Временного правительства (март–октябрь 1917 г.) : автореф. канд. ист. наук. Москва, 1973. С. 9.
576 Чернов В. Что можно ждать от правительства в земельном вопросе (Из речи В. М. Чернова на Всероссийском Совете крестьянских депутатов). Земля и воля. 1917. № 73. С. 2.
577 Циркуляры министра земледелия губернским, уездным и волостным земельным комитетам. Вестник Временного правительства. 1917. 26 июля. С. 1.
578 Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920. Москва : Центрполиграф, 2007. 428 с.
579 Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905–1920. Москва : Центрполиграф, 2007. С. 2.
580 Приказ министра продовольствия продовольственным комитетам (18-го июля 1917 г., № 18). О мерах к устранению препятствий по уборке урожая. Харьков : Епарх. тип., 1917. 2 с.
581 Приказ министра продовольствия продовольственным комитетам (18-го июля 1917 г., № 18). О мерах к устранению препятствий по уборке урожая. Харьков : Епарх. тип., 1917. С. 1.
582 Приказ министра продовольствия продовольственным комитетам (18-го июля 1917 г., № 18). О мерах к устранению препятствий по уборке урожая. Харьков : Епарх. тип., 1917. С. 2.
583 Соединенное заседание Исполнительного комитета. Дело народа. 1917. № 105 (20 июля). С. 2.
584 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 12. 119 л.
585 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 12. Л. 65.
586 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 12. Л. 66.
587 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 159.
588 Кочешков Г. Аграрный вопрос в политике правительства (март – октябрь 1917 года). Ярославский педагогический вестник. 1996. № 2. С. 48.
589 Игрицкий И. …1917 год в деревни. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1929. С. 38.
590 Там само. С. 46.
591 Там само. С. 57.

592 Там само. С. 68.
593 Там само. С. 78.
594 ДАРФ. Ф. 6815. Оп. 1. Д. 1. 4 л.
595 Осипова Т. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социальной революции. Москва : Наука, 1974. 351 с.
596 Гинев В. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. Ленинград : Наука, 1977. С. 120.
597 Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. Т. 34. Москва, 1969. С. 205.
598 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 7. 10 л.
599 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 6. 42 л.
600 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 16. 4 л.
601 Макаров Н. Крестьянское хазяйство и его интересы. Москва : Универсальная библиотека. 1917. 110 с.
602 Рогожникова Н. Проект аграрной реформы Главного земельного комитета при Временном правительстве. Вестник Волжского университета. Серия: История. Тольятти. 2002. Вып. 4. С. 10.
603 Бруцкус Б. …Обобществление земли и аграрная реформа. Москва : Универсальная библиотека, 1917. 31 с.
604 Рогалина Н. Борис Бруцкус – историк народного хозяйства России. Москва : Моск. учеб., 1998. 191 с.
605 Огановский Н. Земельный вопрос в Учредительном собрании. Москва : Б. и., 1917. С. 20.
606 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 42. 41 л.
607 Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.). Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. С. 135.
608 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 13. 25 л.
609 Лаверычев В. Крупная буржуазия и продовольственный вопрос в 1917 г. Исторические записки. 1977. № 99. С. 315.
610 ДАРФ. Ф. 1796. Оп.1. Д. 18а. 123 л.
611 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 19. 68 л.
612 Кутнякова Н. Из истории «законодательства» Главного земельного комитета. История СССР. 1973. № 1. С. 141–142.
613 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 199.
614 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 7. 40 л.
615 Маслов С. К собранию Главного земельного комитета. Земля и воля. 1917. № 72. С. 2.
616 ДАРФ. Ф. 579. Оп. 1. Д. 2500. 6 л.
617 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 195.
618 Постановление Временного правительства. Дело народа. 1917. № 113 (29 июля). С. 3.
619 Земельные комитеты. Земля и воля. 1917. № 23. С. 2.
620 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 195.
621 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. 420 с.
622 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 37. 57 л.
623 Правительство о земле. Земля и воля. 1917. № 23. С. 2.
624 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 204.
625 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 14. 53 л.
626 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 1. 188 л.
627 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 12. 67 л.
628 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 170.
629 Маслов С. Земельный вопрос и Учредительное собрание. Земля и воля. 1917. № 6. С. 2.
630 Маслов С. К вопросу о земельных комитетах. Земля и воля. 1917. № 7. С. 1–2.
631 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 11. 125 л.
632 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. 420 с.
633 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 8. 63 л.
634 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 24. 120 л.
635 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 20. 11 л.
636 Соединенное заседание Исполнительного комитета. Дело народа. 1917. № 106 (21 июля). С. 2.
637 ДАРФ. Ф. 1779. Оп. 1. Д. 1018. 4 л.
638 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 15а. 86 л.
639 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 16. 45 л.
640 ДАРФ. Ф. 1796. Оп. 1. Д. 27. 55 л.
641 ДАРФ. Ф. 1797. Оп. 1. Д. 10. 50 л.
642 Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : АН УРСР, 1959. С. 123.
643 Гинев В. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. Ленинград : Наука, 1977. С. 149.
644 Там само. С. 73.
645 Измозик В. Временное правительство. Люди и судьбы. Вопросы истории. 1994. № 6. С. 163–169.
646 Там само. С. 163.
647 Жданова И. Проблема федеративного устройства государства в Февральской революции 1917 г. Вопросы истории. 2007. № 7. С. 20.
648 Волобуев П. 1917 год: была ли альтернатива. Родина. 1989. № 10. С. 15.
649 Алавердова А. Очерк аграрной политики Временного правительства. Социалистическое хазяйство. Москва : Б. и., 1925. Кн. 2. С. 174.

650 Астахов М. История «социалитической революции» в России (1917–1939 гг.). Самара : Самарский государственный университет, 2003. 91 с.
651 Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий: в. 4 т. / ред. Д. А. Коваленко, Ц. М. Подгорненская. Москва : Из-во АН СССР, 1959. Т. 2. 687 с.
652 Гинев В. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. Ленинград : Наука, 1977. С. 154.
653 Хитрина Н. Аграрная политика Временного правительства в 1917 г. Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2003. С. 290.
654 Высшие и центральные государственные учреждения России, 1801–1917: в 4 т. – Санк-Петербург : Наука, 2002. Т. 3: Центральные государственные учреждения. С. 73.
655 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 165.
656 Берсенев В. Исторические особенности реформирования аграрных отношений в России. Екатеренбург : УРО РАН, 1994. С. 110.
657 Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. Т. 32. Москва, 1969. С. 134.
658 Пути аграрного возрождения / авт. кол. Башмачков В. и др. Москва : Политиздат, 1991. С. 106.
659 Иллерицкая Е. Агарный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. Москва : Наука, 1981. 168 с.
660 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. 245 с.
661 Гладков И. Очерки советской экономики. 1917–1920 гг. Москва : Гос. изд., 1956. С. 96.
662 Маслов С. Что такое социализация земли. Земля и воля. 1917. № 43. С. 2.
663 Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917–1965 : В 2 кн. Москва : Советская энциклопедия, 1967. Кн. 1. С. 206.
664 Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству / под. ред. юридического отдела ВСНХ. Москва : Печатное слово, 1918. С. 310.
665 Там само. С. 310.
666 Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции. Вопросы истории. 1991. № 12. С. 14.
667 Старцев В. Внутренная политика Временного правительства первого состава. Ленинград : Наука, 1980. С. 204.
668 Маслов С. О трудовом землепользовании. Земля и воля. 1917. № 69. С. 1.
669 Маслов С. Право на землю и земельные порядки. Земля и воля. 1917. № 145. С. 1.
670 Старцев В. Революция и власть: Петроградский совет и Временное правительство в марте–апреле 1917 г. Москва : Мысль, 1978. 256 с.
671 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 174.
672 Экономическая история СССР : очерки. Москва : Инфа, 2007. С. 105.
673 Экономическая история. Москва : Наука, 1992. 191 с.
674 Першин П. Аграрная революция в России : ист.-экон. Исследование : в 2 кн. Москва : Наука, 1966. Кн. 1. От реформы к революции. С. 290.
675 Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1957. Ч. 1–2. С. 546.
676 Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Ленинград : Лениздат, 1967. 675 с.
677 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 160.
678 Старцев В. Революция и власть: Петроградский совет и Временное правительство в марте–апреле 1917 г. Москва : Мысль, 1978. С. 405.
679 Кострикин В. Маневры эсеров в аграрном вопросе накануне Октября. История СССР. 1961. № 1. С. 109.
680 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 99.
681 Милютин В. История экономического развития СССР (1917–1927). Москва ; Ленинград : Гос. изд., 1928. С. 310.
682 Лозинский З. Экономическая политика Временного правительства. Ленинград : Прибой, 1929. С. 167.
683 Кострикин В. Земельные комитеты в 1917 г. Москва : Наука, 1975. С. 109.
684 Там само. С. 174.
685 Советский союз. Политико-экономический справочник. Москва : Политиздат, 1977. С. 205.
686 Там само. С. 205.
687 Иллерицкая Е. Агарный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. Москва : Наука, 1981. 168 с.
688 Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству. Москва : Печатное слово, 1918. С. 205.
689 Ленин В. Полное собрание сочинений: в 55 т. Т. 34. Москва, 1969. С. 428.
690 Старцев В. Внутренная политика Временного правительства первого состава. Ленинград : Наука, 1980. С. 106.
691 Малышева С. Временное правительство. Современная отечествинная историография. Казань : Хэтер, 2000. С. 26.
692 ДАРФ. Ф. Р-4027. Оп. 1. Д. 1. 100 л.
693 Маслов С. …Крестьянское хазяйство: Очерки экономики мелкого земледелия. Москва : Универсальная библиотека, 1917. 272 с.
694 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 64.
695 Маслов С. Основы земельной реформы. Переходные мероприятия. Земля и воля. 1917. № 116. С. 1.
696 Там само. № 115. С. 1.
697 Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. С. 65.
698 Огановский Н. Земельный вопрос и земельная политика. Москва : Задруга, 1917. С. 11.
699 Евдошенко И. Законодательная деятельность Временного правительства в России (февраль–октябрь 1917 г.). Ижевск : Ижевский фил. ГОУ ВПО «Нижегородская акад. МВД Российской Федерации», 2010. С. 144.
700 Там само. С. 144–145.
701 Эктон Э. Новый взгляд на русскую революцию. Отечественная история. 1997. № 5. С. 70.

702 Томпкинс С. Триумф большевизма: революция или реакция? Вступительная статья А. Н. Сахарова. Отечественная история. 1995. № 5. С. 139.
703 Медушевский А. Проэкты аграрных реформ в России. XVIII – начало XXI века. Москва : Наука, 2005. С. 125.
704 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 66.
705 Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Труды III Всероссийского съезда Лиги аграрных реформ. Доклады А. В. Чаянова, Н. П. Макарова. Москва : Издание Серии С, 1918. 48 с.
706 Гусев К. В защиту «штрейкбрехеров революции». Отечественная история. 1993. № 2. С. 143–147.
707 Природа крестьянского хозяйства и земельный режим. Труды III Всероссийского съезда Лиги аграрных реформ. Доклады А. В. Чаянова, Н. П. Макарова. Москва : Издание Серии С, 1918. 48 с.
708 Съезд представителей Министерства земледелия при губернских земельных комитетах. Дело народа. 1917. № 118 (4 августа). С. 2.
709 Глобачев К. Правда о русской революции. Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения. Вопросы истории. 2002. № 8. С. 87.
710 Фигуровская Н. Банкротство «аграрной реформы» буржуазного Временного правительства. Исторические записки. 1969. Т. 81. С. 66.
711 Луцкий Е. Ликвидация Главного земельного комитета (1917–1918). Труды МГИАИ. Т. 9. 1957. С. 17–45.
712 Кочешков Г. Февральская революцыя и аграрный вопрос в России: неудавшийся либеральный проэкт. Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. 2015. № 2. С. 35.
713 Вісти з Української Центральної Ради. 1917. № 10
714 Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920). Український історик. 1967. № 3–4. С. 29.
715 Народна Воля. 1917. 29 липня.
716 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 225.
717 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 30зв.
718 ЦДАВОВУ. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 21зв.
719 ЦДАВОВУ. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 20зв.
720 ЦДАВОВУ. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 22зв.
721 Качинский В. Крестьянское движение. 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. Харьков : Пролетарий, 1927. С. 209.
722 ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 10 зв–11.
723 Рубач М. Захоплення поміщицьких і куркульських земель під приводом примусової оренди (До історії аграрної революції 1917 р. на Україні). Боротьба за владу Рад на Україні. Київ : Наук. думка, 1977. С. 77.
724 Революційне минуле Старобільщини / укл. В. О. Щепетильников. [Старобільськ] : Видання окр. ювіл. комісії, 1927. С. 10.
725 Короленко В. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины. Москва : Советский писатель, 1991. С. 115–120.
726 ЦДАВОВУ України. Ф. 1326. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 31, 39, 73–102.
727 ЦДАВОВУ України. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1, 5–6.
728 ЦДАВОВУ України. Ф. 1414. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2.
729 ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 312 зв–313.
730 ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 313–314.
731 ЦДАВОВУ України. Ф. 1731. Оп. 1. Спр. 3 а. Арк. 11–11 зв.
732 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27.
733 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 104зв.
734 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 105.
735 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 377.
736 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 400.
737 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. : в 4 т. Нью-Йорк, 1969. Т. 2. С. 118-119.
738 ЦДАВОВУ. Ф. 1063. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13зв.
739 Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Нью-Йорк : Булава, Т. 1: Доба Центральної Ради. 1954. С. 188–189.
740 Киевская Мысль. 1917. № 271
741 Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. 1917. 23 листопада.
742 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 444.
743 Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. 1917. 23 листопада.
744 ЦДАВОВУ України. Ф. 1412. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27.
745 ЦДАВОВУ. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 132.
746 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 2.
747 ЦДАВОВУ. Ф. 1063. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 76зв.
748 Нова Рада. 1917. 1917. 16 листопада.
749 Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920). Український історик. 1967. № 3–4. С. 33.
750 Нова Рада. 1917. 28 листопада.
751 Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920). Український історик. 1967. № 3–4. С. 35.
752 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 23.
753 Там само. С. 23.

754 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 25.
755 Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920). Український історик. 1967. № 3–4. С. 34.
756 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 26.
757 Там само. С. 28.
758 Там само. С. 50.
759 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 19.
760 ЦДАВОВУ. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60.
761 Народна Воля. 1917. 20 грудня.
762 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 50.
763 Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 539–540.
764 Народна Воля. 1918. 22 січня.
765 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. : в 4 т. Нью-Йорк, 1969. Т. 2. С. 128.
766 Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. Нью-Йорк : Булава, Т. 1: Доба Центральної Ради. 1954. С. 286.
767 Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Санк-Петербург : Государственная типография, 1906. Т. 1. С. 838, 848; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Санк-Петербург: Государственная типография, 1906. Т. 2. С. 978, 981–982, 1191, 1356; Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Санк-Петербург : Госуд. типография, 1907. Т. 1. С. 244, 712, 1622–1623, 1788, 1934.
768 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 128.
769 Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Відень: Накладом вид-ва «Борітеся-Поборете», Кн. 1. 1921. С. 141–144.
770 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 228.
771 Корчагова М. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор). Отечественная история. 1994. № 4–5.
772 Булдаков В. Имперство и российская революционность (критические заметки). Отечественная история. 1997. № 1.
773 Куренышев А. «Революционная война» и крестьянство. Отечественная история. 2001. № 6.
774 Рубач М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. Киев, 1956. С. 184.
775 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. Харьков : ЦСУ УССР, 1924. С. 26.
776 Хоптяр Ю. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.). Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. С. 129.
777 Історія селянства Української РСР : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 2. С. 38.
778 Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921). Львів : Червона калина, 1927. Ч. 1. С. 148–156.
779 Рубач ї М. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. Киев : Изд-во АН УССР, 1957. С. 392–396; Головач Ф. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. – червень 1921 р. Київ : Вища школа, 1982. С. 25.
780 Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 542.
781 Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 61–64.
782 ЦДАВОВУ. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 94–94зв.
783 Нова Рада. 1918. 31 березня.
784 ЦДАВОВУ. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 91–91зв.
785 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 279.
786 Робітнича газета. 1918. 23 квітня.
787 Робітнича газета. 1918. 11 квітня.
788 Нова Рада. 1918. 12 квітня.
789 Нова Рада. 1918. 11, 12, 15 квітня.
790 Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 471.
791 Нова Рада. 1918. 16 квітня.
792 Мацієвич К. Руїна сільського господарства України. Нова Рада. 10, 12, 13, 14 грудня.
793 Робітнича газета. 1918. 3 січня.
794 Нова Рада. 1918. 22 березня.
795 Історія українського селянства: Нариси в 2 т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 545.
796 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. : в 4 т. Нью-Йорк, 1969. Т. 2. С. 166.
797 Історія українського селянства. Нариси: в 2 т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 545.
798 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) : у 2 т. Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 17.
799 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : в 2 т. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 2. С. 326.
800 Там само. С. 329–330.
801 Винниченко В. Відродження нації. Київ ; Відень, 1990. Ч. ІІ. С. 326; Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Київ : Темпора, 2002. Т. 2. С. 26; Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. Київ : Либідь, 1992. Т. 2. С. 485.
802 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) : у 2 т. Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 20.
803 Робітнича газета. 1918. 3 травня.

804 Селянське Слово. 1918. 21 липня.
805 Нова Рада. 1918. 14 травня.
806 Нова Рада. 1918. 16 квітня.
807 ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. 3зв.
808 ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 22–24.
809 ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4.
810 Киевская Мысль. 1918. 5 червня.
811 Киевская Мысль. 1918. 26 червня.
812 Голос Киева. 1918. 16 травня.
813 Киевская Мысль. 1918. 26, 28 травня.
814 Киевская Мысль. 1918. 26 травня.
815 ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 6.
816 Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1991. С. 16–17.
817 Гражданская война Украине: 1918–1920: Сборник документов и материалов. Київ : Наукова думка, Т. 1. Кн. 1. 1967. С. 175, 177, 183–185, 200.
818 ЦДАВОВУ України. Ф. 3809. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 10, 13, 15.
819 Державний вістник. 1918. 16 червня.
820 Киевская Мысль. 1918. 18 травня.
821 Робітнича газета. 1918. 22 червня.
822 ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 48.
823 Робітнича газета. 1918. 19 липня.
824 Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). Документи й матеріали / ред. М. І. Мехеди. Вінниця : Вінницьке обл. книжково-газетне вид-во, 1959. С. 42–44, 74–75; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.). Сборник документов и материалов / редкол.: Г. Д. Базилевич и др. Полтава : Б. и., 1957. С. 76–77.
825 Сообщения с мест (От наших корреспондентов). Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. 1918. № 13–15. 12 августа. С. 8–9.
826 Виды на урожай. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. 1918. № 7. 16 июня. С. 3.
827 ЦДАВОВУ України. Ф. 2026. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 117.
828 ЦДАВОВУ України. Ф. 1865. Оп. 1. Спр. 21; ЦДАВОВУ України. Ф. 1865. Оп. 1. Спр. 30.
829 Селянське Слово. 1918. 21 липня.
830 Голос Киева. 1918. 3 вересня.
831 Селянське Слово. 1918. 21 липня.
832 Голос Киева. 1918. 23 липня, 28 серпня.
833 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 1.
834 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 11–12зв.
835 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 37зв.
836 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 38.
837 Відродження. 1918. 17 і 21 серпня.
838 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва : Гос. изд-во, 1936. С. 92–93.
839 Відродження. 1918. 7 липня.
840 Пиріг Р., Проданюк Ф. Гетьман Української держави (Павло Скоропадський). Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ : Т-во «Знання» України, 1994. С. 127.
841 Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини. Літопис революції. 1928. № 2. С. 83–84.
842 Виды на урожай. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. 1918. № 7. 16 июня. С. 3.
843 Сообщения с мест (От наших корреспондентов). Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. 1918. № 13–15. 12 августа. С. 8–9.
844 Відродження. 1918. 17 серпня.
845 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 6.
846 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 11–14.
847 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 12зв, 4зв, 2зв, 4.
848 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 2зв.
849 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 2.
850 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 13зв, 15.
851 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 17.
852 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 32–33.
853 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 32.
854 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 30.
855 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 27зв.
856 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 28.
857 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 36–38.
858 Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. Київ : Темпора, Т. 2. 2002. С. 202.

859 Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. Київ : Либідь, 1997. С. 219.
860 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 29–31зв..
861 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 19–22, 80зв.
862 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 35зв, 41, 44, 49, 64.
863 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 60зв, 64.
864 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 39.
865 Киевская Мысль. 1918. 11 листопада.
866 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 34.
867 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 31–31зв.
868 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 1зв.
869 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 11. Арк. 2.
870 Известия Союза протофису. 1918. 18 ноября.
871 Селянське Слово. 1918. 15 вересня.
872 Селянське Слово. 1918. 30 серпня.
873 Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ : Нічлава, 1997. С. 80.
874 ЦДІАК. Ф. 317. Оп. 7. Спр. 5144. Арк. 13.
875 Юртик Г. Стихія (Зі споминів). Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. Торонто : Чужина, 1970. С. 436–437, 440.
876 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. : в 4 т. Відень, 1921. Т. 3. С. 56, 60–61.
877 Пташинський П. КП(б)У організатор і вождь повстання проти гетьмана і інтервентів (1918 рік). Літопис революції. 1933. № 1–2. С. 227.
878 Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніальних старост і комісарів (1918–1920). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2017. С. 265; Бубнов А. История одного партизанського штаба. Летопись революции. 1926. № 2. С. 98; Еткіна І. Селянські повстання в Чернігівській губернії у 1918 р.: причини та спрямованість. Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 367.
879 Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) : у 2 т. Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 61.
880 Grebing H. Österreich-Ungarn und die «Ukrainische Aktion» 1914 – 1918. Zur österreichisch-ungarischen Ukraine-Politik im ersten Weltkrieg. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1959. № 7. S. 275, 276.
881 Патер І. Союз визволення України та українське питання в політиці Центральних держав 1914–1918 рр. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 1997. № 3-4. С. 145.
882 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S. 11, 160, 161.
883 Там само. S. 12.
884 Там само. S. 339-346.
885 Там само. S. 312, 313, 315, 319, 320, 331, 332.
886 Там само. S. 223-225.
887 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 39, 40.
888 ЦДАВОВУ. Ф. 2608. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1-5.
889 Gröner W. Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Göttingen, 1957. S. 392, 393.
890 Tintrup H. Krieg in der Ukraine. Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers. Essen, 1938. S. 28.
891 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S. 342.
892 ЦДАВОВУ. Ф. 2608. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 4.
893 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1967. Bd. 2. S. 319.
894 Там само. S. 320, 321.
895 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 23-25.
896 Там само. С. 25.
897 Gröner W. Lebenserinnerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Göttingen, 1957. S. 394.
898 Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939. Paderborn, München, Wien, Zürich, 2010. S. 249.
899 Tintrup H. Krieg in der Ukraine. Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers. Essen, 1938. S. 28.
900 Німецько-австрійська інтервенція на Україні. Харків, 1933. Т. 1. С. 136.
901 Malinovskij B. Die deutschen Kolonisten als Teilnehmer an den Strafexpeditionen der österreichisch-ungarischen und deutschen Streitkräfte im Bewusstsein der ukrainischen Bevölkerung 1918 Forschungen zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen. 1997. Bd.7. S. 74-87.
902 Бобылева С.Й. и др. Живи и помни… История меннонитских колоний Екатеринославщины. Днепропетровск, 2006. С. 41.
903 Безносов А. К вопросу об участии немецких колонистов и меннонитов в гражданской войне на Юге Украине (1917–1921 гг.). Вопросы германской истории. Днепропетровск, 1996. С. 114.
904 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 89, 90.
905 Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien, München, 1966. S. 125, 126.
906 Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів. Політологічні читання. 1994. № 1. С. 107.
907 Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. Київ, 2009. С. 285.
908 Fedyshyn O. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918. New Brunswick, 1971. P. 120.
909 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 30, 31.

910 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck-Hamburg, 1970. S. 91.
911 Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien, München, 1966. S. 126.
912 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 30, 31.
913 Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien, München, 1966. S. 126.
914 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1967. Bd. 2. S. 324, 325.
915 Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 года. Архив русской революции. 1991. Т. 1. С. 291, 292.
916 Дорнік В. та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015. С. 248-250.
917 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Bd.1. S. 379.
918 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1967. Bd. 2. S. 327-329.
919 Там само. S. 329, 330, 332-334.
920 Там само. S. 331.
921 Там само. S. 330, 331.
922 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 28, 29.
923 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 99.
924 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Киев, 1937. С. 271, 272.
925 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 225.
926 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S. 371.
927 Милюков П. Дневник (переговоры с немцами в 1918 году). Новый журнал. 1961. № 66. С. 176.
928 Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien, München, 1966. S. 126.
929 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 90, 101.
930 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1967. Bd. 2. S. 325.
931 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Київ, 2002. Т. 2. С. 12.
932 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S. 315, 316.
933 Там само. S. 370.
934 Там само. S. 386-389.
935 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 100.
936 Там само. S. 100.
937 Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. С. 471, 472, 478, 479.
938 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 96, 97.
939 Там само. S. 97.
940 Там само. S. 97.
941 Украина – 1918. Взгляд из Германии. Пер. с нем. и комм. Л.Ланника. Москва, 2018. С. 304, 305.
942 Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917-1920 рр. Відень, 1921. Т.1. С. 201, 202.
943 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 98.
944 Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Київ, Відень, 1920. Ч. 2. С. 323.
945 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1966. Bd. 1. S.388.
946 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 42.
947 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 401.
948 Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936. С. 50.
949 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Київ, 2002. Т. 2. С. 24.
950 Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів. Політологічні читання. 1994. № 1. С. 115.
951 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 36.
952 Там само. S. 39.
953 Там само. S. 30.
954 Там само. S. 36.
955 Там само. S. 46.
956 Будберг Р. При гетмане Скоропадском. Пученков А. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. Санкт-Петербург, 2013. С. 268, 269.
957 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 164, 165.
958 Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство. Київська старовина. 2005. № 3. С. 101.
959 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 122, 123, 223-225.
960 Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов. Киев, 1967. Т. 1. Кн. 1. С. 200.
961 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 160.
962 Малиновський Б. Австро-угорські та німецькі війська в Україні (1918 р.): взаємовідносини з органами влади Української Держави. Грані. 2006. № 6. С. 22.

963 Скляренко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. Київ, 1960. С. 76.
964 Німецько-австрійська інтервенція на Україні. Харків, 1933. Т. 1. С. 166.
965 Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Київ, 2012. Т. 1. С.209.
966 Драбкина С. Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль-июль 1918 года). Исторические записки. 1949. Т. 28. С. 101-104.
967 Малиновський Б. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо – осінь 1918 р.: збереження та збір врожаю. Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 209, 210.
968 Там само. С. 209.
969 Скляренко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. Київ, 1960. С. 69, 70.
970 Kerchnave H., Mitzka R., Sobotka F., Seidl H., Krauss A. Die Militärverwaltung in den von österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten. Wien, 1928. S. 387.
971 ЦДАВОВУ. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 48.
972 Штерн С. В огне гражданской войны. Воспоминания, впечатления, мысли. Париж, 1922. С. 26.
973 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. Москва, 2014. С 155.
974 Войнаренко О. До нової Полтави. Нью-Йорк, 1955. С. 55, 56.
975 Голицын А. Воспоминания. Москва, 2008. С. 428.
976 Татищев А. Земли и люди: В гуще переселенческого движения (1906 – 1921). Москва, 2001. С. 299, 300.
977 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 170.
978 ЦДАВОВУ. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 312.
979 ЦДАВОВУ. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 43.
980 ЦДАВОВУ. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 159.
981 ЦДАВОВУ. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 36.
982 Малиновский Б. Австро-Венгрия и аграрная реформа в Украине, 1918 г. Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2003. С. 207.
983 ЦДАВОВУ. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 1-4.
984 ЦДАВОВУ. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 17.
985 ЦДАВОВУ. Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 5, 6, 9.
986 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 136, 137.
987 Bihl W. Beiträge zur Ukraine-Politik Österreich-Ungarns 1918. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1966. № 14. S. 51-57.
988 Golczewski F. Deutsche und Ukrainer 1914-1939. Paderborn, München, Wien, Zürich, 2010. S. 279.
989 Снайдер Т. Червоний князь. Київ, 2011. С. 99, 100.
990 Дорнік В. та ін. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015. С. 310, 312.
991 Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців, 1914–1918. Дзвін. 1992. № 11-12. С. 122.
992 Мемуари Вільгельма Габсбурга Полковника УСС. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. Київ, 2008. С. 121.
993 Малиновський Б. Архікнязь Вільгельм фон Габсбург, січові стрільці та «запорожці» у 1918 р. (за повідомленнями гетьманських охоронних служб). Архіви України. 1997. № 1-6. С. 36-45.
994 Ковальова Н. Вплив німецько-австрійської військової присутності на розробку українськими урядами 1918 року планів аграрної реформи. Вопросы германской истории. Днепропетровск, 2000. С. 193.
995 Жизнь Подолии. 1918. 20 августа.
996 Вернадский В. Дневники. 1917-1921. Киев, 1994. С. 106.
997 Ereignisse in der Ukraine, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 267, 268.
998 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 156-158.
999 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 163.
1000 Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck, Hamburg, 1970. S. 164.
1001 Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Hg. v. Th. Hornykiewicz. Philadelphia, 1968. Bd. 3. S. 226, 227.
1002 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 2-4, 26, 31.
1003 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 29.
1004 Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ, 2016. С.393, 394.
1005 Скоропадський П. Спогади, кінець 1917 – грудень 1918 р. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 276.
1006 Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. Москва, 1995. С. 124.
1007 Могилянский Н. Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.). Революция на Украине по мемуарам белых. Москва; Ленинград, 1930. С. 126.
1008 ЦДАВОВУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 75.
1009 ЦДАВОУ. Ф. 3809. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7–8.
1010 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.
1011 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 3. Арк. 1.
1012 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.
1013 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 14.
1014 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 8.
1015 Республіканські вісті. 1918. 13 грудня.

1016 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : в 4 т. Нью-Йорк, 1969. Т.4. С. 45–46.
1017 Республіканець. 1919. 3 січня.
1018 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : в 4 т. Нью-Йорк, 1969. Т. 4. С. 46–47.
1019 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : в 4 т. Нью-Йорк, 1969. Т. 4. С. 46–47.
1020 Республіканські вісті. 1918. 18 грудня.
1021 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: документи і матеріали : у 2 т., [3 ч.] / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. С. 159–161.
1022 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: документи і матеріали : у 2 т., [3 ч.] / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. с. 162–164.
1023 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 6. Арк. 10.
1024 Законодавство про землю і ліси в Українській Народній Республіці. Київ, 1919. С. 3–9.
1025 Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20). Український історик. 1967. № 3–4. С. 50.
1026 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 9.
1027 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: док. і матеріали : у 2 т., 3 ч. / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 439–440.
1028 Вістник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки. 1919. 25 січня.
1029 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 6–6зв.
1030 ЦДАВОУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 7–9.
1031 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: док. і матеріали : у 2 т., 3 ч. / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 505–508.
1032 Вістник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки. 1919. 25 січня.
1033 ЦДАВОУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 3.
1034 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: док. і матеріали : у 2 т., [3 ч.] / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 437–439.
1035 Вістник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки. 1919. 25 березня.
1036 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 2зв.
1037 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: док. і матеріали : у 2 т., 3 ч. / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 451–452.
1038 Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. С. 129.
1039 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 120.
1040 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1.
1041 Там само. Арк. 9–11а.
1042 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1, 5.
1043 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 6.
1044 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 1.
1045 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 6–6 зв.
1046 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 1–1 зв.
1047 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 72. Арк. 7.
1048 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 503–504.
1049 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 2зв.
1050 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 12–12 зв.
1051 ЦДАВОВУ України. Ф. 931. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11–11 зв.
1052 Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. М. А. Рубач. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 510.
1053 ЦДАВОВУ України. Ф. 1654. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5.
1054 ЦДАВОВУ України. Ф. 1654. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4.
1055 Там само. Арк. 12, 48.
1056 ЦДАВОВУ України. Ф. 1654. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 29, 39–39 зв.
1057 Про реалізацію (збір) урожаю. Збірка наказів і розпоряджень Міністерства Земельних Справ і пояснення. Склав М. Бал. Кам'янець-на-Поділлю, 1919. С. 21.
1058 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 28зв.
1059 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 47.
1060 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр.81. Арк. 104.
1061 Там само. Арк. 196.
1062 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 29.
1063 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр.81. Арк. 3, 51, 55.
1064 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 54.
1065 Там само. Арк. 59зв.

1066 Там само. Арк. 61.
1067 Там само. Арк. 60зв.
1068 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 20, 25, 36.
1069 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 75.
1070 Там само. Арк. 75.
1071 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 52.
1072 Там само. Арк. 100–101.
1073 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 78.
1074 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 11.
1075 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 25.
1076 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 8–9.
1077 Вістник Міністерства Земельних Справ Української Народної Республіки. 1919. 30 червня.
1078 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 208.
1079 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 11зв, 14.
1080 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 47.
1081 ЦДАВОУ. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22–23.
1082 Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР. Український історичний журнал. 1997. № 2. С. 75.
1083 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 3–4.
1084 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 21.
1085 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 8, 9.
1086 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 95. Арк. 25.
1087 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 4.
1088 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 3, 5.
1089 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 6.
1090 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 8.
1091 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 177. Арк. 3.
1092 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 179. Арк. 1–7.
1093 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 25, 26зв, 27.
1094 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 41. Арк. 20.
1095 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 172. Арк. 40, 84.
1096 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 172. Арк. 84зв.
1097 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 172. Арк. 40.
1098 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 89–91.
1099 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 182. Арк. 19.
1100 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 172. Арк. 63а.
1101 ЦДАВОУ. Ф. 1062. Оп. 2. Спр. 182. Арк. 19зв.
1102 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. Київ : Без вид., 1998. С. 123, 127, 129.
1103 Екельчик С. История Украины: становление современной нации. Киев, 2010. С. 93, 94.
1104 Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998. С. 94, 95.
1105 Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. С. 181.
1106 Ястребов Ф. Західноукраїнські землі в період розвитку капіталізму. Історія Української РСР. Київ, 1955. Т. 1. С. 570.
1107 Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998. С.106.
1108 Там само. 94.
1109 Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1993. С. 384, 385.
1110 Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998. С. 105, 106.
1111 Ілько В., Стеблій Ф., Кравець М. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 430.
1112 Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Київ, 1986. Т. 47. С. 98.
1113 Ілько В., Стеблій Ф., Кравець М. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 436.
1114 Там само. С. 434.
1115 Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. С. 181.
1116 Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1993. С. 385.
1117 Ілько В., Стеблій Ф., Кравець М. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 434.
1118 Там само. С. 437.
1119 Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998. С. 107.
1120 Ілько В., Стеблій Ф., Кравець М. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 456, 457.
1121 Історія України. Київ, 1997. С. 160.
1122 Монолатій І. Євреї в імперії Габсбургів (1772-1918 рр.). Нариси з історії та культури євреїв в Україні. Київ, 2005. С. 106.

1123 Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. С. 181.
1124 Наулко В. Український етнос у часі й просторі. Культура і побут населення України. Київ, 1993. С. 10.
1125 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 91, 92.
1126 Ястребов Ф. Західноукраїнські землі в період розвитку капіталізму. Історія Української РСР. Київ, 1955. Т. 1. С. 570.
1127 Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1993. С. 385.
1128 Корновенко С., Морозов А., Реєнт О. Українська революція. Вінниця, 2004. С. 167.
1129 Фартушняк А. Продовольча і земельна політика керівництва ЗУНР. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. 1999. Вип. 8. С. 22.
1130 Історія Української РСР. Київ, 1977. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). С. 515.
1131 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 600, 601.
1132 Яценюк Я. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 109.
1133 Супруненко Н. Революционная борьба на западноукраинских землях. История Украинской ССР. Киев, 1969. Т. 2. С. 156.
1134 Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920). Український історик. 1967. № 3–4. С. 56.
1135 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 606-608.
1136 Бородайко В. До 10-тиріччя «Західньо-Української Республіки». Літопис революції. 1928. № 6. С. 309.
1137 Михутина И. Западно-Украинская народная республика. Славяноведение. 2006. № 1. С. 34.
1138 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 171.
1139 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 601, 602.
1140 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 171, 172.
1141 Яценюк Я. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 109.
1142 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 170.
1143 Там само. С. 172.
1144 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 601, 602.
1145 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 174.
1146 Там само. С. 172.
1147 Там само. С. 172, 173.
1148 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 71-76, 175, 176.
1149 Виздрик В., Мельник О. Аграрна політика уряду ЗУНР (ЗОУНР). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2019. Вип. 32. С. 215, 216.
1150 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 181.
1151 Там само. С. 272-274.
1152 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 604.
1153 Яценюк Я. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 109.
1154 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 178.
1155 Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). Київ, 2012. Т. 1. С. 565, 566.
1156 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 245-248.
1157 Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 110, 111, 113-115.
1158 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 602-604.
1159 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 173-178.
1160 Андрієвський В. З минулого. Берлін, 1923. Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. Ч. 2. Директорія. С. 192.
1161 Будзиновський В. Ішли діди на муки (Введення в історію України). Ню Йорк, 1958. С. 59.
1162 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 174.
1163 Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Відень, 1922. С. 92.
1164 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 348-353.
1165 Яценюк Я. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 110.
1166 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 179.
1167 Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 354.
1168 Республіка. 1919. 8 травня.
1169 Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 117, 118.
1170 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 179.

1171 Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. Український історичний збірник. 2012. Вип. 15. С. 118.
1172 Фартушняк А. Продовольча і земельна політика керівництва ЗУНР. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. 1999. Вип. 8. С. 23, 26.
1173 Яценюк Я. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 110.
1174 Яценюк Я. Становище селян та вирішення земельного питання в ЗУНР в 1918 – 1919 рр. Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 110.
1175 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 180.
1176 Там само. С. 179.
1177 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 622.
1178 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 180.
1179 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ, 2019. С. 257, 258.
1180 Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання. Київ, 1999. С. 302.
1181 Будзиновський В. Ішли діди на муки (Введення в історію України). Ню Йорк, 1958. С. 58, 59.
1182 Кучабський В. Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го року. Дзвони. Львів, 1932. С. 203.
1183 Фартушняк А. Продовольча і земельна політика керівництва ЗУНР. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. 1999. Вип. 8. С. 26.
1184 Кобилецький М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918 – 1923 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук. Львів, 1998. С. 20.
1185 Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 179, 180.
1186 Кузнецов Б., Котовский Г., Луцкий Е. Аграрный вопрос. Советская историческая энциклопедия. Москва, 1961. Т. 1. С.190.
1187 Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998. С. 233, 234.
1188 Литвин М. Західноукраїнське село в період визвольних змагань. Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 614, 615, 617, 621.
1189 Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Київ, 2001. С. 88.
1190 Аграрне законодавство періоду української революції (1917 – 1921 рр.): Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 2019. С. 475-525.
1191 Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-Східної Європи. Український селянин. 2018. Вип. 19. С. 45-49.
1192 ДАРФ. ФР. 5827. Оп.1. Спр. 107. Арк. 1.
1193 Там само. Арк. 1.
1194 Там само. Арк. 1–1 зв.
1195 Там само. Арк. 1 зв.
1196 Там само. Арк. 3.
1197 Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. Москва, 1954. 378 с.
1198 Ипполитов Г. Военная и политическая деятельность А.И. Деникина (1890 – 1947 гг.): дис…. док. ист. наук. Москва, 2000. С. 368.
1199 ДАРФ. ФР. 5827. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 1.
1200 Федюк В. Белое движение на Юге России: дис. ... д-ра ист. наук. Ярославль, 1995. С. 284.
1201 Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. С. 68.
1202 ДАРФ. ФР. 440. Оп. 1. Спр. 34а. Арк. 2.
1203 ДАРФ. ФР. 439. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 223.
1204 Савич Н. Воспоминания. Санк-Петербург, 1993. С. 278.
1205 Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. Москва, 1993. С. 242.
1206 Проект земельной реформы (беседа с В. Г. Колокольцовым). Новая Россия. 19. 06. 1919.
1207 ДАРФ. ФР. 440. Оп. 1. Спр. 34а. Арк. 2.
1208 Мальт М. Деникинщина и крестьянство. Пролетарская революция. 1924. Кн. 4. С. 144.
1209 ДАРФ. ФР. 439. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 133, 326–328.
1210 Ж. Земельная реформа. Киевлянин. 1919. № 9.
1211 Л. Г. Земельная реформа. Полтавский день. 1919. № 32.
1212 Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии. Полтавский день. 1919. № 2.
1213 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 9.
1214 ДАРФ. ФР. 5827. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 17–18 зв.
1215 Скоропадський П. Спогади. Київ ; Філадельфія, 1995. С. 170.
1216 Об отставке Колокольцева. Киевская Жизнь. 1919. № 4.
1217 Деникин А. Очерки русской смуты. Берлин, 1925. Т. 5. С. 222.
1218 Савич Н. Воспоминания. Санк-Петербург, 1993. С. 276.
1219 ЦДАВОУ. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 9.
1220 Корновенко С. Г. Колокольцев і аграрна реформа П.Скоропадського. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, поста ті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. С. 196–203.
1221 Проект земельной реформы (беседа с В. Г. Колокольцовым). Новая Россия. 19. 06. 1919.

1222 ДАРФ. ФР. 5827. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 4.
1223 Там само. Арк. 5–6.
1224 Там само. Арк. 18–18 зв.
1225 Деникин А. Очерки русской смуты. Вопросы истории. 1994. № 4. С. 84 – 85.
1226 Там само. С. 85.
1227 Маргулиес М. Год интервенции. Берлин, 1923. Кн. 3. Сентябрь 1919 – декабрь 1920. С. 169.
1228 ДАРФ. ФР. 5827. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 4.
1229 Там само. Арк. 6.
1230 Иллерицкая Е. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. Москва : Наука, 1981. С. 139.
1231 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 2–7.
1232 Назначение А. Д. Билимовича. Киевская Жизнь. 1919. № 24.
1233 Ярошевич А. Из уроков прошлого. Киевская жизнь. 1919. № 36.
1234 Жуков. Земельная реформа (Беседа). Киевлянин. 1919. №48.
1235 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 29. Арк. 84–85.
1236 Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка. Южный край. 1919. № 123.
1237 Там само.
1238 Селянське Слово. 21. 07. 1918.
1239 Голос Киева. 3. 09. 1918.
1240 Селянське Слово. 1918. № 21.
1241 Державний Вістник. 1918. № 47.
1242 Анцыферев А. К аграрному вопросу. «Хлебная валюта». Новая Россия. 1919. № 45.
1243 Там само.
1244 Мануилов А. К аграрному вопросу. Южный Край. 1919. № 130.
1245 Там само.
1246 И. О. Земля народу. Вечерние Огни. 1919. № 36.
1247 Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка. Южный край. 1919. № 123.
1248 Анцыферев А. К аграрному вопросу. «Хлебная валюта». Новая Россия. 1919. № 45.
1249 Польский земельный вопрос. Киевский день. 1920. № 2.
1250 Невич И. Земля. Вечерние Огни. 1919. № 34.
1251 Невич Ив. Успокойте тыл. Вечерние Огни. 1919. № 50.
1252 Приказ Главнокомандующего Екатеринославскому, Харьковскому, Полтавскому, Курскому, Киевскому и Черниговскому губернаторам. Вечерние Огни. 1919. № 9.
1253 Невич И. Деревня и Добрармия. Вечерние Огни. 1919. № 53.
1254 Запрещение бесплатных реквизиций. Вечерние огни. 1919. № 79.
1255 Шульгин В. Тыл отстает от фронта. Киевлянин. 1919. № 10.
1256 Шульгин В. Не обижайте село. Киевлянин. 1919. № 20.
1257 Шульгин В. Земли и воли. Киевлянин. 1919. № 50.
1258 Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия. Заря России. 1919. № 1.
1259 Заря России. 1919. № 1.
1260 ДААРК. ФР. 60. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 15 зв.
1261 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1–1 зв.
1262 Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия. Заря России. 1919. № 1.
1263 Державний Вістник. 1918. № 9.
1264 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 35. Арк. 84–85.
1265 ДАРФ. ФР. 440. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 29–30.
1266 И. О. Разрешение земельного вопроса в соседних странах. Вечерние Огни. 1919. № 46.
1267 Польский земельный вопрос. Киевский день. 1920. № 2.
1268 Там само.
1269 Южный край. 1919. №16.
1270 Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции. Москва : Наука, 1977. С. 250.
1271 История гражданской войны в СССР: в 5 т. Москва, 1959. Т. 4. Решающие победы Красной Армии над объединенными силами Антанты и внутренней контрреволюции (март 1919 г. – февраль 1920 г.). С. 220.
1272 Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром. Москва : Наука, 1982. С. 281.
1273 В союзе земельных собственников. Южный край. 04. 07. 1919.
1274 Резолюция съезда земельных собственников. Новая Россия. 1919. 15. 10.
1275 Мякотин В. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний). V. В Одессе при добровольцах. На чужой стороне. 1925. Т. 11. С. 221.
1276 Ленін В. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. Правда. 1920. № 3.
1277 Ленін В. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійської ради професійних спілок і представників фабрично-заводських комітетів Москви 4 липня 1919 р. Правда. 1919. № 145.
1278 Ленін В. Промова на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. Правда. 1920. № 232.
1279 Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний). Москва, 2007. С. 196.

1280 Там само. С. 196.
1281 ДААРК. ФР. 2235. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.
1282 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 2.
1283 ДАРФ. ФР. 439. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 83.
1284 Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г. Бурлаковым). Объединение. 1919. № 4.
1285 Л.Г. Земельный вопрос. Полтавский День. 1919. № 29.
1286 РДВА. ФР. 39540с. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 20.
1287 Якушкин И. Посевы 1920 года. Наш путь. 1919. № 38.
1288 Голос Юга. 1919. № 53.
1289 Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т. 2. – К., 1967. – 534 с. 84
1290 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 2. Спр.4. Арк. 126.
1291 По губернии. Змиевский уезд. Новая Россия. 1919. № 28.
1292 Полтава. Новая Россия. 1919. № 56.
1293 Правила о сборе урожая 1919 г. в местностях, находящихся под контролем Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России. Киевлянин. 1919. № 25.
1294 Правила об уборке сена. Таврический день. 1919. 08. 07.
1295 Зарубин А., Зарубин В. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997. 352 с.
1296 Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини : дис. ... канд. іст. наук. Уфа, 1942. С. 130.
1297 Федюк В. Деникинская диктатура и ее крах. Ярославль, 1990. С. 46.
1298 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 36. 190 арк.
1299 Сельские земельные комитеты (Из бесед с селянами). Новый пахарь. 1919. 16. 10.
1300 РДВА. ФР. 39540с. Оп. 1. Спр. 52.
1301 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 55. Арк. 10.
1302 ДАМС. ФР. 244. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 8б.
1303 ДАРФ. ФР. 439. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 110–111.
1304 Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г. Бурлаковым). Объединение. 1919. № 4.
1305 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 2. Спр.4. Арк. 5–5 зв.
1306 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 6 зв.
1307 Уборка хлебов. Полтавский день. 1919. 01.08.
1308 Гражданская война на Украине. 1918 – 1920 гг.: Сборник документов и материалов : в 3 т., 4 кн. Киев, 1967. Т. 2. С. 535.
1309 Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление советской власти (1917 – 1920 гг.). Сборник документов и материалов. Полтава, 1957. С. 152.
1310 Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии. Родина. 1919. № 60.
1311 ЦДАВОУ. Ф. 4175. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 24 зв.
1312 В Феодосийском уезде. Крестьянский путь. 1920. 19. 09.
1313 ДААРК. ФР. 2235. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 45–46, 53.
1314 ДАРФ. ФР. 446. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 232.
1315 Федюк В. Белое движение на Юге России : дис. ... д-ра ист. наук. Ярославль, 1995. С. 376.
1316 Гражданская война на Украине. 1918 – 1920 гг.: Сборник документов и материалов : в 3 т., 4 кн. Киев, 1967. т. 2. С. 325 – 326.
1317 Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – 1920 гг. Харьков, 1973. С. 163 – 164.
1318 ЦДАВОУ. Ф. 4593 с. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 19.
1319 Там само. Арк. 9.
1320 Плетнев В. Что дает крестьянству Добровольческая армия. Заря России. 1919. № 1.
1321 Штромберг Н. Экономика и политика в земельной реформе. Южный край. 1919. № 85.
1322 Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана). Вечерние огни. 1919. № 47.
1323 Ярошевич А. На новых позициях. Киевская жизнь. 1919. № 57.
1324 Штромберг Н. Новый закон об аренде земли. Южный край. 1919. № 99.
1325 ЦДАВОУ. Ф. 4593 с. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 39.
1326 Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок. Киевская жизнь. 1919. № 4.
1327 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 39. Арк. 141.
1328 Новые правила об аренде земли. Заря России. 1919. № 26.
1329 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 39. Арк. 144.
1330 Киевские губернские ведомости. 1919. № 13.
1331 Расписание внешних предельных размеров арендных участков. Киевские губернские ведомости. 1919. № 5.
1332 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 35. Арк. 84.
1333 Постановление по вопросам землепользования. Киевлянин. 1919. № 53.
1334 Зарубин А., Зарубин В. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997. С. 224 – 225.
1335 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 39. Арк. 144.
1336 Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 23. Спр. 2015. Арк. 15–18.

1337 Новый земельный закон. Полтавский день. 1919. № 61.
1338 Азызян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. Москва ; Ленинград, 1928. С. 15.
1339 И. О. Земля народу. Вечерние Огни. 1919. № 36.
1340 Наём и продажа земли. Полтавский день. 1919. № 70.
1341 Там само.
1342 Ярошевич А. На новых позициях. Киевская жизнь. 1919. № 57.
1343 Новый земельный закон. Полтавский день. 1919. № 61.
1344 Георгиевич Л. Умиротворение деревни. Полтавский день. 1919. № 74.
1345 Невич Ив. Не забывайте деревни. Вечерние Огни. 1919. № 61.
1346 Штромберг Н. Неотложная задача. Южный край.1919. № 117.
1347 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 340. Арк. 15.
1348 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 223.
1349 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 308. Арк. 8.
1350 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 348. Арк. 40.
1351 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 346. Арк. 1.
1352 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 453. Арк. 37.
1353 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 427. Арк. 9.
1354 Георгиевич Л. Земельный вопрос. Полтавский день. 1919. № 29.
1355 Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии. Полтавский день. 1919. № 2.
1356 Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии. Родина. 1919. № 60.
1357 Лисенко А. Деякі суспільно-політичні причини дезертирства в роки громадянської війни на Україні (1918 – 1919 рр.). Україна Соборна. 2006. Вип. 4. Т. 1. С. 149–150.
1358 По уезду и губернии. Новый пахарь. 1919. № 56.
1359 Починки машин. Новый пахарь. 1919. 24. 10.
1360 В Особом совещании. Снабжение сельскохозяйственными машинами. Заря России. 1919. № 2.
1361 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 67.
1362 Земледельческие орудия. Голос Юга. 1919. 17. 08.
1363 Распределение сельскохозяйственных машин. Новая Россия. 1919. 12.07.
1364 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.
1365 Там само. Арк. 15–18.
1366 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 11 зв.
1367 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 7–7 зв.
1368 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.
1369 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 66–66 зв.
1370 Улучшение животноводства в губернии. Голос Юга. 1919. № 77.
1371 На агрономические мероприятия. Киевская речь. 1919. №8.
1372 ДАРФ. ФР. 5881. Оп. 2. Спр. 333. Арк. 105.
1373 Товары для деревни. Единая Русь. 03. 10. 1919.
1374 ДААРК. ФР. 1765. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1.
1375 Там само. Арк. 3.
1376 ДААРК. ФР. 1765. Оп. 1. Спр. 5а. Арк. 26.

1377 Валентинов А. Крымская эпопея. Архив русской революции. Берлин, 1922. Т. 5. С. 25.
1378 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 15.
1379 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 16.
1380 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 146.
1381 Там само. С. 146.
1382 Там само. С. 146.
1383 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленингоад : Государственное издательство, 1928. С. 17.
1384 Зарубин А., Зарубин В. Второе крымское краевое правительство (ноябрь1918 – апрель 1919 гг.). Отечественная история. 1998. № 1. С. 73.
1385 Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25. 5. 1920. Таврический Голос. 1920. № 245.
1386 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 148–149.
1387 Там само. С. 149.
1388 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 17.
1389 Юг России. 1920. № 23.
1390 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 17 – 18.
1391 Там само. С. 17.
1392 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 150.
1393 Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.) : в 2 кн. Москва, 1992. Кн. 2. С. 49 – 50.
1394 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 17 – 18.

1395 Секретный доклад генерала Махрова. Грани. 1982. № 124. С. 198.
1396 Раковский Г. Конец белых: От Днепра до Босфора. Прага, 1921. С. 63, 69.
1397 Гензель П. История земельного закона. Таврический голос. 1920. № 246.
1398 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1. С. 55 – 56.
1399 Декларация учредителей Крестьянского Союза России. Таврический голос. 1920. № 250.
1400 Великая Россия. 1920. № 41.
1401 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 19.
1402 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1. С. 58.
1403 Гензель П. Земельная реформа. Таврический голос. 1920. № 246.
1404 Земля и порядок. Таврический Голос. 1920. № 247.
1405 Горов И. Новый поход в народ. Таврический голос. 1920. № 316.
1406 Врангелевщина. Красный архив. 1930. Т. 3. С. 3.
1407 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 160.
1408 Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. Москва, 1993. С. 242.
1409 Там само. С. 242.
1410 Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. Москва, 1993. С. 243.
1411 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1. С. 99.
1412 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 428. Арк. 75–79.
1413 Карпенко С. Крах последнего белого диктатора. Москва : Знание, 1990. С. 21.
1414 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 428. Арк. 79.
1415 Шафир Я. Экономическая политика белых. Антанта и Врангель. Москва ; Прага, 1923. Вып. 1. С. 182.
1416 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 428. Арк. 80–81.
1417 Там само. 80–81.
1418 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 50–51.
1419 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 165.
1420 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля : в 2 т. Москва, 1992.т. 1. С. 254 – 255.
1421 Там само. С. 255 – 256.
1422 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 166.
1423 Крестьянский путь. 1920. № 14.
1424 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 166.
1425 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 1.
1426 Там само. Арк. 5–6.
1427 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1. С. 99.
1428 Значение земельной реформы. Таврический голос. 1920. № 245.
1429 Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. Москва, 1993. С. 249.
1430 Гагарин Б. Политика генерала Врангеля. Российская газета. 1990. 14. 12.
1431 Думова Н. Кадетская контрреволюция и её разгром. Москва : Наука, 1982. С. 340.
1432 Немирович-Данченко Г. В Крыму при Врангеле. Берлин, 1922. С. 46 – 47
1433 Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. С. 20.
1434 Оприц И. ЛГв Казачий полк в годы революции и гражданской войны. Париж, 1939. С. 302 – 303.
1435 М. Г. Земельный закон. Время. 1920. № 54.
1436 Илларионов В. К земельному вопросу. Двуглавый орел. 1921. Вып. 6. С. 18–19.
1437 На терені України. В царстві Врангеля. Українське слово. 1920. № 246.
1438 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 224.
1439 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 46.
1440 ДАХО. ФР. 203. Оп. 1. Спр. 2414. Арк. 27.
1441 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 70 зв.
1442 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 269. Арк. 206.
1443 ЦДАГОУ. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 454. Арк. 137.
1444 Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. С. 142 – 145.
1445 Имшенецкий Я. Восстановление порядка в деревне. Полтавский день. 1919. № 31. С. 20.
1446 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харків : Держвидав, 1922. С. 74.
1447 Вовк Т. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії. Український історичний журнал 1980. №10. С. 43.
1448 Новейшее аграрное законодательство. Нужды деревни. 1922. С. 66 – 95.
1449 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5.
1450 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 13.
1451 ДААРК. ФР. 1765. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 3 зв.
1452 Бененсон М. Экономические очерки Крыма. Симферополь, 1922. С. 14 – 18.
1453 Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва, 1913. С. 120.
1454 Статистико-экономический атлас Крыма. Симферополь, 1921. С. 29, 36, 42.

1455 Врангель П. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920 гг.) : в 2 кн. Москва, 1992. Кн. 2.С. 51.
1456 Бененсон М. Экономические очерки Крыма. Симферополь, 1922. С. 15 – 17.
1457 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 15.
1458 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 9.
1459 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 14.
1460 ДАРФ. ФР. 3801. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 24–24 зв.
1461 Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 61.
1462 Письмо Начальника Управления земледелия и землеустройства Глинки В.А. Маклакову 16 сентября 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 66.
1463 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 81, 83.
1464 РДВА. ФР. 101. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 41 зв.
1465 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 7.
1466 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 14.
1467 Где состоялись выборы (Сведения к 11 августа). Крестьянский путь. 1920. 18. 08.
1468 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7.
1469 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17.
1470 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 1а. Арк. 47.
1471 Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 63.
1472 Доклад начальнику политической части штаба главнокомандующего начальника Керченского отделения политической части 26 июня 1920 г. № 28. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 70.
1473 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 33.
1474 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 24. 87 арк.
1475 Земельный закон на местах. Крымский вестник. 1920. 19 сентября.
1476 Сведения об осуществлении земельного закона Врангеля 25 мая 1920 года к 15 сентября. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 63.
1477 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 24. 87 арк.
1478 Аграрная политика Врангеля. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 61–65.
1479 Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. С. 444.
1480 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7.
1481 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 142.
1482 Выпись из рапорта начальника гражданской части при штабе главнокомандующего от 30 июля 1920 года № 36 / Аграрная политика Врангеля. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 74.
1483 Рапорт начальнику управления земледелия и землеустройства уполномоченного при Донском корпусе 13 июня 1920 г. / Аграрная политика Врангеля. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 72.
1484 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 7.
1485 М. Г. Земельный закон. Время. 1920. № 54.
1486 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 14.
1487 Там само. Арк. 17.
1488 Доклад Г. Глинки. Великая Россия. 1920. 25.08.
1489 В Феодосийском уезде. Крестьянский путь. 1920. 19. 09.
1490 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 56.
1491 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 8. 155 арк.
1492 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 9. 29 арк.
1493 Крестьянский путь. 2. 9. 1920.
1494 Крестьянский путь. 5. 9. 1920.
1495 Крестьянский путь. 1920. № 9.
1496 В Евпаторийском уезде. Крестьянский путь. 1920. 27. 09.
1497 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4–6.
1498 Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 85.
1499 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16.
1500 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 17.
1501 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 20.
1502 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 156.
1503 Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 86.
1504 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 14.
1505 Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 89.
1506 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 52.
1507 Земельный закон в Бердянском уезде (от собственного корреспондента). Вечернее слово. 1920. № 35.
1508 Краснов В. Врангель. Трагический триумф барона: Документы. Мнения. Размышления. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2006. С. 444.

1509 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 21 зв.
1510 Там само. Арк. 10.
1511 Хозяйство совнархозов. Вечернее Слово. 1920. 21. 08.
1512 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 53.
1513 Вечерние Огни. – 17. 10. 1919. 54
1514 Передача земли крестьянам. Великая Россия. 1920. 6 сентября.
1515 Работа волостных советов. Результаты обследований. Крестьянский путь. 1920. 20. 9.
1516 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 3.
1517 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.
1518 Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 87.
1519 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 173.
1520 Доклад Таврического губернского посредника по земельным делам начальнику управления земледелия и землеустройства 4 октября 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 92.
1521 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 37.
1522 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 54.
1523 Работа волостных советов в Северной Таврии. Крестьянский путь. 1920. 8. 9.
1524 Работа волостных советов. Результаты обследований. Крестьянский путь. 1920. 20. 9.
1525 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 54.
1526 Рапорт начальнику управления земледелия и землеустройства уполномоченного при Донском корпусе 13 июня 1920 г. Красный архив. 1928. Т. 1. С. 72.
1527 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9.
1528 Там само. Арк. 10.
1529 Там само. Арк. 11.
1530 Там само. Арк. 11зв.–12, 13–13 зв.
1531 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 3.
1532 Отчуждение земель. Крестьянский путь. 1920. № 43.
1533 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 2. 26 арк.
1534 Там само.
1535 Там само.
1536 Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель. Москва, 1923. С. 16.
1537 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 29.
1538 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 9.
1539 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14–14 зв.
1540 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. 68 арк.
1541 Земельный закон в Бердянском уезде (от собственного корреспондента). Вечернее слово. 1920. № 35.
1542 Цветков В. Генерал-лейтенант барон П.Н. Врангель. Белое движение. Исторические портреты. Москва : Астрель, 2006. С. 370.
1543 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 183.
1544 Первые собственники по новому земельному закону. Крымский вестник. 1920. № 190.
1545 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 25.
1546 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 44.
1547 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 26, 27.
1548 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 21 зв.
1549 Цветков В. Аграрная политика белогвардейских правительств Деникина и Врангеля (1919–1920 гг.): дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. С. 191.
1550 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 44 зв.
1551 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 55.
1552 Крестьянский путь. 1920. № 9.
1553 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.
1554 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.
1555 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 6 зв.
1556 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3 зв. – 4.
1557 Росс Н. Врангель в Крыму. Франкфурт-на-Майне, 1982. С. 166.
1558 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 26 зв.
1559 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.
1560 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 27, 46–46 зв.
1561 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 55.
1562 ДААРК. ФР. 1668. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5–6.
1563 Там само. Арк. 25.
1564 ЦДАГОУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 4.
1565 ДАРФ. ФР. 355. Оп. 1. Спр. 3а. Арк. 22–23.

1566 Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1. С. 229–230.
1567 ДААРК. ФР. 1765. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 45.
1568 Военный голос. 1920. № 114.
1569 Маркс К., Энгельс Ф. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. Т. 7. С. 42.
1570 Маркс К., Энгельс Ф. Наброски ответа на письмо В.И. Засулич. Т. 19. С. 405.
1571 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. І: 1898 – 1917. Київ : Політвидав України, 1978. С. 64.
1572 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. І: 1898 – 1917. Переклад з восьмого російського видання. – Київ : Політвидав України, 1978. С. 164.
1573 Покровский М. Очерки по истории революционного движения в России XIX – XX ст.: Курс лекций. Москва : Красная новь, 1924. С. 22.
1574 Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг., 1917 – 1920 гг.: [пер. с англ.]. Москва : "Весь Мир", 1997. С. 244
1575 Туган-Барановский М. К лучшему будущему. Сборник социально-философских произведений. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 75.
1576 Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг., 1917 – 1920 гг.: [пер. с англ.]. Москва : "Весь Мир", 1997. С. 429-469.
1577 Кабанов В. Крестьянская община и кооперация России XX века. Москва, 1997. С. 18.
1578 Реєнт О. Більшовизм і українська революція 1917 – 1920 рр. Спроба визначення динаміки і характеру соціальних процесів. Київ, 1994. С. 22.
1579 Ахиезер А. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. Т. 1.: От прошлого к будущему. С. 387.
1580 Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 88.
1581 Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 22. С. 114.
1582 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1978. Т. І: 1898 – 1917. С. 427-430.
1583 Аграрная политика Советской власти (1917 – 1918): Документы и материалы. Москва : Издательство АН СССР, 1954. С. 135-144.
1584 Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і різпоряджень уряду Української РСР. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. Т. 1. (1917 – 1941 рр.). С. 86.
1585 Рязанов В. Экономическое развитие России. Реформы и российское хозяйство в XIX – XX вв. Санк-Петербург : Наука, 1998. С. 221.
1586 Гусев К. Эсеровская богородица. Москва : "Луч", 1992. С. 127.
1587 Люксембург Р. О социализме и русской революции: Избранные статьи, речи, письма. Москва : Политиздат, 1991. С. 315-317.
1588 Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 37. С. 311.
1589 Шанин Т. Социально-экономическая мобильность и история сельской России 1905 – 1930 гг. Социологические исследования. 2002. № 1. С. 31-32.
1590 Історія українського селянства : нариси в 2 т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. С. 561-564.
1591 Рудин В. Революция и аграрная реформа. Киевская мысль. 1918. 13 марта.
1592 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1. Харьковь : Державне видавництво України, 1922. С. 8.
1593 Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. Санк-Петербург : "Глаголъ", 1994. С. 370.
1594 Крестьяне и власть. Материалы конференции. Москва : Тамбов, 1996. С. 4-23.
1595 Куташев І. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2003.
1596 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков : ЦСУ, 1924.
1597 Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев ; Одесса : Вища школа, 1987. С. 82.
1598 Корчагова М. Проблемы аграрной истории Октябрьской революции и гражданской войны в англоязычной литературе (Историографический обзор). Отечественная история. 1994. № 4–5. С. 210.
1599 Куренышев А. Крестьянство в России в период войны и революции 1917 – 1920 гг. (историографические аспекты). Вопросы истории. 1999. № 4–5. С. 153.
1600 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков : ЦСУ, 1924. С. 25.
1601 1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). Москва : Политиздат, 1967. С. 116.
1602 Борисов В., Чернобаев А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914 – 1918). Москва : Архивно-Информационное Агентство; Луганск : Изд. Луганского сельскохозяйственного института, 1997. С. 86.
1603 Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичнй довідник. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1987. С. 213.
1604 1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). Москва : Политиздат, 1967. С. 138, 195, 206.
1605 Проблеми вивчення історії Української революції. Київ, 2002. С. 73.
1606 Першин П. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907 – 1916 гг. и судьба во время революции (1917 – 1920 гг.). Москва : Издательство Наркомзема "Новая деревня", 1922. С. 36.
1607 Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). Харків : Основа, 1995. С. 163.
1608 Семенникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Брянск : "Курсив", 1996. С. 334.
1609 Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр. Київ : Видавничий дім "Альтернтиви", 1999. Т. 10. С. 201.
1610 Коріненко П. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 187.
1611 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1. 1918 – 1941. С. 45.
1612 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). Київ : Основи, 1996. С. 127.

1613 Історія Української РСР : у 8 т. Київ : "Наукова думка", 1977. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). С. 463.
1614 ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 23.
1615 Там само. Арк. 28-29зв, 45, 46, 55, 91.
1616 Коріненко П. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 187.
1617 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1979. Т. 2.: 1917–1922. С. 86-87.
1618 Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 38. С. 207-210.
1619 Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Харків, 1934. Вип. 2. С. 449.
1620 Коріненко П. Пошук форм землекористування в Україні у 1919 – 1920 рр. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 188.
1621 Хмель И. Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. Київ : Наукова думка, 1990. С. 17.
1622 Коріненко П. Пошук форм землекористування в Україні у 1919–1920 рр. Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 188.
1623 Ленін В. Повне зібрання творів. Київ, 1973. Т. 39.: червень – грудень 1919. С. 347.
1624 Корновенко С. Зміни основних положень радянської аграрної політики в українському селі після розгрому А. Денікіна. України Соборна. 2006. Вип. 4. Т. 1.
1625 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1979. Т. 2.: 1917–1922.
1626 Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 247.
1627 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 59.
1628 Там само. С. 55.
1629 Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр. Київ : Видавничий дім "Альтернтиви", 1999. Т. 10. С. 226-228.
1630 Верстюк В. Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад. Київ : Наукова думка, 1984. С. 83.
1631 Україна : статистичний справочник. Б. м. : Центральне статистичне управління УСРР, 1925. С. 96.
1632 Підсумки аграрної революції на Україні. Харків : Б. в., 1923. С. 3.
1633 Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Харьков : ЦСУ, 1927. С. 4.
1634 Підсумки аграрної революції на Україні. Харків : Б. в., 1923. С. 3.
1635 Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. Київ : Видавничий дім "Альтернтиви", 1999. Т. 10. С. 226-228.
1636 Мигаль Б. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки). Харків : Вища школа, 1974. С. 46.
1637 Історія Української РСР : У 8 т. 10 кн. Київ : "Наукова думка", 1977. Т. 5.: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). С. 463.
1638 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 37.
1639 Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). Харків : Основа, 1995. С. 160.
1640 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 247.
1641 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков : ЦСУ, 1924. С. 26-27.
1642 Кабанов В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". Москва : Наука, 1988. С. 47-48, 58.
1643 Терещенко Ю. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917 –1920). Киев : Наукова думка, 1986. С. 207.
1644 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков : ЦСУ, 1924. С. 34.
1645 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 41.
1646 Там само. С. 36.
1647 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков : ЦСУ, 1924. С. 31-33.
1648 Присяжнюк Ю. "Нариси історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" Ю.Г. Поліщука як джерело дослідження історії українського селянства XIX – першої половини XX ст. (антропологічний підхід). Український селянин. 2003. Вип. 7. С. 15.
1649 Второе Всеукраинское продовольственное совещание: Стенограмма пленума совещания и тезисы к докладам. Харьков : Издание Поюгзапа и Поукрсовтрударма, 1920. С. 34.
1650 Капустян Г. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : дис... д-ра іст. наук. Кременчук, 2003. С. 116, 199.
1651 Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороны. Харьков : Б. и., 1922. С. 24.
1652 Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины. Харьков : Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923. С. 21, 23.
1653 Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. Б. м. : Государственное издательство Украины, 1923. С. 90.
1654 Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. Київ : "Наукова думка", 1977. Т. 5.: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917 – 1920). С. 450.
1655 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. С. 31.
1656 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 266.
1657 Україна : статистичний справочник. Б. м. : Центральне статистичне управління УСРР, 1925. С. 99.
1658 Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороны. Харьков : Б. и., 1922. С. 24.
1659 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 266.
1660 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 14.
1661 Кабанов В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". Москва : Наука, 1988. С. 58.

1662 Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 г. Москва : Б. и., 1922. С. 18.
1663 ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 816. Арк. 30.
1664 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 36 – 37.
1665 Україна : статистичний справочник. Б. м.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. С. 98.
1666 Экономическое расслоение крестьянства в 1917 и 1919 г. Москва : Б. и., 1922. С. 10-11.
1667 Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917 – 1920 рр. Київ : Видавничий дім "Альтернтиви", Т. 10. 1999. С. 226-228.
1668 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1979. Т. 2.: 1917 – 1922. С. 463.
1669 Мороз О., Злупко М. Українське селянство у першій половині XX століття (Трагедія і героїзм). Львів : Універсум, 1997. С. 65.
1670 Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923. Москва, 1924. С. 106.
1671 Жилкин С. Украина в цифрах. 1913 – 1920 гг. Харьков : Редакционно-издательский отдел Харьковского губсоюза, 1922. С. 16.
1672 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 43-44.
1673 Лях Р. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.). Київ ; Донецьк : Вища школа, 1975. С. 88.
1674 Комиссия электрификации Украины (Извлечение из трудов). Харьков : Всеукраинское государственное издательство, 1922. С. 12.
1675 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. С. 32.
1676 Гуревич М. Голод и сельское хозяйство Украины. Харьков : Первая Государственная Типография им. тов. Петровского Г.И., 1923. С. 26.
1677 Україна : статистичний справочник. Б. м. : Центральне статистичне управління УСРР, 1925. С. 99.
1678 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 245-255.
1679 Жилкин С. Украина в цифрах. 1913 – 1920 гг. Харьков : Редакционно-издательский отдел Харьковского губсоюза, 1922. С. 12.
1680 Україна : статистичний справочник. Б. м. : Центральне статистичне управління УСРР, 1925. С. 99.
1681 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. С. 33.
1682 Фомин П. Украина: Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины. Харьков : Научная мысль, 1923 С. 16.
1683 Борисов В. Продовольча політика на Україні (1917 – 1920). Луганськ : Ред. вид-цтво, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. С. 87.
1684 ЦДАВОУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 665. С. 13.
1685 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 271-272.
1686 Сельское хозяйство Украины. Харьков : Издательский отдел НКЗ, 1923. С. 47.
1687 Комиссия электрификации Украины (Извлечение из трудов). Харьков : Всеукраинское государственное издательство, 1922. С. 8.
1688 Сельское хозяйство Украины. Харьков : Издательский отдел НКЗ, 1923. С. 7.
1689 Качинский В. Сельское хозяйство в пролетарской революции. Хозяйство Украины. Орган Украинского Экономического совета. 1921. 6 ноября.
1690 Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороны. Харьков : Б. и., 1922. С. 40.
1691 Борисов В. Продовольча політика на Україні (1917 – 1920). Луганськ : Ред. вид-цтво, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. С. 87.
1692 Калініченко В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. С. 34.
1693 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 266.
1694 Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918 – 1921 гг. Иерусалим: "Лексикон", 1987. С. 29.
1695 Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ : Наукова думка, 2003. С. 247.
1696 Гуревич М. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Харьков : ЦСУ, 1927. С. 45.
1697 Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918 – 1921 гг. Иерусалим: "Лексикон", 1987. С. 26.
1698 Кабанов В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". Москва : Наука, 1988. С. 109.
1699 Кабанов В. Крестьянская община и кооперация России XX века. Москва, 1997. С. 111-114.
1700 Кабанов В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". Москва : Наука, 1988. С. 185.
1701 Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 1997. Т. 1: От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. С. 50.
1702 Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Державне видавництво України, 1922. Вып. 1. С. 73.
1703 Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків : "Радянський селянин", 1928. С. 34.
1704 Ленін В. Повне зібрання творів. Т. 39. С. 260.
1705 Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків : "Радянський селянин", 1928. С. 35.
1706 Куренышев А. Крестьянство в России в период войны и революции 1917 – 1920 гг. (историографические аспекты). Вопросы истории. 1999. № 4 – 5. С. 152.
1707 Мануильский Д. О нашей политике в деревне. Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1920. № 2. 10 июня. С. 5.
1708 Мануильский Д. Задача дня (К вопросу об организации сел.-хоз. пролетариата). Коммунист. Орган Центрального комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины. 1920. № 4. 20 июля. С. 30.
1709 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1: 1918 – 1941. С. 106-107.
1710 Восьмой Всероссийский съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачьих Депутатов. Стенографический отчет. (22 – 29 декабря 1920 года.). Москва : Государственное издательство, 1921. С. 125.
1711 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1: 1918 – 1941. С. 134-135.

1712 Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороны. Харьков : Б. и., 1922. С. 33.

1713 Бокарев Ю. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. Москва : Наука, 1989. С. 147-148.

1714 Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году. Літопис Революції. 1928. № 2 (29). С. 120.

1715 Попов О. Мобілізація селянських капіталів // Вісті ВУЦВК. – 1921. – 9 грудня.

1716 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1: 1918 – 1941. С. 107.

1717 Восьмой Всероссийский съезд Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Казачьих Депутатов. Стенографический отчет. (22 – 29 декабря 1920 года.). Москва : Государственное издательство, 1921. С. 267.

1718 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1. 1918 – 1941. С. 141.

1719 Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал : в 2 т. Москва : Российский государственный гуманитарный університет, 1997. Т. 1.: От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. С. 48.

1720 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ : Політвидав України, 1976. Т. 1. 1918 – 1941. С. 134.

УДК 94(477)»1917/1921»
С 29

ISBN 978-966-353-481-7

Корновенко С. В., Земзюліна Н. І., Ковальова Н. А., Малиновський Б. В., Масненко В. В., Морозов А. Г., Михайлюк О. В., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020. – 440 с.

Монографію присвячено вивченню соціокультурних трансформацій в українському селі на початку XX ст., аналізу аграрного законодавства, проведенню перетворень у сфері землеволодіння та землекористування в українському селі різними політичними силами періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, а також на широкий загал читачів, усіх, хто прагне повніше осягнути події Української революції 1917–1921 рр.
Монографію підготовлено згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864).

Комп'ютерне складання – Андрій Берестовий
Підписано до друку 18.12.2020. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 26,02. Наклад 300 прим. Зам. № 54

Видавець і виготівник – видавничий відділ Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Адреса: бул. Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031. Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63, e-mail: vydav@cdu.edu.ua, http://www.cdu.edu.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 3427 від 17.03.2009 р.
Друк ФОП Чабаненко Ю.А.
Україна, м.Черкаси, вул. О.Дашковича, 39
Тел: (0472) 56-46-66 E-mail: office@2upost.com